

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫] જાન્યુઆરી, સને ૧૯૨૬ [અંક ૧ લા

ચીફ સ્કાઉટ નેક નામદાર ગવર્નર સાહેબનો નવતન વર્ષનો
મુંબઈના સ્કાઉટોને સંદેશ.

—:૦:—

સ્કાઉટની ચળવળના દરેક સમયને નવું વર્ષ આનંદ અને આખાદીમાં જવાનું ઇચ્છવાની મને આ ફરીથી ખીણ તક પ્રાપ્ત થાય છે; અને મને વિશ્વાસ છે કે આ નવા વર્ષમાં તમારામાંના દરેક કમિશ્નર, દરેક સ્કાઉટ માસ્ટર, પેટ્રોલ લીડર, સ્કાઉટ રોવર અને કમ પોતાની શક્તિ અનુસાર મદદ કરવા ચુકશે નહિ, અને એમ કરી તેમની પોતાની આખાદી અને ચઢતી કરશે.

નવા વર્ષારંભને દિવસે કરેલાં કામોનો હિસાબ કરી કરવાનાં કામની દિશા ઠગવવામાં આવે છે. આ દિવસે હું તમારા મુખ્ય સ્કાઉટ તરીકે તમને મૂકું છું કે તમે સર્વ હિંદુસ્તાનજનર અને મહારાષ્ટ્ર દેશોનાંના સ્કાઉટોને તમારી બંધુતાની અને એકમેકની સેવા કરવાની ભાવના વ્યક્ત કરશો અને તેમનું નવું વર્ષ સુખમાં જાય એવી આશા પ્રકટ કરશો.

આ ઇલાકાના તરુણોને માટે અત્યંત સ્વાર્થત્યાગપૂર્વક સેવા કરનાર કમિશ્નર અને સ્કાઉટ માસ્ટરોનો હું અત્યંત કૃતજ્ઞ છું. આભાર માનું છું.

એ અત્યંત મહેતવનાં સર્વાંશ માટે તેઓ તેમની સેવા વધારશે એવી મને આશા છે.

આટલા નાનપણમાં જ નેતા થવાની કળા શીખવાની તક મળેલી એવા પેટ્રોલ લીડરો! તમે તમારું કામ એ પ્રમાણે જ ચલાવી અને તમારા ઉદાહરણે ખીજને તમારે રસ્તે ચાલવાને ઉત્તેજિત કરશો એવી મને આશા છે. દરદર્શી અને સ્વાર્થત્યાગી નેતાઓની તમારા દેશને જરૂર છે. સ્કાઉટના જેવું ઉદાત્ત ધ્યેય સેવનારાઓથી વધારે મારા નેતાઓ આપણને મળી શકે એમ નથી એવો મારો મત છે.

સ્કાઉટો! યુવાનીમાં જેટલું શીખાવ તેટલું શીખી લેવાનો એવો મારો તમને આગ્રહપૂર્વક ઉપદેશ છે. શરીર અને મન શુદ્ધ રાખો. તમારી વયના છોકરાઓએ જે વિશિષ્ટ રીતે શીખવું જોઈએ તેવી રીતે શીખીને સેવા અને આઘાપાલકપણાનો ધડો આપતી આ ચળવળનો બને એટલો કાયદો લો.

જગતની મુશ્કારણમાં સ્કાઉટની ચળવળ અગત્યનો અને ઉમદા ભાગ લઈને છે એવી પાકી માન્યતા ઉપર હું પોતે આવ્યો છું; તેથી આ સ્કાઉટ રાષ્ટ્રમંદની ચળવળમાં જેઓ રસભર્યો ભાગ લે છે તેમને મારું એજ કહેવું છે કે તેમણે હાલ પ્રમાણે જ અથવા એથી પણ વધારે વ્યક્તિગત ભાગ લેવો.

જેઓ પ્રગતિ અને ઉન્નતિને ચાહે છે તે લોકો સ્કાઉટ મિત્રભાવ રાખશે. તે મિત્રભાવ અને મદદ મુંબઈ ઇલાકામાંથી છુટક, ઉદાર હાથે અને કોઈપણ જાતના મંદોચ વગર આવી મળશે એવી મને પાકી આશા છે.

હું તમને ૧૯૨૬ ના વર્ષમાં સુખ, સગવડ અને સારું લવિધ્ય મળશે એવું ઇચ્છું છું.

તા. ૧ લી જાન્યુઆરી, ૧૯૨૬ } (સહી). લેસ્લી વીલસન.
ચીફ સ્કાઉટ (મુંબઈ ઇલાકા)

ગુજરાતી શાળાઓના શિક્ષકો માટે સૂચનાઓ

ગુજરાતી શાળાઓના શિક્ષકોના સામાન્ય ઉપયોગ અર્થે આ સૂચનાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે.

આ સૂચનાઓ માત્ર સૂચનારૂપ જ ગણવાની છે, આદેશરૂપ નથી; કારણકે શિક્ષણમાં અમુક પદ્ધતિ અનુસરવી કે બીજી તેનો નિર્ણય વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર, સ્ત્રાવ, અને વિદ્યસના પ્રમાણમાં કરવાનો છે. શિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિઓ યન્ત્ર માદ્યક અમલમાં મુકાવવાને સૂચનાઓને રચાનજ ન હોય.

બાળવર્ગ.

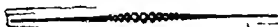
જે બાળકો ઘેર અથવા અન્ય કયળે કાર્ષ પશુ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવ્યા વિના શાળામાં પહેલવહેલાં દાખલ થાય તેમને બાળવર્ગમાં નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમ મુજબ શિક્ષણ આપવું. બાળવર્ગનો અભ્યાસક્રમ માત્ર ઘણી નાની વયનાં એટલે પાંચથી સાત વર્ષનાં બાળકો માટે ચોજેલો છે. સાત વર્ષથી મોટી ઉંમરનાં બાળકોને તેઓ જેમ અને તેમ જલદીથી પહેલા ધોરણમાં ચઢી શકે એવી રીતે શિક્ષણ આપવું.

બાળવર્ગનાં છોકરાંને સવડ ખાતર જે ભાગમાં વહેંચી નાખવાં:-
(અ) જેઓને શાળામાં આવે પુરા ત્રણ મહિના ન થયા હોય તેવાં અને
(બ) જેઓ ત્રણ મહિનાથી વધારે મુદતનાં હોય તેવાં; આમ ભાગ પાડવા છતાં વર્ષ આખરે એટલે વાર્ષિક તપાસણી વખતે ૭ માસ અથવા તેથી વધારે મુદતનાં સંખ્યા બાળકો એક હારમાં આવી જાય અને પહેલા ધોરણમાં ચઢવા લાયક થાય એ જોવું. બાળકોને બાળવર્ગમાં એક વર્ષ કરતાં વધુ મુદત કદી પણ પડી રહેવા દેવાં નહિ.

બાળવર્ગ શુદ્ધિશાળી, અનુભવી, અને પ્રેમાળ શિક્ષકને સોંપવો, અને ત્યાં મુધી તાલીમ પામેલા (ટ્રેન્ડ) શિક્ષકનેજ. જેમ બાળકો નાનાં તેમ શિક્ષક વધુ કુશળ ને ચતુર હોવો જોઈએ.

બાળવર્ગના પાઠો દુકા ગણવા. નાનાં બાળકો વધુ વખત મુધી કાઈ પણ વિષય પર લક્ષ આપી શક્તા નથી તે કારણથી તેમના પાઠ ૨૫-૩૦ મિનિટથી કદી પણ વધારે લાંબા રાખવા નહિ. વળી પાઠોમાં વચ્ચેવચ્ચે ગીત, ગમત, ક્વાયત, આગમ વગેરે ગણવા એમ કરવાથી બાળકની રસપ્રવૃત્તિ જે બાળજીવનનું આવસ્યક લક્ષણ છે તેને પૂર્ણ વિકાસ પામવાનો અવકાશ મળી શકશે. બાળકોને દર બીજા પાઠને અતે એટલે આશરે ક્લાક પછી દશ મિનિટની રજા આપવી, અને બીજા મોટી વયનાં બાળકો કરતાં એકાદ ક્લાક પહેલાં તેમને નિશાળમાંથી છોડી મૂકવાં. તેમનું કામ પણ એકાદ ક્લાક મોકું ચર કરવું, પણ તેમને શિક્ષણ નિયમપૂર્વક આપવાની જરૂર નથી.

બાળવર્ગને બીજા વર્ગોથી અલગ બેસાડવો, જેથી કરીને બીજા વર્ગોમાં નિયમપૂર્વક અપાતા શિક્ષણથી તેમને છૂટથી હરવાફરવામાં જુઓને રમતગમત કરવામાં કાઈ પણ પ્રકારે રોકાણ થાય નહિ.

યુવક વીર (Rover Scout) ને કરવાનું મનન

આલવીર સૈન્યમાં ૧૧ થી ૧૬ વર્ષ સુધીના છોકરાને દાખલ કરાય છે તેથી મોટી ઉંમરનાને જે તે સંસ્થામાં જોડાવું હોય અથવા આલવીરને ૧૬ વર્ષ પુરા થાય તો તેને જે સંસ્થામાં ચાલુ રહેવું હોય તો તેને યુવકવીર તરીકે સૈન્યમાં લેવામાં આવે છે. જિલ્લા સુ યુવક પહેલાં આલવીરના નિયમો શીખે અને થોડાક વખત ઉમેદવાર તરીકે સૈન્યમાં રહીને તે નિયમો ખાલે પછી યોગ્ય જણાયે તેને સૈન્યમાં યુવકવીર તરીકે સ્વીકારવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે. આ ક્રિયાના બે ભાગ છે. પહેલા ભાગ મનન અને બીજો ભાગ દીક્ષા. આમાંથી મનન મટેની પ્રશ્નાવલિ દરેક મનુષ્યને પણ અણીજ વિચારવા યોગ્ય છે એમ ધારી તે અત્રે આપી છે. વીરશિક્ષક જીતેસુ યુવકને મનન માટે દીક્ષાના થોડાક દિવસ પહેલાં એક પ્રશ્નાવલિ આપે છે. તેને પોતાની મેળે એકલા એકાંતમાં જઈ શાન્ત ચિત્તે આ પ્રશ્નાવલિમાંના મુદ્દાઓ વાંચવાનું અને પ્રામાણિકપણે તેના જવાબ પોતાના અનન્ય આપવા બનતો પ્રયત્ન કરવાનું સૂચવવામાં આવે છે. કદાચ આ અનન્ય શાન્ત એકાંત ગામ બહારના ભાગમાં ઘણું લાભદાયક થાય. પણ તેમ ન બને તો પોતાને ઘેર કે યુવકવીર સૈન્યના વિરામસ્થાનમાં પણ તે અનન્ય કરી શકે. પ્રશ્નાવલિ આપતી વખતે વીરશિક્ષક તેને સૂચના કરે છે કે “યુવક, આમાંના દરેક મુદ્દો ખૂબ ધ્યાનથી સંભાળપૂર્વક બે વાર વાંચજે અને તારા મનમાં તે ઉપર શાન્તિથી બે ત્રણ મિનિટ વિચાર કરજે અને ત્યાર પછીજ બીજા મુદ્દા ઉપર જજો.”

મનન માટેના મુદ્દા

- ૧ જેમ.જેમ મનુષ્ય મોટો થતો જાય છે તેમતેમ સમય વધુને વધુ ઝપાટામંધ પસાર થાય છે. પ્રમાણમાં જોતાં જીવન ક્રમ હુંક વખતજ ટકે છે અને ઝટ પુરું થાય છે. ખરેખર તેનો કદાપી કાલે અંત આવે—આજે ત્રણે પણ હું મૃત્યુ પામું.
- ૨ એ અરસામાં, પ્રભુએ મને જે અમુલ્ય મનુષ્ય દેહ આપ્યો છે તેનો હું સરસમાં સરસ ઉપયોગ કરું છું ?
- ૩ એ જિંદગી, જેનો કશો હિસાબ ન ગણાય તેવા કામ કરવામાં એટલે વ્યર્થ શ્રમાવવામાં હું વ્યતીત કરું છું ?

- ૪ જે કર્મો કોઈ પણ પ્રાણીનું કોઈ પણ જાતું ન કરે તે કરવામાં હું ગ્રાંથેલો રહું છું ?
- ૫ બીજાં મનુષ્યોને સદાય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરતાં ફક્ત મારા પોતાના ઉપભોગ અથવા ધન પ્રાપ્તિ કે પગારના વધારા અર્થે મારા મનમાં થઈ અર્થ ચિન્તન કર્યા કરે છું ?
- ૬ મેં અત્યાર સુધીના મારા જીવનમાં કોને કોને સદાય કરી છે ?
- ૭ મેં કોને કોને અત્યાર સુધીમાં ઇજા કે નુકસાન કર્યું છે ?
- ૮ જનસેવા કરવામાં મને કોઈ પગાર કે ઇનામ મળતું નથી, પણ તેથીજ તો તે કરવામાં હું સ્વતંત્ર મનુષ્ય બનું છું. કોઈ નોકરીઆત તરીકે મને રોકનાર માણસ માટે હું કામ કરતો નથી પણ પ્રજાપ્રીતિ અર્થે અને મારા અંતઃકરણના મંતોપ અર્થે સેવા કરું છું. એનો અર્થ એવો કે હું મનુષ્ય છું.
- ૯ મુખ પેસાથી ખરીદી શકાયું નથી, પણ ગરીબમાં ગરીબ માણસ પણ તેની કમાણી કરી શકે.
- ૧૦ અશક્ત કોઈ પણ રીતે મારે મારા ગુજરાનનાં સાધન તો મેળવવાં જોઈએ, પણ મારા ખાનગી પુરસદના સમયમાં હું “સેવા” કરી શકું. મારે કયા પ્રકારની સેવા કરવી ?
- ૧૧ યુવકપીરસમિતિને “સેવા કરનારનાં બધું મંડળ” તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; તેથી જો હું તેમાં જોડાઉં તો, બીજી રીતે મને મળે નહિ તેવી ઘણા પ્રકારની સમાજસેવા કરવાની મને તક મળશે. જો હું તેમાં જોડાઉં તો તેમાં મને જે ગમત પડે તે માટે હું તેમાં દાખલ થવાને આગુર છું કે તેમાં રહીને જે સેવા હું કરી શકું તે માટે ?
- ૧૨ તેમાં જોડાવા માટે મારામાં હાકરવાદીમાં જે કોઈ કુટેવો દાખલ થઈ ગઈ હોય તે બધી મારે હાડી દેવી જોઈએ.
- ૧૩ મારામાં શી શી નજજોઈઓ છે ? મારામાં કયા કયા દુર્ગુણો છે ?
- ૧૪ હું સંપૂર્ણ રીતે ઇજ્જતદાર, સત્યવાદી અને વિશ્વસનીય છું ?
- ૧૫ હું મારા પ્રભુ, રાગ, દેશ, મારા શેડ, મારા હાથ નીચેનાં માણસો મારા મિત્રો અને મારા પોતાની જાતને વફાદાર છું ?
- ૧૬ હું સરળ સ્વભાવનો, આનંદી અને બીજાંઓ તરફ આધાર છું ?
- ૧૭ હું મિતાદારી, શાન્ત, કંઈક, પવિત્ર જીવન ગાળનાર અને કાયા, વાચા અને મનથી પવિત્ર છું ?

- ૧૮ ત્યારે સંજોગો મારી વિરુદ્ધ હોય ત્યારે પણ હું સ્વાસ્થ્ય જાળવી શકું એટલું ધૈર્ય અને આત્મજાળ મારામાં છે ?
- ૧૯ મારે મારું પોતાનું અંતઃકરણ છે કે હું બીજાઓની સમજાવટને વશ થઈ જઈ તે મુજબ કરું એવો છું ?
- ૨૦ મારું મનોબળ એટલું દૃઢ છે કે હું કેરી પદાર્થના સેવનની કે કાઈ બાળા કે સ્ત્રીને ઇજા કરવાની લાલચને કદી વશ ન થાઉં ?
- ૨૧ મારી યોજનાઓમાં અને મેં માથે લીધેલાં કામોમાં મારી જાત કરતાં બીજાઓના લલાનો વધુ વિચાર ખરેખર હું કરું છું ?
- ૨૨ જો ઉપરની કેટલીક બાબતોમાં હું નબળો હોઉં તો તેમાં સુધરવાને માટે અને તે નબળાઈઓ દૂર કરવા માટે મારાથી બનતો બધો પ્રયત્ન કરવા અત્યારેજ અને આજ જગોએ હું નિશ્ચય કરું છું કે જેથી હુંવે પછી હું દુનિયામાં એક ખરેખરા મનુષ્ય તરીકે અને સારા દેશજન તરીકે બહાર પડું અને મારા દેશને ભૂપણરૂપ થાઉં.

વીર શિક્ષક, આ મનન માટે આપેલો સમય પૂરો થયે, લાવી યુવકવીર ને મળે છે અને તેને પૂછે છે કે “તારે હવે મને કાંઈ પણ સલાહ પૂછવા છે ? અને જો તું વીર સમિતિના યુવકવીર વિભાગનો હેતુ અને તેનું ધ્યેય બરાબર સમજ્યો હોય તો તેના સલાસદ થવા હવે ઇચ્છા રાખે છે ? ”

જો જરૂરે લાગે તો આ પ્રશ્નાવલિ ઉપર વધુ વિચાર કરવા માટે ઉમેદવારને બીજો વધુ વખત આપવામાં આવે છે. પછી જો તેની સંપૂર્ણ ઇચ્છા થાય તોજ તેને યુવકવીરની દીક્ષા અર્પાય છે. કોઈને પણ એમ ન લાગતું જોઈએ કે તેને વીરનાં વચનો લેવા માટે દબાણ કરવામાં આવ્યું છે. કારણ તે તદ્દન પોતાનો રાજીખુશીની બાબત છે.

ઉપરની મનનની પ્રશ્નાવલિ જોકે યુવકવીર માટે તૈયાર કરવામાં આવી છે પણ મારાં શિક્ષક બધુઓને પણ તે પોતાના જીવનમાં-પોતાના અંતઃકરણની તપાસ અર્થે અને પોતાના અંતરની પરીક્ષા અર્થે ઘણી ઉપયોગી થઈ પડશે એમ હું માનું છું.

ભોગીલાલ કેશવલાલ પટ્ટના

૧૬ પ્રતિસરક—ખેતરો અને ગામની રાતે ચોકી કરનારાં હાલોના હવાલ-
દારો કેટલાંક મોટાં ગામની સીમની હદ બહુ મોટી હોય છે.
તો ગામ લોકો પોતાવા પહરના પૈસા આપી જુદા હવાલ-
દારો રાખે છે.

૧૭ વિધયપતિ—સુબેદાર.

૧૮ રાષ્ટ્રપતિ—ગ્રાંતના મુખ્ય અધિકારી.

૧૯ ગ્રામકુટ—ગામનો મુખ્ય અધિકારી.

લઘુવાકા

છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળ

પેન્શનર મહેતાજી,

(૨ રા. બ. મનોહર વિષ્ણુ કાયવટેના મરાઠી ઇતિહાસ ઉપરથી.)

મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ ફોર વિમેન, અમદાવાદ

વાર્ષિક પરીક્ષા,

પહેલું વર્ષ, સને ૧૯૨૫.

શિક્ષણ.

શુભ-

ટીપ્સ:—પહેલા જૂથમાંથી ત્રણ સવાલોના ને બીજા જૂથમાંથી
બે સવાલોના જવાબ આપવા.

જૂથ સ.

૧. શિક્ષણ શાસ્ત્ર પણ છે અને રૂઝ પણ છે. શી રીતે તે ૨૦
વિસ્તારથી સમજાવો.

૨. શિક્ષકને તેના ધંધા માટે તાલીમની શા માટે જરૂર છે? ૨૦
અને તાલીમ લીધેલા અને તાલીમ વિનાના શિક્ષકમાં શું તફાવત
છે તે દર્શાવો.

૩. એક ગામડાની નિશાળમાં સંખ્યા તથા હોજરીઓ ૨૦
અને અનિર્ધારિત હોય અને લોકો કેળવણીમાં પછાત હોય તો
નિશાળ આબાદ કરવા તમે શું કરશો?

૪. પાઠ આપતી વખતે શિક્ષકમાં સામાન્ય કે કયા કયા ૨૦
દોષો ન આવવા જોઈએ તે વિસ્તારથી જતાવો.

જૂથ સ.

૫. બાળવર્ગમાં આંકની સરખાત કેવી રીતે કરશો અને ૨૦
વિષયમાં રસ ઉત્પન્ન કરી તે કેવી રીતે શીખવશો તે કોઈ દાખલો
આપી સમજાવો.

મહાલક્ષ્મી ટ્રેનિંગ કોલેજ દ્વારા વિમેન, અમદાવાદની વાર્ષિક પરીક્ષા ૧૧

૬. તમારી નિશાળમાં તમારે બાળવર્ગ અને બીજું ધોરણ ૨૦
એક સાથે શીખવવાનાં છે તેને માટે વખતપત્રક બનાવો.

૭. બીજા ધોરણમાં બિહારી વિષે પાઠ શીખવવાનો છે ૨૦
તેની નોંધ કાઢો.

૮. પહેલાં ધોરણમાં ચિત્રકામ માટે કઈ કઈ વસ્તુઓ પસંદ ૨૦
કરશો અને તે કેવી રીતે શીખવશો તે એક દાખલો આપી સમજાવો.

(જરૂર પડે તો ચિત્રો દોરવાં.)

બાળુ વર્ષ

શિક્ષણ

ગુણ

ટીપ્સ:—ગમે તે પાંચ પ્રશ્નના જવાબ આપવા.

૧. એક શિક્ષક પોતાના વર્ગને થોડો વખત રમત શીખવી તે વર્ગની
હુકડી પાડી બાળાઓને પોતાની મેળે ટોળાખંધ રમવા દે છે અને
બીજા શિક્ષક આખો વખત પોતે દેખરેખ રાખે છે ને વખતોવખત
સૂચના કર્યા કરે છે તો તે બેમાંથી કયા વર્ગને માનસિક અને શારી-
રિક ફાયદો વધારે થશે તે કારણસહિત સમજાવો. ૨૦

૨. હસ્તકામ એ એક જુદો વિષય છે કે બીજા વિષયને સરળતાથી
શીખવવાની એક રીત છે તે કારણોસહિત સમજાવો. ૨૦

દીવાળીનો પાઠ શીખવવો હોય તો જે ચિત્રો તમે બીજા
ધોરણનો બાળાઓ પાસે દોરાવશો તે તમે દોરી દેખાડો.

૩. કેવા શિક્ષક શાળામાં વધારે પ્રિય થઈ પડે ને તેમના હાથનીયેનો
બાળકોને તેમનાથી વધારે લાભ માય ? ૨૦

શારીરિક સક્તિ બંદુ હોય તેમનોજ દાખ બાળકો ઉપર બહુ
પડે એમ તમે માનો છો ? જવાબનાં કારણો લખો.

૪. નીચેનાં પ્રશ્નો તેમને એક પહેલાં ધોરણની બાળા પૂછે અને બીજા
એક પાંચમા ધોરણની બાળા પૂછે તો તેમને તમે શા જવાબ
આપશો તે લખો ને જો તેમાં કંઈ તફાવત હોય તો તેનો તફાવત
કેમ દાખવો છે તે કહો:— ૨૦

(અ) ઝાડપરથી પાણી લીંબાડીઓ નીચે કેમ ગરી પડતી હશે ?

(બ) સવારે તારાં ક્યાં જતા હશે ?

૫. ડાંગરને વિષે બાળાઓને સંપૂર્ણ જ્ઞાન આપવું છે તો તમે તેમને
કયે કયે સ્થળે ફેરવવા લંછ જશો ને સાં જઈ તમે તેમને શું
દેખાડશો ? ૨૦

૬. ત્રીજી અને પહેલીના બન્ને વર્ગો તમારે શીખવવાના છે તો તમે એવું વખતપત્રક બનાવો કે બન્ને વર્ગમાંની બાળાઓ કંટાળી જાય નહિ અને કામમાં વળગેલી રહે. ૨૦

૭. ૧૪૮૭+૯૩ સરવાળો ૧૪૮૭
૯૩ } મુકીને કરવામાં આવે છે ને

૧૪૮૭
૯૩ } એમ મુકીને નથી કરવામાં આવતો તેનું કારણ

બાળાઓને બરાબર સમજાવવું હોય તો તમે શું કરશો ? આ વાત સમજાવવામાં તમને હરકત પડે નહિ તે સારૂ તમે નોંધ દાદો. ૨૦

ત્રીજું વર્ષ

શિક્ષણ

ગુણ.

દીપા—પહેલા ત્રણ સવાલ ફરજિયાત ને બાકીના સાતમાંથી કોઈ પણ ચારના જવાબ લખવા.

૧. તમારા તાબામાં એક કન્યાશાળા છે. તેમાં બાળવર્ગને ૭ ધોરણો છે. તમે હેડમિસ્ટ્રેસ છોને તમારા તાબામાં એક બીજા તથા એક પહેલા વર્ગના ટ્રેન્ડ આસિસ્ટન્ટ છે. તે નિશાળમાં ૮૬ કન્યા છે. તેમની ધોરણવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:—બાળવર્ગમાં ૩૫, ધો. ૧ માં ૨૦, ધો. ૨ માં ૧૨, ધો. ૩ માં ૮, ધો. ૪ માં ૮ ધો. ૫ માં ૪, ને ધોરણ ૬ માં ૨ એ આખી નિશાળને માટે એક વખતપત્રક બનાવો, ને તેમાં દરેક વર્ગમાં દરેક શિક્ષણનું કામ બતાવો. ૪૦

૨. ત્રીજા ધોરણમાં એક કેરી. ચીતરતાં શીખવવાનો પાક આપવાનો છે. તો તે પાકને લગતી નોંધ દાદો; ને બાળકો પાસે તે ચીતરાવવાને ક્યાં સાધન વાપરશો. ને વપરાવશો ? ૩૦

૪. સરકારી વાચનમાળાથી ૩ જી ચોપડીમાં ૨૬ મો પાક શીખવવો છે. તેને લગતી નોંધ તૈયાર કરો (વાચનની જોઈતી જુદાં રસોતરને આપવી.)

૪. કાંઈ પણ પાઠ શીખવતાં પ્રહેલાં શિક્ષકને તૈયારી કરવાની શી જરૂર છે ? તૈયારી ન કરે તો શી શી હરકતો નડશે ? કયા પ્રકારની તૈયારી કરવાની શી જરૂર છે ? શિક્ષક કોલેજમાંથી નીકળે તે પછી અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે કે નહિ ? એ વિષે તમારા વિચાર કારણસહિત જણાવો.

૫. તમારી કન્યાશાળામાં સીવણ ને વેતરવાનું શીખવવાનું છે. હાલના ધોરણમાં જે જે કપડાં બનાવવાનાં સ્વચ્છતા છે તે કરતાં ભુદી ગોઠવણ કરીને ધોરણ પેહેલાથી છઠ્ઠા સુધી ધરમાં ખરેખર ઉપયોગી ચર્ચ પડે એવાં ધોરણો બાંધી આપો.

૬. કસરત એટલે શું ? કન્યાશાળામાં તે વિષય શીખવવાની તમને જરૂર લાગે છે ? જો જરૂર જણાય તો કયા ધોરણોમાં શીખવશો ને તે વિષયમાં રસ પડે તે માટે શા શા ઉપાયો લેશો. ને કયાં કયાં સાધનો વાપરશો ?

૭. તમારી નિશાળામાં બાળવર્ગને વાર્તા, ડ્રાઇંગ, સ્ટિચાનના પાઠ, રમત તે કસરતમાં જે કંઈ શીખવો, તેનું દ્રિષ્ટિ કરો.

૮. ગામડાની નિશાળના શિક્ષક તરીકે કામ કરવામાં જે કાયદા અગર ગેરકાયદા ચલા હોય તે લગભગ પંદર લીટીમાં જણાવો.

૯. સરળ ને સ્પષ્ટ વાચન શીખવાને માટે બાળવર્ગથી છઠ્ઠા ધોરણ સુધી કઈ પદ્ધતિ પર શિક્ષણ આપશો તેનો ધોરણવાર ક્રમ જણાવો. શિક્ષા કેવા ગુના માટે કરવી જોઈએ, ને તે કયા રૂપમાં કરશો ? નાની ઉંમરના શિક્ષકો શિક્ષા આપી શકે કે નહિ તે સંબંધમાં તમારી નિશાળમાં શા ધારા રાખશો ?

બંધુલ

જંદ શાદ્દલવિકીડિત.

ધારેછે બહુ પોપતી તું ધરણી દુષ્ટો અતિ પીડતા,
દીસે સજ્જન શુષ્કને વિરલ દો સૌની પીડા ફેડતા:
કેવા કંટકે ફાફડા જ્યહી પડ્યા ત્યાં ફાલતા આ દીસે,
ખૂણામાં પડિયું બંધુલ તરુ કે સકું મુવાસો બરે.

(૨૧. પુરુષોત્તમ જોગીભાઈ લલિત “કાવ્યગંગ”માંથી એક અવતરણ.)

ગુજરાત ટ્રેનિંગ કોલેજ—અમદાવાદ.

મનદુર છંદ.

આદરે અભ્યાસ દીવ, શ્રમથી ઉદાસ થાય,
પ્રથમ પીઝને પ્રોહ, 'ચઢવો પહાડ છે.
કડવો લાગે કે કાં તો, ખરે દીસ ખાટું થાય,
શ્રમ પરિશ્રમ તણો, પ્રથમ વદાડ છે.
છે તો છાયા સુખધારી, શિતળતા વળી શુદ્ધ.
લાયક થયા પછી, લાખેણાં ઘણાં લાડ છે.
દાખે દલપત એજ દાખલો દેખાડવાને
બૂકી રહ્યાં, આમલી ને લીમડાનાં ઝાડ છે.*

વાઘછીપામાં ખેતી શિક્ષણ

તન મનની શક્તિઓ ખીલવવી અને જીવનનિર્વાહ માટે યોગ્ય તાલીમ આપવી એ કેળવણીનો પ્રધાન હેતુ છે.

હાલની કેળવણી પામેલો મનુષ્ય શારીરિક મહેનતના કાર્ય કરવામાં બહુધા નામોશી સમજે છે. સાધારણ પરીક્ષા પસાર કરનાર પણ આ માન્યતા ધરાવે છે. થોડા પગારની નોકરી કરી મોંઘવારીથી જમાનાને પહોંચી ન શકવાથી પરતાવા સાથે દુઃખમય જીવન વ્યતીત કરવાનો સમય ઉપસ્થિત કરે છે. ખેડૂતના બહેણા છાંદરાઓ જાતમહેનતના ધંધામાં નહીં પડી ગામ તજ શહેરમાં અથવા ખેડૂત મંડી નોકરીઆત ચવામાં કે વ્યાપારમાં પડવાની ધમ્મજા રાખે છે. પરિણામે કવચિતજ ખીજા ધંધામાં ફાવે છે. ખેતી 'કરે તો જાતે કામ કરવાને બદલે મજુરો ઉપરજ આધાર રાખી દુર્લક્ષ રાખે છે. હાલના ખેડૂતો માટે ભાગે આવા સંસ્કારવાળા હોવાથી ખેતી ધનનો નાશ કરનાર ધંધા તરીકે અંતુભવી "જેવી વાસના તેવું ફળ" ભોગવી રહ્યા છે. કાર્ય પ્રથુ ધંધો ઉત્તમ જ્ઞાન અને સખત લાગણી વિના સારો યર્ષ સક્તો નથી. તેમાં પણ ખેતી જેવો પવિત્ર અને ઉચ્ચ ધંધો ખંત, ઉત્સાહ, ઉદ્યમ અને પૂર્ણ પ્રેમ વિના સારો થતો નથી. જો કે હાલ ગમે તેવો માણસ ખેતીનો કરે છે. પણ તેમાં જોઈતા લાભ તો કવચિતજ મેળવે છે. દેશમાં પડી, પરાશ્રયી બની, નિરુત્સાહી યર્ષ દુઃખી

* કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈનું એક અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય.

મોકલાવનાર

-રા. કૃષ્ણરામ ગણપતરામ ભટ્ટ. (રિટાયર્ડ મહેતાજી

એ ઝાડ પૈકી લીમડાના ઝાડ કોલેજના ભાગમાં અद्याપિ બૂકી રહેલ દરિગોચર થાય છે.

જીવન વ્યતીત કરે છે. ખેડુતના દીકરાઓને નાનપણથી સખત ઉદ્યોગની અને ખેતી ઉપર પૂર્ણ લક્ષિતભાવ રાખવાના સંસ્કારની જરૂર છે. નોકરી કે વ્યાપાર કરતાં સારી રીતે થોડી પણ ખેતી કરવી ઉત્તમ છે, એ સમજાવવાની જરૂર છે. આવું ન બને તે ખેતી માટે ઘણુંજ અગત્યનું છે, ખીમ ધંધામાં તો એક દિવસનું જરા તરા આજસ ધારો કે નહીં શકે પણ ખેતીમાં તો તક ગર્ભ કે આખું વર્ષ રે! આખી જીંદગી તેનું ફળ ભોગવવું પડે છે.

જુના અને અનુભવી મહેનતુ ખેડુનો આવા કારણથી સમજે છે, કે લણેલો છોકરો ખેતી ઉપર સારું લક્ષ આપતો નથી; તેથી ખેતી માટે લાયક નથી. આ કારણથી ખેડુતના દીકરાઓને પ્રાથમિક કેળવણીમાંજ ખેતીના જ્ઞાન સાથે જાતમહેનતની ટેવ પડે, શારીરિક મહેનતમાં કાર્ધ મોટાર્ધ સમજે, ખોડી માન્યતા ન રાખે અને નોકરને બદલે ખેડુત થવામાં માન સમજે એવા સંસ્કારની જરૂર છે. બાળપણના સંસ્કાર જેવા ચિરઃ સ્થાયી થાય છે, તેવા મોટપણે યતા નથી.

નામદાર સરકારે પચાસેક વર્ષથી ખેડુતોને યોગ્ય મદદ, 'સાધન, ખી, ખાતર અને ખેતી અંગતી ખીજ જરૂરિયાતોની સગવડ માટે ખેતીવાડી ખાતું કાઢેલું છે. એ ખાતાના વિદ્વાન અમલદારો ગામે ગામ ફરી ખેતીની ઉત્પત્તિના માર્ગ બતાવે છે. છતાં હજી અદ્યતન ખેડુતો એ ખાતાનો જોઈતો લાભ લેતા નથી એ દીવંગીરી ભરેલું છે. કેળવણીના વધારા સાથે એ ખાતાના લાભો વધુ પ્રાપ્ત કરશે એવી આશા છે.

વળા ખેતી અને તેના અંગના જરૂરી ધંધાની ઉચ્ચ કેળવણી માટે કોલેજ છે, પણ ગરીબ, ગામડાના અને થોડું લણેલા ખેડુતોના દીકરાઓ એ કોલેજનો લાભ મેળવી શકે નહિ તેથી વર્નાક્યુલર ભાષા મારફતે જ્ઞાન આપવાને રૂઢો દાઢવા માંડી છે. એ રૂઢોનું તમામ ખર્ચ નામદાર સરકાર કરે છે. આ રૂઢો ધણી પ્રિય નીવડી છે. એવી ધણી રૂઢોની આ દેશમાં જરૂર છે; તેથી કેળવણીખાતા તરફથી પ્રાથમિક શાળામાં ઉપલા ધોરણોમાં એ વિષયોનું જ્ઞાન આપવાની શરૂઆત થવા માંડી છે.

સને ૧૯૨૪ ના માર્ચ માસમાં ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ બહાદુરે આ રૂઢની મુશ્કાલત લીધી. ત્યારે આ રૂઢમાં ખેડુતોનાજ છોકરાઓ હોવાથી અને પરગામના છોકરાઓ પણ આ રૂઢમાં લણતા હોવાથી એ શિક્ષણ દાખલ કરવાને યોગ્ય જણાવાથી આ

ગામના સદગૃહસ્થ મિ. મોતીભાઈ હીરાભાઈની જમીન ભાગથી રાખવાની કબજાત લેવામાં આવી. અને જૂન, સને ૧૯૨૪ થી ખેતીનું શિક્ષણ દાખલ કરવામાં આવ્યું.

જમીન:—રૂઢીથી એક ફરદાગ દૂર ખેતર છે, ખેતરની એક બાજુ પાકે યઈ મોટી સડક પારડીથી નાંશક જનારી આવી ગ્રહેલી છે. જમીન બાગાયત તુલે યઈ શકે તેવી બેસર જાતની સારી છે. જમીન વચ્ચે પાકો કુવો છે: જેના ઉપર સરત મુજબ માલીક રેંટ મુકી આપેલા છે.

પાકો :—આ તાલુકાના ખેડુતોનો બીજા તાલુકા જોડે સંબંધ થોડો હોવાથી અહિં નહિ યતા પણ યઈ શકે તેવા સારા પાકો દાખલ કરવાની જરૂર જણાવાથી તેજ પ્રમાણે ગોઠવણ કરવામાં આવી. ખેતરના અમ્મ ભાગમાં બાગ બનાવવામાં આવ્યો છે, જેમાં ટુલના અને રોઝાના મળી શકેતા તમામ છોડો અને ફળ રોપવામાં, આવ્યા છે, તેમજ અવલોકનના છોડો છોકરાઓને પ્લોટ સોંપી વાવવામાં આવ્યા છે. ઔષધિની વનસ્પતિઓ પણ બાગમાં રોપવામાં આવી છે. બાકીના તમામ ભાગમાં પાકો કરવામાં આવ્યા છે. જમીનનો વિસ્તાર સાદાતણ એકર લગભગ છે.

સ્થાનિક તુલો :—ડાંગર, નાંગલી, કાદરા, તુવર, વાલ, ચોળા, શાકભાજી, વેંગણ, મરચી, તમાકુ, અને બીજા આ ભાગમાં યતા પરચુરણ તમામ પાકો કરવામાં આવે છે.

પ્રયોગના પાકો:—કપાસ, જુવાર, બાજરી, મકાઈ, આદુ, હલદર, સુરણ, રતાળુ, મૂળા; મુવા, જટાટા, અને બોંયસીંગ કરવામાં આવે છે.

સ્થાનિક તુલો ચવામાં કાંઈ પણ હરકત આવી નહિ, પણ વિસ્તાર વધારે હોવાથી કામને તક પ્રમાણે પહોંચી ન શકવાથી ખેડુતોના કરતાં ઉત્તમ પાક થવો જોઈએ તે કટલાક પાકમાં બન્યું નહિ.

રોજન વરસાદ હોય તેથી કરબનો ઉપયોગ બને નહિ અને જોઈતાં સાહિત્યોની કેટલેક અંશે પરાશ્રિત સ્થિતિથી તક સાધવામાં મુશ્કેલી પડી. છતાં બનતી મહેનતે પરિસ્થિતિને અનુસરી યઈ શકે તેટલું આરં કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. વધુ વરસાદ અને નોંદામણનું દુઃખ તો જોઈ અનુભવ્યું હોય તેજ જણી શકે.

શીયાળુ પાકો ઘણા સારા યથા અને પ્રમાણમાં આવક પણ હીક યઈ, આ તાલુકાનાં એ પાકો ઘણા સારા યઈ શકે છે. પાણીનું સાધન હોવાથી આ પાકો વધુ યાય તેમ આવક સારી આવે છે.

અખતરના પાકો—મકાઈ, બાજરી, જુવાર, અને બોયસીંગ, વરસાદથી સારા ન થઈ શકે એમ જણાવાથી આ વર્ષે માત્ર શીખવવા ખાતરજ દાખલ કીધા છે.

આદુ. હલદર, સુરણ, અને રતાળુ ધણાં સારાં થયાં અને જોનારાઓને સંતોષ આપી શક્યાં તેમજ આવક પણ સારી થઈ.

અનુભવે એમ જણાયું કે આ તાલુકામાં વધુ વરસાદને લઈ આદુનો પાક જળવડો મુશ્કેલ છે. તેથી આ વર્ષે શીખવવા પુરતોજ એ પાક કીધો છે, હલદર, રતાળુ, અને સુરણ વધુ દાખલ કીધાં છે. આ તાલુકામાં એ પાક ઉત્તમ થાય એમ છે, છતાં ખેડુતો એ કરતા નથી એ દીલગીરી ભરેલું છે. શેરડીના ખર્ચાળ પાકમાં બાર માસ વળગી રહે, તે કરતાં છ માસમાં થોડા ખર્ચે વધુ આવક આપનારા આ પાકો કરવા જેવા છે, તે ખેડુતોને વખત જતાં સમગ્રશે એવું માનવું છે.

કપાસ :—આ પાક આ તાલુકામાં નહિ હોવાથી કરવાની ખરી જરૂર હોવાથી આશરે અર્ધા એકર જમીનમાં એ કીધો. નીંદામણથી ત્રાસ તો ઘણો પડ્યો છતાં વધુ શ્રમ લેવાથી છોડે સારા થયા. ભેજવાળી જમીન અને હવા હોવાથી ઝીંડવાં બરાબર પુટ્યાં નહિ છતાં સંતોષકારક પાક થયો.

આવક ખર્ચ :—જુન ૧૯૨૪ થી એક વર્ષમાં આવક રૂ. ૧૪૫) થઈ જેમાં જમીન માંલીકને રૂ. ૧૦૮-૧૨-૦ લાગે અને બાકીના રૂ. ૩૬-૪-૦ સરકારને લાગે આવ્યા. વર્ષ દરમ્યાન સરકારને ખેતરનું ખર્ચ રૂ. ૫૫-૮-૦ થયું જો નીંદામણનો ત્રાસ ન હોત તો તો આવક ઘણો સારી થતે.

ખાતર :—શણ, ખોળ, અને છાણીઈ ખાતર આ તરફ વપરાય છે. છાણીઈ ખાતર પુષ્કળ હોવાથી અને એ સર્વ ઋતુમાં સર્વ પાકમાં લાભપ્રદ હોવાથી બનાવટી ખાતરની જરૂર પડી નહિ, તેમજ ઉત્તમ ખાતર છાણીઈ કાયમનો લાભ આપનાર હોવાથી એનોજ ઉપયોગ કરવાનું ચોખ્ખું જણાયું.

શિક્ષણ :—શરૂઆતમાં પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા ધોરણમાં પાંચમા વિષયને બદલે ધોરણ પાંચમાના ખેતીકોર્સમાંથી કૃષિવિદ્યા અને સૃષ્ટિજ્ઞાન

શીખવવું શરૂ કર્યું. અને આગરત માસથી મહેરબાન કે. એ. ઈ. સાહેબની સૂચનાથી પાંચમા ધોરણમાં મંપૂર્ણ ફોર્સ દાખલ કરવામાં આવ્યો.

હજી ધોરણમાં પદાર્થપાઠને બદલે ટ્રિપિરિયા, શ્રુતિજ્ઞાન અને ખેતીની બુગોળ. પાંચમા ધોરણના ખેતી ફોર્સની આડુ કરવામાં આવી.

સાતમા ધોરણમાં સામાન્ય ફોર્સની ૧૦ ૬૦ પરોક્ષના ઉમેદવારો દોવાથી ખેતીના વિષયો હજી ધોરણ બેટલા અગ્રિહ વધારાના ચલાવવામાં આવ્યા. જે કે આથી વખતની સામાન્ય ફોર્સમાં ખોટ પડી હતી અગ્રાસમાં જરા પણ નબળા આવી નહિ. વધારાનો ટાઇમ સર્ક સામાન્ય ફોર્સ મંપૂર્ણ કરવામાં આવ્યો અને ચરત ૧૦ ૬૦ માં સાતે સાત હોદ્દાઓ પસાર થયા તેમાં આખા જિલ્લામાં પહેલો અને બીજો નંબર અત્રેના વિદ્યાર્થીના આવ્યા એ ધખાવ આવી હતી વાત છે.

આ વર્ષે હજી ધોરણમાં પણ મંપૂર્ણ સાલના હોદ્દાઓને મંપૂર્ણ ખેતીફોર્સ દાખલ થયો છે અને આવતા વર્ષે સાતમા ધોરણમાં દાખલ થશે.

ખેતીફોર્સમાં કૃતિદાસનો વિષય ન દોવાથી વાચનમાળાના પાઠો જેમાં પહેલા ભાગમાં પણ અનિવાર્ય દર્શાવતો મંજૂર વધારે દોવાથી તે ચલાવતાં વધારે વખત મંજૂર નેહવા લેવો પડે છે.

વળી આ રફસમાં પરગામના હોદ્દાઓ આવતા દોવાથી હજી, સાતમા ધોરણમાં આવનારાઓને ખેતીફોર્સના નવા વિષયો મુજબી શીખ્યા વિના તેના તેજ ધોરણનો ફોર્સ મંપૂર્ણ ચલાવી ન શકાય. અને નીચલા ધોરણનો ખેતીનો જરૂરિયાત ભાગ તે ધોરણ બેટ ચલાવતાં બીજા વિષયના ટાઇમનો મંજૂર નેહતાં મુશ્કેલી ઉભી થવાથી તેમને સામાન્ય ફોર્સ ચલાવવો પડે છે, તેથી એક ધોરણમાં બન્ને ધોરણ પણ કરવાં પડ્યાં છે. વળી વાલીઓની મદદને અનુસરી જને ફોર્સમાંથી ગમે તે શિખવવાની પણ છુટ રહેલી છે.

જમીનની ગોઠવણ—જમીન ગળેતે રાખતી કે ભાગે રાખતી તે પરિસ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. જને પ્રદારમાં દેલ્લીક મુરદેલી તે ખરી પણ જે જમીન માલીક ઉદાર હોય અને જરૂરી સમયની ચરત દોય તે દેલ્લીક જેખમદારી અને અધ્યયન ગોઠી નડે. ગમે તે મંજૂરમાં તક સાચવતી ધખીજ જરૂરની છે, અને ટુકિયથી કામ લેવાથી સમયક આપવાને વાંધો થોડોજ આવે છે. સરકારી બોર્ડિંગ હાઉસ જેવી મંરયામાં સંવત્ સાધન રફસ હોવાથી ઉત્તમ કાર્ય થવાનો પ્રયત્ન છે. ગમે તે પ્રદારે

વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ શિક્ષણ અપવું એજ મુખ્ય હેતુ ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે.

જો જમીન એકાદ એકરજ હોય તો થોડા ખર્ચથી ઉત્તમ શિક્ષણ મળવાનો સંભવ છે. જેટલોને વધારે જમીનથી આવક વધે અને શિક્ષણ અંગે તે વધવો કેટલેક પ્રશ્નગે ભારે ધર્ષ પડે છે.

કેટલીક અડચણો ને નિવારણ—કાર્ષપણ બાબત નવી હોય તેના ઉપર લોકોનું લક્ષ વધુ રહે છે, અને લાલની ગણતરી પછી મતાં મુશ્કેલીની પ્રથમ થાય છે. શરૂઆતમાં લોકોમાંથી કેટલાંક કપડાં બગડે, પક્ષળે અને થાક ચકે તથા અભ્યાસ બગડે એમ બબડવા લાગ્યા અને આગમુ છોકરાઓ બહાનાં કાઢીને રફેલને નમસ્કાર કરવા પણ તૈયાર થતા જણાયા તેથી થોડા દીવસ મુખત મુંઝવણ પડી, પણ લોકોને સમજાવતાં તેમજ યુક્તિથી કામ લેતાં એ મુશ્કેલી કેટલેક અંશે દૂર થઈ.

ખેતરના પાકોની તક સાચવવી ઘણીજ જરૂરની છે. અને શરૂઆતનું શિક્ષણ હોવાથી કેટલીક મુશ્કેલી નડે એ સ્વાભાવિક છે છતાં બનતી મહેનતે તક સાચવવા કોશિષ કરવામાં આવી.

આ તાલુકામાં નોંદામણુનો ગ્રામ અતિશય નડે છે, અને ખેતર સ્વચ્છ રાખવું, એ શિક્ષણ અંગે જરૂરનું છે. મુંદરડો સામો, જુદા જુદા કામ અને ક્ષેત્ર વગેરે વનસ્પતિ વારા ફરતી નીકળ્યાજ કરે, તેથી એ કામ ઘણું ભારે પડ્યું. છતાં કેટલીક વખતે આખી રફેલના વિદ્યાર્થીઓને કસરત તરીકે એ કામમાં રોકવા પડ્યા અને બની શકેલું કરવામાં આવ્યું.

સુનેશ દોરો અને તે કેટલીક મોઝમમાં ગત્રે પણ છુટા હોવાથી પાકનું રક્ષણ કરવું ભારે પડ્યું. કાંટાની ગમે તેવી વાડ હોય છતાં તે ફાડી દાખલ થઈ ગત્રે પણ નુકસાન કરે. ખેડૂતના ખેતરને તો ગમે તેમ નમે પણ આ તો પ્રયોગના તુતો હોવાથી મહેન પણ નુકસાન ચાલી શકે નહિ એવાં રોરો તરફથી કેટલાંક તુલો અને ફળને નુકસાન થયું, તારની વાડ વિના આ નુકસાન અટકે નહિ પણ અજમાયસી શિક્ષણ અને પારકું ખેતર હોવાથી એ બની શકે નહિ. કાંટાની વાડથી બનતું જતન કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

ત્યારે ખેતીની મોસમ ચાલતી હોય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓના ધરનાં કામમાં રોકવાથી નિર્ધારિત દાગરી આખી શકે એ અશક્ય છે છતાં વાલીઓને સમજાવવા બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો.

ખંડુભાઈ રંધુનાથજી દેસાઈ. (વાધજીપા:-તા.૦ પારડી, જિ. સુરત.)

૫. જ્ઞાન:-શિક્ષણ રસિકે કરવા માટે પુસ્તકપાઠી અને ન ચાલે. શીખવવાના વિષયોની દિશામાં બાલવાચન, બહુશ્રુતપણું, જમાનાની સાથે. ચાલીને વર્તમાન પ્રસંગોથી વધિક્કાર રહેવું, વગેરે બાજતો ધ્યાનમાં રાખવાની પણ ઓછી અગત્ય નથી.

૬. પાત્રપરીક્ષા:-વિદ્યાર્થીઓની શક્તિનો ખ્યાલ રાખીને 'પાત્રે દાન' એ નિયમ પ્રમાણે આપેલું શિક્ષણ વધારે ફળદાયી અને છે. પાત્રપરીક્ષા અને શિક્ષકના જ્ઞાનનો ઘટતો મુયોગ થાય ત્યારેજ ખરો હેતુ પાર પડે.

૭. સમયનો વિચાર:-શરૂની સથે સમયનો પણ વિચાર કરી રાખવો જોઈએ. ધારેલા વખતમાં કેટલું શરૂ થશે એ વિચાર જેમ જેમ વધારે બધેસતો થતો જાય, તેમતેમ શિક્ષક એક પ્રકારની મુશ્કેલીમાંથી મુક્ત થાય છે.

૮. તીવ્ર રમરહુશક્તિ:-પોતાના આ પ્રકારના શરૂમાં કંમિટ્ પગલે ચાલવાને માટે આ શુભ પણ અવસ્ય ફળવવો જોઈએ. મુદ્દાસર નોંધની મદદથી વધતા જતા અનુભવને પરિણામે આ શુભ પણ મુદ્દા સાથે એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

આ લેખ સમાપ્ત કરતા પહેલાં છેવટ એકજ વાત નિવેદન કરવાની રહે છે, અને તે એ કે ઉપર જણાવેલી સૂચનાઓનો અખતરો કરવાનું ધ્યેય હક્ષમાં રાખીને સંયુક્ત વર્ગો—સાતમા અને ત્રીજા ધોરણમાં આપેલા પાઠ (Combined Lessons) ની નોંધ આ સાથે આપવામાં આવેલી છે, જે શિક્ષકોને માટે ઉપયોગી થઈ પડશે અરુ !

દશમુખરામ ઝુનીલાલ ત્રિવેદી

વિ.ય:-પદ્ય. (પાઠ પદ્ય. હિમાલયનું વર્ણન. કહી ૧) સાતમું.....ધોરણ.....ત્રીજું.
 હેતુ:- ભાષાવાન આપવાનો.
 સાહિત્ય:-પ્રાથમિક ચિત્ર, નકશો, વગેરે.

પાઠના વિભાગ અને મુદ્દા.	શિક્ષણદેશી.	પાઠીઆની નોંધ.
૧ આરંભ. અ વગવ્યવસ્થા. ચ પૂર્વાપર સંબંધ.	કામરે બે દિસ; સાધનોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણ. પ્ર. દુનિયામાંના હિંચામાં હિંચા પર્વતનું નામ આપો. પ્ર. 'હિમાલય' નામ પાડવાનું કારણ શું ? પ્ર. હિમાલયનાં કેટલાંક શાખરનાં નામ આપો. પ્ર. દેલાસ શાખર પર કયા દેવનો વાસ કરેલો છે ?	
૨ મુખ્ય વિષય. અ પ્રાથમિક વિવરણ. (ચિત્રપરિચય દ્વારા)	વિદ્યાર્થીઓને સ્વતંત્ર રીતે ચિત્રનું અવલોકન કરવા સોંપવું. કુશરની નગરી અલકાપુરી, યક્ષની દયા, મેઘદૂત, પ્રસ્તુત પ્રમુગ્ધમાર્નું હિમાલયનું વલુન-આ સંબંધી પ્રશ્નોદ્વારા આખ્યાયિકા કહી જતાવવી. પ્ર. કાવતાને અંતે મારું નામ લખેલું છે ? પ્ર. કયો હંદ છે ? હંદનું બંધારણ સમજાવવું; મેઘહંદ નામ શા માટે ? પ્ર. મરેશો મોણ કહાવ છે ? પ્ર. મેઘન કયા પહોંચી જવા કહે છે ? પ્ર. હિમાલય વિશે શું.શું કહે છે ? પ્ર. યાદ ખાતા માટે શી સલાહ આપે છે ?	મેઘદૂત. (કાલિદાસનું) નવલરામ વિશે બે ગોલ. ૧ રાહિત્યસેવા. ૨ શાળાપત્રના તંત્રી. ૩ હિરામ વવચક.
૩ વિદ્યાર્થીઓનું વાચન		
૪ શિક્ષકનું ભાષાત્મક વાચન.		

હિમાચલચંદ્રમનઅચલ.
હિમાચલ, નગરાજ, શેલરાજ,
નગાધિરાજ. રી+મગ
કરતુરીમગ=કરતુ
મહારી-૭/૬+૬
શ્રમહત=શ્રમ+પત્તી (જૂતી)
પાર્વતીપતિ=પાર્વતી+પતિ.
હિમાપતિ, સીતાપતિ, વગેરે.

પ્ર. બેસતી વખતના દેખાવ માટે શું કહે છે ?
પ્ર. 'હિમાચલ' માં બરફ કયા શબ્દનો અર્થ ?
પ્ર. બીજે કયો શબ્દ રહ્યો ?
પર્વતનાં બીજાં નામ યાગવાં; સમાસ યાગનવેલ.
પ્ર. 'હિમે' ની કયું વિભક્તિ છે ?
પ્ર. જે, જેની—કોને માટે વપરાયા છે ?
પ્ર. જનહી શબ્દ કી રીતે બન્યો છે ?
કરતુરી મગ અને જનહવી-પ્રસંગ કહીને સમજાવવા.

પ્રથમ ત્રણ ચરણના શબ્દાર્થ સીખવીને વિદ્યાર્થિઓ
પાસે તોટમાં અન્ય લખાવવો. અન્ય તપાસી કરણ્ય આપીને
સુધારો કરાવવો; બાકીના શબ્દાર્થ પુરા સીખવી બાકીનો
અન્ય પુરો કરાવવો.

સમજૂતિ આપોઆપ થઇ જવી નેહજો. વિદ્યાર્થિઓ
પાસે કરાવી બેઠને ખાતરી કરવી.

અતે કવિતા ગાઈ જતાવી શિબોની રસથતિને પોષવી;
પાક સમાપ્ત કરવો.
પ્રશ્નપત્ર રૂપ કાઢી આપી જવાનું મેળવવા.
૧ હિમાચલનું આજખાણ કવિએ કી રીતે આપ્યું છે ?
૨ કવિતાના લેખકનું નામ જણાવો.
૩ પૌકીઓ અને પંક પાને કોને કહેવાં છે ?
૪ હિમાચલનાં બીજાં નામ લખો.

ક શબ્દાર્થ; વ્યુત્પત્તિ.
બાકરણનો સંબંધ.

ફ. અન્ય.

ફ. સમજૂતિ.

—મ. શિક્ષકે કવિતા
ગાવી.

૩ પુનરાવર્તન.

નિયયઃ—અતલેખન. (પાઠ ૩૪. પ્રથમ પરિચ્છેદ.)

હેતુઃ—ભાષાશુદ્ધિ કરવાનો.

સાહિત્યઃ—પ્રશ્નનાં કાડ, અથવા શબ્દોની તારવણીનાં કાડ, બ્લેક બોર્ડ, ચાક, વગેરે.

પાઠના વિભાગ અને મુદ્દા.	શિક્ષણશૈલી.	પાઠીઆની નોંધ.
૧. આરભ. અ વર્ગવ્યવસ્થા. ચ પૂરવગાનની કસોટી.	સાતમા ધોરણ મુજબ સંયુક્ત કામ. પ્ર. દશરથ રામની રાજગાના જણાવો. પ્ર. દશરથ રામની રાણીઓનાં નામ આગો. પ્ર. દશરથ રામના પુત્રોનાં નામ લખો.	પ્રશ્નપત્ર આપી ઉત્તર લખાવવા.
૨. મુખ્ય નિયય. અ પરિચ્છેદનું સ્વતંત્ર વાચન.	નિવાર્થઓને ચોપડીમાંથી પાઠ કઢાવી પ્રથમ પરિચ્છેદ ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા આપવો. વાસ્તવિક સૂચના પણ આપવી.	કાડમાંના શબ્દોની નોંધઃ— અગોધ્યા, દશરથ, કૌશલ્યા, કેકેયી, સુમિત્રા, રામચંદ્રજી, લક્ષ્મણ, ભરત, શત્રુઘ્ન, પાટલી પુત્ર, નિશ્રય, ટુઠ્ઠ, મોસાળ.
૩. અધરા શબ્દોની તારવણીનાં કાડ આપવાં. ક શબ્દો જોઈને કાડ પર લખાવવા.	નિવાર્થઓને કાડ આપી શબ્દો ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા અને જરૂર જણાય તે શબ્દોની જોડણી ક્ષણમાં લવા દેહેતું. નિવાર્થઓને જોડણીના સંસ્કર દઢ યાચ તે માટે અને અક્ષરમરોડ લક્ષમાં આવ તેટલા સાર શબ્દો જોઈને કાડ પર ધોરી જગામાં લખવાનું કામ સોંપવું.	ઉચ્ચાર તપાસવા.
૪. લેખન. માટે તૈયારી.	નિવાર્થઓ પાસે સ્લેટમાં રીતસર લીટીઓ દોરાવવી.	

રાજ દશરથ ટૂંક થતાં તેમણે,
પાટવી પુત્ર રામચંદ્રને ગાદીપર
બસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ
સમાચાર સહેરમાં ફેલાતાં ઢેકાણે
ઢેકાણે આનંદ થઈ રહ્યો. ભરત
આ વખતે અયોધ્યામાં ન હતા.
તેઓ શરૂઆતે લાંબાં ચોતાને ઓસાળ
ગયા હતા.

સુમિત્રા, નિશ્ચય, ટૂંક.

નીમ આસનમાં દશવિંશ વિભાગ રીતપર વાંચી સંભ-
ળાવેલો. છેવટે પુનઃ વાચન વાંચી સંભળાવવું અને તે વખતે
પરરામગિત મુકાવવાં.

વિદ્યાર્થીઓ ભતેજ ચોતાનું લેખન સુધારે એવી આત્મા
આપવી. બૂલ પર લીટી દોરવા કહેવું. ચોપડી અને કાર્ડની
મદદ લેવા કહેવું.

બૂલો કેના પ્રકારની મધ છે તે ભેદ લઈ એક વાર બરા-
બર લખવા જણાવવું.

કેટલાક શબ્દો વિદ્યાર્થીઓ પાસે બોર્ડ પર લખાવવા.

૬ શ્રુતલેખન લખાવવું.
૧ સમગ્ર વાચન.
૨ લેખન.
૩ પુનઃ વાચન

૫ શ્રુતલેખન તપાસવું.

૭ મુકારો.

૮ પુનરાવર્તન.

રીખ-બંને નોંધમાં બાળબોમ અક્ષરે દશવિંશ મુદ્દા અને વર્ગોમાં સાથે લઈને પાઠ શીખવવામાં આવ્યો હતો.

पंचांग ई. स. १९२६; संवत् १९८२-८३; छीजरी सन १३४४-४५

नान्युआरि			इधुआरी			मार्च			अप्रिल			मे			जून		
पौष महा			महा शुक्ल			शुक्ल अ. चैत्र			अ. चैत्र चैत्र			चैत्र वैशाख			वैशाख ज्येष्ठ		
जमा. आपर			रज्य			शापान			रमजान			सत्राह			जिह्वाह		
रज्य			शापान			रमजान			सत्राह			जिह्वाह			जिह्वाह		
तिथि	चंद्र	जु. तां.	तिथि	चंद्र	जु. तां.	तिथि	चंद्र	जु. तां.	तिथि	चंद्र	जु. तां.	तिथि	चंद्र	जु. तां.	तिथि	चंद्र	जु. तां.
१. २. शुक्ल १५	३ सोम १७	२ सोम १५	३ शुक्र १७	४ शनि १८	४ शनि १८	४ सोम १५	५ शुक्र १७	५ शनि १८	५ सोम १५	६ शुक्र १७	६ शनि १८	६ सोम १५	७ शुक्र १७	७ शनि १८	७ सोम १५	८ शुक्र १७	८ शनि १८
२. ३ शनि १६	४ सोम १८	३ सोम १६	५ शुक्र १७	६ शनि १८	५ शुक्र १७	६ सोम १५	७ शुक्र १७	७ शनि १८	६ सोम १५	८ शुक्र १७	८ शनि १८	७ सोम १५	९ शुक्र १७	९ शनि १८	८ सोम १५	१० शुक्र १७	१० शनि १८
३. ४ रवि १७	५ शुक्र १९	४ शुक्र १७	६ शनि १८	७ सोम २०	६ शनि १८	७ सोम १५	८ शुक्र १७	८ शनि १८	७ सोम १५	९ शुक्र १७	९ शनि १८	८ सोम १५	१० शुक्र १७	१० शनि १८	९ सोम १५	११ शुक्र १७	११ शनि १८
४. ५ सोम १८	६ शुक्र २०	५ शुक्र १८	७ शनि १८	८ सोम २१	७ शनि १८	८ सोम १५	९ शुक्र १७	९ शनि १८	८ सोम १५	१० शुक्र १७	१० शनि १८	९ सोम १५	११ शुक्र १७	११ शनि १८	१० सोम १५	१२ शुक्र १७	१२ शनि १८
५. ६ सोम १८	७ शुक्र २१	६ शुक्र १९	८ शनि १८	९ सोम २२	८ शनि १८	९ सोम १५	१० शुक्र १७	१० शनि १८	९ सोम १५	११ शुक्र १७	११ शनि १८	१० सोम १५	१२ शुक्र १७	१२ शनि १८	११ सोम १५	१३ शुक्र १७	१३ शनि १८
६. ७ शुक्र २०	८ शनि २२	७ शुक्र २०	९ सोम २१	१० शुक्र २२	८ शनि १८	१० सोम १५	११ शुक्र १७	११ शनि १८	१० सोम १५	१२ शुक्र १७	१२ शनि १८	११ सोम १५	१३ शुक्र १७	१३ शनि १८	१२ सोम १५	१४ शुक्र १७	१४ शनि १८
७. ८ शुक्र २१	९ सोम २२	८ शुक्र २१	१० सोम २१	११ शुक्र २२	९ सोम २१	११ सोम १५	१२ शुक्र १७	१२ शनि १८	११ सोम १५	१३ शुक्र १७	१३ शनि १८	१२ सोम १५	१४ शुक्र १७	१४ शनि १८	१३ सोम १५	१५ शुक्र १७	१५ शनि १८
८. ९ शुक्र २२	१० सोम २३	९ सोम २२	११ सोम २२	१२ शुक्र २३	१० सोम २२	१२ सोम १५	१३ शुक्र १७	१३ शनि १८	१२ सोम १५	१४ शुक्र १७	१४ शनि १८	१३ सोम १५	१५ शुक्र १७	१५ शनि १८	१४ सोम १५	१६ शुक्र १७	१६ शनि १८
९. १० शनि २३	११ सोम २४	१० सोम २३	१२ सोम २३	१३ शुक्र २४	११ सोम २३	१३ सोम १५	१४ शुक्र १७	१४ शनि १८	१३ सोम १५	१५ शुक्र १७	१५ शनि १८	१४ सोम १५	१६ शुक्र १७	१६ शनि १८	१५ सोम १५	१७ शुक्र १७	१७ शनि १८
१०. ११ रवि २४	१२ शुक्र २५	११ सोम २४	१३ सोम २४	१४ शुक्र २५	१२ सोम २४	१४ सोम १५	१५ शुक्र १७	१५ शनि १८	१४ सोम १५	१६ शुक्र १७	१६ शनि १८	१५ सोम १५	१७ शुक्र १७	१७ शनि १८	१६ सोम १५	१८ शुक्र १७	१८ शनि १८
११. १२ सोम २५	१३ शुक्र २६	१२ सोम २५	१४ सोम २५	१५ शुक्र २६	१३ सोम २५	१५ सोम १५	१६ शुक्र १७	१६ शनि १८	१५ सोम १५	१७ शुक्र १७	१७ शनि १८	१६ सोम १५	१८ शुक्र १७	१८ शनि १८	१७ सोम १५	१९ शुक्र १७	१९ शनि १८
१२. १३ सोम २६	१४ शुक्र २७	१३ सोम २६	१५ सोम २६	१६ शुक्र २८	१४ सोम २६	१६ सोम १५	१७ शुक्र १७	१७ शनि १८	१६ सोम १५	१८ शुक्र १७	१८ शनि १८	१७ सोम १५	१९ शुक्र १७	१९ शनि १८	१८ सोम १५	२० शुक्र १७	२० शनि १८
१३. १४ शुक्र २७	१५ शनि २८	१४ सोम २७	१६ सोम २७	१७ शुक्र २९	१५ सोम २७	१७ सोम १५	१८ शुक्र १७	१८ शनि १८	१७ सोम १५	१९ शुक्र १७	१९ शनि १८	१८ सोम १५	२० शुक्र १७	२० शनि १८	१९ सोम १५	२१ शुक्र १७	२१ शनि १८
१४. १५ शुक्र २८	१६ रवि २९	१५ सोम २८	१७ सोम २८	१८ शुक्र ३०	१६ सोम २८	१८ सोम १५	१९ शुक्र १७	१९ शनि १८	१८ सोम १५	२० शुक्र १७	२० शनि १८	१९ सोम १५	२१ शुक्र १७	२१ शनि १८	२० सोम १५	२२ शुक्र १७	२२ शनि १८
१५. १६ रवि २९	१७ सोम ३०	१६ सोम २९	१८ सोम २९	१९ शुक्र ३१	१७ सोम २९	१९ सोम १५	२० शुक्र १७	२० शनि १८	१९ सोम १५	२१ शुक्र १७	२१ शनि १८	२० सोम १५	२२ शुक्र १७	२२ शनि १८	२१ सोम १५	२३ शुक्र १७	२३ शनि १८
१६. १७ रवि ३०	१८ सोम ३१	१७ सोम ३०	१९ सोम ३०	२० शुक्र ३२	१८ सोम ३०	२० सोम १५	२१ शुक्र १७	२१ शनि १८	२० सोम १५	२२ शुक्र १७	२२ शनि १८	२१ सोम १५	२३ शुक्र १७	२३ शनि १८	२२ सोम १५	२४ शुक्र १७	२४ शनि १८
१७. १८ रवि ३१	१९ सोम ३२	१८ सोम ३१	२० सोम ३१	२१ शुक्र ३३	१९ सोम ३१	२१ सोम १५	२२ शुक्र १७	२२ शनि १८	२१ सोम १५	२३ शुक्र १७	२३ शनि १८	२२ सोम १५	२४ शुक्र १७	२४ शनि १८	२३ सोम १५	२५ शुक्र १७	२५ शनि १८
१८. १९ रवि ३२	२० सोम ३३	१९ सोम ३२	२१ सोम ३२	२२ शुक्र ३४	२० सोम ३२	२२ सोम १५	२३ शुक्र १७	२३ शनि १८	२२ सोम १५	२४ शुक्र १७	२४ शनि १८	२३ सोम १५	२५ शुक्र १७	२५ शनि १८	२४ सोम १५	२६ शुक्र १७	२६ शनि १८
१९. २० रवि ३३	२१ सोम ३४	२० सोम ३३	२२ सोम ३३	२३ शुक्र ३५	२१ सोम ३३	२३ सोम १५	२४ शुक्र १७	२४ शनि १८	२३ सोम १५	२५ शुक्र १७	२५ शनि १८	२४ सोम १५	२६ शुक्र १७	२६ शनि १८	२५ सोम १५	२७ शुक्र १७	२७ शनि १८
२०. २१ रवि ३४	२२ सोम ३५	२१ सोम ३४	२३ सोम ३४	२४ शुक्र ३६	२२ सोम ३४	२४ सोम १५	२५ शुक्र १७	२५ शनि १८	२४ सोम १५	२६ शुक्र १७	२६ शनि १८	२५ सोम १५	२७ शुक्र १७	२७ शनि १८	२६ सोम १५	२८ शुक्र १७	२८ शनि १८
२१. २२ रवि ३५	२३ सोम ३६	२२ सोम ३५	२४ सोम ३५	२५ शुक्र ३७	२३ सोम ३५	२५ सोम १५	२६ शुक्र १७	२६ शनि १८	२५ सोम १५	२७ शुक्र १७	२७ शनि १८	२६ सोम १५	२८ शुक्र १७	२८ शनि १८	२७ सोम १५	२९ शुक्र १७	२९ शनि १८
२२. २३ रवि ३६	२४ सोम ३७	२३ सोम ३६	२५ सोम ३६	२६ शुक्र ३८	२४ सोम ३६	२६ सोम १५	२७ शुक्र १७	२७ शनि १८	२६ सोम १५	२८ शुक्र १७	२८ शनि १८	२७ सोम १५	२९ शुक्र १७	२९ शनि १८	२८ सोम १५	३० शुक्र १७	३० शनि १८
२३. २४ रवि ३७	२५ सोम ३८	२४ सोम ३७	२६ सोम ३७	२७ शुक्र ३९	२५ सोम ३७	२७ सोम १५	२८ शुक्र १७	२८ शनि १८	२७ सोम १५	३० शुक्र १७	३० शनि १८	२८ सोम १५	३१ शुक्र १७	३१ शनि १८	२९ सोम १५	३२ शुक्र १७	३२ शनि १८
२४. २५ रवि ३८	२६ सोम ३९	२५ सोम ३८	२७ सोम ३८	२८ शुक्र ४०	२६ सोम ३८	२८ सोम १५	२९ शुक्र १७	२९ शनि १८	२८ सोम १५	३१ शुक्र १७	३१ शनि १८	२९ सोम १५	३२ शुक्र १७	३२ शनि १८	३० सोम १५	३३ शुक्र १७	३३ शनि १८
२५. २६ रवि ३९	२७ सोम ४०	२६ सोम ३९	२८ सोम ३९	२९ शुक्र ४१	२७ सोम ३९	२९ सोम १५	३० शुक्र १७	३० शनि १८	२९ सोम १५	३२ शुक्र १७	३२ शनि १८	३० सोम १५	३३ शुक्र १७	३३ शनि १८	३१ सोम १५	३४ शुक्र १७	३४ शनि १८
२६. २७ रवि ४०	२८ सोम ४१	२७ सोम ४०	२९ सोम ४०	३० शुक्र ४२	२८ सोम ४०	३० सोम १५	३१ शुक्र १७	३१ शनि १८	३० सोम १५	३३ शुक्र १७	३३ शनि १८	३१ सोम १५	३४ शुक्र १७	३४ शनि १८	३२ सोम १५	३५ शुक्र १७	३५ शनि १८
२७. २८ रवि ४१	२९ सोम ४२	२८ सोम ४१	३० सोम ४१	३१ शुक्र ४३	२९ सोम ४१	३१ सोम १५	३२ शुक्र १७	३२ शनि १८	३१ सोम १५	३४ शुक्र १७	३४ शनि १८	३२ सोम १५	३५ शुक्र १७	३५ शनि १८	३३ सोम १५	३६ शुक्र १७	३६ शनि १८
२८. २९ रवि ४२	३० सोम ४३	२९ सोम ४२	३१ सोम ४२	३२ शुक्र ४४	३० सोम ४२	३२ सोम १५	३३ शुक्र १७	३३ शनि १८	३२ सोम १५	३५ शुक्र १७	३५ शनि १८	३३ सोम १५	३६ शुक्र १७	३६ शनि १८	३४ सोम १५	३७ शुक्र १७	३७ शनि १८
२९. ३० रवि ४३	३१ सोम ४४	३० सोम ४३	३२ सोम ४३	३३ शुक्र ४५	३१ सोम ४३	३३ सोम १५	३४ शुक्र १७	३४ शनि १८	३३ सोम १५	३६ शुक्र १७	३६ शनि १८	३४ सोम १५	३७ शुक्र १७	३७ शनि १८	३५ सोम १५	३८ शुक्र १७	३८ शनि १८
३०. ३१ रवि ४४	३२ सोम ४५	३१ सोम ४४	३३ सोम ४४	३४ शुक्र ४६	३२ सोम ४४	३४ सोम १५	३५ शुक्र १७	३५ शनि १८	३४ सोम १५	३७ शुक्र १७	३७ शनि १८	३५ सोम १५	३८ शुक्र १७	३८ शनि १८	३६ सोम १५	३९ शुक्र १७	३९ शनि १८
३१. ३२ रवि ४५	३३ सोम ४६	३२ सोम ४५	३४ सोम ४५	३५ शुक्र ४७	३३ सोम ४५	३५ सोम १५	३६ शुक्र १७	३६ शनि १८	३५ सोम १५	३८ शुक्र १७	३८ शनि १८	३६ सोम १५	३९ शुक्र १७	३९ शनि १८	३७ सोम १५	४० शुक्र १७	४० शनि १८
३२. ३३ रवि ४६	३४ सोम ४७	३३ सोम ४६	३५ सोम ४६	३६ शुक्र ४८	३४ सोम ४६	३६ सोम १५	३७ शुक्र १७	३७ शनि १८	३६ सोम १५	४० शुक्र १७	४० शनि १८	३७ सोम १५	४१ शुक्र १७	४१ शनि १८	३८ सोम १५	४२ शुक्र १७	४२ शनि १८
३३. ३४ रवि ४७	३५ सोम ४८	३४ सोम ४७	३६ सोम ४७	३७ शुक्र ४९	३५ सोम ४७	३७ सोम १५	३८ शुक्र १७	३८ शनि १८	३७ सोम १५	४१ शुक्र १७	४१ शनि १८	३८ सोम १५	४२ शुक्र १७	४२ शनि १८	३९ सोम १५	४३ शुक्र १७	४३ शनि १८
३४. ३५ रवि ४८	३६ सोम ४९	३५ सोम ४८	३७ सोम ४८	३८ शुक्र ५०	३६ सोम ४८	३८ सोम १५	३९ शुक्र १७	३९ शनि १८	३८ सोम १५	४२ शुक्र १७	४२ शनि १८	३९ सोम १५	४३ शुक्र १७	४३ शनि १८	४० सोम १५	४४ शुक्र १७	४४ शनि १८
३५. ३६ रवि ४९	३७ सोम ५०	३६ सोम ४९	३८ सोम ४९	३९ शुक्र ५१	३७ सोम ४९	३९ सोम १५	४० शुक्र १७	४० शनि १८	३९ सोम १५	४३ शुक्र १७	४३ शनि १८	४० सोम १५	४४ शुक्र १७	४४ शनि १८	४१ सोम १५	४५ शुक्र १७	४५ शनि १८
३६. ३७ रवि ५०	३८ सोम ५१	३७ सोम ५०	३९ सोम ५०	४० शुक्र ५२	३८ सोम ५०	४० सोम १५	४१ शुक्र १७	४१ शनि १८	४० सोम १५	४४ शुक्र १७	४४ शनि १८	४१ सोम १५	४५ शुक्र १७	४५ शनि १८	४२ सोम १५	४६ शुक्र १७	४६ शनि १८
३७. ३८ रवि ५१	३९ सोम ५२	३८ सोम ५१	४० सोम ५१	४१ शुक्र ५३	३९ सोम ५१	४१ सोम १५	४२ शुक्र १७	४२ शनि १८	४१ सोम १५	४५ शुक्र १७	४५ शनि १८	४२ सोम १५	४६ शुक्र १७	४६ शनि १८	४३ सोम १५	४७ शुक्र १७	४७ शनि १८
३८. ३९ रवि ५२	४० सोम ५३	४० सोम ५२	४१ सोम ५२	४२ शुक्र ५४	४० सोम ५२	४२ सोम १५	४३ शुक्र १७	४३ शनि १८	४२ सोम १५	४६ शुक्र १७	४६ शनि १८	४३ सोम १५	४७ शुक्र १७	४७ शनि १८	४४ सोम १५	४८ शुक्र १७	४८ शनि १८
३९. ४० रवि ५३	४१ सोम ५४	४१ सोम ५३	४२ सोम ५३	४३ शुक्र ५५	४१ सोम ५३	४३ सोम १५	४४ शुक्र १७	४४ शनि १८	४३ सोम १५	४७ शुक्र १७	४७ शनि १८	४४ सोम १५	४८ शुक्र १७	४८ शनि १८	४५ सोम १५	४९ शुक्र १७	४९ शनि १८
४०. ४१ रवि ५४	४२ सोम ५५	४२ सोम ५४	४३ सोम ५४	४४ शुक्र ५६	४२ सोम ५४	४४ सोम १५	४५ शुक्र १७	४५ शनि १८	४४ सोम १५	४८ शुक्र १७	४८ शनि १८	४५ सोम १५	४९ शुक्र १७	४९ शनि १८	४६ सोम १५	५० शुक्र १७	५० शनि १८
४१. ४२ रवि ५५	४३ सोम ५६	४३ सोम ५५	४४ सोम ५५	४५ शुक्र ५७	४३ सोम ५५	४५ सोम १५	४६ शुक्र १७	४६ शनि									

તારીખ	જુલાઈ			ઓગસ્ટ			સપ્ટેમ્બર			ઓક્ટોબર			નવેમ્બર			ડિસેમ્બર		
	જેક આવાઢ			આવાઢ શ્રાવણ			શ્રાવણ ભાદરવો			ભાદરવો આશો			આશો કારતક			કારતક માગશર		
	મિલ્લેજ મોહરમ			મોહરમ મકર			સકર રળી. અવલ			રળી. અવલ રળી. આખર			રળી. આખર જમા. અવલ			જમા. અવલ જમા. આખર		
	લિ	ચં	તં	લિ	ચં	તં	લિ	ચં	તં	લિ	ચં	તં	લિ	ચં	તં	લિ	ચં	તં
૧	૬	ગુરુ	૨૦	૮	રવિ	૨૧	૧૦	ગુરુ	૨૨	૧૧	શુક્ર	૨૩	૧૨	સોમ	૨૪	૧૩	ગુરુ	૨૫
૨	૭	શુક્ર	૨૧	૯	મોમ	૨૨	૧૧	ગુરુ	૨૩	૧૨	શનિ	૨૪	૧૩	મોમ	૨૫	૧૪	ગુરુ	૨૬
૩	૮	શનિ	૨૨	૧૦	મોમ	૨૩	૧૨	શુક્ર	૨૪	૧૩	રવિ	૨૫	૧૪	ગુરુ	૨૬	૧૫	શનિ	૨૭
૪	૯	રાવ	૨૩	૧૧	ગુરુ	૨૪	૧૩	શનિ	૨૫	૧૪	સોમ	૨૬	૧૫	ગુરુ	૨૭	૧૬	શનિ	૨૮
૫	૧૧	સોમ	૨૪	૧૨	ગુરુ	૨૫	૧૪	રવિ	૨૬	૧૫	મોમ	૨૭	૧૬	શુક્ર	૨૮	૧૭	રવિ	૨૯
૬	૧૨	મોમ	૨૫	૧૩	શુ	૨૬	૧૫	સોમ	૨૭	૧૬	ગુરુ	૨૮	૧૭	શનિ	૨૯	૧૮	સોમ	૩૦
૭	૧૩	ગુરુ	૨૬	૧૪	શનિ	૨૭	૧૬	મોમ	૨૮	૧૭	શુક્ર	૨૯	૧૮	રવિ	૩૦	૧૯	મોમ	૩૧
૮	૧૪	શુક્ર	૨૭	૧૫	રવિ	૨૮	૧૭	ગુરુ	૨૯	૧૮	શનિ	૩૦	૧૯	સોમ	૩૧	૨૦	ગુરુ	૧
૯	૧૫	શનિ	૨૮	૧૬	મોમ	૨૯	૧૮	શુક્ર	૩૦	૧૯	રવિ	૩૧	૨૦	ગુરુ	૧	૨૧	શનિ	૨
૧૦	૧૬	સોમ	૨૯	૧૭	ગુરુ	૩૦	૧૯	શનિ	૩૧	૨૦	સોમ	૧	૨૧	ગુરુ	૨	૨૨	શનિ	૩
૧૧	૧૭	રાવ	૩૦	૧૮	મોમ	૩૧	૨૦	શુક્ર	૧	૨૧	રવિ	૨	૨૨	ગુરુ	૩	૨૩	સોમ	૪
૧૨	૧૮	સોમ	૩૧	૧૯	ગુરુ	૧	૨૧	શનિ	૨	૨૨	સોમ	૩	૨૩	ગુરુ	૪	૨૪	શનિ	૫
૧૩	૧૯	મોમ	૧	૨૦	શુક્ર	૨	૨૨	રવિ	૩	૨૩	મોમ	૪	૨૪	ગુરુ	૫	૨૫	સોમ	૬
૧૪	૨૦	ગુરુ	૨	૨૧	શનિ	૩	૨૩	મોમ	૪	૨૪	શુક્ર	૫	૨૫	રવિ	૬	૨૬	ગુરુ	૭
૧૫	૨૧	શુક્ર	૩	૨૨	રવિ	૪	૨૪	સોમ	૫	૨૫	ગુરુ	૬	૨૬	શનિ	૭	૨૭	સોમ	૮
૧૬	૨૨	સોમ	૪	૨૩	ગુરુ	૫	૨૫	શનિ	૬	૨૬	મોમ	૭	૨૭	ગુરુ	૮	૨૮	શનિ	૯
૧૭	૨૩	રાવ	૫	૨૪	મોમ	૬	૨૬	શુક્ર	૭	૨૭	રવિ	૮	૨૮	સોમ	૯	૨૯	ગુરુ	૧૦
૧૮	૨૪	શનિ	૬	૨૫	ગુરુ	૭	૨૭	શનિ	૮	૨૮	સોમ	૧૦	૨૯	ગુરુ	૧૦	૩૦	શનિ	૧૧
૧૯	૨૫	સોમ	૭	૨૬	રાવ	૮	૨૮	મોમ	૯	૨૯	શુક્ર	૧૧	૩૦	ગુરુ	૧૧	૩૧	શનિ	૧૨
૨૦	૨૬	ગુરુ	૮	૨૭	શનિ	૯	૨૯	સોમ	૧૦	૩૦	રાવ	૧૨	૩૧	ગુરુ	૧૨	૧	સોમ	૧૩
૨૧	૨૭	શુક્ર	૯	૨૮	રવિ	૧૦	૩૦	મોમ	૧૧	૩૧	શુક્ર	૧૩	૧	ગુરુ	૧૩	૨	શનિ	૧૪
૨૨	૨૮	સોમ	૧૦	૨૯	ગુરુ	૧૧	૩૧	શનિ	૧૨	૧	સોમ	૧૪	૨	ગુરુ	૧૪	૩	સોમ	૧૫
૨૩	૨૯	રાવ	૧૧	૩૦	મોમ	૧૨	૧	શુક્ર	૧૩	૨	રવિ	૧૫	૩	ગુરુ	૧૫	૪	શનિ	૧૬
૨૪	૩૦	શનિ	૧૨	૩૧	સોમ	૧૩	૨	ગુરુ	૧૪	૩	સોમ	૧૬	૪	ગુરુ	૧૬	૫	સોમ	૧૭
૨૫	૩૧	ગુરુ	૧૩	૧	રાવ	૧૪	૩	શનિ	૧૫	૪	મોમ	૧૭	૫	ગુરુ	૧૭	૬	શનિ	૧૮
૨૬	૧	શુક્ર	૧૪	૨	સોમ	૧૫	૪	ગુરુ	૧૬	૫	રાવ	૧૮	૬	શનિ	૧૮	૭	સોમ	૧૯
૨૭	૨	રાવ	૧૫	૩	મોમ	૧૬	૫	શુક્ર	૧૭	૬	ગુરુ	૧૯	૭	શનિ	૧૯	૮	સોમ	૨૦
૨૮	૩	સોમ	૧૬	૪	ગુરુ	૧૭	૬	શનિ	૧૮	૭	સોમ	૨૦	૮	ગુરુ	૨૦	૯	શનિ	૨૧
૨૯	૪	રાવ	૧૭	૫	મોમ	૧૮	૭	શુક્ર	૧૯	૮	ગુરુ	૨૧	૯	શનિ	૨૧	૧૦	સોમ	૨૨
૩૦	૫	શનિ	૧૮	૬	સોમ	૧૯	૮	ગુરુ	૨૦	૯	રાવ	૨૨	૧૦	ગુરુ	૨૨	૧૧	શનિ	૨૩
૩૧	૬	સોમ	૧૯	૭	ગુરુ	૨૦	૯	શનિ	૨૧	૧૦	સોમ	૨૩	૧૧	ગુરુ	૨૩	૧૨	શનિ	૨૪

સરકારી જાહેરખબરો.

(૧)

છાત્રાઓ માટે વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગ.

નં. ૧૨૪૪૨

આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે ઉત્તર ભાગમાં વર્નાક્યુલર ફાઈનલ પરીક્ષા (છાત્રાઓ માટેની) સને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૯ મીઃ તારીખે સોમવારે અને તે પછીના દિવસોએ ઉત્તર ભાગનાં નીચે જણાવેલાં મધ્ય સ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

અમદાવાદ

ભરૂચ

નડીઆદ

સુરત

ગોધરા.

૨. સદહુ પરીક્ષા સને ૧૯૨૫ ની ફેબ્રુઆરીની ૧૯ મીના રોજ પ્રકટ થયેલા જોખે ગવર્મેન્ટ ગેઝેટ ભા. ૧લાનાં પૃષ્ઠ ૪૯૩ થી ૪૯૬ મે. કેળવણીખાતા તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલી તા. ૨૭-૧-૨૫ ની નંબર ૨૨૮૮ ની સરકારી જાહેરખબર મુજબ લેવામાં આવશે.
૩. પ્રત્યેક મધ્ય સ્થળે પરીક્ષા કમિટિના હસ્તક લેવામાં આવશે. અમદાવાદ અને સુરત સખ ડિવિઝનના ડેપુટી એક્ઝિક્યુશનલ ઇન્સ્પેક્ટરો અને નડીઆદ, ગોધરા અને ભરૂચની સરકારી હાઈસ્કૂલોના હેડમાસ્તરો તે તે સ્થળોનાં અનુક્રમે પરીક્ષક કમિટિના પ્રમુખો (પ્રેસિડેન્ટો) રહેશે.
૪. જે મધ્ય સ્થળમાં ઉમેદવાર વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં બેસવાના હોય તે તે મધ્ય સ્થળની પરીક્ષક કમિટિના પ્રમુખ (પ્રેસિડેન્ટ) ઉપર તેમણે પોતાની અરજી હાથેશ ફાઈલ ઉપર લખીને મોકલવામાં મોકલવી તા. ૧લી

માર્ચ ૧૯૨૬ સુધીમાં અવધા તે પૂર્વે પ્રમુખને તે અરજી પહોંચી જાય તેવી રીતે મોકલી આપવી. પૂર્વોક્ત તારીખ પછીની અરજી માન્ય રાખવામાં આવશે નહિ.

અરજી માટેનાં કોરા ફોર્મ પ્રમુખ પાસેથી તેમને અરજી કરવાથી મફત મળી શકશે.

૫. પરીક્ષામાં બેસવા માટેની શ્રી પ્રમુખ પરીક્ષાના પહેલા દિવસે વસુલ કરી લેશે.

૬. અભ્યાસક્રમની ચોપડોઓનાં નામ સને ૧૯૨૫ ના મે માસની તા. ૨૮ મીના રોજ પ્રક્ટ થએલા મુંબઈ સરકારના ગેઝેટના ભાગ ૨૧ નાં ૯૯૪ મા પૃષ્ઠ ઉપર પ્રક્ટ કરવામાં આવેલાં છે.

૭. દરેક પુરખ વિદ્યાર્થીએ સને ૧૯૨૬ ના એપ્રિલની પહેલી તારીખે પચીસ વર્ષ પુરાં થયાં ન હોવાં જોઈએ, અર્થાત્ તે તારીખે તેની ઉંમર પચીસ વર્ષ પુરાં કરતાં અધિક ન હોવી જોઈએ. અને જે નિશાના મધ્ય સ્થળે બેસીને તે પરીક્ષા આપવા ઇચ્છતા હોય તે સ્થળના નિશાની કોષપણુ શાખામાં પુરા ૭ માસ સુધી રહ્યો હોવો જોઈએ.

૮. શ્રી લેવા સંબંધી તેમજ પરીક્ષાના વિષયો સંબંધી પુરેપુરી વિગતવાર હપ્તિત ઉપર જણાવેલા-અર્થાત્ નીના સરકારી ગેઝેટના કરાવે ઉપરથી માલમ પડશે.

૯. ઇ. સ. ૧૯૧૯ ના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૭ મીના કેળવણીખાતા તરફથી પ્રક્ટ કરેલા સરકારી હકમ નં. ૭૩૬ સને ૧૯૧૯ના માર્ચની ૧૩મી તારીખે પ્રક્ટ કરવામાં આવેલા સરકારી ગવર્નેન્ટ ગેઝેટના પહેલા ભાગનાં પૃષ્ઠ ૬૪૧-૬૫૯ ઉપર જાપેલ છે તે હકમથી મંજુર થએલાં ઉર્દુ-ગુજરાતી અને ગુજરાતી-ઉર્દુ પોરણો પ્રમાણે ઉર્દુમાં વર્નાક્યુલર દાર્શનિક પરીક્ષા ઉદ્ધુ ઉમેદવારો માટે તેજ વખતે તેજ બધાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે.

ઉ. ભાગના એન્યુ. ઇન્સ્પેક્ટરની ઓફિસ } કે. એસ. વકીલ.
અમદાવાદ. } એન્યુ. ઇન્સ્પેક્ટર ઉત્તર ભાગ.
તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૨૬.

[ઉ. ભાગના એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરના તા. ૨૮ મી જાન્યુઆરી સને ૧૯૨૬ ના હકમ નં. ૧૨૪૩ ના આધારે.]

(૨)

તા. ૩૧ મી ડિસેમ્બર સને ૧૯૨૫ ના રોજ પુરા થતા ત્રિમાસ દરમિયાન મે. ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક પ્રિન્ટિંગ અને ડે. લાગના મે. એક્ઝિક્યુશનલ હન્ડેપ્રિન્ટર એમણે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે તથા ઇલાજ અને લાયજેરી માટેના ઉપયોગ માટે મંજૂર કરેલાં પુસ્તકોની યાદી.

ક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	અંશકર્તાનું નામ	કટકર્તાનું નામ અને ટિપ્પણ	પ્રત્યેક નકલ દીઠ મૂલ્ય	શાના ઉપયોગ માટે મંજૂરી આપનારાં આગીરી	રિમાર્ક્સ ટીકા.
૧	આરોગ્ય પ્રમાણ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	મિ. રતિલાલ યુની-લાલ દવન	બાલુભાઈ કરસન-દાસ નારણદાસ કે. નાણાવટ-સુરત	૦ ૭-૦	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે.	બીજી આવૃત્તિ-સિમાચિહ્ન વધારે ચિત્રો દાખલ કરવાં એ શરૂ તે બ.
૨	પ્રસન્ન પાઠવલિ (પ્રથમ આવૃત્તિ)	પ્રસન્નભેન છગનલાલ	પ્રસન્નભેન છગનલાલ હેડ મસ્ટર એન્ડ લીયા સ્ટ્રીટ (રેલ્વે) ખંભાત.	૦-૫-૦	કન્યાઓ માટેની પ્રાથમિક શાળાઓ માટે અને સ્ત્રીઓ માટેની ટ્રેનિંગ મંસ્થાનો માટે ઇનામના પુસ્તક તરીકે	

૩	મોડર્ન ગુજરાતી-દ્વિતીય શિક્ષકો (અર્વાચીન ગુજરાતી-અ. દ્વા.) (પ્રથમ આવૃત્તિ)	મેસર્સ બી. એન. ચેતા અને બી.બી. મેતા.	શ્રી એમ.સી. કોઠારી ટું. સવપુરા કાપડી -પોળ વડોદરા.	૧૫-૦-૦	કળવણીની બંધી સંસ્થા- કોની લાઇબ્રેરી માટે મંજુર.	
૪	કૃતિ વાચનમાળા ભાગ પહેલો	બી. જી. પટેલ.	રાજકોટ સ્ટેટ.	૦-૬-૦	પ્રાથમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે હિનામના અને લાઇબ્રેરી નાં પુસ્તક તરફકિ મંજુર	
૫	એજન ભાગ ૨ નો	"	"	૦-૧૨-૦	"	
૬	એજન ભાગ ૩ નો	"	"	૦-૧૧-૦	"	

(ઉ. ભાગના એ. ઇ. સાહેબના તા. ૨૬ મી જાન્યુઆરિ, સને ૧૯૨૬ ના હુકમ નં. ૧૨૨૬૬ ના આધારે)

કે. એસ. વકીલ.

એજન્ટસનલ મન્ટ્રેચેક્ટર ઉ. ભાગ.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ક્રમ ક્રેડ્યુઆરિ, સને ૧૯૨૬ [અંક ૨ એ

બાળરક્ષણ

આનંદની વાત છે કે હરે બાળરક્ષણ અને બાળહિતના વિષયપર જ્ઞાન અપાવા માંડ્યું છે ને જાહેર ચર્ચા થવા લાગી છે. બાળક દેશની દાયત છે અને ભવિષ્યની આશા છે, તેનું પાલન કરવા તરફ નેટલું જ્ઞાન અપાય તેટલું જોઈએ છે. એ બાળકમાં શિક્ષકને માથે પશુ મોટી ફરજ છે, જે અદા કરવામાં શિક્ષકે હમેશા તત્પર રહેવું જોઈએ. દાખલા તરીકે, બાળરક્ષા સમાહની યોજના જે ઠેકાણે ઠેકાણે થવા માંડી છે, તેમાં દરેક શિક્ષકે પોતાનાથી બનતી સેવા કરવાને આગળ પડવું જોઈએ.

એ યોજનાનો હેતુ બાળમરણ શ્યાં શ્યા કારણોથી વધે છે તે બતાવી તે કાગણો દૂર કરવાને લેણાને તૈયાર કરવાનો છે અને જન્મેલા બાળકોમાંથી જે ઝવણ પામે છે તેને કેવી રીતે ઉછેરવા તે બતાવવાનો છે. સગર્ભા સ્ત્રીની તબિયત બરાબર ન સમજાવાથી, પ્રસવ વખતે અણધારે દાવણોને દાર્થે દામ લેનાવાથી અને જન્મ્યા પછી બાળકની ઘટતી બરદાસ ન થવાથી કેટલી બધી હાનિ થાય છે તે કેળવાયેલાં સ્ત્રીપુરુષ બંને છે ખરાં, પણ

વસ્તીના ધણા ખરો લાભ અલભ્ય હોવાથી તે વર્ષને એ વિષે બહુ નથી. તેમને એ જ્ઞાન મળે અને તેનો અમલ થાય તોજ બાળમરણનું પ્રમાણ વધતું અટકે. એ કામમાં શિક્ષકવર્ગ જેટલી મદદ કરી શકે તેટલી બીજા ડાર્ઝપણ કરી શકે તેમ નથી. માટે આ બાળકમાં શિક્ષકાએ રસ લેવો, તે વિષે પુરતી માહિતી મેળવવી, અને આ જનસેવાના કામમાં આમળ પડતો લાભ લેવો. એ વિષે શિક્ષકને જોઈતી માહિતી અમે પુરી પાડવાને બંદોબસ્ત કરીશું.

પોતાની નિશાળમાં આવતાં બાળકોની તનદુરસ્તી જાળવવાની તો શિક્ષકોની ફરજ છે. છતાં દીક્ષગીરી સાથે જણાવવું પડે છે કે એ બાળક પર તેમના તરફથી ઘટતું હક્ક અપાતું જોવામાં આવતું નથી. પ્રથમ તો તેમણે પોતેજ નિશાળમાં અને તેની આસપાસ સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ અને બાળકોને સ્વચ્છતાની ટેવ પાડવી જોઈએ. પણ નિશાળજ રોજ સાંકે-સુક થતી ન હોય, નિશાળનો સામાન ગમે ત્યાં પડેલો રહેતો હોય, બારી-બારણાં, મેજ, ખુરશી, પાટીયાં, કબાટ વગેરે હંમેશા ધૂળાવાળાં રહેતાં હોય, દિવાલો પર જાળાં બાંધેલાં હોય તો પછી બાળકને સ્વચ્છ રહેવાનો ગમે એટલો બોધ થાય તોપણ તેની અસર કેટલી થાય? માટે શિક્ષક પોતાની નિશાળમાં બધું સાંકેસુક રાખવાની પહેલી કાગળ રાખવી. દરરોજ નિશાળ વળાવવી ઝડાવવી, અંદરનો સામાન એટકાવવો, લુછાવવો, ને બરાબર ગોઠવાવવો, અને અડવાડીએ અડવાડીએ દિવાલને ને છાપરાને વળગેલાં જાળાં પડારવાં. એમ થશે તો બાળકને સ્વચ્છતાનો ખ્યાલ આવશે અને આપોઆપ તે પોતાનાં ઘરમાં બધું સ્વચ્છ રાખતાં શીખશે. વળી, બાળકોને જાતે સ્વચ્છ રહેવાની ટેવ પડે તેટલા માટે દરરોજ છાકરાં અને નિશાળમાં આવતાં વાર તપાસવાં, ને જે મેલાંગદાં માલમ પડે તેને ટાકવાં અને હાથપગ તથા મોં ધોઈને તથા નાક, દાંત, વગેરે સાફ કરીને આવવા કહેવું. અને તો નિશાળના ઓટલાપર ખાણીની એક ટાલ ને

સોટા મકાં અને દિવાલ પર એક આરસી ચૂકવી દે. છોકરાંઓ નિશાળમાં આવતાંજ આરસીમાં પોતાનું મોં ભેળું મેલું હોય તો તે ઘોષ્ટને આવે. નિશાળમાં કટલાંક છોકરાં પોતાની સ્લેટ સાફ કરતી વખતે યુક્ટો ઉપયોગ કરે છે. તે જ્યાં થતો હોય ત્યાં અટકાવવો અને પાણીવડે સ્લેટ સાફ કરવાની ટેવ પાડવી.

શાળામાં બાળકની આંખનું રક્ષણ થવું જોઈએ. જેની આંખ સારી હોય તે બેગડી જોઈએ નહિ. ને જેની નબળી હોય તે વધારે ખરાબ થઈ જાય નહિ. તેટલા માટે વર્ગનાં બારીબારણાં ખુલાં રાખવાં અને પુરતું અગ્નિવાણુ આવવા. દેવું. વર્ગને એવી રીતે ગોઠવવો કે જ્યાં છોકરાં કાળા પાટીઆ પર લખેલું જરાજર જોઈ તથા વાંચી શકે. વળી, છોકરાંને એવી રીતે બેસાડવાં કે તેમની આંખની સામે તેજ આવે નહિ, પણ ડાબી બાજુએથી આવે એટલે કંઈક વખતે તેમને તેમના હાથનો આધાર નડે નહિ. તેમને બહુ ઝીણા અક્ષરે લખેલી ચોપડીઓ વાંચવા દેવી નહિ, તેમજ બહુ ઝીણા અક્ષરે અથવા બહુ નીચા વળીને અથવા આંખ નજીક સ્લેટ રાખીને કંઈ પણ લખવા દેવું નહિ. વળી બહુ ઝીણા અક્ષરે કાળા પાટીઆ પર લખેલું તેમની પાસે વચાવવું કે લખાવવું નહિ અને વર્ગમાં અટકાવેલા નકશામાંથી દરથી જગાઓનાં નામ શોધી કાઢવા તેમને કહેવું નહિ. એ ઉપરાંત નબળા આંખવાળાં છોકરાંઓને વર્ગને મોખરે કાળા પાટીઆ પાસે બેસાડવાં કે તેઓ પાટીઆ પર લખેલું જરાજર જોઈ તથા વાંચી શકે. વર્ગમાં ક્યાં છોકરાંની આંખ નબળી છે તે શોધી કાઢવાને જોવું કે ક્યાં છોકરાં પાટીઆ પર લખેલું દરથી વાંચી શકતાં નથી, દરથી ધડીઆળમાં જોઈને વખત કહી શકતાં નથી, વાંચતાં નાના સખ્દો છોડી દે છે અને વાંચતી વખતે ચોપડી આંખની બહુ પાસે એટલે ૧૨ ઇંચ કરતાં પણ ઓછે અંતરે રાખે છે. એમ જોવાથી જણાશે કે ક્યાં છોકરાંની આંખ નબળી છે. જેની જેની આંખ નબળી જણાય તેનાં માખાપને તે બાળકની ખબર આપવી અને તે સંબંધે સારા પાત્ર યજ્ઞેલા ડાક્ટરની સલાહ લેવા કહેવું.

વીરબાળા સેવાસમિતિ

ઝાયટ્વર્ગમાંનું ભાગ્યેજ કોઈ હવે બાળદૂત-હીલચાલથી અગ્નપયું હશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના એક અંતિદાસિક પ્રમંગ સાથે એને ગાઢ સંગ્રહ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિમાં મેડેકિંગના થેરા વખતે જન્મ પામી બ્રિટિશ સામાન્યના કેન્દ્રસ્થાન ઇંગ્લંડમાં ઉછરી આ હીલચાલ એ મહાન સામાન્યના દર દરના દેશોમાં ફરી વળી છે. એને આપણા દેશમાં દાખલ થયે હજી ૨૦ વર્ષ પછી થયાં નથી, તોપણ તે દિંદના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં તો માઠી રીતે પ્રચાર પામી છે. સેવાધર્મ અને તે યથાચક્રિત બળવવાની અગત્ય આપણા સમાજમાં નવીન વાતો નથી. આપણા રીતરિવાજોમાં એ ધ્યેય મધ્યમ એવા અનેક પ્રમંગો પછી છે; પછી હાલના સમાજપરિવર્તનમાં આવા પ્રમંગો અને તેનો લાભ લેવાની તકો ઓછાં થતાં જાય છે; એટલા પુગતીજ આંવી 'શર્ધ' એજ ભાવના કેળવનારી સ્વતંત્ર યોજનાની જરૂર પડે છે.

આશય.

આ હીલચાલનો મુખ્ય હેતુ બાળાઓની તનદુરસ્તી સુધરે, તેમને જાનંદ મળે, અને રાજામાં અપાતા શિક્ષણ ઉપરાંત જુદી જુદી દિશામાં તેઓ કેળવાય એવા કામોમાં તેમને રોકવાનો છે. કેળવણીના પ્રદેશમાં આપણા દેશમાં કેટલાકે અખતગ થયા છે અને હજી પછી એ દિશામાં પ્રગતિ ચાલુજ છે. હતાં પછી કેળવણીમાં શિક્ષણ ઉપરાંત જે જે આવશ્યક તત્વો છે તે મધ્યમાં કેળવણીમાં પુરેપુરા પ્રમાણમાં હજી દાખલ થઈ શક્યાં નથી. આ હીલચાલના સિદ્ધાંતોમાં એ દષ્ટિએ જરૂરનાં કેટલાંક તત્વોનો સમાવેશ થાય છે.

૧. જુદી જુદી ઉંમરની બાળાઓ માટે જુદીજુદી વ્યવસ્થિત રમતોની ગોઠવણ આ યોજનામાં છે. તેમજ તેમને નવરાં ખેતી રહેવા ન દેતાં ઉપયોગી કાર્યોમાં રાખી રાખવાની પછી વ્યવસ્થા છે. આમાં શુદ્ધિ વધારનાર ને ચારિત્ર્ય ધડનાર તત્વો સમાવેશો છે.

૨. હસ્ત-ઉદ્યોગની યોગ્ય કદર કરીને ચંદ્રેકા આપવાની (proficiency badges) યોજના હોવાથી નૈપુણ્ય ખીલવનાર તત્વ એમાં જણાય છે.

=૩. પ્રત્યેક અંગને યોગ્ય કસરત મળે એવી રમતોની યોજનાથી

=અંગવિકાસ કરનાર અને તનદુરસ્તી વધારનાર. તત્ત્વોનો આમાં સમાવેશ થયેલો જણાય છે.

૪. પ્રતિદિન જાળામાં જોઇએ એક પરોપકારનું કાર્ય કરવાની આજ્ઞા પાલનથી, પરોપકારવૃત્તિ ફેળવનારાં તત્ત્વો પણ આ યોજનામાં માલમ પડે છે.

આ પ્રમાણે આ સેવાસમિતિના સિદ્ધાંતોમાં શુદ્ધિ, આસ્થાધીનતા, નૈપુણ્ય, તનદુરસ્તી અને પરોપકારવૃત્તિ—દુકમાં આરિય ફેળવવાના નિયમોનો સમાવેશ થાય છે.

આ સેવાસમિતિના કાર્યપ્રદેશમાં એક વાત ઉપર ખાસ સક્ષ્ આપવામાં આવ્યું છે. નિશાળોમાં મોટે ભાગે ત્યારે બાળકોને બીજી વ્યક્તિઓ મારફત માહિતી અપાવામાં આવે છે ત્યારે સ્વતંત્ર વિચાર-શક્તિ ફેળવવાના ને આંતરવિકાસના પ્રયત્નો તેમને જાણ મળે છે. પરંતુ આ યોજનામાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાની મેળે જાણી લેવાના પ્રયત્નો વધારે અપાય છે. તેઓ જે “મોટી બેનતી” સાથે રહી કામ કરે છે તે તો માત્ર માર્ગનું સૂચનજ કરે છે.

આ યોજનામાં બાળાઓનું જે વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેને જે નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે તથા દરેક વર્ગને કરવાનાં કામો તથા રમવાની રમતોની યોદ્ધાઓ વગેરે સંબંધે તેમની શક્તિઓનો વિચાર કરી કરવામાં આવ્યું છે એટલુંજ નહિ પણ પ્રત્યેક વર્ગનો કાર્ય-ક્રમ તે વર્ગની બાળાઓનાં શારીરિક ને માનસિક વિકાસને અનુકૂળ રાખવાને બનતો યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આટલું સામાન્ય વિવેચન કર્યા પછી બાળાઓનું વર્ગીકરણ, વર્ગનાં નામ, ઉંમર, દરેક વર્ગને કરવાનાં કામ ઇત્યાદિ તરફ ઉપસક નજર નાખીએ.

વર્ગીકરણ

૧. અગીઆર વર્ષથી નાની વયની બાળાઓનો વર્ગ.
૨. અગીઆરથી સોળ વર્ષની ઉંમર સુધીની બાળાઓનો વર્ગ.
૩. સોળથી અઠાર વર્ષ સુધીની બાળાઓનો વર્ગ.
૪. અઠારથી મોટી ઉંમરની બાળાઓનો વર્ગ.

નામ

૧ આ વર્ગની બાળાઓની ઉંમર ઉપરથી જણાશે કે તેઓ ઘણે ભાગે દુનિયાના વ્યવહારથી અજ્ઞાન કુમારીઓ હોય છે. તેઓમાં જિજ્ઞાસા ને કલ્પના પ્રબળ હોય છે, એટલુંજ નહિ પણ, અધાગ શક્તિનો ભંડાર તેમનામાં ભર્યો હોય છે અને તે અનેક રસ્તે વિકાસ પામવા યત્ન કરે છે. અનેક નવા કામ આદરવાની તેમને હોંસ હોય છે. કલ્પનાના ઘોડા ખૂબ વેગે દોડતા હોય તેવી પરીઓની, ફિરસ્તાઓની વાતો તેમને ખૂબ આકર્ષે છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો લાભ લઈ આ વર્ગનું નામ પણ પેરીમંડળોના નામ ઉપરથી પાડવામાં આવ્યું છે. જેમ પરીઓ ખૂબ ચર્તા પોતાના માનીતાના ધગનું સઘળું કામદાજ ઠાઈ જાણે નહિ એમ કરી જાય છે તેમ આ અગીઆર વર્ષની અંદરની પરીઓને પણ પોતાના ધરતુ કામ ચુપકાથી અને ત્વરાથી કરી માખાપને મદદ કરવાની આ યોજના તેમને પ્રેરણા કરે છે.

પોશાક

દૂર, દૂર દેશની, બાળાઓ પણ એકજ ભગિનીસમાજના અંગ છે એ ભાવના કેળવવા માટે તેમના પોશાકમાં કેટલુંક સામ્ય રાખવું આવશ્યક જણાયું છે.

અભ્યાસક્રમ

આ ઉંમરની બાળાઓ પોતે શારીરિક સ્વચ્છતા જળવતા શીખે, વ્યવસ્થિત રમતો રમી શકે, થોડું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવે અને માખાપને ઉપયોગી નીવડે એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે, એ તો સર્વ ઠાઈ કલ્પ કરશે. એમના અભ્યાસક્રમમાં આ બધી બાજતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રત્યેક પરીવર્ગની બાળાને નીચે દર્શાવેલું તો આવડવુંજ જોઈએ.

ત્રીજા વર્ગની બાળાઓ માટે —

વાળ જોળતાં, ચાનાં વાસણુ સાફ કરતા અને 'ટાઇ' પહેતાં.

બીજા વર્ગની બાળાઓ માટે —

(ત્રીજા વર્ગના અભ્યાસ ઉપરાંત).

'યુનિયન જેક' વાવટાનો અર્થ ને તે ઉડાવવાની રીત.

દોરડાંની ગઠિા વાળવાનું.

ટપાવમાં મોક્ષવાનુ પાર્મલ તૈયાર કરતા, રમાલની કાગ ઓટતાં ને રકુ કરતાં.

નખ શા માટે ચોકખા, રાખવાં તથા બરાબર કાપવાં તથા દાંત સાફ શા માટે રાખવાં અને નાકે આસ શા માટે લેવો તે જાણવું.

જન્મણે તથા ગમે હાથે ૧૦ વાર દૂર દડો ફેંકતાં તથા સોમો માણસ ઝીલી શકે તેમ ૭ વાર દડો ફેંકતાં.

એ માણસને સાફ જન્મવા બેસવાની ઝોકવેણું કરતાં.

આંગળી કપાઈ હોય અગર ચામડી છોલાઈ હોય તો પાંદો બાંધતાં. પ્રથમ વર્ગની બાળાઓ માટે:—

(ત્રીજાં તે બીજા વર્ગના અભ્યાસ ઉપરાંત) વાવટોની નિશાનીથી સંદેશ મોકલતાં, રાજગીત ગાતાં. દિશાદર્શક્યંત્રનાં આકર્ષિત્રની સમજ, જન્મવાનાં વાસણો સાફ કરતાં, દેવતાં પાડતાં, ચા કરતાં, ખીર કરતાં લુગડાંની ગડી વાળી ગંભાળ લેતાં.

વચનો

આ ભગિની સમાજની સભ્ય થવા ઇચ્છતી હોય તેવી પ્રત્યેક ભગિની પાસે નીચે જણાવેલાં બે વચનો લેવડવાય છે.

૧ હું પ્રભુ અને રાજ પ્રત્યે મારી ફરજને જાળવવા માફ બંનનું કરીશ અને પરીમંડળના કોપેદા પાળીશ.

૨ બીજાને અને ખાસ કરીને મારાં કુટુંબજનોને મદદ કરવા માફ બંનનું કરીશ.

કાયદા

ભગિનીસમાજના આ મંડળના બેજ કાયદા છે.

૧ દરેક બાળા પોતાથી મોટી ઉંમરની મંડળની બાળાની અરજી ઉઠાવે છે.

૨ પોતાની લાલસાને વશ વર્તેલી નથી.

સુદાલેખ

આ ઉપરાંત આ વર્ગની બાળાઓ સમક્ષ એક સુદર આદર્શ રજુ કરવામાં આવે છે જે એમને હંમેશા સેવાધર્મનું પાલન કરતા રહેવાનું સૂચન કરે છે.

દેકો કરો

સલામ

ગાથા હાથની, પહેલી તે બીજી આંગળી બીજી રાખી ખલા મુધી લઈ

જઈ અડધી, ને ટોપી મુઘી લઈ જઈ આખી સલામ આ વર્ગની બાળાઓ કરે છે. બે આંગળીઓ તેમણે લીધેલાં બે વચનનું ને તેમના 'મંડળના' બે કાયદાનું તેમને સતત સ્મરણ કરાવે છે.

બીજો વર્ગ 'વીરબાળા'નો છે. તેમની ઉંમર ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ૧૧ થી ૧૬ વર્ષની હોય છે. કદપનાસૃષ્ટિ ને પોતે જે દુનિઆમાં હરેફરે છે તેનો તદ્દાવત તેઓ સમજવા માટે છે. પોતે તેમાં પોતાનો ભાગ લખવનાર છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. ઉગતા ઘોડીનો જુરસો તેઓમાં હોય છે અને નવાં કામ માથે લેવાનું સાહસ તથા પાર પાડવાની ઉમેદ પણ તેમનામાં હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી, તેમને અનેક ઉપયોગી બાબતોનું જ્ઞાન આપવાનો અને સારી પ્રવૃત્તિઓમાં રાહી રાખવાનો યોગ સાધવામાં આવ્યો છે.

પોશાક

પરીમંડળની માફક અર્ધ પણ એકજ તરેહનો પોશાક એજ હેતુથી રાખવામાં આવ્યો છે.

અભ્યાસક્રમ

વીરબાળાના આ વર્ગને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે.

બીજા વર્ગની 'વીરબાળા'ને માટે નીચે જણાવેલો અભ્યાસક્રમ છે:-

- ૧ મંડળના કાયદા, 'યુનિયન જેક'ની દંત કથાઓ, વાવટાની નીચાની-ઓથી શ્રદ્ધા લેતા ને મોકલતાં, છ જુદા જુદા વર્ગનાં સ્થાનિક પક્ષીઓ, ઊંઠ અથવા ગ્રાણીઓની ટેવો વગેરેનો અભ્યાસ, અને જનાવરોના પગલાં પારખી તે કયે રસ્તે ગયાં તેની તપાસ મેળવતાં અથવા માડીઓ મોટરો સાંકડલોના લીમોટાથી તે કઈ દિશાઓથી કઈ દિશા તરફ ગયાં તે જાણવું જોઈએ.
- ૨ માત ગાદી વાળતા અને મેદાનમાં બે દિવાસળાથી વધારે વાપર્યા વગર દેવતા પાડતાં આવડવું જોઈએ.
- ૩ શારીરિક કસરત કરતાં આવડવું જોઈએ અને તેથી ચતા દ્વાયદા જાણવા જોઈએ; વીસ સેંકડમાં ૧૦૦ વાર દોડતાં ને અટક્યા સિવાય ૧૦૦ વખત દોરડું કુદતાં આવડવું જોઈએ.
- ૪ નાના ઘાને પાટા બાંધતાં, ગાદીને પાટાનો ઉપયોગ કરી ધામાંથી લોહી વહેલું બધ કરતાં, આંખમાં પડેલું કસ્ટર દાઢતાં, મચકાડાએલી ધુંટીને પાટાથી મજબૂત બાંધતાં આવડવું જોઈએ.

પોતાના મંડળને ઉપયોગી થઈ પણ એક ચીજ જનાવતાં આવડતું નોંધ્યે, અને તંદુરસ્તીના નિયમો જાણવા નોંધ્યે.

પ્રથમ વર્ગની વીરબાળાનો અભ્યાસક્રમ:—

- ૧ ઉચાર્થ, અંતર, વજન, અને સંખ્યાની અટકળ કરતાં અને દિશા-દર્શક યંત્રનાં ૧૬ બિંદુનું જ્ઞાન, પૈસા બચાવતાં અને નીચલા વર્ગની બાળાઓને તાલીમ આપતાં આવડતું નોંધ્યે.
- ૨ રસોઈ, સીવણ કામ અને બાળ ઉછેરનું જ્ઞાન.
કસરત કરતાં, અને ૫૦ વાર તરતાં આવડતું નોંધ્યે.
- ૪ બીજાને ઉપયોગી થઈ પડાય તેટલા માટે અક્ષમાત્ર વખતના ગ્રામિક ઉપાયોનું જ્ઞાન તથા માંદાની માવજત કરવાનું જ્ઞાન.
પોતે રહેતાં હોય તેની આભુળાભુ અડધા માર્ગજ મુખીમાં ડાકતર ક્યાં રહે છે. તથા રેલ્વે સ્ટેશન, પોલીસ ચોકી, ટેલીફોન, પોસ્ટ અને તાર ઓફિસો ક્યાં આવ્યાં છે તેનું જ્ઞાન. આ ઉપરાંત ઉપજાં, રથજો શોધી કઢાય એવો માદો નકશો તૈયાર કરતાં પણ આવડતું નોંધ્યે.
- આ જાતની કેળવણી બાળાઓને કેટલી ઉપયોગી છે અને શાળાના શિક્ષણક્રમમાં તે કેટલી બધી સહાયજત નીવડે છે તે સહજ જણાઈ આવે તેમ છે.

વચનો

આ વીરબાળાના વર્ગમાં ત્રણ વચનો લેવડાવવામાં આવે છે, એમાંનું એક પ્રશુ અને રાજ પ્રત્યે પોતાની ફરજ જાળવવા પોતાનું જનનું કરવાનું, બીજું અન્યને મદદ કરવા મદદ તત્પર રહેવાનું અને ત્રીજું મંડળના કાયદા પાળવાનું હોય છે.

કાયદા

કાયદા દસ છે.

૧. વીરબાળાના શબ્દો વિશ્વાસને પાત્ર છે.
૨. વીરબાળા, પોતાના રાજ, અમલદારો, માતૃપિતા, અને અનુદાતાં પ્રત્યે વફાદાર રહે છે.
૩. વીરબાળા બીજાને ઉપયોગી અને મદદગાર બને છે. પોતાના સુખનો વિચાર કર્યા સિવાય પોતાની ફરજ તે જાળવે છે અને દુઃખીને મદદ કરે છે.
૪. વીરબાળા સર્વ પ્રત્યે મિત્રભાવે રહે છે. વર્ણ, દેશ, કે ધર્મના ભેદભાવ રાખ્યા વગર બીજી વીરબાળાઓ સાથે જેનું પ્રમાણે જતનું છે.

૫. વીરબાળા વિનયશીલ રહે છે.
૬. વીરબાળા આરાધીન રહે છે.
૭. વીરબાળા પ્રાણીમાત્ર તરફ દયાથી વર્તે છે.
૮. વીરબાળા હસી રમીને મુસ્કેલીઓ દૂર કરે છે.
૯. વીરબાળા કગડસગ કરી જાણે છે.
- ૧૦ વીરબાળા મનથી, વાણીથી અને કર્મથી હમેશાં પવિત્ર રહે છે.

આ દમ નિયમો કોઈ પણ ગરથાને ઉત્તમ પક્તિની સંસ્થાઓમાં રચાન અપાવે એવા છે અને એનું યોગ્ય પાલન સભ્યોની અનેક રીતે ઉત્તિ સાધે એવું છે એ તો મર્વે કળુવ કરશેજ. સિદ્ધાંતો અને તેની કૃતિઓમાં, અને આદર્શો અને આદર્શ સામો રાખી તેને પહોંચવા મથનારની સફળતામાં જે તકાવત ગહેવાનો તે ગહેશેજ. પણ એ ઉપરથી આદર્શોનો દોષ ન કાઢી શકાય.

મુદાલેખ

“હમેશ તૈયાર” એ આ વર્ગનો મુદાલેખ છે. મદદ કરવામાં કહી આજમ ન કરવું કે જાતનો વિચાર કરવા થોભવું નહિ એ મૂલ્યવાન આ મુદાલેખ દરેક વીરબાળા યાદ રાખે તો અનેક પરાંપકારના કામોથી જીવન સાર્થક કરી શકે.

સલામ

તેમના ત્રણ વચનનું જાન ડરાવતી સલામ વીરબાળાઓ કરે છે.

નીચે વર્ષ તે ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની ઉંમરની બાળાઓનો છે. સોળ વર્ષની ઉંમર થતાં તેઓ આ વર્ગમાં આવી શકે છે. આ વર્ગનો ખાસ અભ્યાસક્રમ નથી. પણ સમાજ સેવાના જે ખાસ અંગો છે તેમાંનું કોઈ એકાદ પર્મદ કરી તેનો ખામ અભ્યાસ કરી નૈપુણ્ય મેળવવાનું તેમાં સચન છે. આ વર્ગમાં આવ્યા પછી કોઈ દુકડીના સભ્ય બનવાનું ફરજિયાત નથી. પોતે અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ વધારી શકે છે અને સમાજસેવા કરી શકે છે. પણ જો કોઈ દુકડીમાં જોડાય તો “મોટીબેન”ના મદદનીશ તરીકે તેને કામ કરવું પડે છે.

અકસ્માત વખતે મદદ કરનાર તરીકે થઈ ગઈને, અગર બાળકો તેમજ જીવર્જને ખુદી હવા, કસગત ને ચાક મળે તેવી તકો આપવાની યોજનાઓમાં

મદદ કરીને, અગર ખીણ કાઢી પણ સમાજહિતની પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈને આ વર્ગની વીરબાળાઓ દેશને તેમજ સમાજને ઉપયોગી જીવન બાળાં શકે છે.

ચોથા અને છેલ્લો વર્ગ તે વીરબાળાઓને દોરનાર સ્ત્રીઓનો છે. ઉપર ગણાવેલા ત્રણ વર્ગના કામની સંજ્ઞતાનો આધાર આ વર્ગ ઉપર છે. સ્વપ્રયાસમાં જ માનનારી પદ્ધતિઓને પણ આવા કાંઈ માર્ગદર્શક કે મંદિતના સમયે વખતે હાથ લગાવનારની જરૂર જણાઈ છે. આ યોજનામાં પણ આ વીરયુવતીઓની કાંઈક એવી પદ્ધતિ છે. તેઓએ શિક્ષકની માર્ગદર્શિકા શિક્ષણ આપવાનું નથી. પણ તેમની સાથે રહી કામ કરનાર બાળાઓને અનેક નવીન દિશાઓમાં વ્યવસ્થિત રીતે દોરવાની છે. 'જાઓ' તો બાળેજ કહેવાનું છે. 'આલો' થીજ વાત કરવાની છે. મોન્ડીસરી શિક્ષકની તેના વર્ગમાં જોડલી જરૂર છે તેટલી જરૂર આ વીરયુવતીઓની પણ વીરબાળાની હિંમતમાં છે. પ્રત્યેક વર્ગની બાળા પોતાના વર્ગનો અભ્યાસ પુરો કરે છે કે નહિ એ ઉપર લક્ષ આપ્યા કરતાં આ સેવાસમિતિના સિદ્ધાંતો બાળાઓ સંપૂર્ણ રીતે ગ્રહણ કરે છે કે નહિ એ બાબત. ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવાનું છે. દરેક નાની બાબતમાં બાળાઓ સાથે રહીને, તેમની સાથે રમતોમાં લગીને ખેતરોમાં લટકીને, સમાન મુશ્કેલીઓમાં સાથે જીભાં રહી હસતે ચહેરે મુશ્કેલીઓ દૂર કરવામાં પોતાનો ભાગ લેજીવીને, અને હુકમમાં માત્ર શબ્દો દ્વારા નહિ પણ પોતાનાજ દાખલા દ્વારા ચારિત્ર્ય કેળવવા ઉપરજ લક્ષ આપવાનું છે.

આ હિંમતવાનું હેતુ, બંધારણ અને અભ્યાસક્રમ જોયા પછી જુદી જુદી દિશાએ તેટલી ઉપયોગી છે તે તરફ જરા નજર કરીએ.

હેકનામી વયની બાળાઓને આ યોજના તેમની પ્રેરણાઓ નો અભ્યાસો તૃપ્ત કરે એવી રમતો પુરી પાડે છે અને સાથે સાથે શારીરિક, માનસિક અને નૈતિક કેળવણી પણ આપે છે.

બાળાઓની દિશાએ એક જ ધ્યેયને માટે કામ કરનારી સમાન વયની બેનપણીઓના ટાળામાં મજાવાંધી તેઓ અનુકૂળ વાતાવરણમાં હોય એમ તેમને લાગે છે. પોતાની જાતનું કિતે સાધવાં કરતાં પોતાની ટાળીનું કિતે સાધવામાં વધારે મશગુલ બને છે. સમાન હુકમ વખતે પોતાની બેનપણીઓની સાથે જીભાં રહી તે સંહન કરતાં શીખે છે. 'ધણું કામ જંગલો ને ખેતરોમાં કરવાનું હોવાથી ખુશી હવામાંના પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં રસ લેતાં તેઓ થાય છે.

શિક્ષકની દૃષ્ટિએ આ યોજના એના કામની ન્યૂનતાપૂરક છે. અર્થાત્ નિશાળની ચાર દિવાલો વચ્ચે રહીને કામ કર્યાથી તે જે નથી સાધી શકતો તે આ યોજનાથી કેટલેક અંશે સાધી શકે છે.

બાળાઓનાં શરીર નિરોગ થતાં અને વિકાસ પામતાં જોઈ માળાપને સંતોષનું કારણ મળે છે. સાથે સાથે તેમની ઉપયોગી હસ્ત ઉલ્લોગ કરવાની શક્તિ, સમયસચ્ચતા, પરોપકારવૃત્તિ, આત્માધીનતા, વિનયશીલતા અને ત્રણે પ્રકારની પવિત્રતા તેમને પરમ સંતોષ આપે છે.

પુખ્ત ઉમરે જે દુનીઆમાં તેમને વ્યવહાર ચલાવવાનો છે, તે જે મુશ્કેલીઓ સામે તેમને ટકર ઝીલવાની છે તે સવળા માટે બાળાઓને તૈયાર કરવાનો આ યોજનામાં યત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

દુનીઆના કેટલાક દેશોમાં અસારે સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ વાળા દેશજનો તૈયાર કરવાની સ્પર્ધા ચાલી રહી છે. દુનિઆની કહેવાતી સુધરેલી પ્રજાઓની સાથે રહી આપણે પણ આગળ ચાલવું હોય તો આપણા દેશની પ્રજાને સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વવાળા બનાવવાને યત્ન કરવા જોઈએ. પ્રજાનો એક ભાગ-પુરુષો-આગળ વધે અને એ પ્રગતિઓમાં બીજો ભાગ-સ્ત્રીઓ-પોતાનો યોગ્ય ફાળો ન આપે તો એ પ્રગતિ ઘણીજ નિયંત્રિત રહે; બહુ અંધુરી રહે માટે આપણા દેશકાળને ઉચિત ફેરફાર વાળા આવી યોજનાઓ ઉપાડી શેવાય તો એ દિશામાં પ્રગતિ સધાય.

રણજીતભાઈ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી

બહેરાં-મુગાંની શાળાના કામનું પ્રદર્શન

તા. ૨૨-૧-૨૬ને રોજ આ શાળાના કામનું પ્રદર્શન અમદાવાદની બી. જે. મેડિકલ સ્કૂલમાં થયું હતું. શ્રોતાઓ (પ્રેક્ષકો)માં મેજર કેન્ડી, સિવિલ સર્જન સાહેબ, કેટલાક સ્થાનિક દાક્તરો અને મેડિકલ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ મળી આસરે ૮૦ માણસો હતાં.

બહેરાં મુગાંની ઝોળખાણ

શરૂઆતમાં શાળાની પ્રિન્સિપલે પોતાના છોકરાની ઝોળખાણ કરાવતાં કહ્યું કે આ છોકરાં બહેરાં-મુગાં (Deaf mute) છે. લેકા એમને

બહેરાં અને મુગાં (Deaf & Dumb) કહે છે. આ બોલવાની રીત બહુ ભરેલી છે. જે પ્રાણીઓમાં બોલવાની શક્તિ નથી જેમકે ગાય, હેંસ, ઘોડા વગેરે તેમને (Dumb) કહે છે. બહેરાં-મુગાં માણસો બીજી રીતે આપણા જેવાં છે. એ લોકોમાં બોલવાની શક્તિ છે. એમને યોગ્ય કેળવણી આપીએ. તો એ બોલી શકે છે. (હું આપને થોડા વખત પછી એમના બોલવાના નમુના બતાવીશ). મનુષ્ય અનુકરણ કરનાર પ્રાણી છે. આપણે જે સાંભળીએ છીએ તે બોલીએ છીએ. આ છોકરાંઓ સાંભળતાં નથી તેથી બોલતાં નથી. એમને મુગાં (Dumb) કહેવાં એ મનુષ્ય જાતનું અપમાન કરવા જેવું છે.

બહેરાં-મુગાંની કેળવણી

બહેરાં-મુગાંની કેળવણીના પ્રચારના સંબંધમાં એમણે કહ્યું કે મુંબઈ ઇલાકાની વસ્તી ઇંગ્લંડ અને વેલ્સની વસ્તી કરતાં થોડી ઓછી છે. આપણા ઇલાકામાં ૧૭૦૦૦ બહેરાં-મુગાં છે અને તેમને માટે ફક્ત ૪ નિશાળો છે તેમાં આશરે ૧૨૫ છોકરાં બહુ છે. ઇંગ્લંડ અને વેલ્સમાં ૨૬૦૦૦ બહેરાં મુગાં છે. તેમાંથી ૫૦૦૦ બહુ છે અને તેમને માટે ૫૧ નિશાળો છે. આ ઉપરથી આપણે એક ખુબ જોઈ શકીએ છીએ કે પશ્ચિમના દેશો કરતાં આપણે ઘણાજ પાછળ છીએ.

બહેરાં-મુગાં અને આંધળાંની સરખામણી

બહેરાં-મુગાં અને આંધળાંની સરખામણી કરતાં પ્રિન્સિપલે મિસ હેલન કેલર બી. એ. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, અમેરિકા, ની બહેરાં-મુગી અને આંધળા વિદ્યુધીના 'Out of the Dark' નામના પુસ્તકમાંથી એક ફકરાં ટાંકીને (Blindness robs the day of its light and makes us dependent and physically helpless. Deafness stops up the fountain-head of knowledge and turns life into a desert.) જણાવ્યું કે અંધાપા કરતાં બહેરાપણું એ ઘણું મોટું મંદ છે. એજ બાઈએ એક વખત "Home Doctor" ના તંત્રી Dr. Homesworth ને કહ્યું હતું કે—

"The curse of deafness is not merely lack of hearing; it is the isolation it brings; and the curse of blindness is not merely loss of sight, but the dependency it entails."

બહેરાં-મુગાંની વસ્તી

બહેરાં-મુગાંની વસ્તીનું પ્રમાણુ દર ૧૦,૦૦૦ માણસે ૭ નું છે. આપણા દેશમાં મોટી નદીઓ (મિથુ, ગંગા) ના પ્રદેશમાં અને હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશમાંજે પ્રમાણુ ધણું વધારે છે.

બહેરાં-મુગાંની કેળવણીની શરૂઆત.

બહેરાં-મુગાંની કેળવણીની શરૂઆત આપણા દેશમાં એક રોમન કેથોલીક પાદરી રેવ. ફ્રાંસિસ જોસેફ એસ. જે. એ મુંબઈમાં સને ૧૮૮૨ માં કરી હતી. અપંગોની કેળવણીની શરૂઆત આ દેશમાં જુદાં જુદાં ખ્રિસ્તિ મિશનરોએ કરી છે તેને માટે તેમને જટિલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો જોઈએ છે. વિશાળતામાં આ બાબતના પ્રયાસ ૨૦૦ વર્ષ થયાં ચાલે છે. ફ્રાન્સના એક પાદરી દલાએષે બહેરાં-મુગાં માટે એક વ્યવસ્થાસરની નિશાળ ૧૮ મા સૈકામાં ઠાંટી હતી. એજોએ અપંગોને નિશાનીઓ (sign Language) અને કરપલ્લવી (manual alphabet)થી શીખવતા હતા. જર્મનીના રહીય (Von Heineke) વૉન હીનીક અને ઈંગ્લંડના રહીય મી. ઇર્ષ્ટવુડે બહેરાં-મુગાંને નિશાનીઓ અને કરપલ્લવીથી શીખવવાની પદ્ધતિને વખોડી કાઢી અને એમને બોલીને શીખવવાની રીતની એમણે હિમાયત કરી. આ બાબતમાં બહુ ઊંડાપોહ થયો. આખરે ૧૬ મા સૈકામાં મિલ્લાનમાં બહેરાં-મુગાંની શિક્ષકોની એક સભામાં આ બાબતની ચર્ચા થઈ. પશ્ચિમી મી, હીનીક અને ઇર્ષ્ટવુડની રીત (બહેરાં-મુગાંને બોલતાં શીખવવાની) સભાએ મંજૂર કરી. ત્યારપછી બધા દેશોમાં આ રીત પ્રચલિત થઈ છે. ૧૦૦ છોકરામાંથી ૭૦ છોકરા સંતોષકારક રીતે બોલી શકે છે અને સામા માણસનું બોલેલું જોઈ પઢવી (Lip-reading) થી સમજી શકે છે.

શાળાના હામનું પ્રદર્શન

ત્યારપછી પ્રિન્સિપલે શાળાનાં કેટલાંક છોકરાંને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાના શબ્દો અને વાક્યો અને સંખ્યા બોલાવી અને લખાવી હતી. આ જોઈને પ્રેક્ષકો (શ્રોતાઓ ધણા સંતોષ પામ્યા હતા.)

અમદાવાદની શાળાનો અધ્યાસક્રમ

આ શાળાના બહેરાં-મુગાં છોકરાંઓને અપાતી તાલીમના સંબંધમાં પ્રિન્સિપલે કહ્યું કે એમને બોલતાં, લખતાં, ભાષા (ધરમાં બોલાતી સાદી

લાપા) સાદુ વ્યવહાર ગણિત અને સીવણ, ચિત્રકામ, નામનાં પાટીઓ અંતરવાનું કામ, રંગવાનું કામ વગેરે ઉપયોગી કુત્રરો મફત શીખવાય છે. બહેરાં-મુગાં સ્વાચ્છતા, નીતિવાળાં અને ઉપયોગી શહેરીઓ થાય એવો એમને કેળવણી આપવાનો હેતુ છે. આ નિશાળનાં ૩૫ છોકરાં પોતાનું યુગ્ગરન આપમહેનતથી કમાઈને ચલાવે છે અને સુખી છે. એમની માસિક કમાણી રૂ. ૨૫ થી રૂ. ૬૦ સુધીની છે. એક છોકરો રતિલાલ મોહનલાલ મુંબઈમાં દરજીનું કામ કરે છે અને દરરોજના રૂ. ૩-૨-૦ કમાય છે.

આપની આગળ આવું પ્રદર્શન કરવાનો મુદ્દો શાળાની હકીકત આપને સમજાવવી એ છે. આપ દાકતરો છો જનસમાજમાંના જેમને અપંગ (બહેરાં-મુગાં) બાળકો હશે તે લોકો સરખાતમાં આપની સલાહ લેવા આવશે. આપને તપાસ કરતાં માલમ પડે કે અમુક બાળક સાંભળતું નથી, બહેરું છે તો એને વગર વિદ્યાર્થે બહેરાં-મુગાંની નિશાળે લઈ જવાની એના માંબાપને સલાહ આપશો. આપ અમારી અને દુઃખી સમાજની વચ્ચે અંકોડારૂપ છો. આપ પૈકીના કેટલાક નાના ગામેમાં દાકતર તરીકે જશો. સ્પષ્ટ આપ વજનદાર અધિકારી થશો. આપ મ્યુનિસીપાલિટીના કે લોકલ બોર્ડના મેમ્બર થશો. આવા સંસ્થાઓમાં આપ એમને ઉપયોગી મદદ કરી શકશો.

આ શાળા ૧૭ વર્ષથી ચાલે છે. શહેરના મધ્ય ભાગમાં ચાલે છે. શાળામાં હાલ ૪૦ છોકરાં (૩૩ છોકરા અને ૭ છોકરીઓ) છે. તેમાંના ૨૩ છોકરા અને ૬ છોકરીઓ શાળાના બોર્ડિંગહાઉસમાં રહે છે. (છોકરાં અને છોકરીઓ માટે ભુદાં, ભુદાં બોર્ડિંગહાઉસ છે.) આ શાળાને સરકાર દર વર્ષે રૂ. ૪૦૭ મદદ આપે છે. અમદાવાદની મ્યુનિસીપાલિટી એને દર માસે રૂ. ૭૫ ની મદદ આપે છે.

જન-સમાજ શાળાને અભારસુધી મદદ આપતી આતી છે અને આપશે. પણ શાળા શું છે, શાળાનું કામ કેવું છે તે ધણા થોડા લોકો જાણે છે. (સેંકડે કે હજારે માણસ તેથી વધારે હશે) લોકો શાળા જેવા આવતા નથી તેથી શાળાને (શાળાનાં છોકરાંને) લોકોને ઘેર લઈ જવી ને ત્યાં શાળાનું કામ બતાવવું, એવા વિચારથી આ પ્રદર્શનનો પ્રયત્ન ૧૯૨૪ માં રચ્યો હતો. આજનું પ્રદર્શન આકાશનું પ્રદર્શન છે.

આ શાળા સને ૧૯૦૮ માં શરૂ થઈ હતી. એનો વહીવટ એક કમિટી (સલામદનાં સલામત-પેટ્રન રૂ. ૫૦૦; લાઇફ મેમ્બર રૂ. ૫૦; અને વૉર્ષિક

સભાસદ દર વર્ષે રૂ. ૫ એવું, સવાજમ (ભરતીર કમિટી) કરે છે. કમિટી-
નાં પહેલા પ્રખમ સ્વ. મરદાર-મર ચીતુભાઈ માધવશાસ્ત્રી એરોનેટ હતો.
એના દાંતના પ્રખમ શેક મંગળદાસ ગીરધરદાસ છે. આપ આ શાળાના
સભાસદ થઈને શાળાના વહીવટમાં લાગ સઈને અમને મદદ કરો એમ
મારી આપને વિનંતિ છે.

આજના પ્રદર્શનનો હેતુ આપની પાસેથી પૈસા ઉઘરાવાનો નથી.
પૈસા અસાર. મુંઝી અમને મળતા આવ્યા છે અને મળશે એવો મને
અંપર્યુ લરેસો છે. આપે આજે જે ભેથું છે તે આપ ન્યાં જાઓ ત્યાં
દોહો અને ન્યાંરે ન્યાંરે આપને બહેરા-મુર્ગા છોકરાં મળી આવે ત્યારે
આપે એમને આ નિશાળે ખોડશી આપો એવી આપને મારી વિનંતિ છે.

આ શાળા દાસ ભાડાના મકાનમાં બેસે છે. દર માસે અમારે રૂ.
૧૦૦) ભાડું આપવું પડે છે. શાળાના મકાનમાં જ બોર્ડિંગ છે તેથી મકાન
બંધુ અગવડ લરેકું છે. વળી મકાનમાં છોકરાં માતા નથી અને મકાનને
કંપાઉન્ટ (આંગળ વાડો) નથી તેથી બહેરાં-મુર્ગા બાળકોને લગભગ
આખો દહાડો મકાનમાં ગોંધાઈ રહેવું પડે છે. શાળાના સ્વતંત્ર સગવડ
વાળાં મકાનં બાંધવાને નદીપાર નવરંગપરની હદમાં જમીન ખરીદી છે.
તેના ઉપર ૧૫૩૦૦ ચોરસ ફુટ મકાનો (નિશાળ, ઉઘોગશાળા, છોકરા-
છોકરીઓનાં લુદાં લુદાં નિવાસગૃહ વગેરે) બાંધવાને આશરે રૂ. ૫૦,૦૦૦
જોઈએ છીએ. રૂ. ૫૦૦) મકાન બાંધવાના રૂંડમાં આપનારના નામની
તક્તી એક ચોરસ ઉપર મુદ્રાશે. આ બાબતમાં આપનાથી બને તેટલી
મદદ કરો અને કરાવો એવી મારી નમ્ર વિનંતિ છે. આ રકમ અમંદાવાદ-
માંથી મેળવવી એવો મેં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. છેવટે, આપે (-મેજર કેન્ડી
સિવિલ મર્જન સાહેબે) અને શ્રોતા જનોએ અમારી શાળાનું કામ બતા-
વવાનો મને પ્રસંગ આપ્યો તેને માટે હું આપનો અંતઃકરણથી ઉપકાર
માનું છું.

છેવટમાં, કામ પુરું થતાં થતાં પ્રિન્સિપલે બહેરાં-મુર્ગા છોકરાંને
ખોડતાં શીખવવાની રીત યોગીક સમજાવી આ છોકરાં સાંભળતાં નથી
તેથીજ ખોડતાં નથી. એમને અવાજ પર બાંધવાને માટે ત્વચા (સ્પર્શન્દ્રિય)
નો ઉપયોગ કરીએ છીએ, તેની સાથે લુદાં લુદાં ઉચ્ચાર કરતી વખત
જલ ક્યાં રહે છે અને એક અને ગેહોના આકાર કેવો થાય છે તે આરસી-
ની મદદથી સમજાવાય છે. સાધારણ સાંભળનાર છોકરાંઓને શીખવ-
વાની રીત કરતાં લુદાં રીતે બહેરાં-મુર્ગાને “દોહો” શીખવાય છે.

જે અક્ષરો એ નોંધ શકે એટલે જે અક્ષરોનો ઉચ્ચાર કરવામાં વપરાતા અવયવો છોકરાં નોંધ શકે (જેમકે એક સ્થાનો અક્ષરો) તે પહેલાં શીખવાય છે. દરેક અક્ષરનો ઉચ્ચાર કરતી વખતે મોં અને ગરદનના જુદા જુદા ભાગ ઉપર જે ધક્કારા (Vibrations) થાય છે તે બહારા-મુર્ગા છોકરાંને ચામડીનો લાગણી જાગૃત કરીને મુમજવાય છે જેમકે ‘પ’ નો ઉચ્ચાર કરાવેલો હોય, તો છોકરાનો એક હાથ, શિશુકના મોં આગળ અને છોકરાનો બીજો હાથ એના પોતાના મોં આગળ રખાવીને ‘પ’ નો ઉચ્ચાર કરવામાં છોકરાના એક હાથની ચામડી ઉપર જે અસર થાય છે તેથી અસર તેના બીજા હાથની ચામડી ઉપર કરવાને તેને સમજાવવામાં આવે છે. આવી રીતે ‘પ’ વર્ગના જુદા જુદા અક્ષરોના ઉચ્ચારનો તકાવત સમજાવાય છે. આ કામ બહુ મુશ્કેલી ભર્યું છે. આ કામ કરવામાં દરેક અક્ષર (ઉચ્ચાર) જુદો જુદો શીખવાય છે અને જેમ જેમ અક્ષરો એકઠા કરીને સમજાય તેવા શબ્દો બને છે તેમ તેમ શબ્દોના ઉચ્ચાર કરાવીને તેનો અર્થ (વસ્તુઓ કે તેની આકૃતિ જનાવીને) સમજાવવાય છે. તેથી કરીને દરેક છોકરાને જુદું જુદું શીખવવું પડે છે, એટલે કે દરેક છોકરો એક વર્ગ છે. એટલે અમારી સાગાના ૪૦ છોકરા એટલે ૪૦ વર્ગ મુમજવા. આ વસ્તુસ્થિતિમાં અમારા એક વર્ગમાં ૭ છોકરાથી વધારે અમે લજાવી શકતા નથી. આ કામ બિલા કુંગર ઉપર ચઢવા જેવું, કુદરતની ખામી કંઈક અંશે દૂર કરવા જેવું છે. આવું કામ કરનાર માણસ માત્ર કામ માટેની લાગણીને લીધે, કામ માટેના પ્રેમને લીધે કંઈ છે. એકલા પૈસા આપીને આવી લાગણીવાળાં માણસો ખરીદાતાં નથી. બાળકોની સાથે શિક્ષક તેના માથાંપની માફક વર્તવું પડે છે.

આપે જે લાગણી અને દીવસોજીથી માફક કહેવાનું સાંભળ્યું છે અને સાગાનું કામ જે ધીમગથી નોંધ્યું છે તેને માટે આપનો ફરીથી ઉપકાર માનીને આપની રમ્મ લઈ છું.

આપને વિનંતિ કરું છું કે આપે અમારો મહેસો જન સમાજને, દુખી જન સમાજને પહોંચાડો !

પ્રાણશંકર લલિતભાઈ દેસાઈ

અણિતતા પાડની નોંધ

ધો-૪ થું

નિધય:—આંકગણિત, સામાન્ય અપૂર્ણાંકને સમજાવતે સમજાવતે આપવાનું.

{ અપૂર્ણાંકની કિંમત તથા તેમનું રૂપ }
{ બદલવાનું ન. સા. ભાગ્યનું યાન છે. }

હેતુ:—વિચારણાકિત રજાની સામાન્ય અપૂર્ણાંકના સરવાળા આકાશના કરતાં સીખાવવાનો.
ગાંધીના:—કામળ, નતમજ, અપૂર્ણાંકની પેટી.

તા. -૨-૧૯૨૬
શિક્ષકનું નામ—
સમય—૪૦ મિનિટ.

નિધયના વિભાગ અને
મુખ્ય મુદ્દા.

અ. પૂર્ણતાની પરીધા.

૧. આરંભ.

શેલી

કા. પા.ની નોંધ

કું એટલે યું ? તરીવાંસ એટલે યું ? કું એટલે કદલા
પીળ ભાગ ? કેમાં અંક એટલા છે ? એક એટલા છે ? ૨
અંકમાંથી એક કાઢી તે તેની કિંમત કેટલી ? કેના એક
અંકનો કિંમત કેટલી ? કે ના છેદમાં કિંમત કાપમ ગણી
બાર હાવો. કે ના એક અંકની કિંમત કેટલી ? કે અને કે
એ જાનેના છેદમાં કદ લાવે. કે જે અને કે જે અપૂર્ણાંકના
છેદ દેવા છે ! સરખા

ચ નિધાનું ઉપરપાપન

‘સરખા’ એ શબ્દનો માટે એક બીજો શબ્દ ‘સમ’
પણ બોલીએ છીએ. સમ એટલે સરખા. સરખા છેદ કરવા
એટલે સમજાવવા રૂપમાં લાવવું તે. સામાન્ય અપૂર્ણાંકને
સરખાજાવવા રૂપમાં થી રીતે લાવવા એટલે તેમને સમજાવે.
રનું રૂપ થી રીતે આપવું તે નિર્ણયીય છે.

મય=સરખા.
મગજોદ=સરખા છેદ, છેદ
સરખા કરવા તે.

કું=કે
કે=કે
કે=કે

१. पाणी नदीमा अतःप्रायशःकोला गीला मा ज्ञा देवा, जगति-
 वही अदुनी दराही छेता स. मा. अवहनी गींको द्वावता गी अववु.

એક જનમદ્વેષી લાભ તેના જો સરખા ભાગ કરના. તેમાંથી
એક ભાગ લઈ પૂજાર્થ કે આદેય જનમદ્વેષી છે કે સામાન્ય
અપૂર્ણિતમાં નહીં તે સી રીતે બોલાય કે ભીન્ન જનમદ્વેષી સહ
તેના આદ સરખા ભાગ કરવા. તેમાંથી ત્રણ ભાગ લઈએ તો
દેહમાં જનમદ્વેષી લીધું કહેવાય કે એક હાકરના હાથમાં પહેલાવું
કે તે ભીન્નવું. કે જનમદ્વેષી આવી પૂજવું કે આ બન્ને મળી
પડ્યાં જનમદ્વેષી થયું કે જલ્પાન આપતાં અત્યંત મોટે નીચેના
મુચક પ્રસો પૂજવા. આ ત્રણ ને આદમાં ભાગ છે તેમાંનો
એક લઈએ તો દેહમાં જનમદ્વેષી લીધું કહેવાય કે જનમદ્વેષીનો
કે જનમદ્વેષી ભાગ થાય કે તે કે જનમદ્વેષીના તેવા ભાગ
કરતા દેહલા આદમાં ભાગ થયા કે જ આદમાં ભાગ રી
રીતે લખાય કે જનમદ્વેષી ને જનમદ્વેષીના શો દેહ કે
આદમાં ભાગમાં ત્રણ આદમાં ભાગ નોખીએ તો કદા
આદમાં ભાગ થાય / સાત આદમાં ભાગ કરી રીતે લખાય
આમ પ્રસો પડી શ. પા. ની નોંધમાં જલ્પાનના ગયાણેના
આદમાં મરના અતે છે તરફ લક્ષ ભેગી શ. સમજીદેતા
ઉપરોગ અપૂર્ણિતમાં મરનાજા કરવામાં થાય છે તે સમજવું.
આદમાંથી પછી આ રીતે કરવા ભાગ કરી તેની અરખામણી
કરી ગમજની શકાય. કા. પા. ની નોંધમાં તેના મરના આ-
ણ છે. છેવટમાં સમજવું કે જ્યાં મુધી અપૂર્ણિતના છેદ
સરખા કરીએ નહિ ત્યાં મુધી તેમની સરખામણી, ગરનામા,
કે બાદમાંથી થઈ શકે નહિ.

મ્મ. ઇ. સમયેનું કુચાની જાહેર.

Whites	Whites
10 1/2 Miles	10 1/2 Miles

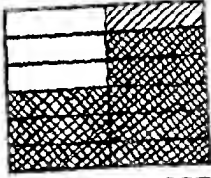
$$+ \frac{1}{2} \frac{d^2 \phi}{d\tau^2}$$

4

11,

$$N =$$

100

92

વાચનમાળાની કવિતાના સંગીતનું નોટશન

બીજી ચોપડી

રાગ 'સૈરવ'નું સ્વરૂપ

મ ગ મ પ ધ ન
મ ની ધ પ મ મ ગ રી સ
રાગ સૈરવ તાલ દ્વિતરે મધ્યકાલ માત્રા ૬ તાલનું માપ

૧૨૩

૪૫૬

૭

મ—ગ	મ—પ	મ—ધ	પ—ધ
ન—મ	મ—ગ	ગ—સા	સા—ન
૦	૭	૭	૭
ગ—ગ	મ—મ	ગ—રી	મ—
પ—ખી	ધ—ન	ખો—	સે—
—	૭	—	૭
√ √	√	—	—
ધ—ધ	પ—ધ	મ—મ	મ—મ
સા—સ	સા—ધ	ધી—તી	ગ—ત
—	૭	—	૭
ની—ની	મ—મ	રી	ન ની ધ પ ધ
પૂ—	ધ—ધો	ઝ ગ ઝ	ગા — ૮
—	૭	—	૭

‘ગ દીમે ભાત ભાત ઝાડ પાન ડોલે’

‘જગ મુજની’ લીટી પ્રમાણે ગાવી.

બાકીની દરેક લીટી ઉપર પ્રમાણે એક નીચી અને બીજી ઉચી તે

પ્રમાણે આખી કવિતા ગાવી.

‘કરતા જગ કરોળાઓ ...

‘જગપાતએ ...

‘મધમાખી તુ મહેનતુ ...

‘મળી આપણુ જણુ ...

આ ત્રણ કવિતા બતાવી છે તે બા.

જયોથીમાંના દોહરાના નોટશન મુજબ.

માત્રા મેળના સ્વરૂપ દેખી ગાવી.

આ કવિતા બાળયોથીના ચોપડી

ના રાગ બીમપદ્માસના નોટશન-

પ્રમાણે ગાવી.

‘આપાલાલ અમૃતલાલ દવે

એક શુદ્ધિપત્રક.

માહે નવેમ્બર-ડિસેમ્બર. સને ૧૯૨૫ (ચુ. ૬૪ અંક ૧૧-૧૨)

વાંચો ૫૪ ૩૬૫ મે " મુંબઈ ઇલાકાની આમ્ય નિશાળાની ડેજવણી વિષે સરકારી યાદી ' મુંબઈ પ્રકટ યએલ લેખમાં 'ગામડામાં ફેલાવા માટે અનુકૂળ આમ્ય ડેજવણી વિષે મોંઘ' આપવામાં આવી છે. તે તેની પહેલી કીટીમાં "મુંબઈ ઇલાકામાં ૧૬ લાખની વરતી છે, અને આમાંના ૧૫.૨ લાખ" એવું લખ્યું છે તેને જાહેર "૧૬ કરોડ ૨૦ લાખની વરતી છે- અને આમાંના ૧૫ કરોડ ૪૦ લાખ"-એમ વાંચવું.

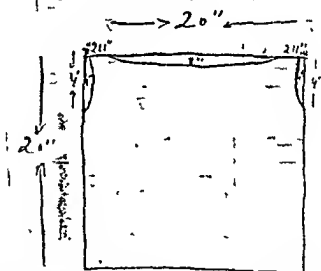
(મે. હિ. ભાગના એમ્.યુ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૧૮-૨-૨૬ ના હુકમ નં. ૧૩૪૫૭ ના આધારે.)

સીવણ વિષે સૂચનાઓ

ઝલતું
(ગાળ ગળાનું)

સૂચના:—

ગાળ ગળાનું ઝલતું ચોરસ રાખવું

ઉપરની આકૃતિમાં જતાવેલાં ૨૦' લંબાઈના ઝલતાનું માપ:—

૧. લંબાઈ—૨૦"

૨. પહોળાઈ—૨૦"

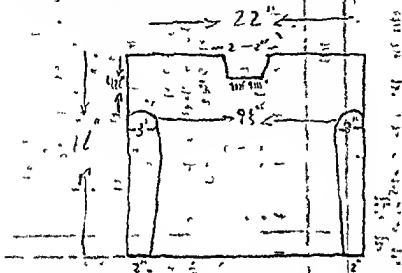
૩. જાંવિનો ગાળો—૫" (જો ઝલતું મધ્યની હોય તો ૫" અંદર જઈ ગાળાઈ દરવી નહિ તો સાદું રાખવું)

૪. ખબુ—૨૧" (જાંવિની લંબાઈ તો અધો ભાગ રહેશે.)

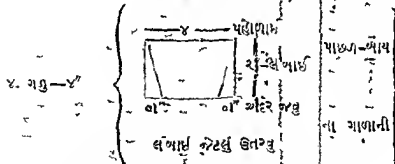
મંભલુ
(ચારસ ગળાનું-મેગિયા)

સામાન્ય સૂચના—

ઝલકાની લંબાઈ સામાન્ય રીતે ૧૮" હોઈ શકે છે. પણ જો નાતું કચડુ હોય તો ૧૬" લંબાઈ અને જો મોટું કચડુ હોય તો ૨૦" અને તેથી પણ વધારે લંબાઈ રાખી શકાય છે.

- ઉપરની આકૃતિમા બતાવેલા ૧૮ લંબાઈના ઝલકાનું માપ અને રીત—
૧. લંબાઈ—૧૮"
 ૨. પહોળાઈ—૨૨" (લંબાઈ કરતા પહોળાઈ ૪" વધારે રાખવી)
 ૩. ગાંઠ—૫૫" (ઝલકાની પહોળાઈના ચાર ભાગ કરી-એક ભાગ જેટલી લંબાઈ લેવી)

૪. ગાંઠ—૪"

૫. ગાંઠી—૧૬" (પહોળાઈ)

(ઉપરી સામાન્ય સૂચના દરેક જાતના ઝલકાને લાગુ પડે છે)

મિસ મવાજબાદ
વનિતા વિશ્રામ ટ્રેનિંગ હોલ—મુખ્યદ્વાર

સરકારી જાહેરખબર

(૨)

સને ૧૯૨૫ માં લેવાઈલી કે. બા. ની વર્તિક્રિયાર દાંડનસ પરીક્ષામાં પાસ થએલા

ઉપદેશારત્નો યાદી.

(અનુસંધાન માટે નંબર ૧૨-ડિસેમ્બર, સને ૧૯૨૫ (પ્ર. ૧૪ અંક ૧૧ ૧૨) નાં ૫૪ ૩૭૮ નં.)

નં.	નામ	માટે	નં.	નામ	માટે
૧	મનદરપ્રસાદ આગાલાલ જોષી	૨૧૬	૧૬	આદિત્યરામ મોનીરામ પંડ્યા	૩૧૧
૨	સાતીલાલ નેદાભાઈ વ્યાસ	૩૨૪	૧૭	વીરાભાઈ વીરાભાઈ પટેલ	૩૦૬
૩	ભારતભાઈ ભીમભાઈ પટેલ	૩૧૫	૧૮	મંગલાદાસ જીરાલાલ દવે	૩૦૧
૪	સે.મર્ચન્ટ કાભાઈ પટેલ	૩૧૭	૧૯	હિરમોહન મનમમોહન દાશર	૩૦૭
૫	જીપરાભાઈ બુરાભાઈ મરાઠીઆ	૩૫૬	૨૦	સાતીલાલ રામનારાયણ દવે	૩૦૦
૬	ભાભાઈ નરમોજીભાઈ પટેલ	૩૫૮	૨૧	હોદાલાલ માતીરામ જોષી	૩૦૦
૭	જોગવાલાલ મનલાલ ત્રિવેદી	૩૫૨	૨૨	મોહનલાલ મહાશંકર દવે	૨૯૬
૮	મુખાનંદીદાસ વર્ણતમોહન દાશર	૩૪૧	૨૩	જોગવાલાલ પ્રાણલાલ ભટ્ટ	૨૯૮
૯	કનવાલ સ અંબાલાલ વ્યાસ	૩૪૨	૨૪	મનુજ સોમજી બારીઆ	૨૯૫
૧૦	દત્તાત્રય વામનરાવ મહે	૩૪૦	૨૫	મણીલાલ રાધાગામ જોષી	૨૯૦
૧૧	રામમોગ ખુસાલભાઈ પટેલ	૩૩૧	૨૬	મુકેશરામ જીજીલાલ ત્રીવેદી	૨૯૦
૧૨	આશીભાઈ રાખાભાઈ પટેલ	૩૨૭	૨૭	નરમોહન નારમોહન બારોડ	૨૮૮
૧૩	વીર દનીજી દાશર	૩૨૬	૨૮	મંગળભાઈ નરમોગ બારીઆ	૨૮૭
૧૪	જોગવાભાઈ બુરાભાઈ જોષી	૩૧૭	૨૯	સંકરભાઈ જોગવાભાઈ પટેલ	૨૮૫
૧૫	સંકરલાલ અંબાલાલ મળી	૩૧૨			

મુદ્રણ સંસ્થા

૩૧	સિરજન રેવાભાઈ ભગત	૨૮૪	૫૪	મંગળભાઈ મીશરભાઈ પટેલ	૨૫૨
૩૧	મણીલાલ દલસખરામ પાંડ	૨૮૪	૫૪	મધરલાલ જગનલાલ પટેલ	૨૫૨
૩૧	જગન્નાથ જોપાળાઈ ગોળા	૨૮૪	૫૬	ભગવાન ગણેશ પટેલ	૨૪૬
૩૨	જાદવજી કરમજી શાહ	૨૮૩	૫૬	મોતીસીંહ આડેસીંગ ગોળા	૨૪૬
૩૫	ગીનીયા કમ લાભોર	૨૮૨	૫૮	બીરાભાઈ ભક્તીભાઈ બારીયા	૨૪૫
૩૬	ચુનીલાલ માધવલાલ બ્યાસ	૨૮૧	૫૮	મણીભાઈ નાથાભાઈ માળી	૨૪૩
૩૭	રતનલાલ કશવલાલ ખભોલન	૨૭૯	૬૦	મનસુખ બાપુજી હોલોર	૨૪૦
૩૮	સીમતરામ હરીરામ બોપી	૨૭૭	૬૧	સોમશંકર જીભાઈરામ બોપી	૨૩૯
૩૯	કાન્તીલાલ જ્ઞેશલાલ ભટ્ટ	૨૭૭	૬૨	રણજીડ શંકર કુંભાર	૨૩૭
૪૦	ગંગેસીંહ ચીવસીંહ ચોહાણ	૨૭૬	૬૩	કુમેરભાઈ જગનભાઈ પટેલ	૨૩૬
૪૦	દારકાદાસ હાથીભાઈ પટેલ	૨૭૬	૬૪	ચુનીલાલ કશવલાલ પંડ્યા	૨૩૩
૪૨	મોહનસીંહ મણેજી દોડીયા	૨૬૯	૬૫	મુળશંકર શામળ કુંવે	૨૩૨
૪૩	પ્રતાપસીંહ કુમેરસીંહ બારીયા	૨૬૭	૬૬	અંકશંકર જયશંકર કુંવે	૨૩૦
૪૪	લક્ષ્મીભાઈ ધનાભાઈ ગાંધી	૨૬૬	૬૬	સંકરલાલ જ્ઞેશરામ પુરાણી	૨૩૦
૪૫	નરવરસીંહ બળવંતસીંહ કાશર	૨૬૫	૬૮	માનસીંગ નરસીંગ પરમાર	૨૨૯
૪૬	ગુતાપસીંહ અનાડેસીંહ ગેલવા	૨૬૨	૬૯	કાન્તીલાલ અષ્ટેશ્વર કુંવે	૨૨૮
૪૬	જગન્નાથ જ્ઞેશરામ હિપાદીયા	૨૬૨	૭૧	સંકરલાલ લક્ષ્મીભાઈ લેહાર	૨૨૬
૪૮	હોતાલાલ ચુનીલાલ દેસાઈ	૨૬૧	૭૨	ચીમનલાલ નરસીલાલ શાહ	૨૨૨
૪૯	મગનલાલ બાપુજી કુંવે	૨૬૦	૭૨	ધીરાલાલ કશવલાલ પોરવાડ	૨૦૮
૫૦	ખડેભાઈ જવરભાઈ પટેલ	૨૫૯	૭૩	જોગલાલ મંગળદાસી	૨૦૬
૫૧	ચાંતીલાલ કાકરલાલ શાહ	૨૫૬	૧	કુલ્લુચરતી	૩૪૨
૫૧	ગોલન લક્ષ્મી દાળી	૨૫૬	૨	કુમરજીન અમીન સાહેબ મોદરી	૩૨૧
૫૩	શંકરભાઈ બીરાભાઈ પટેલ	૨૫૫	૩	ધીરાસુદીન અમીરજીન કાદરી	૨૭૮
				ધીરમજી મસાભાઈ બુદવાળા	

૨૦૯	મણીભાઈ ગોલાભાઈ નાયક	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૦૯	નાલિભાઈ પરભાઈ પટેલ	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૧	કાશીરામ દરડીયાનદાસ મોદા	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૨	પરભાઈ વલ્લભ પટેલ	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૩	પ્રાણાનંદ જોશી પાંડે	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૪	પરોગ જોશી લાડ	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૪	દેવજીજી હરીભાઈ પટેલ	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૧	મગનલાલ પરશોતમ કબીરપરા	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૧	રામસીદિ ઉમેદ કાશીર	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯
૨૧૧	દેવજીજીભાઈ દયાળભાઈ પટેલ	૨૨૯	૨૧૯	૨૧૯

(ઉત્તર ભાગના મે. એન્ડ્રુસનના ઇન્સપેક્ટરના તા. ૧૬ મી મેચેઅર, મને ૧૯૨૫ ના ફક્ત નં. ૭૧૪૮ ના આધારે.)

(સહી) છ. આર. શાહ.

જિ. ભા. એ. ઇ. વતી

ગુણિતપત્રક.

(૧) માહે નવેઅર-ડિસેઅર, સને ૧૯૨૫. (પિ. ફ. ૬૪. આંક ૧૨—૧૬)

પૃષ્ઠ ૩૭૧ ની ૩ છ લીટી “સને ૧૯૨૫” ને બદલે “સને ૧૯૨૫” એમ વાંચવું.

(૨) માહે જાન્યુઆરી, સને ૧૯૨૬ (પિ. ફ. ૬૫ આંક ૧-૬૦)

પૃષ્ઠ ૩૦ છલ્લી લીટી “ફક્ત નં. ૧૨૪૩ ને બદલે ફક્ત નં. ૧૨૪૪ એમ વાંચવું.”

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫ માર્ચ, સને ૧૯૨૬ [અંક ૩ જો]

આપણા નવા વાઇસરૉય

આપણા નવા વાઇસરૉય જે એપ્રિલ માસની પહેલી તારીખે આપણા દેશમાં પધારેવાના છે તેમની કાંઈકે ઓળખ .શિક્ષકવર્ગને અત્રે આપવી અરથાને નહિ ગણાય. એ નામદારનું નામ લૉર્ડ અરવિન્ડ છે. તેઓ આ નવા ઝોદ્દા પર નિમાયા તે વખતે ઈંગ્લેન્ડના ખેતીવાડી ખાતાના વડા હતા અને તે ઝોદ્દા પર આવ્યા તે પહેલા ત્યાંના કેળવણીખાતાના વડા હતા. એટલે ખેતી અને કેળવણી એ બે ખાતાં મંજૂરી એમને સારા અનુભવ છે. આપણા દેશની મુખ્ય વસ્તી ખેડૂતની છે અને તેનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે તેમજ આપણો દેશ ખેતી ને કેળવણીમાં ખીજ દેશને મુકાબલે ધણો પાછળ છે, એટલે ખેતી અને કેળવણી મંજૂરી આપણા દેશની જરૂરિયાતો સમજી શકે અને તેને પુરી પાડવાને યોગ્ય પગલાં ચોજી શકે એવા અનુભવી અને કામેલ અમલદારની નીમણૂક થઈ છે એ તો નિઃસંશય છે, અને આપણે આશા રાખવાનું કારણ મળે છે કે એ નામદારના અમલ દરમિયાન એ બે વિષયોમાં ધણો સુધારોવધારો થશે.

એ નામદારને હાથે કેળવણી મંજૂરી વધારે પ્રગતિ થવાની આશા રહેવાનું સળંગ કારણ એ છે કે એઓ સર. આર્લ્સ વૂડ જેમણે હિંદની

હાલની કેળવણીનો પાયો નાખ્યો હતો તેમના પૌત્ર છે. સને ૧૮૫૪માં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સ તરફથી તે વખતના હિંદના ગવર્નર જનરલ લૉડ હેલ્લોજી પર હિંદના લેડિની કેળવણી અંગેની જે પ્રખ્યાત પેગામ મોકલવામાં આવ્યો હતો તે વખતનાર કંપનીના તે વખતના બોર્ડ ઓફ ડિરેક્ટર્સના પ્રેસિડન્ટ સર ચાર્લ્સ વૂડજ હતા. તેમણે એ પેગામમાં સુચના કરી હતી તેને અનુસરીનેજ:—

- (૧) ઇલાકાઓમાં મરકારી કેળવણીખાતાની પ્રથમ સ્થાપના થઈ;
- (૨) મુંબઈ, મદ્રાસ, અને ૫ ગાળા ઇલાકામાં યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ;
- (૩) આખા હિંદુસ્તાનમાં જિલ્લે જિલ્લે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક

શાળાઓ સરકાર તરફથી ઉઘાડવામાં આવી;

- (૪) ખાનગી શાળાઓને નાણાની મદદ આપવાની 'ગ્રાંટ-ઇન-એડ' પદ્ધતિ હાખલ કરવામાં આવી;

- (૫) શિક્ષકો માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો દરેક ઇલાકામાં સ્થાપવામાં આવી;
- (૬) મરકારી નોકરીને માટે વધારે કેળવણીને પમંદ કરવાનું

ધોરણ નક્કી થયું;

- (૭) સીકેળવણીને મરકાર તરફથી ખુલ્લી રીતે ઉત્તેજન અપાવા

માંડયું;

- (૮) જાહેર શાળાઓમાં કોઈ પણ અમુક ધર્મનું શિક્ષણ ને આપવું

એમ છેવટનું નક્કી થયું; અને

- (૯) ઇંગ્લેન્ડ, ડાક્ટરી કોલેજ, દુબરશાળા વગેરે સ્થપાયાં.

તે વખતે મુગધના મરજમસેદ્દહ અજીભાઈએ મુગધમાં દુબરશાળા કાઢવાને માટે એક મારી રકમ આપવાનો ઇચ્છા દર્શાવી હતી તેની તેમજ આપણા શહેરના મહંમ જેક રાવ જહાદુર મગનભાઈ કરમચંદ ૩. ૨૦,૦૦૦ આપી અને પહેલ વહેલી કન્યાશાળા કાઢી હતી તેની એ પેગામમાં નોંધ લેવામાં આવી હતી.

આ પ્રમાણે હિંદની હાલની કેળવણીનો પાયો નાખનારના પૌત્ર હિંદના વાઙ્મયોય થઈને આવે છે ત્યારે જાને આશા ઉત્પન્ન ન થાયદે હોદ અંરવિને પોતેજ લેડનથી પોતાની વિદાયગીરીના માનમાં ચએલા ખાણા વખતે જણાવ્યું હતું કે ખેતી અને કેળવણી એ બે ક્ષેત્રોમાં જોટલું કામ વાનું છે તેટલું જાણ કોઈ ક્ષેત્રમાં નથી અને એ બે જોડીઆ ખાતામાં પોતાનાથી અનુકૂળતા જાળવવાનો આશા દર્શાવી હતી.

અધિક માસ

હિંદુસ્તાનમાં ધણી જુના વખતમાં ખગોળનું જ્ઞાન સારૂ પ્રસરેલું હતું. તેની આખીની ઋગ્વેદમાંથી ધણી મળી આવે છે. હાલ જેમ ચાંદ્ર માસનો રિવાજ હિંદુસ્તાનમાં છે તેમ અસલના જુના વખતમાં હતો. એ યથેની અંદર સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષને એક સરખાં બનાવવા માટે જે અધિક માસ આપણે ઉમેરીએ છીએ તે અધિક માસ જોવામાં આવે છે. ગ્રીક લોકો એ માસ ઉમેરતાં બહુ પાછળથી શીખ્યા હતા, અને એ લોકો પણ અધિક માસ રાખતા અને ધ્રોર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષને એક સરખાં બનાવવા માટે અધિક માસ ઉમેરતા. મુસલમાન લોકોમાં ચાંદ્ર માસનો રિવાજ છે પણ અધિક માસનો રિવાજ નથી.

ચાંદ્ર માસ એટલે શું ? એક અમાસથી ખીજી અમાસ સુધીનો વખત ચાંદ્ર માસ કહેવાય છે. એ વખત ચંદ્રની ગતિ ઉપરથી નક્કી કરવામાં આવે છે તેથી એને ચાંદ્ર માસ કહે છે. મુસલમાન લોકો પોતાનો દિવસ સાંજથી શરૂ કરે છે અને તેઓ પોતાનો માસ એક ચાંદ ખીજથી ખીજી ચાંદ ખીજ સુધી ગણે છે. એટલાજ કારણ સારૂ ખીજનો ચંદ્ર જોવાને એ લોકો ધણાજ આતુર હોય છે. હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ભાગમાં પુનમીના અદિનાનો રિવાજ છે એટલે કે હાં લોકો એક પુનમથી ખીજી પુનમ સુધી મહિના ગણે છે. બંગાળામાં સૌર માસ અને ચાંદ્ર માસ બંને ચાલે છે. સાધારણ રીતે સૌર માસનો ઉપયોગ વધારે થાય છે અને દિવસો એકથી ત્રીસ અથવા એકથી એકત્રીસ ગણાય છે પણ તહેવારો ચાંદ્ર માસ ઉપર આધાર રાખે છે. બંગાળીઓના મોટામાં મોટા તહેવારો નવરાત્રના છે. અને તે તહેવારો આસો સદ એકમ (૫૩૫૦) થી આસો સદ દશમ સુધી રહે છે. આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાનમાં જો સૌર માસ ચાલતા હોય તો પણ તેમને ચાંદ્ર માસની જરૂર પડે છે.

સૌર માસ એટલે શું ? સર્વે એક રાશિમાંથી નીકળી ખીજી રાશિમાં જાય છે તેને સૌર માસ કહે છે. સૂર્યનું એક રાશિમાં દાખલ થવું તેને સંક્રાંતિ કહે છે. આપણામાં મહર સંક્રાંતિનો તહેવાર છે એનો અર્થ એટલો કે સૂર્ય મહર રાશિમાં દાખલ થાય છે. બાર સૌર માસનું એક સૌર વર્ષ થાય છે, અને બાર ચાંદ્ર માસનું એક ચાંદ્ર વર્ષ થાય છે, પણ બાર સૌર

માસની લંબાઈ ૩૬૫૬ દિવસ થાય છે અને આપણું સૌર વર્ષ અને અંગ્રેજી સૌર વર્ષ લગભગ એક સરખું છે અને તેથીજ મકર સંક્રાંતિ દર વર્ષે એક જ તારીખે આવે છે પણ દિવાળી અંગ્રેજી તેની તેજ તારીખે આવતી નથી. તેનું કારણ એટલું કે ચાંદ્ર માસ પૃથ્વી ને ચાંદ્ર વર્ષ થાય છે, તે સૌર વર્ષ કરતાં ટુંકું છે. સધળા જાણે છે કે ચાંદ્ર પૃથ્વીની આસપાસ ૨૯.૫ દિવસમાં ફરી રહે છે. તે દિવસને બાર ચાંદ્ર માસની લંબાઈ ૩૫૪ દિવસ છે, પણ બાર સૌર માસની લંબાઈ ૩૬૫૬ દિવસ છે. આ ૧૧ દિવસનો જે ફેર છે તેને લીધે દર વર્ષે દિવાળી ૧૧ અથવા ૧૦ દિવસ વહેલી આવે છે અને ત્રીજે વર્ષે ત્યારે બીજા ૧૧ દિવસ વહેલી આવવાની હોય છે એટલામાં અધિક માસ આવે છે એટલે કે પાછી લગભગ અસલ તારીખે આવી પડે છે. અધિક માસથી એટલો ફાયદો છે કે જે તહેવારો ને ઋતુમાં આવવા જોઈએ તેજ ઋતુમાં આવે છે જેમકે હિન્દુઓના હોળીના તહેવારો વસંત ઋતુનાજ હોવાથી હરદમેશ પ્રતિ વર્ષ તે વસંત ઋતુમાંજ આવ્યા કરે છે. મુસલમાનો ચાંદ્ર વર્ષ એટલે ૩૫૪ દિવસનું વર્ષ માને છે પણ આપણી માફક અધિક માસ ઉમેરતા નથી. તેનું પરિણામ એ આવે છે કે એ લોકોના તહેવારો દરેક જુદી જુદી ઋતુમાં આવે છે. એ લોકોનો રમઝાન મહીનો જેમાં તેઓ અંપવાસ કરે છે તે ચોમાસા, ઉનાળા કે શિયાળામાં આવે છે. જે વર્ષમાં આપણો અધિક માસ આવે છે તે વર્ષમાં એ લોકોનો મહીનો પાછળ અને પાછળ જતો જાય છે.

ચાંદ્ર માસની લંબાઈ દિ. ૨૯. ઘ. ૩૧. પળ ૫૦ છે અને સૌર માસની લંબાઈ દિ. ૩૦ ઘ. ૨૬. પળ-૧૯. વિ. ૩૧ છે. એટલે દર માસે જે વચ્ચે ઘ. ૫૪. પળ ૨૯. વિ. ૩૧ નો ફેર પડે છે. કલાક પ્રમાણે ચાંદ્ર માસની લંબાઈ દિ. ૨૯. ક. ૧૨. મિ. ૪૪ છે અને સૌર માસની લંબાઈ દિ. ૩૦. ક. ૧૦. મિ. ૩૨. સે. ૩૧ છે એટલે જેની વચ્ચે ક. ૨૧. મિ. ૪૮. સે. ૩૧. નો ફેર પડે છે. એ ફેર વધતાં વધતાં ત્યારે દિ. ૨૯ ઘ. ૩૧. પળ ૫૦. પળ થાય છે ત્યારે એક અધિક માસ આવે છે. હિન્દુ લોકો ચાંદ્ર વર્ષ અને સૌર વર્ષને એક સરખું કરવાને ૧૯ વર્ષમાં ૭ અધિક માસ ઉમેરે છે. સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષ એ બેની વચ્ચે દર વર્ષે દિ. ૧૦. ઘ. ૫૩. પળ ૩૦. વિ. ૧૨ નો તફાવત પડે છે. ૧૯ વર્ષમાં આ તફાવત દિ ૨૦૬ ઘ. ૫૬. પળ ૩૨. વિ. ૩૪ નો થાય છે અને સાત ચાંદ્ર માસના

દિ. ૨૦૬. ધ. ૪૨. પળ ૫૦. ચાપ છે તેથી ૧૯, ચાંદ્ર વર્ષમાં સાત ચાંદ્ર માસ ઉમેરે તો સૌર વર્ષ અને ચાંદ્ર વર્ષ એક સરખાં ચાપ છે. તેથી દર ૧૯ વર્ષમાં ૧૨ વર્ષ ૧૨ મહીનાનાં અને ૭ વર્ષ ૧૩ મહીનાના હિંદુ પંચાંગમાં હોય છે; અને એ રિવાજ ઠેકઠગવેલના વખતથી હિંદુ લોકોમાં પ્રચલિત છે. જે મહીનામાં સૂર્યની એકે સંક્રાંતિ હોતી નથી તે મહીના હિંદુ લોકો અધિક માસ કહે છે. આ વર્ષે ચૈત્ર મહીનો અધિક છે. આ વર્ષે મીન રાશિનો સૂર્ય ફાગણ વદ ૧૪ ને દિને છે અને મીન પછી મેષ રાશિ છે તેનો સૂર્ય દ્વિતીય ચૈત્ર સદ ૧ પડવાને દિવસે છે. આ પ્રમાણે આ આખા મહીનામાં સૂર્યની સંક્રાંતિ નથી.

આપણી ગણતરી ચોક્કસ છે અને તેમાં ભૂલ આવતી નથી. અગર જો કે આપણી અને અંગ્રેજી ગણતરીમાં ફેર છે પણ સાધારણ કામકાજમાં આપણી ગણતરી અને અંગ્રેજી ગણતરીમાં ફેર નથી. રોમન લોકો પણ ગ્રીક લોકોની માફક અધિક માસ ગણતા પણ પંચાંગનું કામ જે ધર્મ ગુરુ કરતા તે લોકો ગમે તેમ સ્વાર્થને અંગે અધિક માસ મૂકતા. ડોઈ મૅજિસ્ટ્રેટની મુદત વધારવા અધિક મહીનો ઉમેરતા અથવા તો ચુંટણી જસદી લાવવા અધિક મહીનો છોડી દર્બખીજ વખતે લઈ જતા. જુલિઅસ સિક્કરના વખતમાં આ ગરબડ એટલી બધી વધી ગઈ કે જે તહેવારો શિઆળાના મહીનાના હતા તે ઉનાળામાં આવવા લાગ્યા તેથી આ ગરબડ મટાડવાને જુલિઅસ સીકરે સૂર્ય પરથીજ વર્ષની બાંધણી કરવાનો ઠરાવ કર્યો; અને એ ઇરાદાથી મિસર દેશના સોસાજીનીસ નામના ખગોળશાસ્ત્રીને બોલાવ્યો. એણે તેની મદદથી હુકમ કર્યો કે વર્ષની લંબાઈ ૩૬૫.૨૫ દિવસની રાખવી અને મહીનાના દિવસની ગોડવણ હાલ છે તેના કરતાં બધીજ સરજ રાખી. પહેલો, બીજો, પાંચમો, સાતમો, નવમો, અને અગિયારમો એ દરેક માસના ૩૧ દિવસ અને ફેબ્રુઆરિ સિવાય દરેક બેક્રી મહીનાના ૩૦ દિવસ અને ફેબ્રુઆરિના ૨૯ દિવસ કરી ૩૬૫ દિવસ ગણવા અને વર્ષની સરાસરી લંબાઈ ૩૬૫.૨૫ દિવસ રાખી; એટલે દર ચોથે વર્ષે વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું ચાપ, ને તેમાં ફેબ્રુઆરિના ૩૦ દિવસ રાખવા. ત્યાર-પછી ઓગસ્ટ નામના ચહેનચાહે વિચાર કર્યો કે જુલાઈ માસ જેનું નામ જુલિઅસ પરથી પડ્યું હતું તેના ૩૧ દિવસ; તો મારા નામ પરથી જે માસ પડ્યો છે તેના ૩૧ દિવસ શા માટે નહિ? આથી તેણે ફેબ્રુઆરીમાંથી એક દિવસ કાઢી ઓગસ્ટના ૩૧ દિવસ અને ફેબ્રુઆરિના ૨૮ દિવસ કર્યા. પણ હવે જુલાઈ, ઓગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બર એ

તથા મહીના ૩૧ દિવસના માથે આવે એ ગોઠવણ મારી નહિ ને જુલાઈ અને ઑગસ્ટમાં ફેરફાર કરી સકાય તેમ નહિ તેથી સપ્ટેમ્બર ૩૦, ઑક્ટોબર ૩૧, નવેમ્બર ૩૦, અને ડિસેમ્બરના ૩૧ દિવસ રાખી વર્ષ ૩૬૫ દિવસનું થયું. જે જુલૈઝસ સીઝરની ગોઠવણી પ્રમાણે અંગ્રેજી માસના દિવસની ગોઠવણ હોત તો છોકરાઓને માસના દિવસ મોઢે ગોખવાની જરૂર પડત નહિ ! કારણ કે એકી માસના ૩૧, ને એકી માસના ૩૦ દિવસ મહેવાઈથી યાદ રહેત

આ પ્રમાણે અધિક માસ દર પાંચ વર્ષમાં એ વખત આવે છે. મવત ૧૬૭૬ માં એ આવણુ ગયા, મવત ૧૬૭૮ માં એ જોઈ ગયા, અને સંવત ૧૬૮૨ માં એ ચેત્ર છે. અધિક માસ કાર્તિક, માર્ગશીર્ષ, પૌષ, અને માહ મહીનામાં બનતા લગી આવતો નથી, કારણ કે તે વખતે સૂર્યની દેખીતી ગતિ વધારે છે, અને એ દરેક માસમાં એક સંક્રાંતિ આવ્યા વગર રહેતી નથી.

આ અધિક ચેત્ર માસમાં ભરૂચ જિલ્લાના નર્મદાને કિનારે તવરા ગામમાં જન્મ લરાય છે.

કેટલાક હિંદુઓ લાહુત પાસે ગુજરાતી મહીના પ્રમાણે લાહુ લે છે કેટલાક વાણીઆ બ્યાજ પણ દરમામે ગુજરાતી મહીના પ્રમાણે ગણે છે. તેનું પરિણામ એ છે કે દર અઢી વર્ષે જ્યારે અધિક માસ આવે છે, ત્યારે એક માસનું લાહુ અથવા બ્યાજ તેમને વધારે મળે છે.

આત્મારામ મોતીરામ દિવાનજી.

ગચ્છિતના પાઠની નોંધ

ધોરણ ૪ થું

વિષય:—અર્ધગચ્છિત: મંયુક્ત અપૂર્ણાકને સાદુ રૂપ આપવાનો.

{ સામાન્ય અપૂર્ણાક ને તેના પ્રકાર તા. - ૧૯૨ તથા આતમક્ષેપ રૂપમાં લાખવાની રીતનું જ્ઞાન છે.

હિંદુ:—સમજશક્તિ કેળવી અપૂર્ણાક સંખ્યાઓના ગુણાકાર કરવાની રીતનું જ્ઞાન આપવાનો. સાધન:—અપૂર્ણાકની પેઠી, કાગળ, જામદળ, લીધિ, વગેરે.

પાઠના વિભાગ ને મુખ્ય મુદ્દા	પ્રેક્ષા	ક્ર. પા ની નોંધ
અ સામાન્ય અપૂર્ણાકના જ્ઞાનની પરીક્ષા. ૧. આરંભ.	અપૂર્ણાક એટલે શું? એક વસ્તુના ત્રણ સરખા ભાગ કરી તેમાંથી બે ભાગ લઈએ તો તે આખી વસ્તુનો કયો અપૂર્ણાક છે? આ અપૂર્ણાકો કેવા અપૂર્ણાકો કહેવાય છે? સામાન્ય અપૂર્ણાકના કયા પ્રકાર છે? મુદ્દ અપૂર્ણાકોને કહેવાય? અશુદ્ધ અપૂર્ણાકોને કહેવાય? મંયુક્ત અપૂર્ણાકોને કહેવાય? મંયુક્ત અપૂર્ણાકો દાખલો આપો.	૬ ના ૬ ના કે મંયુક્ત અપૂર્ણાક છે
ય શીખવવાના વિષયનો સ્પેશલ.	મંયુક્ત અપૂર્ણાક એટલે શું, એનું ખરું સ્વરૂપ શું છે અને તેને એક અપૂર્ણાકના રૂપમાં શી રીતે લાવી શકાય તે વિશે શીખવાનું છે.	

૧ ના ૧ ના ૧ ના ૧ વગેરે.
૨ ના ૨ ના ૨ ના ૨ વગેરે.

૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨

૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨
૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩
૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪
૩	૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫
૪	૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬
૫	૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭
૬	૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮
૭	૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯
૮	૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦
૯	૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧
૧૦	૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨
૧૧	૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩
૧૨	૧૩	૧૪	૧૫	૧૬	૧૭	૧૮	૧૯	૨૦	૨૧	૨૨	૨૩	૨૪

કા. પા. તી તોંધર્મા જણાવ્યા છે, તેવા બીજા દાખલા લઈ જામકળ, લીંચુ, અથવા બીજા વસ્તુઓથી ઉપરની રીતે તેના ભાગ પડાવી છેલ્લે ભાગ આખા પદાર્થનો ફોં આપૂર્ણ છે, તે દટાવવું.

ઉપર જોયું કે ૬ ના ૬ = ૩૬ છે. તે ફરી રીતે આવે? ૩૬ માં છેલ્લે દટલા છે? મંયુક્ત અપૂર્ણાંકના છેલ્લે ૩ અને ૪ નું શું ફરીએ તો ૧૨ આવે? જોઈ પ્રમાણે ૧ અંશને ૧ વડે ગુણવાથી ૧ આવે. આ ઉપરથી સમજાય છે, કે મંયુક્ત અપૂર્ણાંકનું સાદું ૩૫ એટલે એક ૩૫ કરવું હોય તો છેલ્લેના છેલ્લા ને અંશનો ગુણકાર અંશમાં મૂકવો. જે નેના અપૂર્ણાંક બને તે તેનું એક ૩૫ ગણાય. (આ રૂપને અતિમંશેષ ૩૫ આપાવું હોય તો આપવું.)

પછી બીજા દાખલાઓ લઈ મહાવરો કરાવવો. અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ગુણવાની રીત પણ આજ છે.

મેઘધનુષ્યનાં અદશ્ય કિરણો

મેઘધનુષ્ય જ્ઞાને પ્રિય નથી લાગતું ? એના થા સુંદર રંગ ? નેઈ નેઈ કોની. આંખ યાકે છે ? આજે તો મસ તાપ્યો છે, હવે સુતાવીસ, દિવસની હેલી યશે એવું આંખે ચોમાસામાં ધણી વાર સાંભળીએ છીએ, તે વખતે ખોલનાર તથા સાંભળનાર સ્ત્રી પુરુષોનાં મુખ ઉપર કેવો મધુર આનંદ છવાયેલો માલમ પડે છે !

વિદ્વાનને, કાર્યકારણ સંપૂર્ણ રીતે સમજનાર વિજ્ઞાન શાસ્ત્રીને, ગરીબ તવંગર સુધળાં જનોને, તેમણે ગમે તેટલી વાર મસ આકાશમાં જોયો હોય તેમ છતાં, તે સૂરખી રીતે આનંદ આપનારો થઈ પડે છે, પણ જ્યારે જ્યારે તે આકાશમાં દેખાય ત્યારે ત્યારે ક્વિહ્વદ્યની નીકા તો દસે દિશામાં ડાલે છે !

ચંદ્રાને મંગ થતાં સૂર્યનાં તેજમાં કેવી શીતળતા આવે છે ? વાદળીને મંગ થતાં તેના કરસ્પર્શમાં આંખને આનંદ આપવાનો શુભ કેમ ન આવે !

મેઘધનુષ્ય ચવાનાં કારણ આપવાની જરૂર નથી. બાળકો સૂર્યનાં ઘોળાં કિરણ છુટાં પાંડી કાચ વડે ભુદા ભુદા રંગનાં કિરણો ભુએ છે અને તેમની અને મેઘધનુષ્યના રંગ વચ્ચે સામ્ય અનુભવે છે; પણ તે વખતે તે કિરણની પ્રખર ગરમી ક્યાં જતી હશે ? જવાબ સહેલો છે. તે અદશ્ય થતી હોવી નેઈએ. જંભુઓ, ગળી જેવો, આસમાની, લીલો, પીળો, નારંગી અને રાતો એમ અનુક્રમે સાત રંગ મેઘધનુષ્યમાં દેખાય છે. ગરમીનાં કિરણો કેટલાંક જંભુઆની બાલુએ ફેલાયલાં રહે છે અને બીજાં શતા રંગની બાલુએ પચરાય છે.

આ કિરણોમાં અન્યથા બરેલા શુભો છે. તે કિરણોથી કેટલાંક રોગનાં જંતુ મરી જાય છે અને કેટલાંક રોગ મટે છે. જંભુઆની બાલુનાં ખરમ કિરણોને આપણે નીલાતીત્ત (જંભુઆતીત) કહીશું અને રાતાની બાલુનાં રક્તાતીત્ત (રાતાતીત) કહીશું. ગયા વિગ્રહ વખતે જંભુઆતીત કિરણોની મદદથી કેટલાંકે મધુ પાણી જંતુ રક્તિ થયું હતું અને હાલ પણ ક્રમ જગડે નહિ તે માટે આ કિરણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

જેમ સૂર્યનાં એક કિરણમાંથી મેઘધનુષ્યનાં સાત રંગનાં કિરણો થઈ શકે છે તેમ એવાં સાત કિરણમાંથી એક ધોળું કિરણ ઉપજતી

સકાય છે. તે ઉપરથી શુદ્ધ ગણાતું ધોણું કિરણુ સાત રંગિત કિરણોતું બનેલું છે અને તેની સાથે સરખામણીમાં એ રંગિત કિરણો સાદાં છે. આવો સાદો રંગ પાંચ કરોડ ને કરોડ ગણાં કરીએ તેટલાં મોળાં ધરનામના પદાર્થમાંથી એક સેકંડમાં ચાલી જાય છે તેથી થાય છે. આ મોળાં તારના દોરડા વિના દૂર મુદિયા મોકલવામાં ઉપયોગી, સેકંડમાં એક મિંદુમાં ચર્ધને હજારો માઇલ ચાલતા હાંખા મોળાં જેવાં જ છે. એકસ કિરણો, જંતુઆતીત કિરણો, રાતાતીત કિરણોને આંખ ઝોળખી શકતી નથી. તો પછી નજર સાત કરોડને કરોડ ગણાં કરીએ તેથી વધારે ઝડપથી જતાં મોળાંને શી રીતે સમજી શકે ! વાહનનો સૂર દાર્ઘ વાર કાચ ઝીલી લે છે તેમ આવાં મોળાં ઝીલનાર આંખના જ્ઞાનતંતુઓની ઝીણવટથી ટાળે અચંપો ન થાય !

તેમજ માણસે બનાવેલું યંત્ર એક તમુના પચાસ હજારમા ભાગ જેવું કિરણુ માપી શકે એમ પણ બન્યું છે. બે મોળાં વચ્ચે એક તમુના પચાસ હાંખ ભાગ કરીએ ને એક ભાગ જેટલું અંતર હોય તોપણ હાલનાં યંત્ર તે માપી શકે છે. હાલનો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી એક પહેલાં સાદામાં સાદાં ગણાતાં લીલાં કિરણુના સો ભાગ પાડી શકે, અને તે દરેકની લીલાશમાં એટલો થોડો ભેદ હોય છે કે તે આપણે, કે બીજું, કાંઈ કહી ન શકે કે અમુક લીલો રંગ એમાંની કઈ જાતનો હશે ? તેમ છતાં હાલનાં યંત્રથી જણી શકાય છે કે દરેક કિરણુ જંબાઈના મહેજ ફેરને લીધે બીજાથી જુદું પડે છે.

આ લેખ પુરો કર્યા પહેલાં એક વાત જણાવી દેવી જોઈએ. સાધારણ કાચ અજવાળું ધરમાં આવવા દે છે. પણ મેઘ ધનુષ્યનાં અદશ્ય કિરણો રોકી રાખે છે. તેથી હવામાં વધતાં રોગનાં જંતુનો કાચનાં બારીબારણાંવાળાં ધરમાં નાશ થતો અટકે છે. અને પ્રયોગથી સાબિત થયું છે કે ઘણે ભાગે કાચનાં બારીબારણાં બંધ રાખી ધરમાં વસનારની તનદુરસ્તી ખુદલાં બારીબારણાં રાખનારની તંદુરસ્તી કરતાં ઓછી જળવાય છે. થોડા વખત ઉપર જેની આરપાર થઈને તે અદશ્ય કિરણો જઈ શકે તેના કાચની શોધ થઈ છે.

ની હાઇરૂલ,

ચંદુલાલ કેશવલાલ અમીન.

આ લેખમાં આપેલી વિગત માટે અગ્રજી લેખોનો આધાર છે.

ચં. કે. અ.

જહાંગીર બાદશાહની બાળકેળવણી

આપણા ભરતખંડના રાજકુમારોને તેમ શાહજહાંએને છેક બચપણથી શિક્ષણ આપવાનો રિવાજ ધણી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવે છે, તે તે વિષેનાં ધણીક ઉદાહરણ પુરાણ અને મહાભારતમાંથી તેમ બીજાં ઐતિહાસિક પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે. કૌરવપાંડવના વખતમાં અને પદ્મના રાજકુમારોને દ્રોણાચાર્ય શુરુ શિક્ષણ આપતા હતા તે વાત જગત પ્રસિદ્ધ છે. આવી વખતે આપેલા શિક્ષણની પરીક્ષા અને તે વખતે ઉત્તીર્ણ થયેલા કુમારોને બક્ષીસો આપતી વખતે મોટા સમારમ્ભ કરવામાં આવતો હતો. આ વખતનો ઠાકમાઠ, હાલની યુનિવર્સિટીની પદવીઓ અપાતી વખતના ઠાકમાઠથી જરા પણ કમી ન હતો. આવા એક સમારમ્ભનું વર્ણન મરાઠી શ્રીધર નામના કવિએ પોતાના ‘પાંડવ પ્રતાપ’ નામના ગ્રંથમાં ધણું રસભરી રીતે કરેલું છે. તેજ પ્રમાણે મોગલ વંશના શાહજહાંએ માટે પણ શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ઘણી ઉત્તમ હતી. તેની હકીકત હજી સુધી કોઈ પણ ટેકાણેથી મળતી ન હતી. પણ હમણાં દક્ષિણ પ્રાન્તમાં ભારત ગૌરવ ગ્રંથમાળામાં “જહાંગીર” નામનું એક મરાઠી ભાષાનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તેમાં તે બાદશાહના પોતાના હાથના લખેલા કેટલાક ઉતારા આપેલા છે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે જહાંગીર બાદશાહને બાળપણમાં ધણું ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન મળ્યું હતું, અને તે ઉપરથી જણાય છે કે તેનો શુરુ મોટો જ્ઞાતા હોવો જોઈએ, પછી તે ગમે તે હોય. તે બાદશાહના આવા ઉતારાના લેખ ઉપરથી એટલું તો કશું કરવા જેવું છે કે તેની શુદ્ધિ હમણાંના ઉત્તમ પદવીધર ગ્રંથુઓના જેટલી જ પ્રગટલ હતી, અને તેને ધર્મનીતિ, અને રાજનીતિ જેવા વિષયોમાં બહુ ઉત્તમ ને માર્મિક જ્ઞાન મળેલું હતું એવું તેના સ્વહસ્તે લખેલી હકીકત ઉપરથી જણાઈ આવે છે. જેના થોડાક દાખલા આ નીચે આપવામાં આવ્યા છે:—

જહાંગીર બાદશાહ પોતાના રાજ્યારોહણના દિવસ માટે લખે છે કે—“ ઇસવી સન ૧૬૦૫ ના અક્ટોબર માસની દસમી તારીખને શુરવારે જે પહોર દિવસ ચઢતાં ને મારી ઉંમરના આડત્રીસમા વરસે મને આગ્રા શહેરના સિંહાસન ઉપર રાજ્યાલિપેક કર્યો તે દેવળ પરમેશ્વરનીજ આજ્ઞા હતી, તેથી તેમની આજ્ઞા મારે પાળવીજ જોઈએ. સવારના વખતમાં રાજ્યાલિપેકની વિધિ કરાવેવા માટે હું સિંહાસન ઉપર

એટલે કે તરતજ સૂર્યોદય થયો, અને તેનો સર્વત્ર પ્રકાશ ફેલાયો. રાત્રી સમૃદ્ધિનું તે એક મોટું શુભ ચિહ્ન છે એવું મને લાગ્યું, અને મેં તે સમારંભ વખતે જહાંગીર બાદશાહ એટલે પૃથ્વીવિજયી આત્માત્મના અધિપતિ, અને જહાંગીરશાહ એટલે પૃથ્વીવિજયી રાજા એવાં એ નામ ધારણ કર્યાં.”

આ બાદશાહ પોતાના જેવા બાદશાહો અને રાજાઓના કતવ્ય માટે એવું લખે છે કે:—

“બાદશાહી મહેમુલ આપનું એ જેવું પ્રમળજનોનું કતવ્ય છે; તેજ પ્રમાણે પ્રમળનું સંરક્ષણ કરવું, એ રાજાનું કર્તવ્ય સમજવું. આ કર્તવ્ય કરવાનો રસ્તો દુરસ્ત કરી, રસ્તા ઉપર વૃક્ષો વગેરે વાવવામાં મેં દાંઈ વિશેષ કંઈ એમ નથી, હિલદું પ્રજાના મુખ માટે મેં અસાર મુઠ્ઠી જે વાત કરી નથી, અથવા જે કરવું શક્ય નથી, તે બદલ માત્ર હું જવાબદાર છું. અનુભવિક, સદાચારસંપન્ન, અને પાપભીર એવો જે વિદ્વાન હોય તેવાનેજ રાજાએ પોતાનો મંત્રી કરવો એવી રાત્ન્યનીતિ છે; અને તે મંત્રીએ આપેલી સલાહ કેટલી યોગ્ય છે, તે અજમાવી જોવાની પાત્રતા જે રાજાને અગે છે તેમણેજ સિંહાસનરૂઢ થવું જોઈએ એવું રાત્ન્યનીતિમાં કહેલું છે. હું પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખી કહું છું, કે જે પ્રમળનું આધિપત્ય મને ઈશ્વરે સોંપેલું છે, તે પ્રજાના કલ્યાણ માટે મને સંદર્ભ દિ આપો, એવું હું પરમેશ્વર પાસે વારંવાર માગું છું. મંત્રીએ જે દાંઈ કંઈ હોય તેની જવાબદારી રાજાને સિર છે. રાત્ન્યદંડ અથવા રાત્ન્ય મુકુટ, અથવા વિશાળ સામ્રાજ્ય, એ દાંઈ રાજાનું ખરૂં ઐશ્વર્ય નથી; પણ પ્રજાની શાંતિ અને સુખજ રાજાનું ખરૂં ઐશ્વર્ય છે. જે રાજાની પ્રજા મુખી હોય, તે કદાપિ નાનો રાજા હોય તેાં પણ તે સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. આ જ તત્ત્વ લક્ષમાં રાખી હું પ્રજાના કલ્યાણ માટે મારાથી જેટલો બની શકે તેટલો પ્રયત્ન કરું છું, ને ત્યાં મુઠ્ઠી જીવીશ ત્યાં મુઠ્ઠી કરીશ.” કેવા ઉત્તમ વિચારો! હાલના કેટલાક દેશી રાજાઓને લક્ષમાં રાખવા જેવા આ વિચારો શું નથી કે? લક્ષમાં રાખી તે પ્રમાણે અમલમાં મૂકવામાં આવે તો દેશી રાજાઓની પ્રજા પણી સ્વપ્ને પણ દુઃખ નહિ.

આ બાદશાહ પોતાના આત્મચરિત્રમાં અગ્રજ બાદશાહ માટે આ માણે લખે છે:—

“બાદશાહ અકબર—બાબા અકબર શરીરે હિંચા ને ગૌર વણુખા
હતા. તેમની આંખોના ડાળા અને લમરો ડાળા, રંગનાં હતાં. અને
લમરો એકમેક જોડે મળી ગઈ હતી. તેમની તરફ જોતાંની સાથેજ તે
તેજસ્વી અને સુંદર હોવાની છાપ તરત જોનાર માણસના મન પર પડી
જતી. તે શરીરે બળવાન હોઈ આગનબાહુ હતા. ને તેમનામાં એક
સિંહના જેટલું બળ હતું. તેમના નાક ઉપર એક ડાળો તલ હતો, ને તે
હિંચું અને તરતું હતું. તે તલ ઉપરથી સામુદ્રિક બાથુનારા વિદ્વાનોએ
એવું લખ્યું વર્તેલું હતું કે આ પુરુષ વિલક્ષણ રીતે સૌખ્ય અને ઐશ્વર્ય-
વાન હોઈ અદિતીય કીર્તિશાળી. યશો.” આ લખ્યું બધી રીતે
ખરું પડ્યું.

એક દિવસ રાજભંડારમાં કેટલું સોનું છે તે જાણવાના હેતુથી બાબા
અકબરે કિલ્લજામાં નામના એક અત્યંત વિશ્વાસુ સરદારને સોનું, તોલાવી
જેવડાવવાનો હુકમ કર્યો. તે પ્રમાણે તેણે શહેરના શરારો મારફતે ત્યારસો
કાંઠાવાળાને બોલાવી તેમની પાસે દરરોજ સોનું તોલવાનું કામ આજુ
કર્યું. આ કામ પાંચ મહીના સુધી ચાલ્યા પછી બાબા અકબરે કિલ્લજા-
ખાને બોલાવી પૂછ્યું કે, સોનું કેટલું થયું? તે વખતે આ વિશ્વાસુ સરદારે
કહ્યું કે, ‘સુમારે એક હજાર માણસને આ કામ ઉપર બેસાડેલા છે. પણ
હજુ સુધી આગ્રાના ખજાનાનું સોનું જરા પણ કમી થયેલું જણાતું નથી.”
આ ઉત્તર સાંભળી બાબાએ સુવર્ણ ભંડારનું સોનું તોલવાનું કામ બંધ
કરાવ્યું. રાજપ્રકાશ પ્રમાણેજ બાબાની ગજશાળા પણ અત્યંત વિશાળ
હતી. પૃથ્વીપર આજ પર્વત અનેક રાજાઓ યથા, પણ અકબર બાદશાહની
ગજશાળા જેવડી દાર્ઝ પણ રાંતની ગજશાળા ન હતી તેની ગજ-
શાળામાં બાર હજાર મોટાં હાથી અને વીસ હજાર લાચણીઓ હતી.
અને એ બધાને ખાવાપીવા માટે દરરોજ ચાર લાખ રૂપિયાનું
ખર્ચ હતું.

તેમણે દાર્ઝ પણ વખત ઈશ્વરપ્રાર્થના કરી નથી એવો એક પણ
દિવસ મારા જોવામાં આવ્યો નહિ. તે ઈશ્વરપ્રાર્થનાં રોજ નિયમિત
વખતે કરતા. “પ્રભુ હું મનુષ્ય અવસ્થામાં અથવા અન્ય સ્થિતિમાં
હોઉં, તો પણ તારા ઉપરની મારી દૃષ્ટિ અને હૃદય કદી પણ દૂર કરીશ
નહિ.” એવું તે રોજ માગતા.

તેમના ચરિત્રમાં વિશેષ મહત્વની વાત એ છે કે, તે દાર્ઝ પણ
ધર્મનો દ્રેષ કરતા નહિ. બધા ધર્મ ઉપર તે સમાન ભાવ રાખતા. અત્યેક

ધર્મમાં પુષ્કળ સારી વાતો છે, અને તે સમજાવી એ પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે, એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. જે જે વખતે સવડ મળે તે તે વખતે તે પોતાનો વખત નાચ તમાશા જેવા હલકા કામોમાં ન ગાળતાં, ચાન્ડીઓ અને પંડિતો સાથે વાદવિવાદ કરવામાં ગાળતા. કેટલીક વાર તો આવો વાદવિવાદ કરતાં કરતાં રાત્રીના બપોળે ત્રણ ત્રણ પથ્થુ વાગી જતા.

તે દિવસે કદી પણ ઉધતા નહિ. તેમ રાતે જોઈએ તો બે અથવા ત્રણ કલાકથી વધારે વખત ઉંઘ લેતા નહિ. તે એક મોટા સાહસિક હતા. એક ચાલતા હાથી ઉપરથી બીજા ચાલતા હાથી ઉપર કૂદકો મારીને ખેંચી જતા. એક હાથી ઘણો તોફાની હતો, ને તેણે મસ્તી ઉપર ચડી, કેટલાક મહાવતને મારી નાખ્યા હતા. તેથી તે હાથી ઉપર ખેંચવા માટે કાંઈ પણ હિંમત કરી શકતું નહિ. પરંતુ બાપા એક ઝાડ ઉપરથી કૂદકો મારી તે હાથી ઉપર ચડી ખેંચી, અને પછી અંકુશ મારી તેને એટલો તો ડાયર ડાયર કરી નાખ્યો કે ફરીને તેણે કદી પણ તોફાન કર્યું નહિ.

બાપાનું શરીર સુદૃઢ અને સાદું શક્તિસંપન્ન હતું. તેમણે પોતાને માટે વ્યાયામ કરવા માટે એક સાડાત્રણ મણુ વજનના લોખંડી સાંકળ તૈયાર કરાવી હતી. તે સાંકળ પકડી દરરોજ નિયમસર વ્યાયામ કરતા હતા."

જહાંગીર બાદશાહના આત્મચરિત્રમાંથી થોડાક ભાગનું આ પ્રતિબિંબ છે. મોગલ બાદશાહના શાહબદાઓને શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું મળતું હતું તેનું અનુમાન આ નાના લેખ ઉપરથી તેમ વિચાર કર્યાથી સહેજ ચર્ચ શકે તેમ છે. તેમાં વળી પોતાના વિચાર આટલી નિરપૂરતાથી લખવાની તેને ટેવ હતી એ એક આ બાદશાહનું મોટું લૂપણ છે.

આ નાના લેખમાં ચમત્કાર જેવી જે વાતો છે તે જામદારખાનાના સોનાત્તી છત, ગજરાજાના હાથીઓની સંખ્યા, અને તેમનું રોજનું ખર્ચ, અને સાડાત્રણ મણુ લોખંડી સાંકળ કસરત માટે તૈયાર કરાવી હતી, તે ત્રણ વાતો બહુ વિસદાણ છે, અને તેની કલ્પના સહેજથી ચર્ચ શકતી નથી !

લૂણાવાડા;

} હજનલાલ વિદ્યારામ રાવળ
(પેન્શનર મહેતાજી)

વાચનમાળાની કવિતાના સંગીતનું નોટશન

બીજી ચોપડી

રાગ ખમાચ. તાલ ખંડ મંત્રિ એકતાલ માત્રા ૫

૧૨૩૪૫

સ	ગ	ગ	મ	પ	ધ	સ	ની	ધ	મ	પ	ધ	મ	ગ
તા	ના	કુ	દા	ડી	લ	ઈ	-	બા	ળ	ના	-	-	નો
ની	ની	નો	સ	પ	ધ	સ	ની	ધ	મ	પ	ધ	મ	ગ
ગો	ભા	ય	રો	હો	ય	બા	-	કુ	ર	દા	-	-	લો

ત્રીજી ચોપડીમાં—“અહોદેવતા”.

ચોથી ચોપડીમાં—“ભલી ભાર્ત બ્રહ્મ”.

પાંચમી ચોપડીમાં—“ભલો દ્વરથી”.

છઠ્ઠી ચોપડીમાં—“પ્રભુને ગમે તે (ક્ષમાને ધર્મના પાકમાં છે તે)”.

ઉપરની દશ મુજબ ચારે કવિતાઓ ગાવી.

રાગ ભીમપદ્માસનું સ્વરૂપ.

$$\left\{ \begin{array}{l} \text{સ} \quad \text{ગ} \quad \text{મ} \quad \text{પ} \quad \text{ની} \quad \text{સ} \\ \text{સ} \quad \text{ની} \quad \text{ધ} \quad \text{પ} \quad \text{મ} \quad \text{ગ} \quad \text{રી} \quad \text{સ} \end{array} \right\}$$

રાગ ભીમપદ્માસનું તાલ એકતાલ માત્રા ૪.

ની	સ	ગ	ગ	મ	પ	પ	પ	પ	પ	પ	પ	પ	ની	ધ	પ	મ	મ
રે	બે	કે	ત	તું	ખ	રે	જ	ત	નો	તા	-	ત	ગ	જા	ચો		

ની- સ સ મ મ | ગ- ગ ગ મ પ | ગ મ પ મ ગ રી સ
 આ- સ ધ જો સ | આ- ર પા જી તો | તું - જ જ છા - યો

મ મ મ પ પ ની ની | સ સ સ સ સ | ની રી સ ની ધ પ
 ડ પા સ ફ લ કુ ત | ધા સ ધા ન્ય ને | તું - ની પ જા વે

ની ની ની ની ની ની | સ ની ધ પ મ પ | ગ મ પ મ ગ રી સ
 અ જ ખા ય સ હુ | હુ વ ધ રે જ ન | વ - જો - ભા - વે

ત્રોત્ર ચોપડીમાં—“પ્રશ્નનો મહીમાય”.

સાતમી ચોપડીમાં—“આતે યા તુમ”.

સદર—અહિંઆ મહસલિંગ

આ ત્રણે કવિતાઓ ઉપરના ભીમપલાસના નોટેશન મુજબ ગાવી.

વાચનમાળામાં આવતા છપાઓ રાગ ભીમપલાસમાં ઉપર આવેલા નોટેશન પ્રમાણે ગાવા.

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે.

ગુજરાતી ખેતીવાડી રદ્દલ

ખેડૂતના છોકરાઓને માટે સને ૧૯૨૦ થી સ્થાપન કરેલી ગોધરા ખેતીવાડી રદ્દલનું નવું વર્ષ દરવર્ષ તા. ૧ લી જૂનથી શરૂ થાય છે. તેના ધારા અને માહિતી નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. આ નિયામમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા ઉમેદવારોની પ્રાવેશિક પરીક્ષા નથી, પરંતુ ઓછામાં ઓછું ગુજરાતી ચોથું ધોરણ (અથવા વધારે અભ્યાસ હોય તો સાદું) તેણે પાસ કરેલું હોવું જોઈએ, અને તે બદલ જે ગુજરાતી રદ્દલમાં તેણે અભ્યાસ કર્યો હોય તે રદ્દલનું લીવર્ગ સાર્ટીફિકેટ (નિશાળ છોડ્યા બદલનો રીતસરનો દાખલો) અરજ સાથે સામેલ કરેલું હોવું જોઈએ. આ રદ્દલનો અભ્યાસક્રમ એ વર્ષનો છે,

૨. ઉમેદવારના વાલીનો ધંધો ખેતીનોજ હોવો જોઈએ, અને તે જાતેજ ખેતી કરતા હોવા જોઈએ; કારણ કે આ નિયામમાં ખેતીને લગતું તમામ કામ છોકરાઓના હાથે કરવું પડે છે.

૩. આ શાળામાં લણ્યા પછી જે ઉમેદવારનો ખેતી કરવાનોજ નિશ્ચય હોય તેણેજ આવવું. જેનો નોકરીનોજ નિશ્ચય હોય તેને માટે આ રદ્દલ નથી.

૪. ઉમેદવારની ઉંમર ૧૫ થી ૨૦ વર્ષની હોવી જોઈએ.

૫. આ નિયામમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા ઉમેદવારના નામ ઉપર જમીન નહિ હોય તો તેના બાપ, કાકા વગેરે કોઈ પણ નજીકના સગાના નામ ઉપર પણ દોવી જોઈએ. અને તે જમીન ફેટસી છે, સરકારમાં મહેસુલ ફેટલું ભરે છે વગેરે બાબતનો દાખલો પટેલ તસદી તરફથી અરજ સાથેજ મોકલવો જોઈએ.

૬. દરેક વિદ્યાર્થીને લણવાનું, ખાવાનું અને રહેવાનું જોટલું ખર્ચ થાય તેટલી રોકાસરશિષ સરકાર તરફથી આપવામાં આવે છે એટલે વિદ્યાર્થીને ખાવાપીવા વગેરેનો ખર્ચ બીજાકુલ કરવો પડતો નથી; પરંતુ અભ્યાસક્રમ પૂરો થતાં પહેલાં (અધવચ) કાર્મપણુ વિદ્યાર્થી નિયામ છોડે અથવા ગેરવર્તણુક સલાવવા બદલ તેને કાઢી મુકવામાં આવ્યો હોય તો જોટલો વખત તે નિયામમાં રહ્યો હોય તેટલા વખતને માટે દરમાસના રૂ. ૧૦ પ્રમાણે તેની પાસેથી દંડ તરીકે વસુલ કરવામાં આવે છે.

પુસ્તક, લામહેરી વગેરે પરચુરણ ખર્ચ વિદ્યાર્થીના પદરનો હોય છે. તે ખર્ચ (લગભગ વર્ષના રૂ. ૧૦) બદલ વિદ્યાર્થીના વાલીએ દાખલ થતી વેળા રૂ. ૧૦ અનામત તરીકે આપવા પડશે.

૭. આ નિયામમાં બીજી નિયામો પ્રમાણે વાર તહેવારની રજાઓ મળશે. સિવાય દિવાળી ઉપર એક મહીનો, અને ઉનાળામાં દોઢ મહીનો રજા

પડશે. અને તે બેઠે રજા વેળા વિદ્યાર્થીને ઘેર જવા દેવામાં આવશે એ નિશાળ કાઢવાનો સરકારનો હેતુ એ છે, કે એ વર્ષ શિક્ષણ લીધા પછી વિદ્યાર્થી પોતાના માખાપને ખેતના કામમાં વધારે મદદગાર થાય, એ ખેતી પણ વધારે ફાયદાકારક રીતે કરે. દર વર્ષે પંદર કરતાં વધા નવા છોકરા દાખલ કરવામાં આવશે નહીં,

આ શાળામાં નીચે પ્રમાણે વિષયો શીખવવામાં આવે છે:—

(૧) કૃષિવિદ્યા, (૨) સૃષ્ટિજ્ઞાન, (આ વિષયમાં વનસ્પતિ અને જંતુ સંબંધી વ્યાવહારિક જ્ઞાન આપવામાં આવે છે). (૩) ખેત વાડીને લગતી ભૂગોળ. (૪) ખેતીવાડીને લગતું અંગ્રેજી અને જમીનની માપણી. (૫) આરોગ્યવિજ્ઞાન. (૬) પેટા ધંધા. (૭) ગ્રામ અને શહેરી જીવન (ખેતરને ઉપયોગી કાચકા વગેરેનું ઉપયોગ શિક્ષણ જેમકે જમીન મહેસુલનો એક્ટ, તગાવી એક્ટ, ડબ્બા એક્ટ લોકલ બોર્ડ એક્ટ) (૮) વાચન અને લખાણ. (૯) ખેતી અને ખેતીયાનું કામ. (૧૦) ઓપલ એન્જિન કેવી રીતે ચલાવવું તેના દરરોજના ઉપયોગી ભાગ દરરોજ સાફ કરી કેવી રીતે ખેસાડવ વગેરે. (૧૧) ખેતીનાં ઉપયોગી ઓળખના ભાગ ભાંગેલે ત્યારે કેવી રીતે દુરસ્ત કરવા અને લગતુંજ સુધારી લુહારી કામ. ૧૨ વણાટકામ

૮. આ સ્કૂલમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા ઉમેદવારે ગોધરા (જિલ્લો પંચમહાલ) ખેતીવાડી સ્કૂલના હેડ માસ્ટરને જેમ અને તેમ જલદી પોતાના અરજી મોકલવી. તેમાં નામ, જાત, ધંધો, ઉંમર, તાલુકો, જિલ્લો પોસ્ટ ઓફીસ વગેરે સ્પષ્ટ જણાવી ગુજરાતીમાં અરજી કરવી, અરજી ઉમેદવારના હાથનીજ હોવી જોઈએ. ઉમેદવારને દાખલ કરવાની, અભ્યાસક્રમ પુરે ચતાં સુધી રહેવા દેવાની, અને સ્કૂલ છોડ્યા પછી તેને ખેતીના કામે લગાડવાની ઇચ્છા છે એ જલદી કચ્છલત લખી તેની નીચે વાલીની સહી હોવી જોઈએ.

૯. જે ઉમેદવારને દાખલ કરવાનું નક્કી થશે તેને તે પ્રમાણે કાગળથી ખચર આપવામાં આવશે, જે તારીખે હાજર થવા લખ્યું હોય તે તારીખે તેણે નિશાળમાં આવી હાજર થવું જોઈએ,

૧૦. નિશાળ છોડ્યા પછી જે વિદ્યાર્થીને ખેતી કરવાની ઇચ્છા હશે તેને શાળાની નજીકમાં માત્ર નામનાજ ગણોતે ઘણી સારી શરતે ૧૦ થી ૧૫ એકર જમીનની લેવડ કરી આપવામાં આવશે.

૧. વધુ વિગત માટે નીચેના સરનામે પત્ર વ્યવહાર કરવો.

V. V. Patel.

હેડ માસ્ટર

ખેતીવાડી નિશાળ—ગોધરા.

ધનામ પત્રક

અમદાવાદ જિલ્લો

ગામ—તાલુકો	ધનામ વહેંચનારનું નામ	રકમ	રિમાર્ક
અડવાળ-ધંધુકા	પા. હરજીભાઈ ગોખરભાઈ	૧૨૫-૦-૦	ધોતીયાં, પંચીયાં,
	સિંહોરવાળા તથા પા.		છીંટના કકડા તથા
	ભગવાનદાસ માણેકલાલ		મિઠાઈ વહેંચી
	ભાવનગર વાળા		
" "	" "	૮૦-૦-૦	કન્યાશાળામાં અ-
			વરખની ઓઠ-
			ણીઓ તથા મિ-
			ઠાઇ વહેંચી.
ઉખલોડ-વિરમગામ	પાટડીના દરબાર સાહેબ	૧૩-૧૪-૬	ધનામ, પતાસાં
	શ્રીદોષતસિંહજીએ રફૂલની		તથા છીંટના કકડા
	વિગીટ લીધી સારે		વહેંચ્યા.
બાવળા-ધોળકા	મિ. અમૃતલાલ પ્રહલાદ-	૧૭૫-૦-૦	રફૂલ તથા કન્યા-
	જીએ તેમની ભત્રીજી ગુજ-		શાળા જમાડ્યાં.
	રી ગયાં તે નિમિત્તે		
" "	બેન મણી પટેલ કરસન	૧૭૫-૮-૦	"
	મોતીલાલની દીકરીએ		
	એકાદર્શીની ઉજવણી કરી.		
" "	મિ. ગુનીલાલ ગીરધર-	૧૬૦-૦-૦	રફૂલ તથા કન્યા-
	ભાઈએ પોતાના દાદાના		શાળા તથા સંસ્કૃત
	મરણ પાછળ		પાઠશાળાના વિદ્યા-
			ર્થીઓને જમાડ્યા.
બેરવા-વિરમગામ	પટેલ ગોમજીભાઈ કુંગર-		
	ભાઈ	૨૫-૦-૦	રફૂલ જમાડી.
આકર-ધંધુકા	શ્રેક માઈચંદભાઈ રણી-		
	ભાઈ	૧૩-૮-૦	પુસ્તકા વહેંચ્યાં.
	મે. લોજીડીના દાખર		
	સાહેબે	૪-૦-૦	સાકર વહેંચી.

મે. પોરબંદરના રાણા

સાહેબે ૬—૦—૦ દરેક કન્યાને રૂ.
૨) પ્રમાણે ઇનામ
બહેન્યાં.

દુમાલી-ધોળકા મિ. ભગવાનદાસ આંબા- ૬—૦—૦ પિતૃજના પ્યાલા
ભાઈ લુહાણા, બાવળાના તથા મિહાઈ બહેન્યાં.
તથા મિ. હરગોવિન ઇચ્છા-
રામ લુહાણા, રનોડા
નાએ

કેલીઆવાસણા-,, આવળાના અમિન દેશવ-
લાલ કુબેરભાઈએ ૪—૦—૦ પતાસાં બહેન્યાં.

બાવળા-,, ભક્તરાજ પ્રહલાદજીના
મરણના કારણ પ્રસંગે
બાવળાના રહીશ પટેલ
માધવલાલ મુળજીભાઈએ ૧૭૫—૦—૦ રૂદ્ધ તથા કન્યા-
શાળા જમાડયાં.

સરોડા-,, ગામ કાસંદાના દવે કચ-
રાભાઈ પ્રાણુચંદર ૨૧—૦—૦ પિતૃજના પ્યાલા
તથા મિહાઈ બહેન્યાં.

નરોડા-ઉ. દસકોઈ વર્ધાના મુવાડાના શા. ૩—૦—૦ છોકરાને પતાસાં
કાળીદાસ આંકળચંદ પો-
તાના દીકરાનાં લગ્ન પ્રસંગે
બહેન્યાં.

૨—૦—૦ ,, ઇનામ ફંડમાં
આપ્યા.

,, ,, ૧૮—૦—૦ છોકરીઓને પતા-
સાં તથા પ્યાલા

૨—૦—૦ બહેન્યાં તથા ઇ-
નામ ફંડમાં
આપ્યા.

સાણોદા- ” શા છોટાલાલ કૃષ્ણચંદ ૩૨—૦—૦ રૂદ્ધ જમાડી.
કાકરી બહેચરદાસ રામચંદ ૧૭—૮—૦ રૂદ્ધમાં ધડીઆળ
આપ્યું.

તગડી-ધંધુકા પોલારપુરવાળા શેઠ અમ-
તલાલ બેઠારદાસે ૫—૦—૦ સ્કૂલમાં વિદ્યા-
ર્થીના ફંડમાં આ
પા તથા સાકર
૧૦ શેર બહેંચી.

નરોડા-ઉ. દસકોઈ પા. હજનદાસ અમયા-
ભાઈએ ૧૫-૮—૦ છોકરા તથા છો-
ડીઓની સ્કૂલમાં
લાકડશી લાડવા
તથા પેડા બહેંચી.

પરદોલ-” સ્કૂલ કમિટીના મેમ્બર
છોટાભાઈ મગનભાઈએ ૩૫-૮—૦ સ્કૂલ જમાડી.

છોટા મહેમદાવાદ
-દ. દસકોઈ અમરાવાડીના પટેલ રા-
માભાઈ જવરભાઈએ પો-
તાના છોકરાને સ્કૂલે બે-
સાડ્યો તે પ્રસંગે ૩૦-૦—૦ સ્કૂલ જમાડી
તથા પેન્સીલો
બહેંચી.

દાલોદ-વિરમગામ કાંઝના પા. બાપુભાઈ
ગોપાળદાસે ૪-૩—૦ પતાસાં બહેંચ્યાં.

સાણોદર-ગોધા ભાવસાર જીવરાજ વિદ્ય-
લજાએ ૫૦-૦-૦ સ્કૂલ જમાડી.

છોટા મહેમદાવાદ અમરાપવાડીના સંદગૃહ-
દ. દસકોઈ રથેાએ કારોનેચનડે નિમિતે ૩૫-૦-૦ ”
પરદોલ-ઉત્તર સુતાર મોતીરામ હરજીવને ૩-૦-૦ પતાસાં વહેંચ્યાં.
” દસકોઈ શાહ જીવાભાઈ ધરમચંદ ૩-૦-૦ ”
” ” પટેલ વિઠ્ઠલભાઈ પ્રાણી ૩-૦-૦ ”
ભાઈએ.

ધામતવાણુ-દ. દસકોઈ કાકર જીવરામ સુંદરજીએ ૧૫-૦-૦ સ્કૂલ જમાડી.

પાટડી—વિરમગામ નામદાર પાટડી દરબાર

સાહેબે નામદાર આનરેજલ

સી. સી. પોસ્ટન સી. આઈ

ઈ. ના માનમાં

પાટડી મુખ્ય રફૂલમાં ૩૬—૦—૦ પાકય પુસ્તકો બહેંચ્યાં.

„ ઉર્દુ „ ૬—૮—૦ „

„ કેન્દાશાળા ૩૫—૦—૦ કપડાં બહેંચ્યાં.

„ અંત્યજ રફૂલમાં ૩—૦—૦ પાકય પુસ્તકો બહેંચ્યાં.

પાણવી—ધંધુકા શેઠ મોહનલાલ ભાઈચંદ-

ભાઈ ગાંધીએ ૧૦—૦—૦ રફૂલ જમાડી.

વટામણ—ધોળકા શા. હલ્લુ પીતાંજરની દી-

કરી બેન રંભાના લગ્ન પ્રસંગે ૨૦—૦—૦ રફૂલ જમાડી

તેમના વેવાઈ શા. મહત-

લાલ હરજીવન તરફથી

હરણીઆવ—દ. હાથીજીજીના હકર શીવ.

„ દસઘોઈ લાલ ગોરધન તથા ગોલ-

રજના હકર સોમચંદે ૧૭—૮—૦ પ્યાલા રકાબી

તથા મિકાઈ બહેંચી :

„ અત્રેના વાળંદ શંના કા-

શીએ ૧૫—૦—૦ રફૂલ જમાડી

ચંદરવા—ધંધુકા નામદાર લીમડીના હકોર

સ હેબે ૧૦—૦—૦ સાકર બહેંચી

ખોટાદના શા. મગનલાલ

પીતાંજરે ૫—૦—૦ „

અત્રેના હકર હીરજીભાઈ

મુળજીભાઈએ ૩—૦—૦ પેડા બહેંચ્યા

વેગલકા—ધોળકા પાંદડ તા-ખંભાતનારડીશ

રજપુત કેશવભાઈે રામ-

ભાઈએ ૭—૦—૦ ચહાના પ્યાલા

બહેંચ્યા

અત્રેના રજપુત બારડના-

મજીભાઈ વીરશંગભાઈએ ૩—૮—૦ સાકર બહેંચી

- અચીઅર-ઉતર ભાવસાર ગામ લોદિ
દસકોઇ તરફથી ૨૧-૪-૦ સ્કૂલ જમાડી.
- દરીઆપુર-અમ- ઉર્દુ કન્યાશાળા નં. ૨ની
દાવાદ છોડીઓને એક વિદ્યાર્થી-
ના વાલી ગુલામઅલી ગુ-
લામ રમુલે ૨૨-૦-૦ ધનામ બેચુ
- વાલુકડ-ગોધા શાહ નાગરદાસ ગોવિંદ-
જીએ પોતાના પુત્રને નિયા-
ળે બેસાડ્યો તે પ્રસંગે ૪૦-૦-૦ બને સ્કૂલોજમાડી
- જેતલપુર-દ. દસ. બાર્ડ કાશી પા. ગંગાદાસ
કોઈ ભાઈજીભાઈની વિધવાએ ૫૦-૦-૦ છોકરા તથા છો-
ડીઓને જમાડ્યા
- મીરાલી-દ. દસકોઈ મે. ચોથા. આ. ઉપ્ય.
એ. ઈ. સાહેબની રૂબરૂ
ગામલોદિએ ૧૫-૬-૦ મિકાઈ બેચી.
- વાલુકડ-ગોધા કમ્પર ગોવિંદદાસ ગોરધ-
ધનદાસે તેમના નવા ધરની
વારણ દરી તે પ્રસંગે ૩૦-૦-૦ મુખ્ય સ્કૂલ તથા
કન્યાશાળાને
જમાડી
- પોસારપુર-પંધુકા બીમનાયના મહેરબાન
મહંત સાહેબે ૨૦-૬-૦ પુસ્તકો બેચ્યાં.
૧૦-૧૦-૦ કન્યાઓને લુગ-
ડાંના કકડા તે
૫-૦-૦ મિકાઈ બેચી
- દાલોદ-વિરમગામ લોદલ બોર્ડ ફરદાંબેઈડ
સ્કૂલમાં પટેલ ભગવાનભાઈ
રઘુભાઈએ બાળવર્ગ પહેલા
અને બીજા ધોરણના છો-
રાઓને બાળપોથી, પહેલી
અને બીજી ચોપટી. ૫-૦-૦ પુસ્તકો વહેંચ્યાં

ઓઠવ-ઉત્તર—

દસકોઈ

ભરવાડ કમા મલા

૧૮—૮-૦ રૂફલ જમાડી

ઓગણુજ —, ,

સર. ચીનુભાઈ સેકન્ડ ઝેરો-

નેટ ઓગણુજ ઈમાનદાર ૧૫—૦-૦ પુસ્તકો, હોદ્દરો

પેન્સીલો અને

મિકાઈ

મિ. મોમાલાલ અમયા-

લાલ શાહ રૂફલ કમિટિના

મેમ્બર

૫૧—૦-૦ રૂફલ તથા તેના

રટાફના માણુ-

મેને જમાડયા:

પરદોલ—, ,

ગામ લોદ

૩૮—૦-૦ રૂફલ જમાડી

મિ. ઈશ્વરભાઈ સામળભાઈ

તથા મિ. ઝવેરભાઈ સામ-

ળભાઈ

૪૦—૦-૦ રૂફલ જમાડી

મિ. હરિલાલ હેમચંદ

૩—૦-૦ પતાસાં વહેંચ્યાં

મિ. શંકરભાઈ વહાલાભાઈ

ધૂમીજના પાટીદાર

૩—૦-૦

, ,

જુંડાલ, , ,

રાત પોચા છગને તેમના

માતૃશ્રીના ઉત્તર કિયાના

કાર્ય પ્રમંગે

૪૫—૮-૦ રૂફલ જમાડી

મીરાલી , ,

શાહ કચરાભાઈ ચતુરભાઈ ૧૮—૦-૦ લાકડ તથા

૪—૦-૦ ચવાણું વહેંચ્યું

મહીજ—ધોળકા

ચાવડા રામમંગ સીભાઈ

૨૦—૨-૮ રૂફલ જમાડી

વાલુકડ—ગોધા

શાહ પ્રેમચંદ રતનજી

૪૦—૦-૦ રૂફલ જમાડી

અને કન્યાઓને

પોણાવાર લુગડું

આપ્યું.

હકર મગનલાલ મોતીલાલ ૩૦—૦-૦ રૂફલ જમાડી

ચલતેજ—ઉત્તર

ધાંચી લક્ષ્મીભાઈ ગોવિંદ

ભાઈ

૪૫—૮-૦

, ,

રાયમ—ધોળકા	પા. મોહનલાલ હરજી.	૨૫-૧૦-૦	રફૂલ જમાડીતયા.
	વનદાસ શાહ મોહનલાલ		અમલજીને પણુ
	મલુકચંદ પા. નરોત્તમ-		
	દાસ સાંકળચંદ		
	પા. કુબેરદાસ ત્રિભુવનદાસ		
	તયાં મહેતા મફતલાલ		
	મગનલાલ	૨૩-૧૦-૦	રફૂલ જમાડી
નોલી—ધંધુકા	ગામ લોકો તરફથી	૨૦-૦-૦	„ „
માણોદા—ઉત્તર	કોઠારી બહેચરદાસ રામ-	૧૭-૮-૦	ધડિઆળ
દસકોઈ	ચંદ		મુકચું.
ખાડીઆ—અમ-	પટેલ લાલભાઈ ગીરધરલાલ	૩૦-૦-૦	ચાર રફૂલો
દાવાદ	રાયપુર લાંબા પાડાની પોળ		જમાડી
	ના રહીશે રાયપુર જિલ્લાની		
	ચાર રફૂલો જમાડી		

પરકોલ—ઉત્તર. દ.	રા. ડુલચંદર મુળજીરામ		
	પંડેયા	૩-૦-૦	ગોળ. ધાંણા વ-
			હેંચ્યા..
રોજકા—ધંધુકા	રા. ડુલચંદર મુળજીએ		
	અ. સૌ. સવિતાગૌરી. મુદ-		
	રજીના રમણીયં	૩૦-૦-૦	પુસ્તકો તથા આ-
			કર વહેંચી.
બાવળા—ધોળકા	શેક ગીરધરલાલ લવાની-		
	દાસની વિધવા ગાર્થ રેવા-		
	ના મરણ તીથી નિમિતે	૭ ૮-૦	કેરીઓ વહેંચી.
વાસણા—	રા. હરિપ્રસાદ જોડાલાલ		
	મહેતા કારકુન બોર્દ-ટ		
	જજ કોર્ટ, અમદાવાદ	૧૫-૦-૦	જરૂરમનસીલ્લવરના.
			પ્યાલા તથા પતા-
			માં વહેંચ્યાં.

ખેડા જિલ્લો

- તોરણા-કપડવંજ સોની સોમાલાલ નારણ-
દાસે પોતાના લાણેજના.
લગ્ન પ્રસંગે. ૫-૦-૦ મિહાઈ બહેચી.
બાસ અંબાલાલ કાલારામે
પોતાના કાકાની ઉત્તર
ક્રિયા નિમિત્તે. ૭૫-૦-૦ રૂઢલ જમાડી તથા
દૂધ પાચું.
- વણસોલ-આણંદ રૂઢલ કમિટિના મેમ્બર
બહેચર હરીભાઈ પટેલે ૩૫-૦-૦ રૂઢલ જમાડી.
અલીપુત્રા-નડિઆદ જન્મલાલના શા. નાયથ
જવેરદાસે. ૧૧-૦-૦ પિતળના પ્યાલા
તથા રકાખીઓ
બહેચી.
- આતરમુંબાના ગાંધી જ્યેષ્ઠ
ગોકળદાસે ૮-૦-૦ „ „
અલીપુત્રાના મારતર જીરા-
ભાઈ બહેચરભાઈએ ૭-૦-૦ ચોપડીઓ બહેચી.
- મહુધા-નડિઆદ કરમસદના પા. મણીભાઈ
ઉમેદભાઈએ લગ્ન પ્રસંગે ૬૦-૦-૦ કન્યાશાળામાં
પિતળના પ્યાલા
બહેચી.
- નડિઆદ,, ૫૩યા અરજનલાલ દેવશ-
કરે પોતાના પુત્રને નિશાળે
ખેડાડયો તે પ્રસંગે ૫૦-૦-૦ મ્યુનિ. શાળા નં.
૭ માં ચોપડીઓ
તથા મિહાઈ બહેચી
- આમોદ-બોરસદ ધર્મજના પટેલ છોટાભાઈ
ભાઈદાલે આમોદના પટેલ
શીવાભાઈ કુશાભાઈએ ૩૫-૮-૦ રૂઢલો જમાડી

મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યા-
વર્ગમાં, પટેલ પરસોતમ
કાળીદાસે પટેલ ચતુરભાઇ
કીશાભાઈએ અને ૩૫—૦-૦ સ્કૂલો જમાડી
પટેલ હરિભાઈ લલ્લુભાઈએ
મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યા
વર્ગમાં

- પાળજી—ભોરસદ સદગૃહસ્થ ખીમચંદ મણીચંદ
મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા ૧૦૦—૦-૦ સ્કૂલો જમાડી.
વલાસજી—આણંદ પા. દાજીભાઇ લલ્લુભાઈએ ૪૦—૦-૦ સ્કૂલો જમાડી.
કરમસદ—આણંદ પટેલ જસભાઇ ભોરધનભા-
ઈએ પોતાના પિતા ગુજરી
ગયા તેના કિયાખર્ચ માટે
મુખ્ય સ્કૂલ તથા કન્યાશાળા ૪૦૦—૦-૦ સ્કૂલો જમાડી
સંઘાજી—માતર સરકારી સ્કૂલ રીપેર થવા-
થી ગામ લોદા તથા સ્કૂલ
કમિટીના મેમ્બર તથા ખીજ
સદગૃહસ્થોએ મળી ૨૫—૦-૦ સ્કૂલ જમાડી
દાગજીપુરા—આણંદ વાળંદ મંગળ રજુજોડ ૩૦—૦-૦
" " કુંજરાવના વાળંદ લલ્લુ
કુંભેરે ૧૫—૦-૦ ખાલા તથા પ-
તાસાં બહેન્યાં
જાલીઆ—મહેમ- પા. લલ્લુભાઇ હાથીલા.
દાવાદ ઈએ ૧૧—૦-૦ સ્કૂલ જમાડી
આમોદ—ભોરસદ રૂદેલના પટેલ મહીજીભાઈ
મોતીલાઇ તથા આમોદના
પટેલ નાગરભાઇ જીજીભાઈ
એ સ્કૂલ તથા કન્યા વર્ગ ૭૦—૦-૦ સ્કૂલો જમાડી
વલાસજી—આણંદ પા. જેહાભાઇ દાદાભાઈએ ૪૫—૦-૦ સ્કૂલ જમાડી
" પા. મોતીલાઈ અબ્લુભાઈએ ૪૭—૦-૦
" શા. સુનીલાલ ભાઈજીએ ૫૦—૦-૦
" બાઈ જીવી. પા. ભાઈજી
ગણેશજીની વિધવા ૪૦—૦-૦

- દેવલી—માતર રૂઢલ કમિટીના મેમ્બરશાહ
મલુકચંદ બોધાલાઈએ ૨૫—૦—૦
ઠાકર મનસુખભાઈ કરસન
ભાઈએ ૨૫—૦—૦
- નડિઆદ—નડિઆદ શા. શંકરલાલ મોહનલાલે ૨૬—૦—૦ જલેખી બહેચી
" શ્રી. મહાભાઈ હીરાભાઈ
કન્યાશાળા નંબર બીજાનાં
મુખ્ય શ્રી શિક્ષક શાળાનાં.
ફ ના વિદ્યાર્થીને ૫—૦—૦ પતાસાં બહેચાં
- દહેમી—ખેરસદ શાહ મણિલાલ પુરુષોત્ત-
મદાસે પોતાના પિનાની
ઉત્તર ક્રિયા વખતે ૭૨—૮—૦ રૂઢલ જમાડી
- કંજરી—નડિઆદ ઠાકર આદીતરામ મયા-
રામે પોતાના દીકરાના ૪—૮—૦ ઉત્તેજનને પરબમાં
ક્ષમ પ્રસંગે આપ્યા
૧—૪—૦ પ્યાલા નંગ ૫
૪—૬—૦ રૂઢલમાં પતાસાં
બહેચાં
- અકલાવા—મહેમ. પટેલ દસલુભાઈ શંકર-
દાવાદ ભાઈએ ૪૮—૦—૦ રૂઢલ જમાડી
- નડિઆદ—નડિઆદ પા. બાવાજી વેણીભાઈએ ૩૨—૧૨—૦ દેશીહિસાબ આપ્યા
પોતાના પૌત્રને મ્યુનિ.રૂઢલ ૭—૮—૦ બાળપોથી આપી
નં. ૪ થામા બાળવર્ગમાં ૨૬—૪—૦ મિહાઈ બહેચી
દાખલ થયો તે પ્રસંગે ૨—૪—૦ પતાસાં બહેચાં
૫—૪—૦ પ્યાલા બહેચાં
- મહુધા—નડિઆદ નડિઆદના જસભાઈ પુરુ. ૧૧૨—૦—૦ જર્મનના પ્યાલા
પોતસે પોતાના દીકરાના તથા રૂઢાબીઓ
ક્ષમ પ્રસંગે અત્રેની કન્યા તથા મિહાઈ બહેચી
શાળામાં
ગામના પટેલ મોતીભાઈ ૧૧૨—૦—૦
પ્રભુદાસે પોતાના દીકરાના
ક્ષમ પ્રસંગે

- અનેજડા-ખોરસદ મુચાર જીવરાંમ પિતાંજરદાસે ૨૨-૮-૦ રૂલ જમાડી
પા. મથુરભાઈ મનોરભાઈએ ૧-૪-૦ મિહાઈ બહેચી
- ભાનેર-નડિઆદ બાઇ માંકાર પટેલ ભાઈજી
ભાઇ લલ્લુભાઈ ની વિધવા ૯૫-૮-૦ રૂલ જમાડી
પટેલ લલ્લુભાઈ જુલાભાઈએ ૧૦૦-૮-૦ " "
શાહ માણેકલાલ રજુકોડ
બાપુજીએ ૭૨-૦-૦ જર્મનના પ્યાલા
તથા પતાસાં
તથા ગરીબ છોક-
રાંને ચોપડીએ!
તથા રવંટો બહેચી
- નડિઆદ- શાહ માણેકલાલ મથુરદાસે ૪૫-૦-૦ પિતળના પ્યાલા,
તથા પતાસાં
ચહેચ્યાં.
શાહ મંગળદાસ મથુરદાસે ૪૫-૦-૦ બારમાસ માટે
પાણીની પરખ
બેસાડી
- ગોપાલપુરા- પા. ચનાભાઈ આશાભા-
આશુદ ૪એ ૨૫-૦-૦ રૂલ જમાડી
પા. વાપજીભાઈ કાશીભાઈએ ૮-૦-૦ મિહાઈ બહેચી
- પડોલી-ખોરસદ શાહ છોટાલાલ બાબર-
ભાઈ સર્કલ ઈન્સપેક્ટરે
તેમના મફત મ કાંડાથીના
નામને ગામ લોક તથા
બંને રૂલોને બે દવસ
મુઘી જમાડયા ૩૦૦-૦-૦ રૂલો જમાડી
- ગુતાલ-નડિઆદ મહારાજ ગોરધનદાસ
બળદેવદાસે ૭૨-૦-૦ રૂલ જમાડી
- પોરણ-ખોરસદ રૂલ કમિટિના મેમ્બરશાહ
જગનલાલ નાયાભાઈએ ૭૫-૮-૦ " "
- અકલાયા-મહેમ- પટેલ સોમાભાઈ પ્રભુદાસે
દાવાદ અને પટેલ સોમાભાઈ રાના-
ભાઈએ. ૧૦-૦-૦ મિહાઈ બહેચી
- દેદરડા-ખોરસદ પટેલ કુલાભાઈ ગરબડદાસે
દૂધપાક પુરીનું જમણું કુર્ચુ ૩૪-૦-૦ રૂલ જમાડી
પટેલ લલ્લુભાઈ ખુશાલ-
ભાઈએ ૨૮-૦-૦ " "

નાની ખડોલ—	પા. જોરાંભાઈ જેઠાભાઈનાં	
નડિઆદ	વિધવા દીકરીભાઈ દરખાએ	૪૧—૦-૦
	પા. ગોવિંદભાઈ લક્ષ્મીદાસે	૨—૦-૦ પતાસાં વહેંચનાં
છીપડી-કપડવંજ	રાવળ કાળીદાસ ગીરધર-ભાઈએ તથા રાવળ મગન-લાલ ગીરધરભાઈએ	૬—૦-૦ મિડાઈ વહેંચી
ગાના—આણંદ	પા. રણછોડભાઈ દરખ-જીભાઈએ	૭૫—૦-૦ રૂલ જમાડી
	શા. મગનલાલ જંઠારદાસે	૭૫—૦-૦
ખંભોળજ—	બાઈ રેવા પટેલ ધોરાભાઈ જેસંગભાઈની વિધવાએ	
	રૂલના વિદ્યાર્થી તથાકન્યા શાળા તથા ગ્રાન્ટેડ મિશન રૂલના છોકરા છોકરીઓને જમાડયા	૧૦૩-૮-૦ રૂલો જમાડી
પાળજ—ખોરસદ	શા. સાકરચંદ. લલ્લુભાઈએ રૂલ તથા કન્યાશાળાને	૧૦૦-૦-૦

રા. રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી કૃત
(પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજુર)

પ્રાથમિક ભૂગોળવિદ્યા.

ચોથા ધોરણ માટે.

આ ભૂગોળમાં દરેક જિલ્લાના નકશાઓ આપવામાં આવેલાં છે તેમાં રેલવે સડકો વગેરે પણ જતાવી છે. આઠ નકશા તથા ખીજાં સુંદર ચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. કિંમત ૦-૪-૬

(કન્યા) ભૂગોળવિદ્યા—ભાગ પહેલો.

પ્રાથમિક કન્યાશાળાના નવા ધોરણને અનુસરી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. ગુજરાત, મુંબઈ પ્રદેશો તથા હિંદુસ્તાનના નકશા તેમજ ખીજાં ૨૬ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. કિંમત ૦-૪-૦

સોલ એજન્ટ મેશર કુરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ.
ભુક્ષેલસ, નાણાવટ, મુરત.

ગુજરાત શાલ્કાપત્ર

[પુસ્તક ૬૫] એપ્રિલ, સને ૧૯૨૬ [અંક ૪]

આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ

આ વર્ષે ઇસ્ટરના તહેવારોમાં મુબઈમાં આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ ભરવામાં આવી હતી. તે પરિષદના પ્રમુખ ગુજરાતના જાણીતા વિદ્વાન રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામને નીમવામાં આવ્યા હતા. આપણા ગુજરાતમાં કેટલાંક વર્ષોથી સાહિત્યપરિષદ દર બે વર્ષે ભરવામાં આવે છે. તે પરિષદ ભરવાનો મુખ્ય હેતુ ગુજરાતી સાહિત્યને ઊત્કર્ષ, વિકાસનો પરિચય, અને ગુજરાતી ભાષાનાં પુસ્તકો, તેની જોડણી, ગ્રામીન સાહિત્યની શોધજોગ વગેરેનો હોય છે. પરિષદ દરેક બેઠકે સંગીન કામ કરે છે એ સર્વને જાણીતી વાત છે. ગુજરાતમાં પ્રતિષ્ઠા પામેલા વિદ્વાનોનાં ભાષણો અને લેખોથી સાહિત્યપ્રેમી જનોને બોધ તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો લાભ સારો મળે છે. પરિષદના પ્રમુખની ચુંટણી દાનજીપૂર્વક કરવામાં આવે છે. ગુજરાતી ભાષા કે સાહિત્યની સાચી અને સંગીન સેવા કરનારનેજ એ પદે નીમવામાં આવે છે. આ વખતે એવા એક વિદ્વાનને એ પદે નીમવામાં આવ્યા હતા.

આ પરિષદને અંગ્રે એક પ્રદર્શન દર વખતે ભરવાનો રિવાજ છે. આ વર્ષે પણ તેનું એક પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં જુના હસ્ત-

લિખિત ગ્રન્થો, કારીગરીના નમુના, ચિત્રદામ, છબીઓ, ઇત્યાદિનો સંગ્રહ મારો હતો. આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા વડોદરાના દિવાને સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ કરી હતી. તેમણે તે ખુલ્લું મૂકતી વખતે કળા અને તેના ઇતિહાસને લગતું એક વર્ણુ ઉત્તમ તથા અસરકારક ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું હતું. આમ સાહિત્યપરિપદનું કાર્ય નિર્બંધવાચન, ઠરાવો, પરચુરણ કામો થયા બાદ ત્રણ દિવસમાં પુરું થયું હતું. અત્રે અમે પરિપદના પ્રમુખ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામના વિદ્વાતભર્યા ભાષણનો શિક્ષક-વર્ગને ઉપયોગી કેટલોક ભાગ તેમની જાણ માટે આપીએ છીએ.

* * * *

એક ગ્રંથવાડો ‘સાક્ષર’ શબ્દથી થયો છે. પરિપદે એ શબ્દનો પ્રચાર નથી કર્યો. પરિપદર થપાયા પહેલાં એ શબ્દ ‘સાક્ષર’ અને ગુજરાતમાં વપરાવા લાગ્યો છે; પરંતુ પરિપદની સાહિત્ય’ ની સ્થાપના થયા પછી સામાન્ય વ્યવહારની ભાષામાં વ્યાખ્યાએ એ શબ્દ વિશેષ મહત્ત્વ પામ્યો છે. ધણા લેખકોને એવી ઇચ્છા થઈ છે કે અમે ‘સાક્ષર’ છીએ એવું ઘોરણ પરિપદ તરફથી થવું જોઈએ. જેઓ વિદ્વાન લેખકો નથી એવા ધણાને આવી ઇચ્છા થવા લાગી છે, અને ‘સાક્ષર’ કયા માણસને કહેવા એ જાનનામાં સાહિત્યપરિપદે કાંઈ પ્રયાસ નથી કર્યો, સાહિત્યપરિપદે અમુક મનુષ્યોને સાક્ષર કહ્યા અમુકને નિરક્ષર કહ્યા એવું બન્યું નથી, તે છતાં જેમને એમ લાગે છે કે અમને ‘સાક્ષર’ પદવી નથી અપાતી એ માટે પરિપદ જવાબદાર છે તેઓ પરિપદ અમુક પક્ષની છે-પરિપદમાં વાડા છે એવો પુઞ્જર કરે છે. સામાન્ય વાચકો અમુક લેખકોને ‘સાક્ષર’ કહે કે ન કહે તે એ વાચકોની ખુશીની વાત છે. જેમને વાચકો તરફથી પોતાની એ પદવીનો અંગીકાર કરાવવો હોય તેઓ વાચકોની રુચિ સંપાદન કરે પણ એ સંગ્રહમાં સાહિત્યપરિપદને માથે દીરી તે જવાબદારી આંત્ર? પરિપદ તરફથી કાંઈ લેખકોના લાભમાં કે વિરુદ્ધ કાંઈ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. પરિપદમાં સામેત્ર થવાની સૌને છૂટ આપવામાં આવે છે, પરિપદમાં સામેત્ર થવાની કાંઈ ના કહેવામાં આવતી નથી. પરિપદમાં સામેત્ર થનાર પુરુષોએ પરિપદ બહાર અમુક વિચાર દર્શાવ્યા હોય તે ઉપરથી પરિપદને જવાબદાર ઠરાવી શકાય નહિ. આમ છતાં પરિપદ અમુક પક્ષનો જ સ્વીકાર કરે છે એમ શા ઉપરથી કહી શકાય ?

* * *

ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ એ સાહિત્ય પરિપક્વતાનું લક્ષ્ય છે. ભાષા અને સાહિત્યનો ઉત્કર્ષ ભાષા અને સાહિત્યમાં પ્રવૃત્તિ સાહિત્યમાં શિષ્ટતા કર્તાથી અને તે કાર્યમાં શિષ્ટતા સંપાદન કર્યાથી થાય છે. ખીન્નાં ધોરણો આ વિષયમાં નિર્ણયક છે. એ વસ્તુસ્થિતિનો અનાદર કર્યાથી ઉપર કહ્યાં તેવાં પરિણામ થાય છે. શિષ્ટતા ઉપર ખાસ આગ્રહ કરવાની આવશ્યકતા છે. શિષ્ટતાની સંપત્તિ માટે લેખમાં જે અંશે જરૂરના છે તેની ગણના કંઈક આમ થઈ શકે: (૧) બહુશ્રુત-પણાના સંસ્કાર. ઉત્તમ લેખોના વાચન, અભ્યાસ તથા વિવેચનથી વિદ્વાના સંસ્કાર કેળવ્યા વિના લેખ લખવા જતાં લેખ ગ્રામ્યતા, અજ્ઞાન અને અપરિપક્વતાવાળા તથા દોર લાગે છે. (૨) વાણી અને વિચારની શુદ્ધતા, સામર્થ્ય અને ઉદામતા. વિચારનાં તત્ત્વમાં અને તેના ઉચ્ચારણમાં નિર્ભંગતા ન હોય, સુસંસ્કારિતા ન હોય સાંભુગ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે. જેમાં ઉદામતા ન હોય, વાંચનારના કે સાંભળનારના ચિત્તને ગ્રહણ કરવાની અને ઉચ્ચ માર્ગ દોરવાની તથા ઉચ્ચતાનું દર્શન કરવાની શક્તિ ન હોય તે મોળું, નિર્વાર્ધ થઈ પડે છે. (૩) અપૂર્વતા અને દ્રષ્ટનાંમયતા. લેખકનો કોઈ ખાસ સંદેશ છે, તેના વક્તવ્યમાં અથવા ઉક્તિપ્રકારમાં કંઈ નવીનતા છે; તેના ચિત્તે કંઈ ઉદ્બુધન કંઈ છે, અર્થને પ્રકાશિત કરવા કંઈ દ્રષ્ટનાનો. આશ્રય કર્યો છે, એમ લાગે સાં મુખી આકર્ષના નથી આવતી. (૪) વિષયનિરૂપણ ગંભીરતાવાળું, વિવેકવાળું અને સંમતોદયપણાવાળું હોવું જોઈએ. વિષયના નિરૂપણમાં ઉજાંજળાપણું, તોચડાપણું, બાલિશતા, પેક્ષપાતીપણું, વિવેકહીનતા અથવા અવિચારી અત્યુક્તિ જણાય. સારે તેનું સામર્થ્ય ન્યૂન થાય છે, લેખક ઉપર માનવૃત્તિ ચત્તી નથી, અને તેનું લખાણ આદરને પાત્ર થતું નથી. (૫) લેખનશૈલીમાં એજન્સ, પ્રસાદ તથા માધુર્ય હોવાં જોઈએ: સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં લેખનના આ ગુણો આવશ્યક કહ્યા છે. એજન્સથી શૈલીમાં વીર્ય, ચિત્તનો વિસ્તાર દેરનારી દીપ્તિ તથા રૂઝ્કર્તિ આવે છે, અને તે વિના મંદતા વ્યાપે છે. પ્રસાદથી અર્થની સ્પષ્ટતા થાય છે; ભાષામાં નીતર્યા પાણી જેની સ્વચ્છતા અને પ્રિયતા આવે છે. તે ન હોય તો લેખન ડોહોળાઈ ગયેલું લાગે છે. એકને બદલે અનેક અર્થનો ભાસ થવાથી ગુંચવાડો થાય છે, અને અર્થરહિતતાની શંકા નડે છે. માધુર્યથી ભાષામાં મિઠાશ આવે છે, નિરૂપણ રમણીય લાગે છે, તેની રુચિકરતાથી મનોરંજકતા વ્યાપે છે, તથા નિરૂપણ આકર્ષક થાય છે. આ રીતે આ ગુણો લેખનમાં આવશ્યક છે.

ઉક્તિઓનો સમુદાય નહિ, પણ લેખમાં શુભસંપત્તિ આણનાર કલામય સામગ્રીઓનો સમુદાય છે. અલબત્ત, ઉત્તમ લેખમાં, સામગ્રીઓનું બાહુલ્ય હોય તેથી સમુદાયનો ભાવ ચિત્ત આગળ દર્શાવેલ વિદ્યમાન રહે છે. વળી, અમુક પંક્તિના અમુક વિષયના લેખ સમષ્ટિ રૂપે વિચારમાં લેવાની ટેવને લીધે સાહિત્ય શબ્દમાં, લેખોનો અને લેખકોનો સમુદાય વિવક્ષિત રહે છે. “સાહિત્ય” ની ઉપર ઉતારેલી સર્વ વ્યાખ્યાઓમાં એ વાત સ્પષ્ટ રીતે દેહલી છે કે વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિમાં જ્યાં ઉદાત્તતા અને ઉત્તમતા રહેલી હોય ત્યાં “સાહિત્ય” શબ્દ ઉત્પન્ન થાય. આ રીતે “શિષ્ટતાવાળાં લેખોનો ભંડાર તે સાહિત્ય” એ ઉપર દેહલી વ્યાખ્યા વિદ્વાનોને માન્ય છે, અને શિષ્ટતા વિના સાહિત્યપદ ઉત્પન્ન થાય નહિ એમ ક્ષિત થાય છે.

આપણે મુખ્ય ઉદ્દેશ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટે કરવાના પ્રયાસોનો છે. “સાહિત્ય” શબ્દની વ્યાખ્યાનું એ માટે જ મહત્ત્વ છે. ભાષાનો ઉત્કર્ષ સાહિત્યના ઉત્કર્ષ સાથે સંકળાયેલો છે. બન્નેનો વિચાર તથા બન્નેનો પ્રયાસ એકબીજાને અવલંબીને થાય છે. ઉત્તમ લેખ લખવામાં રોડાએકું મન પોતાના એ પ્રયાસની સાથેજ ઉત્તમ ભાષા લખવાના પ્રયાસમાં રોડાય છે. જેમ ઉંચા પ્રકારની ભાષા લખવાની શક્તિ વિના ઉંચા પ્રકારના લેખ લખી શકાતા નથી, ભાષા ઉપરના કાશુ વિના લેખન ઉપર-વિચારપ્રકાશન ઉપર-કાશુ આવડો નથી, તેમ ઉંચા પ્રકારના લેખ લખવાની સાથે ઉંચા પ્રકારની ભાષા આપોઆપ લખાય છે, લેખની શક્તિ; અને ભાષાની શક્તિ સાથે સાથે પ્રવર્તે છે, કારણ કે વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતા બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર સાથે મળી ઉદ્ગારમાર્ગ બોળે છે. ભારે એ સંસ્કાર વિચારપ્રકાશનનાં ખીખાં રળુ કરે છે અને એ ખીખાંમાં છપાઈ છપાઈને એ ઉદ્ગાર બહાર પડે છે. અને એ ખીખાંમાં શિષ્ટ વાણી અન્તર્ભૂત રહેલી હોય છે, તે એવે પ્રસંગે પોતાનું બળ બહાર પાડે છે. શિષ્ટ-લેખકોની જે વાણી ચિત્તને પ્રેરવામાં સદાયમૂત હોય છે તે વાણી-પોતાનું શિષ્ટ સ્વરૂપ સ્ફુરણ પામી મૂર્ત રૂપ ગ્રહણ કરતા વિચારોમાં ભેળે છે. જેઓ બહુશ્રુતપણાનાં સંસ્કારથી રહિત હોય તેઓ વિચારની ઉત્કટતા અથવા લાગણીની તીવ્રતાને વશ થઈ લેખ લખવાના પ્રયાસ કરે ત્યારે વચર કેળવાયલા વિચારમાં રહેલી સંસ્કૃત વાણીની અશક્તિ તેમના પ્રયાસને નિષ્ફળ કરે છે, અથવા તેમના ઉદ્ગાર અચાન તથા ગ્રામ્યતા ભરેલા, અપરિપકવ તથા દોર રૂપે અર્થાત્ અશિષ્ટ સ્વરૂપે બહાર પડે છે.

આ માટે, સાહિત્યના દ્વારમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કાર ઉભરાપર રહેલા છે. અસંસ્કૃત વિચારોનો ઢગલો વાણીમય થાય તોપણ તેવા વિચારોની અસંસ્કૃત વાણી સાહિત્યમાં સ્થાન પામતી નથી. લોર્ડ મોર્લી પ્રયમ સાહિત્યમાં કેળવવા પછી રાજકીય વિષયમાં તેમની પ્રવૃત્તિ યદ્ય ત્યારે તેમના સાહિત્યસંસ્કારોએ તેમના રાજકીય વિચારોના આલેખનને સાહિત્યોચિત રૂપ આપ્યું; માત્ર વિચારોના કે લખાણોના બાહુલ્યથી એ રૂપ સિદ્ધ થયું નહોતું. મિ. લોર્ડેડ જ્યોર્જના લાયણોનું બાહુલ્ય છતાં તેમાં સાહિત્યોચિતતા આવી નહિ, કારણ કે વિચારોના ઉદ્ગારનું બાહુલ્ય છતાં સાહિત્યના સંસ્કાર તેમાં છપાયા નહોતા. ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ સાવચેતી રાખવાની છે કે ધાર્મિક અથવા રાજકીય વિચારોના લખાણના ઢગલામાં બાહુલ્ય હોય છતાં તે બાહુલ્ય જાંતે જ તે લખાણને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન અપાવવા સમર્થ નથી. તે વિચારો પ્રકટ કરનારના અનુયાયીઓના ઉત્સાહથી એવા લખાણમાં સાહિત્યોચિત ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સાહિત્યમાં બહુશ્રુતપણાના સંસ્કારથી આરંભ થાય છે, અને શિષ્ટતાથી ઉચ્ચ રૂપ અધાય છે. એવી શિષ્ટતા વગરની વાણીને સાહિત્યમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવાની માગણી સાહિત્યનો અપકર્ષ કરે છે.

આ માટે એ આગ્રહ કરવાની જરૂર છે કે ગુજરાતી લેખકો બહુશ્રુત હોવા જોઈએ. કોઈ પણ મરાઠી સુપુસ્તક ઉઘાડીને વાંચીશું તો લેખકની વિદ્વતા પ્રયમ આપણા ચિત્તનું આકર્ષણ કરે છે. વર્તમાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વતા હાલ આદર્શ રૂપે ગણાતી નથી એ શોચનીય છે. વર્તમાન પત્રોમાં વપરાતી શૈલી અને લંબા તે સાહિત્ય માટે આદર્શભૂત થઈ શકે નહિ. મરાઠી વર્તમાનપત્રોમાં વિદ્વતાના સંસ્કાર સ્થળે સ્થળે દૃષ્ટિગોચર થાય છે તે સ્થિતિ પણ ગુજરાતીમાં નથી.

સાહિત્યપરિષદમાં વિદ્વતાભર્યા લેખ રજૂ થતાં તેથી રમિકતા અને વિદ્વતાનો શોખ જગૃત થવો જોઈએ, પણ વિવેચકોની વિવેચનપદ્ધતિ તે સર્વને રદ કરે છે. વર્તમાનપત્રોની પદ્ધતિએ થતું વિવેચન નિબંધોના વિષય તથા તેમાંની ચર્ચાની અવગણના કરે છે અને સાહિત્ય પરિષદની અવરથાનેજ પ્રધાનતા આપે છે. કોઈ નિબંધનાં લેખક વિષે આ વિવેચનમાં ચર્ચા કરવામાં આવે છે તો તેણે દર્શાવેલા વિચારોના સ્વરૂપ વિષે નહિ પણ તેની બોલવાની રીત, તેના દીદાર અને તેની નોંતગત વિષે ચર્ચા કરવામાં આવે છે. આ રીતે વિદ્વતાનું વાતાવરણ ઉભું કરવામાં કંઈ

સહાયતા થતી નથી અને વિદ્વાનો વિષય ગૌણતા પામે છે. સમસ્ત સાહિત્ય પરિષદના શ્રોતાઓમાં વિદ્વાતામાં રસ લેનારા બહુ થોડા હોય છે અને બહારની વાતોમાં તથા સમારંભની ગોઠવણમાં રસ લેનારા ઘણા હોય છે. તેથી સુસંસ્કાર અને શિષ્ટતા એક ખુણામાં પડી જાય છે અને તમાશગીરો-ને પ્રિય થઈ પડે એવું ધાંધલ આગળ પડે છે. વિદ્વાનોની વિદ્વાનો નિષ્કર્ષ આ રીતે ફલવંત થતો નથી અને બાપા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ ઉપર ધ્યાન ઝાઝું ખેંચાતું નથી.

એ ખરૂં છે કે વિદ્વાનોના પ્રયાસ બહુધા સમષ્ટિથી થઈ શકે નહિ. પણ દરેક વિદ્વાન પોતપોતાને ઇષ્ટ માર્ગે પ્રયાસ કરે તેથી સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. વ્યાકરણ, કાવ્ય વગેરે કેટલાક વિષય એવા છે કે જેમાં સહવ્યાપાર થઈ શકે, પરંતુ નિર્સર્ગશક્તિથી રચવાના મૌલિક ગ્રંથો તો દરેક મંથકાર જાતે રચે અને એવા ગ્રંથો ઘણા રચાય અને ઉત્તમ પંક્તિના રચાય ત્યારે સાહિત્યમાં પ્રગતિ થાય. એવા ગ્રંથો રચાવા માટે કંઈ યોગ્યતા થઈ શકે નહિ. વિદ્વાનોની સ્વયંબૂદ્ધિ ઉપર જ આધાર રહે. પરંતુ, વિદ્વાતાનું વાતાવરણ પરિષદ ઉત્પન્ન કરી શકે અને અમુક વિષયો તરફ લક્ષ્ય ખેંચી શકે, તથા સાહિત્યનું વલણ ફેરું બદલાય છે તે વિચારમાં લઈ સૂચનાઓ કરી શકે. એવી કેટલીક સૂચનાઓ આ પ્રસંગે અંરધાને નહિ થાય.

પ્રાચીન સમયમાં કાવ્યસાહિત્યે અગ્રેસર પદની ધરાવતું. આનું કારણ એ છે કે મનુષ્ય જાતમાં પ્રથમ લાગણી ચાય કાવ્યસાહિત્ય છે, પછી વિચાર ચાય છે. હાલ પણ કાવ્યસાહિત્યની પદવી ઘણી મોટી છે. તે તરફ પ્રથમ લક્ષ્ય લઈ જઈશું. કાવ્યના સ્વરૂપ વિષે અનેક પ્રકારે વિવેચન થયું છે અને તે વિષે વિવેચન આ સંબંધમાં પ્રસ્તુત નથી. માત્ર કાવ્ય-સાહિત્યના કેટલાક અંશ આ પ્રસંગે ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે.

પ્રથમ કવિતા સંભામાં વાંચી સંભળાવવામાં આવતી તે સ્થિતિ હવે રહી નથી, એટલુંજ નહિ, પણ કવિતા મોટેથી વાંચવાનો અથવા વાંચી સંભળાવવાનો અભ્યાસ બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, અને દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે ધાંટા પાડ્યા વિના કાવ્ય વાંચી લે એ પદ્ધતિ સામાન્ય થઈ ગઈ છે. આને લીધે કવિતામાં તાલનું મહત્ત્વ ઘણું ઓછું થઈ ગયું છે, અને માત્રામેળ છદો જ્યાં તાલનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય તેમાં માત્રાને આધારે

કવિતા રચાય અને તાલની અવગણના થાય એમ બનવા લાગ્યું છે. હામિ
અનુસાર આન્દોલનવાળી વાણીમાં રચના થાય તેથી કવિતાના ગુજનમાં
તાલ અવશ્ય આવવાનો, અને આન્દોલન સુચવરચિત હશે ત્યાં તાલનો
નિયમ યથાર્થ રીતે સચવાવાનો. પરંતુ તાલ મંજૂરી જે શિથિલતા ઉદ્ભવ
પામી છે તે સમૂળગી કાદી નાખી શકાય તેમ નથી. અક્ષરમેળવૃત્તની લઘુ
ગુરુ માપવાળી તથા યતિના વિભાગવાળી રચનાની અશિથિલતા જેવી
ગુજનની સુકરતા માટે આવશ્યક છે તેવી તાલની વ્યવસ્થા આવશ્યક નથી;
અને પદ્યરચના મેટિથી બોલવાની ન હોય ત્યાં તાલની અવ્યવસ્થા નહી
જાય તેમ હોય તેવે દેકાણે તાલની ખામી પર ધ્યાન આપું એવાય એ
સ્વાભાવિક છે; પણ ન્યાં માત્રામેળ છન્દમાં તાલની ગોઠવણુ પર ચરણુના
બંધારણુનો આધાર હોય ત્યાં તાલનો અનાદર નહી શકે તેમ નથી. વળી
ન્યાં ચરણુનો અમુક અક્ષર લઘુ કે ગુરુ આવે એ નિયમ સાચવ્યાથી તાલ
જળવાતી હોય તેવે દેકાણે મેટિથી બોલ્યા વિના છન્દ રચનાર તાલ
કરતાં લઘુ ગુરુ અક્ષરના નિયમ પર વધારે ધ્યાન દે એવો સંભવ છે.
ઉદાહરણ, હરિગીત છન્દમાં દરેક ચરણુમાં અઠાવીસ માત્રા આવે, એવે ગુરુ
અક્ષર આવે, અને 'ત્રીછં ઉપર પછિ ત્રણ ચંતુરે પર એમ આકે તાલ
છે,' તથા તાલમાં 'જગણે' ન આવે એ કંઈક મુકુલ નિયમને બદલે
'ગાગાલગા, ગાગાલગા, ગાગાલગા, ગાગાલગા' એ માપનો નિયમ સચવાય
અને દરેક 'ગાગાલગા'માં પાંચમી માત્રાએ લઘુ અક્ષર આવે એ નિયમ પળાય
તો તાલનો નિયમ આપોઆપ સચવાય અને જેટલામી માત્રા પર તાલ હોય
તે માત્રા અને તે પછીની માત્રા મેળાને ગુરુ અક્ષર થવો જોઈએ એ નિયમ
આપોઆપ સચવાય, અને તાલ તુટતાં 'સાગે કવિતા લગંડી' એ જોખમ
ન રહે. પહેલાં જ્યારે પદ્યરચના મેટિથી બોલીને સંલખાવવાની પ્રથા
હતી ત્યારે તાલના નિયમવાળી માત્રામેળ છન્દની રચનામાં પણ વિશેષ
જોડાતાં અને હવે જ્યારે પદ્ય રચના મનમાં વાંચી જવાની પ્રથા વિશેષ
છે ત્યારે અક્ષરમેળવૃત્તની રચનાવાળાં પણ વધારે જોડાય છે તેનું આ એક
કારણ છે. અક્ષરમેળવૃત્તમાં લઘુ ગુરુ અક્ષરની મર્યાદા સાચવ્યાથી પણ
જોડાય છે અને તાલ આપોઆપ આવી રહે છે એથી રચનારને સુકરતા
સાગે છે.

આ સંબંધમાં એ લક્ષમાં લેવાનું છે કે માત્રામેળરચના મૂળ અક્ષર-
મેળરચનાપરથી ઉદ્ભવેલી હોવાથી અને એક ગુરુ અક્ષરની બે માત્રા બે લઘુ

અક્ષરથી દર્શાવવાની શક્યતા અથવા એ લઘુમાત્રાને બદલે એક ગુરુ અક્ષર મૂકવાની શક્યતા ઉપયોગમાં લેવાયાથી માત્રામેળ રચનાને અક્ષરમેળ કરવાની ગોઠવણુ આ રીતે ઉપયોગમાં આવી શકે છે માટે તેમ થવા દઈ 'તાલને આપોઆપ જળવાવા દઈ 'કવિતાને તાલ વિનાની લંગડી થતી' અટકાવવી એ સલાહભરેલું છે. આ રીતે, દોહરાને 'ગાગા ગાગા ગાલગા, ગાગાગાગા ગાલ' એવું વિકલ્પે અક્ષરમેળરૂપ આપી શકાય કે જ્યાં એક ગુરુ અક્ષરને બદલે તેજ ઠેકાણે બે લઘુ અક્ષર આવે અને અગીઆરમી માત્રાને ઠેકાણે લઘુ અક્ષર આવે. એવો નિયમ રહે એવી ગોઠવણુ કેયોથી તાલ અક્ષરમેળ રચનામાં સહેલાઈથી સચવાવાનો અને પદરચનાને સુકરતા પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ છે.

અલગત, માત્રામેળ કે અક્ષરમેળ બંને પ્રકારના બંધારણુ વિના પદ-રચના થાય એ ઇષ્ટ નથી: કવિતાના મૂળમાં રહેલા અંતઃક્ષોભ સાથે જ આન્દોલન જોડાએલું છે તે રદ થઈ શકે તેમ નથી અને તે રદ કરવું ઇષ્ટ નથી. તે માટે તેમજ સુન્દરતા માટે આન્દોલનવાળી વાણી આવશ્યક છે અને આન્દોલન પિંગળમાં દર્શાવેલા છન્દો તથા વૃત્તોમાં અથવા તેવા ચોક્કસ છન્દોમાં કે વૃત્તોમાં શક્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એ આન્દોલનો માટે રચનાપ્રકારના નિયમો રપષ્ટ હોવા જોઈએ. એવા નિયમોનો અભાવ હોય ત્યાં સુખ્યવસ્થાનો અનાદર કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને પરિણામે અંતઃક્ષોભના આન્દોલન વગરની વાણી કવિતામાં નબળો એમ માન્યતા થાય છે અને એ રીતે વિરસ વાંકચો, દુચ્ચક્ર, પ્રાર્થનાવિક વગેરે, શિખામણુની ધાતો વગેરે કવિત્વહીન દર્શિતો કાવ્યપ્રદેશમાં દાખલ થવાનો દાવો કરે છે.

આજથી ત્રીસ ચાલીસ વર્ષપર ગુજરાતી, કવિતા, લખનાર ધણુ ખરા શિક્ષકવર્ગના હતા, અને તે વેળા એ સર્વમાન્ય ગણાતું:—

‘પિંગળ પાક પઢ્યા વિના, કાવ્ય કહે કવિ હોય,
વળી વ્યાકરણુ વિના વદે, વાણી વિમળ ન હોય.’

આ કારણથી સર્વ લેખકો પિંગળનો અભ્યાસ કરતા અને પિંગળનું અનુસરણુ કરતા. હવે પિંગળનું અઘાન પ્રસર્યું છે અને તેની મર્યાદાના નિયમનો લંગ કરવામાં વિશેષતા છે એમ મનાવા લાગ્યું છે, માટે નિયમસર રચનાવડે કવિતાનાં આન્દોલન તથા સુન્દરતા સચવાય છે એ ધ્યાનમાં રાખી નિયમનો આગ્રહ કરવો આવશ્યક છે. તેનો અપહર્ષ થયે

છે, અને વિરસતા હોય ત્યાં તે છતાં પિંગળનો અનાદર ક્યાંથી ખુબી આવી છે એમ મનાય છે. આને પરિણામે કાવ્યસાહિત્યમાં શિથિલતા આપી છે. મથાળે જે છંદનું નામ લખ્યું હોય તે છંદનું માપ રચનાનાં ચરણોમાં મળે નહિ, અને અનેક છંદોના કદકા ઢંગધડા વિના એકલા કદેલા નેવામાં આવે, માપમાં જ્યાં લઘુ અક્ષર નોંધેલાં ત્યાં ગુરુ નેવામાં આવે, ગુરુ અક્ષરને ઉતાવળે વાંચી લઘુ માનવાનો હોય અને ઉદ્વિષ્ટ કદેલા છંદને બદલે તે છંદની સાલ ગણવાની હોય, એ વગેરે અનિયમિતતા અનેક પ્રકારે નેવામાં આવે છે.

પિંગળના અનાદર સાથે વ્યાકરણનો અનાદર પણ પ્રવર્તમાન થવા લાગ્યો છે તથા અલંકાર આચિત્ત્વવાળા તથા રચિકર હોવા નોંધે એ વાત ઉપર પણ દુર્લક્ષ થવા લાગ્યું છે. એક પ્રકારની શિથિલતાની નોંડે અનેક પ્રકારની શિથિલતા નિભાવી લેવાની જતિ થાય છે.

ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યના સામર્થ્યમાં આપી ક્ષતિ થાય છે. એ સામાર્થ્ય જ્યારે યથાર્થ રીતે જળવાશે ત્યારે કાવ્યસાહિત્ય આગળ વધવાનું શક્ય થશે.

હાલ પિંગળમાં જે અક્ષરમેળ અને માત્રામેળ હોય તથા જૂતો કલાં છે તેટલાજ શક્ય છે અને ઉચિત છે એમ કોઈ કહેતું નથી. કવિઓ વખતો વખત વિષય અને વૃત્તિના પ્રવાહની અનુકૂળતા માટે નવા છંદો અને જૂતો યોગ્ય છે એ સુવિદિત છે. દરિગીતમાંથી વિષેમ દરિગીત અને ખંડ દરિગીત થયા છે. મેઘદૂતના ભાષાન્તર માટે મેઘ છંદ યોગ્યો છે. ગુજરાતીમાં વીરરમ્ભ માટે યોગ્ય છંદ કે જૂત નથી એમ ધણાને લાગ્યું છે. તે રસના કાવ્ય માટે યોગ્યજૂત અથવા લાવણીનો ઉપયોગ ફોલ્લમન્દ થતો નથી એમ માલમ પડ્યું છે. કવિ નર્મદાસકરે આ માટે વીરજૂત યોગ્યેલું, પણ તે પ્રચલિત થયું નથી. હાલના છંદ અને જૂતના ઇતિહાસ જડે તો તે પણ કવિઓની અનુકૂળતા માટે અથવા કવિઓની કલ્પનાનું પૂર ઝીલી લેવા માટે યોગ્યથતા અને ખીજા કંઠામાંથી નીકળેલા માલમ પડ્યું. પણ એ સર્વમાં અમુક નિયમ છે, આન્દોલનનાં મોજાને તે અમુક રીતે અનુસરે છે, અને તાલની ગતિને અમુક રીતે સાચવે છે. અર્થાત્ આન્દોલનની મુખ્યવસ્થા વિનાના છંદ કે જૂત હોઈ શકતાં નથી. આ સર્વમાં વક્રતમ્ય એ છે કે આન્દોલનની મુખ્યવસ્થાનો અનાદર થવો ન જોઈએ. કવિઓને ઘણું સુધી છંદ તથા જૂત

વડે આન્દોલનની સુવ્યવસ્થા સાંચવવાનું પ્રાપ્ત થયું છે, ખીલું કોઈ સાધન એ સુવ્યવસ્થા માટે જરૂર હોય તો તેનો સ્વીકાર કરવાને વાધો નથી, પરંતુ મનોભાવના જે આન્દોલનને લીધે તેની લલિત ગતિના ઉંડા મૂળમાં હંદ તથા વૃત્ત અન્તર્ભૂત રહેલાં છે તે આન્દોલન હંદ અથવા વૃત્ત વિનાના ગદ્યમાં મૂર્તિમન્ત કેરી શકાય તેમ નથી એ સામાન્ય અનુભવ લક્ષમાંથી થાતી નાખવો ન જોઈએ. હંદના તથા વૃત્તના અભાવથી જે ન્યૂનતા રહે છે તે હંદના તથા વૃત્તના નિયમના ભંગમાં પણ રહેલી છે. આન્દોલનની ચતિને તાલ જાણે કે બાંધી રાખી ઉચ્ચારણની અમુક કાલ-મર્યાદામાં સાચવે છે, અને કાવ્ય મોટેથી બોલવાનું ન હોય ત્યારે પણ તાલની કાલમર્યાદા એની એ હોય છે. એ મર્યાદા આપોઆપ જળવાય તે માટે ઉપર વ્યવસ્થા સચવી છે. તેનો હેતુ એ નથી કે તાલનો અનાદર થાય, પણ તાલ વિષેની કષ્ટપરીક્ષા ન્યાં મન્દ હોય ત્યાં પણ તાલનો નિયમ સચવાય એ હેતુ છે.

નિયમો પાળ્યાથી કવિત્વ આવે છે એમ કહેવાનો હેતુ નથી, કવિત્વ તો સ્વાભાવિક શક્તિથી આવે છે, પરંતુ તેનો મૂર્તિમન્ત આવિર્ભાવ કદર્શિત ન થાય તે માટે નિયમો પાળવાની જરૂર છે. અનુભવીઓના લાંબા અનુભવને પરિણામે નિયમો ધકાય છે; તે માટે અલંકારશાસ્ત્રમાં નિયમોને મંદસ્વ આપ્યું છે. અલંકારશાસ્ત્રીઓ કહે છે તેમ રસવિષયમાં બારીક બાબતોમાં સચેતસ પૂર્વ પ્રમાણમાં સહૃદય જનોની પરીક્ષા એજ પ્રમાણ છે.

કાવ્યના બાહ્ય સ્વરૂપમાં દોષ ન આવે એ માટે સહૃદય જનોએ સૂચવેલા ઉપાય આ રીતે લક્ષમાં રાખવા આવશ્યક છે. કાવ્યપ્રકારમાં મુખ્યતઃ કાવ્યના ઉદ્ભવ માટે આવશ્યક વસ્તુઓ ગૂંચાવે છે કે:-

શક્તિર્નિપુણતા લોકશાસ્ત્રકાવ્યાદ્યલેક્ષણાદ ।

કાવ્યજ્ઞશિક્ષયામ્યાસ દક્ષિ દેતુસ્તદુદ્ધતે ॥

“કવિત્વખીનરૂપ-શક્તિ, સ્થાવર જંગમ લોક, સાસ્ત્ર, કાવ્ય વગેરેના વિમર્શનથી આવતી નિપુણતા, કાવ્ય કરવાની અને સમજવાની શક્તિવાળાના ઉપદેશથી થએલો અભ્યાસ; એ-સર્વ કાવ્યના ઉદ્ભવમાં કારણરૂપ છે.” (‘શાસ્ત્ર’માં નીચેના વિષયોનાં લક્ષણ દર્શાવનાર ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય એમ મુખ્યતઃ કહે છે; હંદ, આકરણ, નામ, કાવ્ય, કલા, ધર્માર્થ-કામમોક્ષ; હાથી, ઘોડા, ખંડગ પત્યાદિ.) એ અંશ કાવ્યના કારણરૂપ એટલા માટે છે કે કવિત્વશક્તિ હોય ત્યાં પણ એ શક્તિના સ્ફુર્ણિંગને પ્રદીપ

કરનારા તથા તેના તિરોધાનને અટકાવનાર અભ્યાસ અને નિપુણતા આવશ્યક છે, અને જ્ઞાનના ભંડાર વિના તથા નિયમો વડે સિદ્ધ થતી સુવ્યવસ્થાની દરકાર વિના કુશળ કૃતિ થતી નથી. આ ધોરણુ એકલા કાવ્યનેજ નહિ, પણ સકલ સાહિત્યને લાગુ પડે છે. માત્ર “કાવ્ય” પદનો વિસ્તાર કરી તેને ઠેકાણે “ઉત્તમ લેખ” એ પદ સમજવાનું છે, અને ‘કવિત્વ બીજરૂપ શક્તિ’ એ ઠેકાણે ‘લેખનશક્તિ’ એ પદ સમજવાનું છે.

કાવ્યસાહિત્યની શુદ્ધતા તથા તેના સામર્થ્ય માટે જે ચર્ચા કરવામાં આવી તે સામાન્ય સાહિત્યને પણ લાગુ પડશે. અભ્યાસ અંગર બહુશ્રુતપણું સર્વ લેખ માટે પ્રથમ આવશ્યક છે એ તો ઉપર કહ્યું છે. કવિતામાં કવિત્વ-બીજરૂપ શક્તિ આરંભમાં આવશ્યક છે તેમ બીજા પ્રકારના સાહિત્યમાં વિચારશક્તિ, વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની શક્તિ, અને વિચાર પ્રદર્શનમાં દર્શનનાની મદદ લેવાની શક્તિ પ્રથમ આવશ્યક છે.

કાવ્યેતર સાહિત્યમાં પ્રથમ નવલકથાને મૂકીશું. નવલકથા કવિતા પેઠે દર્શનાપ્રધાન છે. વાર્તાઓ પ્રથમ કાવ્યમાં નવલકથાઓ દહેવાતી. એ મૂળમાંથી નવલકથા નીકળી છે, અને એ મૂળના પ્રેરણના કેટલાંક લક્ષણ નવલકથાના અંગમાં હજી રહ્યાં છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તા રચનાર જુના કવિ સામળ-ભટ્ટની રચના કાવ્યમાં હતી. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાનની રીતી કાષ્ઠએ ગ્રહણ કરી હોય તો તે કવિ દલપતરામે (વેનચરિત્રમાં) ગ્રહણ કરી છે તથા તેમાં સામર્થ્ય દાખવ્યું છે. એ માર્ગે હાસ્યરસની તેમજ વીરરસની રચના થઈ શકે તેમ છે.

નવલકથાનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં હાલના યુગમાં નવું થયેલું છે. ગયા સદના ઉત્તરાર્ધથી એ સાહિત્યનો આરંભ થયો છે. પ્રેમાનંદનાં “આખ્યાન” અને સામળભટ્ટની “વાર્તા”ની વસ્તુ અને શૈલી આ નવલકથા-સાહિત્યમાં ઉતરી નથી. હાલની ગુજરાતી નવલકથા. હજેશ સાહિત્યમાંથી “રોમેન્સ” અને “નોવેલ” ના નમુનાના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. “રોમેન્સ” માંના અમાનુષંગિકાના કેન્દ્રબૈધિક ચરિત્રના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ ઐતિહાસિક કથાની રીત લઈ અદ્ભુત જ્ઞાન-દર્શનવાનો “રોમેન્સ” નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે. વર્તમાન સમયના સાંસારિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી જાહેર સંવાદોની ચર્ચા એ “નોવેલ” ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં

સેવામાં આવ્યા છે. કેટલીક વિશિષ્ટ કૃતિઓ સિવાય નવલકથા-
 સાહિત્યમાં ઐતિહાસિક અંશ ઓછો થયો છે અને સાંસારિક અંશ વધ્યો
 છે. નવલકથાસાહિત્યનો વિશેષ વિકાસ શક્ય છે અને આવશ્યક છે; પણ
 એ કાર્ય કરનારા લેખકોનું બાહ્ય ગુજરાતી ભાષામાં નથી. ઐતિહાસિક
 કથાની રીત માટે ઇતિહાસનો બહોળો અભ્યાસ આવશ્યક છે; અને,
 સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્ર માટે કલ્પનાશીલતાની આવશ્યકતા છે, તેમાં
 સાંસારિક જીવનમાંથી નવલકથામાં દાખલ કરી કાયમ રાખવાના અંશો
 સુંદી કાલ્પનાની નિપુણતા તથા તે પર તત્વાન્વેષણની દૃષ્ટિનાખવાની શક્તિ
 આવશ્યક છે. એ મર્મમાં અદ્ભુતતા તથા કુશલ વસ્તુસંકલનના અને ભાવના-
 મયતા આવશ્યક છે. સાંસારિક લોકજીવનના ચિત્રમાં વર્તમાન પ્રશ્નો સૂચવવા-
 નો તથા તેનું પૃથક્કરણ કરવાનો પ્રયાસ આવવો જોઈએ અને એ પ્રશ્નો
 ઉદ્ભવના પ્રયાસ આવવો જોઈએ. અદ્ભુતતા માટે તે કહેવું જોઈએ કે
 ગુજરાતી પ્રજાના જીવનમાં અદ્ભુતતા ઝાઝી રહી નથી, અને હિન્દુસ્તાન-
 ના સામાન્ય જીવનમાં પણ તે રહી નથી. મેં એક પ્રસંગે કહ્યું હતું તે
 વચ્ચે અહીં ઉતારી દેશું કે “હિન્દુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઈ ગયાં છે,
 પ્રાંતો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઈ ગયાં છે, પગરસ્તાની હાંખી મુસાફરીઓ
 અને વણજારાની પેડેા નાશ થઈ ગઈ છે, તેની અદ્ભુત વાર્તાઓનો
 પ્રસંગ રહ્યો નથી, તેમજ સાંકડા ખાતર અર્ધાંધા સંમુદોની સંકેર
 કરવાને પ્રજાને દેવ બંધાઈ નથી, અને એ રીતે જીવન વ્યવહારમાં
 અદ્ભુતતાના અંશ આણી શકાય તેમ નથી.” એક બીજું કારણ
 કહેવા જેવું એ છે કે પ્રજામાં સમૃદ્ધિ રહી નથી તેથી મોજશોખ,
 મુખોપમોગ, કે જહોજહોની લીધે અદ્ભુત પ્રસંગો ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશ
 નથી. પણ પ્રજાનું જીવન પ્રજાને ભાવનાઓથી ધ્રુવકારા મારી રહ્યું છે.
 રેલ્વેથી, ટપાલથી, અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિન્દુસ્તાનમાં એકનગર
 પેકે એકત્રીયોની આપલે થાય છે, પ્રેમના અને સારિત્યપ્રભાવના અનેક
 અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા
 માટે જોઈએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે અને સિદ્ધાંતો ચર્ચાવા માટે
 જોઈએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે.” પરંતુ, નવલકથા લખવાના શોખ-
 વાળા લેખકોની શક્તિનો, વ્યંધ માસિકોમાં અલ્પ પ્રમાણની અને કુટ્ટી
 વસ્તુની નવલકથા લખવામાં યંત્ર બળ છે. વિસ્તારી કથા લખવા જેટલા
 પ્રયાસ કરવાની તથા કલ્પનાપ્રભાવ દોડાવવાની શક્તિવાળો નવલકથાલેખક-

વર્ગ હજી અંધારો નથી. “આપણા લેખકોની વૃત્તિ મિમાંસા તરફ જરૂરી વળી જાય છે, પરંતુ સંસારની અસારતાના અતિશય ચિન્તનમાંથી ઘડી-ભર છુટા થઈને પણ પડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે; અને હાથમાં લેતાં સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ તેમને માલમ પડશે.” નાની નાની કથાઓ કરતાં વિસ્તારી, નવલકથા રચવામાં પરિશ્રમ વધારે કરવો પડે તથા અભ્યાસ વધારે કરવો પડે એ ખરું; પરંતુ, પરિશ્રમ તથા અભ્યાસ વિના બીજા વિષય પેઠે સાહિત્યમાં પણ સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી. પ્રજા જે જીવન જીવે છે તેવું દર્શન, નવલકથા વડે જ પ્રજા સમક્ષ આપેલા જીવન યથા શકે તેમ છે, અને એ રીતે પ્રજાને પોતાની દૃષ્ટિ અન્તર તરફ વાળતાં શીખવાય તેમ છે. આવા પ્રયાસથી બીજા અવાન્તર લાભ એ થાય તેમ છે કે હાલની નવલકથાના સાહિત્યમાં જે નીરસતા અને અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ નવલકથાલેખકવર્ગના ઉદ્ભવથી આપોઆપ હુમ્મ થઈ જશે. નવલકથાલેખન એ મનોરંજક વિષય છે; અને સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોમાંથી ઘણા તે હાથમાં લઈ શકે તેમ છે. તે કાર્ય માટે પ્રજામાં રુચિ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરવાં તે તો આ પરિપદ સરખી પ્રવૃત્તિથી થઈ શકે તેમ છે. લેખકવર્ગમાંથી જે મોટો ભાગ માસિકા માટે કાળો લખવામાં તથા ટુંકી વાર્તાઓ લખવામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે લોકજીવનનું ચિત્ર આપી તેમાંથી મૂર્ત દર્શાવવાનું આ કાર્ય માથે લે તો સાહિત્યની નેમ જ પ્રજાની ધણી સેવા થાય.

નાટકમાં કાવ્ય અને નવલકથા જાનેનો સમાવેશ થાય છે. વિવિધ રચના નિબ્ધતિના નાટકમાં પ્રસંગ આવી નાટકોમાં શકે છે તેમજ કલાની આવશ્યકતા તથા શક્યતા નાટકમાં રચે રચે ઉપરિચિત થાય છે. કવિતામાં અને નવલકથામાં આવતાં મનોરંજક વર્ણન સંક્ષિપ્ત રસમય સારરૂપે નાટકમાં દાખલ થઈ શકે છે. હૃદયગ્રાહી વસ્તુસંલ્લનાનો નાટકમાં અવકાશ છે. સર્વત્ર કુશલ કલાવિધાન વિના લેખકને સિદ્ધિ મળતી નથી તે કારણથી અંધવા વિસ્તારી રચના અમસાધ્ય હોવાના; કારણથી હાલ નાટકરચના તરફ ઘણા થોડા લેખકોનું લક્ષ જાય છે. પચાસ વર્ષ ઉપર ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડ્યાં, પણ હાલ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. રંગભૂમિ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ ઘણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય બહુ જૂજ હોવાથી રંગભૂમિ માટે ખાસ ઉપયોગી થાય

એવાં નાટકો લખનારનો વર્ગ ઉત્પન્ન થયો છે. આ વર્ગને હાથે ઉત્તમ રચના થાય એ શક્ય નથી. રંગભૂમિ ઉપરની પડદા તેઓ રોશનીની ગોઠવણો, કસરતો, ધડાંકો, તથા ખીજી શક્તિઓને અનુકૂળ થાય એવી રચના રચવા તરફ તેમની વૃત્તિ હોય છે. ઉત્તમ લેખકોના નાટકોની રચના રંગભૂમિને અનુકૂળ કરવામાં આવે એમ થવાને બદલે 'ઉત્તમ' લેખકો રંગભૂમિના ઉપર કહેલી શક્તિઓને અનુકૂળ રચનાઓ કરે એમ ઘણી વાર બંને છે. સંગીતને રંગભૂમિ પર વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે તથા સર્વ પાત્રો સર્વ પ્રસંગે સંગીતમાં જ ઉચ્ચારણ કરે અને નાટક તે સંગીતવિધાનનો એક (opera) હોય એવી માન્યતા થાય છે. આને પરિણામે નાટકની કૌશલ્યમયતા ગૌણ થઈ જાય છે અને રંગભૂમિ પર કવિતા તથા અભિનય કરેતાં પડદા, દેખાવ, કસરતો, એ વગેરે શક્તિઓ તથા સંગીત પ્રધાનપણું પામે છે. આ રીતે નાટક તે કવિતા છે એ વાતનું વિસ્મરણ થાય છે અને અભિનયદ્વારા કવિતા દર્શાવવાને બદલે ચાળા તથા શુક્રિઓ દ્વારા એ કાંઈ થઈ શકે એમ માનવામાં આવે છે નાટકકારની રસિકકંઠાને આવે રચાને પોષણ મળવાનું શક્ય હોતું નથી. આનો એજ ઉપાય છે કે 'શિષ્ટ' લેખકો તરફથી નાટકો લખાય અને રંગભૂમિ ઉપર તે ભજવવાની ગોઠવણ શોખ ખાંતર ભજવનાર (amateur) વર્ગ તરફથી પ્રયાસ થાય. આમ થાય તો જ નાટકસાહિત્ય અને રંગભૂમિનો ઉત્કર્ષ થાય. ઉત્તમ પ્રકારનાં નાટકો રચાય અને પડદા, રોશની વગેરે કૃત્રિમ સામગ્રીના બાહુલ્ય વિના તે ભજવાય તથા જ્યાં મનોભાવનો સંગીતમય આવિર્ભાવ યથાયોગ્ય હોય અથવા સંગીતનો ખાસ પ્રસંગ હોય ત્યાં જ નાટકમાં સંગીતનો પ્રયોગ થાય. આની અનુકૂળતા આવી મળે તો નાટકસાહિત્ય તથા રંગભૂમિની ઉન્નતિ થાય અને સંગીતનું ગૌરવ સચવાય. રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે અને રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂળ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પરિપૂર્ણ સામર્થ્યથી ઉદ્ભૂત થતું નથી; નાટક માટે જ વિશેષ અતિશા આવશ્યક છે તે પ્રયત્ન કરી ઉપજાવી શકાતી નથી, પણ તેના આવિર્ભાવને જ કૃત્રિમ સામગ્રીઓનો અંતરાય નહે છે તે દૂર કરવાની તે અતિશા જ્યાં હોય ત્યાં તેનો વિકાસ થાય એ શક્ય છે; આ માટેની અભિલાષા પ્રકટ કરતાં એ આશા દર્શાવીશું કે અનેક દેશોના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉડા અભ્યાસ ગુજરાતના વાચકવર્ગમાં ફેલાશે અને જનસ્વભાવ પરીક્ષા તથા કલ્પનાના ઉદ્ભવનવડે પાત્રલેખનની તથા વસ્તુમંદકથાની

કળા વિકાસ પામશે. વ્યવહારના અને વાતચિતના સામાન્ય પ્રસંગો ઉઠા હૃદય-વેષણુ વિના લઘુભાર કથામાં દાખલ કરવાનો હાલના યુરોપનો નાટકસાહિત્યનો ખુનિ ગુજરાતીમાં આજુવાનો કેટલોક પ્રયાસ થાય છે; પરંતુ, સર્વાનુભવરસિક કવિતાની ગહનતા ચથાર્ય દર્શાવનાર સાહિત્ય થાય તે પછી એવા લઘુભાર સાહિત્યનો અવકાશ આવે. હાલ તો પાત્રોના સ્વભાવના સદૃશ પૃથક્કરણ તથા અન્વેષણ કરનારા નાટકોના સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. અમુક જાતના મનુષ્યસ્વભાવ વિધવિધ પ્રસંગો આવતાં કેવાં પરિવર્તન પામે છે, જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા રસની નિષ્પત્તિ વેળા જુદા જુદા મનુષ્ય કેવી વૃત્તિમાં આવે છે, કેવાં વચન ઉચ્ચારે છે અને કેવાં આચરણ આચરે છે, એ મૂલ્યમ પરીક્ષા કરવાની અને પ્રકટ કરવાની શક્તિ ખીલે ત્યાંસુધી નાટકસાહિત્ય સામર્થ્યહીન રહે છે, અને એવાં સામર્થ્યનો ઉદ્ધાસ થતા પહેલાં નાટકકારો એ શક્તિ અજમાવવાનો પ્રયાસ છોડી દઈ લઘુભાર રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય તો નાટક-સાહિત્યનો ઉદય શક્ય નથી.

નિબંધનું સાહિત્ય રચવાનો આરંભ કવિ નર્મદાશંકરે કરેલો તે પછી નિબંધનું સાહિત્ય કંઈક આગળ વધ્યું છે, પરંતુ નિબંધો જેવી સુદૃઢ, સુઘટિત તથા મધુર શૈલીવાળું ગદ્ય સામર્થ્યવાન થાય તેમ છે તેવું ગદ્ય ગુજરાતી ભાષામાં હજી બંધાયું નથી.

પ્રૌઢ સુંદર ગદ્યશૈલી માટે ઇતિહાસના બહોળાં સાહિત્યની આવશ્યકતા છે. એમ જણાય છે કે ઇતિહાસ લખવાનો શોખ ગુજરાતી લેખકોમાં હજી જાગ્યો નથી. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસવાચન ગુજરાતી પ્રજામાં ફાલેવું પામ્યું નથી. ઇતિહાસનાં સાહિત્યમાં જીવનચરિત્રનો સમાવેશ થાય છે ગુજરાતી ભાષામાં થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે અને ઘણાં થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે. ઇતિહાસ તરફની આ ખેદરૂપી શોચનીય છે. ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર સારું કરવાની શોધખોળ તથા સામગ્રી અગ્રહ મારે બહુ ઓછા પ્રયાસ થાય છે. એ શોધખોળ માટે વિશાળ ક્ષેત્ર છે. પરંતુ કોઈ પ્રકારના આદરચર્ચા આપણે ઐતિહાસિકતામાં બંધાઈ રહીએ છીએ. જે પ્રજાત્વની ભાવના દેશમાં રેઝુરાયમાન થઈ રહી છે, તે પશુ ઐતિહાસિક વૃત્તિને ઉત્તેજિત કરતી નથી. ખીજાઓના લખેલા ઇતિહાસોના ભાષાન્તરવડે આપણે ચલાવી દઈએ અને તેમાંથી ઇતિહાસની

સામગ્રી વીણી કાઢી સંતોષ માનીએ એ આપણી આકાંક્ષાનું અદ્ય પ્રમાણ દર્શાવે છે. માત્ર નિશાળોમાં શીખવવાના શાળાપયોગી અને બાળાપયોગી ઇતિહાસ રચાય તેનું કંઈ બહુ મહત્ત્વ નથી. આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્ર આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાવા જોઈએ. આપણા ઇતિહાસનાં સાધનો આપણે શ્રમ કરી સાધ્ય કરવાં જોઈએ. આપણા પ્રજાજીવનની જુના કાળની હકીકત આપણે ધર્માર્થ રીતે ચીતરવી જોઈએ એટલુંજ નહિ, પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના ક્ષેત્રમાં આપણે આગળ પગલાં ભરી ખીજ દેશોના ઇતિહાસ રચવા તરફ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. આપણા દેશના મહાન સ્ત્રીપુરુષોની જીવનકથામ ગ્રંથોનું પ્રગત્ય આપણે પ્રદર્શિત કરીશું નહિ, તો એ કાર્ય બીજું કાણ કરશે ? હિંદુસ્તાની પ્રજામાં ઐતિહાસિક વૃત્તિ મંદ છે. એમ કહેવામાં આવ્યું છે તેનો રહિયો ધણા પ્રાન્તોએ ઇતિહાસના અધો રચી આપ્યો છે, પણ ગુજરાતમાં એવા પ્રયત્ન થવાનાં મિહ જણાતાં નથી. ઇતિહાસ રચનામાં માત્ર તવારીખ આપવાનું નથી હોતું, પણ રાજકીય ક્રાંતિ, સમાજજીવનની ઘટના, તથા ભાષાનો ક્રમ સ્વભાવો દર્શાવવાનાં હોય છે, અને તેમાંથી કવિત થતું તત્ત્વજ્ઞાન શ્રવ્યવવાનું હોય છે. એકાએક કહે છે કેમ ઇતિહાસમાં કવિતા આવે છે તેમજ દ્વિસસુશીલા આવે છે, વિશિષ્ટતાવાળા તથા દૂર પહોંચતા પરિણામવાળા બનાવોનાં વર્ણનમાં ગંભીરતા ઉદ્ભૂત કરવાનો પ્રયત્ન હોય છે અને બનાવોના અને તેમનાં કારણો તથા પરિણામના વર્ણનમાં તત્ત્વમિર્માસનો પ્રયત્ન આવે છે. જન-સમાજમાં પ્રવર્તેલા રિવાજો, પ્રજાનું સાહિત્ય, પ્રદેશમાં ફેલાયેલા ધર્મ, દેશની કારીગરી, ઉદ્યોગ, વેપાર, એ સર્વનું ચિત્ર દાદવામાં કલ્પનાવ્યાપારની સહાયતાથી વિખરાયેલાં દર્શિન-દુઓને એકત્રિત કરી શકાય છે. આ સર્વ કાર્ય ગંભીરતાથી કરવાનું માથે લેનારા ઇતિહાસ લેખકો ઉદ્ભૂત થાય. સારે ઉચ્ચ પ્રકારનું ગદ્ય ભાષામાં લખાય અને ઉત્તમ સંસ્કૃતિના સ્તરે લખાય.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ વગેરે વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહિ, એ ખોટ ચાર પાંચ ભાષાન્તરોથી પુરાય તેમ નથી, એ શાસ્ત્રના અભ્યાસમાં નિપુણ પડિતો તરફથી નવા મૌલિક (original) અથવા એ વિષયના રચાય સારે એ ગ્રંથોથી સાહિત્ય થવા માંડે. એને એ વિષયના વિચાર તરફ લક્ષ જતાં નવા વિચાર પ્રદર્શિત કરવાની પ્રવૃત્તિ થવા માંડે. જોકે જીવનના પ્રસંગોમાં આ વિષયોની જુરુ

ઉપલક્ષ્યા ચર્ચા કરવા આપણે તત્પર રહીએ છીએ; પરંતુ, આ વિષયો-
નો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો, અમ લેવાની ઇચ્છા આપણામાં વિદ્યમાન
નથી. એ વિષયોના નાના નિબંધ હજી લખાવા માંડ્યાં નથી. તો વિસ્તારી
પરીક્ષાવાળા અથો-અમસાધ્ય અથો-લખાવાની હાલ શી રીતે આશા
રાખી શકીએ? આપણે આ ઇતિહાસ-સંશ્લેષ-વિષયો છીએ એટલું કહી
કરી આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ અથો, લખાણે એવી આશા રાખ-
વામાંજ હાલ તો મંતોપ માની શકીએ.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિ-
શાસ્ત્ર સરખા વિષયો પર પ્રૌઢ અથો લખાય; માત્ર તવારીખના ઇતિહાસ
સંજ્ઞાથી નહિ પણ લોકજીવનનો ઇતિહાસ, લાપાનો ઇતિહાસ, સાહિત્યનો
ઇતિહાસ, ધર્મનો ઇતિહાસ, એ વગેરે ઇતિહાસના અથો લખાય-તે વિના
સુજરાતી લાપાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પહોંચી
વળનારું થવાનું નથી. આધ્યાત્મિક વિષયો સંજ્ઞાથી, નીતિભિમાંસા સંજ્ઞાથી,
અને તત્ત્વચિંતન સંજ્ઞાથી મૌલિક અથોની પણ અપેક્ષા છે. માત્ર એ વિષય-
માં જોખમ એ રહેલું છે કે એવા વિષયોમાં પ્રવેશ કરતાં આપણે આપણી
સામાન્ય નિર્વેદવૃત્તિમાં પડી જઈએ અને “ સંગ્રામ માયા છે, ” “ નસીબ
બેગવાન છે, ” એવાં નિર્જીવ-વાંક્યોની શુષ્ક પુનરુક્તિમાં ખેંચાઈ જઈએ
તો આ વિષયોમાં કંઈ ગિમાંસા થાય નહિ; અને નવું, સાહિત્ય, રચાય
નહિ. આપણે હિંગતથી એ ભેષની સામે ચર્ચ શકીએ અને જીવન-જીવ-
વાનું છે તો તે સફળતાથી જીવી શકીએ અને જેટલા ગર્ભ આવે તેટલાની
પાર જઈ શકીએ એવી સગળ દૃઢતા ધારણ કરી શકીએ, ત્યાં સુધી
આપણે ઉત્કર્ષને માર્ગે કમણુ કરી શકીએ એમ નથી, એ લક્ષમાં રાખીયું
તો નિરાશાવાદમાં ફાળી જતાં જમ્સયું.

જ્ઞાનના જે વિષયો છે તે સર્વમાં પ્રગતિ કરનારા સાહિત્યની આવ-
સ્થકતા છે. વિજ્ઞાન, ગણિત, વ્યાકરણ, એ વિષયનો અથો માત્ર બાલો-
પયોગી કે શાળાપયોગી નહિ, તેમજ લાપાન્તરમય નહિ પણ મૌલિક વૃત્તિના
અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું
નથી. પરંતુ તે થવા માંડશે ત્યારે આપણામાં જગૃતિ આવી છે એવી
ખાતરી થશે. પડિતો આ સંજ્ઞાથી વિચાર કરવા માંડશે ત્યાર પછી તેમના
વિચારનું સાહિત્ય લખાશે.

સુજરાતી લાપાનો વિસ્તારી કોષ રચવાની પરમ આવશ્યકતા અર્થ-

માન્ય છે, છતાં એ કામ હજી અધુરું છે. નર્મદાશહેરે એકલે હાથે એ વિષયમાં ભારે પ્રયાસ કરેલો તે પછી એટલા આગ્રહથી બીજા કોઈએ એ કામ ઘણા વખત સુધી ઉપાડી લીધું નહિ એ ખેદજનક છે. રા. રા. લક્ષ્મીભાઈ ગોકળદાસ પટેલે એ ધોરણે ગુજરાતી કાવ્ય બહાર પાડેલા છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનો મહાન પ્રયાસ હજી ચાલુ છે. અધુરી સામગ્રીના કાવ્યથી હવે ચાલે તેમ નથી. અનેક વિદ્વાનો તરફથી જ્ઞાતજ્ઞતાના કાવ્ય રચાશે ત્યારે આ મોટું કાર્ય આગળ વધશે. ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળોના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોવાળો વ્યુત્પત્તિ સાથેનો તથા શબ્દોનાં ઉપયોગના ઉદાહરણ દર્શાવનારા સાહિત્યમાંના ઉતારા સાથેનો સચિત્ર કાવ્ય રચાય અને સંસ્કૃત, ફારસી, અંગ્રાણી, હિંદી, મરાઠી, વગેરે ભાષાઓમાંના સમાનાર્થ શબ્દો તેમાં દર્શાવવામાં આવે એ કાર્ય હવે થોડા સમયમાં સિદ્ધ થશે એમ કહીએ તો આપણે અભાશાન્વિત ગણાઈશું નહિ.

હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની ભાષા તથા તેના સાહિત્ય વિષેનો પરિચય મુત્ત જતો માટે આવશ્યક છે; અને એવો પરિચય મેળવ્યા વિના વ્યક્તિની કેળવણી અધુરી રહેશે, એ ભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે બીજા પ્રાન્તોની ભાષાની તથા તેના સાહિત્યની ગુજરાતી ભાષા ઉપર કેવી અસર થઈ શકે તેમ છે એ સાક્ષાત્કાર થશે. ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો લખાવા માંડ્યાં તે પહેલાં હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રાન્તોની પેઠે ગુજરાતમાં પણ વિદ્વાનો મજા ભાષામાં પુસ્તકો લખતા એ પ્રથા હવે જતી રહી છે, પણ મજા ભાષાથી ગુજરાતી ભાષા પર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પર પડેલા અસરકારક કાવ્ય છે. એ લક્ષમાં લેતાં મજા ભાષાનો અને તે પછી થયેલી હિન્દી ભાષાનો પરિચય ગુજરાતી ભાષાનું બંધારણ સમજવા માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ સમજવા માટે કેવો આવશ્યક છે તેનો સાક્ષાત્કાર સ્પષ્ટ થશે. આથી કંઈક જોઈ દરજ્જે મરાઠી ભાષા ગુજરાતી ભાષા સાથે સંપર્કમાં આવી છે. ગુજરાતમાં પૈશ્વર્ત રાજ્ય રહ્યું તે દરમિયાન ઘણા મરાઠી શબ્દો સાધારણ વ્યવહારમાં અને ખાસ કરી રાજ્યતંત્રના વ્યવહારમાં પ્રચલિત થયા, અને વડોદરામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય સ્થાપા પછી મરાઠી ભાષાનો ને મરાઠી સાહિત્યનો સંસર્ગ ગુજરાતના લોકોને વિશેષ થયો. હિન્દી અને મરાઠીનો પરિચય હાલના જમાનામાં ગુજરાતમાં પ્રવર્તમાન નથી. હવે અંગ્રાણી સાહિત્યનો પરિચય ગુજરાતના વાચકોને વિશેષ થવા

લાગ્યો છે. એ ભાષાઓનો પરિચય આ રીતિને કીધે ઉપયોગી છે. તેમ જ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં વસતા લેક્ષીની ભાષા તથા તેમનું સાહિત્ય દરેક પ્રાન્તના મુગજનોએ સારી રીતે જાણવું જોઈએ. તે વિના ભારતવર્ષના જીવનથી તેઓ ઘણા અજુવાદેફગાર રહે અને સમસ્ત દેશનું જીવન જીવી શકે નહિ. એ કારણથી પણ એ જરૂરનું છે કે હિંદુસ્તાન માં જોવાતી મુખ્ય ભાષાઓમાં તથા તેમાંના સાહિત્યમાં ગુજરાતના વિદ્વાનો નિપુણ હોવા જોઈએ.

ગદ્યસાહિત્યમાં કયા કયા વિવિધ વિષયો ગુજરાતી ભાષામાં ખિત્તવવા જોઈએ તે વિષે ઉપર કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે, પરંતુ ગદ્યસાહિત્ય માટે એવી સૂચના કરી નથી. આનું કારણ મુગમ છે. પદ્યસાહિત્યમાં મુખ્ય ભાગ તે કવિતા છે. કવિતામાં લાગણી અને ભાવના આવિર્ભાવના લેખ લખાય છે. એક વેળા પદ્યમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરે રચવામાં આવતાં પણ તે સમય હવે ગયો છે. સ્મૃતિને મદદ કરવા માટે પણ એવા વિષયો હવે પદ્યમાં રચાતા નથી.

“ઈરાન હિંદુસ્તાનને, સિયામ અર્ધસ્તાન;
બ્રહ્મ, ચીન જાપાનને, રશિયા તુર્કસ્તાન.”
“હું મરાઠા રાય શિવાજી ને શંભાજી;
વળતી રાજરામ; પછીથી ચયો શિવાજી”

“એ. બી. સી. ડી. ઇ. એફ. જી. એચ. આઇ. જે. જી. જી.
કે. એલ. ને એમ. પછિ, એન. ઓ. પિ. ક્યુ. આરુ.
આર. એસ. ટી. યુ. વી. ને ડબલ્યુ. વળતી, એક્ષ.
વાઇ. જે. મુલાસુરા, ઇંગ્લેન્ડ આ પેખ.”

એવી રચના હવે પદ્યમાં થતી નથી. તેમજ જ્ઞાન, ઉપદેશ, અને તત્ત્વચિન્તનના પદ્ય બહુધા રચાતાં નથી. કવિતાનો પ્રધાન હેતુ તે આનંદ છે; અને પ્રત્યક્ષ રીતે શિક્ષક પેઠે કે ભાષણકર્તા પેઠે જોધ આપવો તે કવિતાનું કામ નથી એ બહુધા સર્વજન સ્વીકાર ચયો છે.

“એ જણ વાત કરે ન્યાં જાની, ત્યાં ઉભા નવ રહિયે;
હુંકારા વિણ વાત ન કરિયે, ઇચ્છાવિણ નવ જમિયેજરે.”

એવા ઉપદેશનાં પદ્યો હવે બહુધાં રચાતાં નથી. તત્ત્વચિન્તન અમૂર્ત-રૂપે હજી પદ્યમાં લખાય છે, પરંતુ કવિતામાં લાગણી અને ભાવનું પ્રાધા-

ન્ય હોતું જોઈએ એ ભાવના સર્વમાન્ય થાય છે એમ જણાય છે. લાગણી અને ભાવ એ કવિની સ્વયંભૂ લાગિર્મિના વિષય છે તેથી કવિતામાં શું લખાતું જોઈએ તેનું વિવેચન થઈ શકે તેમ નથી. ક્યા વિષયો કવિત્વને યોગ્ય નથી એટલેજ નિર્દેશ થઈ શકે એમ છે. આ સંબંધમાં અહીં એટલુંજ કહીશું કે વીરરસ કવિતામાં દાખલ કરવા જે પ્રયાસ નર્મદાશંકરે કરેલા તે તેમના પછી ભીમરાવ ભોળાનાથ તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ સિવાય બીજા કોઈએ કર્યા નથી. તેથી ગુજરાતી કાવ્યસાહિત્યમાં વીરરસની અપેક્ષા છે, અને તે રસ પણ ખિતવવો જોઈએ એટલું કહેવું અપ્રાપ્તગિહ નથી.

વીરરસ સાથે દેશભક્તિનાં કાવ્યો પણ નર્મદાશંકરે અને ભીમરાવ ભોળાનાથે તથા હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે લખેલાં તે પણ કવિવર્ગની દષ્ટિ આગળ રજુ કરીશું કે એ વિષયની વિસ્મૃતિ ન થાય.

વિવેચન સાહિત્ય—સાહિત્યમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકે એવા અનેક વિષયો ગણાયતાં સર્વ વિષયોના સાહિત્યને નિમંત્રિત કરનાર તથા યોગ્ય મર્યાદામાં રાખનાર વિવેચનસાહિત્યની ગણના કરવાનું બૂલી જતું ન જોઈએ. વિવેચનની ક્ષોદ્રીમાં સમસ્ત સાહિત્ય જરૂર મૂકાતું જોઈએ. તે વિના અધોર્ન યથાયોગ્ય મૂલ્ય થઈ શકતું નથી. કવિ કાલિદાસ કહે છે તેમ—

हेमः मलङ्क्यते लघौ विमुद्दिः श्यामिकापिवा

સુવર્ણને અગ્નિમાં નાખ્યા વિના જણાતું નથી કે તેમાં શુદ્ધતા કેટલી છે. અને ખેંગરે લીધે ચએલી કાળાર કેટલી છે.

દાર્પદર્શન એ વિવેચનનું કાર્ય નથી પરંતુ કૃતિમાંના ગુણ અને દોષ જુદા પાડવા, કૃતિમાં ક્યા ગુણ છે અને ક્યા દોષ છે. તે ખોળી કાઢી રજુ કરવા, કૃતિની ખુબીઓ દર્શાવવી, અને કૃતિનું સમસ્ત સ્વરૂપ લક્ષમાં લઈ તેની તુલના કરવી એ વિવેચનનું કાર્ય છે. આવા વિવેચનસાહિત્યની ગુજરાતી ભાષામાં ખોટ છે. તેનું કારણ કે વાચકોના તેમજ લેખકોના લક્ષમાં વિવેચનનું મહત્વ હતું નથી. અધોની યથાયોગ્ય તુલના થાય તે લેખકોને લાભપ્રદ છે, તેમજ વાચકોને કાલપ્રદ છે. એવી તુલના વિના સાહિત્યમાં મુશ્કેલી આવતી નથી, પોતાની કૃતિની કિંમત લેખકોને સમજતી નથી, તેમજ લેખકોની કૃતિઓની કિંમત શી રીતે આંકવી તેનું માર્ગદર્શન વાચકોને મળતું નથી. આ કાર્ય કરવાનું માથે લેનાર વિવેચકની જવાબદારી ભારે છે. જે પ્રસંગોનાં વચન અને એ દોષદર્શનનાં, વચન કહાથી એ કાર્ય

સિદ્ધ થતું નથી. વિવેચક પોતે બહુશ્રુત હોવો જોઈએ, અને પોતાના અભ્યાસનો લાભ વાચકોને મળે એવી રીતે તેણે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. વિવેચનસાહિત્યના સુપ્રખ્યાત વર્તમાન ઇતિહાસલેખક તથા સાહિત્ય પરીક્ષા-ધોરણના પ્રવીણ લેખક મિ. જ્યોર્જ સેઇન્સપરી વિવેચકની યોગ્યતા માટે આ પ્રમાણે માર્ગ દર્શાવે છે:—

“ મોટી પહેલો અને મહાન નિયમ એ છે કે વિવેચકે વાંચવું જોઈએ, અને બીજી શકે ત્યાં સુધી બધું વાંચવું જોઈએ. વિવેચકે જો કોઈ સમયનું સાહિત્ય વાંચવાનું મૂકી દે, અથવા તેટલા ‘નાના’ પણ વાસ્તવિક મહત્વના કોઈ લેખકની કૃતિઓ વાંચવાનું મૂકી દે તો તે વિવેચક પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ સુસ્થતામાંથી ખસેડી દે એ જોખમ રહે છે. બીજા સાહિત્યની ગણના કરવાનું વિવેચક પ્યાનમાં ન રાખે તો તેની રિથિતિ એવા જ જોખમમાં આવેલી થાય. વળી વિવેચકે નિરન્તર પુસ્તકો, લેખકો અને સાહિત્યોની સરખામણી કરવી જોઈએ કે એ સર્વમાં શો તફાવત છે તે જોઈ શકે. પણ કાંઈમાં બીજાના અંશ નથી માટે તેની તરફ અસંચિત થાય એ હેતુથી એ કાંઈ તેણે કરવું ન જોઈએ, અને વળી કાંઈ પુસ્તક જેવા સિવાય તેમાં શું આવવું જોઈએ એનો ખ્યાલ તેણે બનતા સુધી મનમાં બાંધવો ન જોઈએ, અર્થાત્ જે પટ પર તે છબી પાડે તે બને તેટલી સંભાળથી તૈયાર કરવો જોઈએ અને રેખાઓની યથારિથિ મૂર્તિ તેમાં પ્રકટે એવી તૈયારી તેણે કરવી જોઈએ; પણ તે સાથે એ સંભાળ પણ બારીક રીતે લેવી જોઈએ કે પટમાં સૂક્ષ્મતમ પણ રેખા છાંયો કે કાંઈનો અવરોધ ના નડે અને પાડવાની છબીનું રૂપ અણ પ્રમાણમાં બદલાય નહિ.”

(“History of Criticism.”)

અંતરની પરીક્ષા સંબંધમાં “ નિયમો ” અને “ સિદ્ધાન્તો ” એવા બેદ કરવામાં આવે છે. “ નિયમો ” વસ્તુ, જન્મ, લાખા, અને શેષી જેવી મહત્વની બાબતો વિષે હોય અને “ સિદ્ધાન્તો ” મુદ્દાની બાબતો વિષે હોય છે, એટલે સમસ્ત કૃતિથી વાંચનારનાં મન પર ફેલી અસર થાય છે, તથા તેની કલ્પના કેવી રીતે ઉત્તેજિત થાય છે, એ પરીક્ષા સિદ્ધાન્તો વિષેની છે. વિવેચનમાં “ નિયમો ” ગૌણ છે અને “ સિદ્ધાન્તો ” મુખ્ય છે તથા વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે, એમ કહેલાકનું કહેવું છે. નિયમોથી ગુણદોષનું દર્શન થાય છે, પણ જમાના બદલાતાં તેનું મહત્વ બદલાય છે. પરંતુ, “ સિદ્ધાન્તો ” મનુષ્યના મનને લગતાં હોવાથી સર્વ કાળમાં

એના એ રહે છે, એમ દેટલાકનું માનવું છે. નિયમોને હર્દ ઉપરાંત મહત્ત્વ આપતાં વિવેચન કૃત્રિમ થઇ જાય છે એ ખરું છે, પરંતુ, “નિયમો” પણ રસિકતાનાં કાષ્ઠ ધોરણો પર રચાયેલા હોય છે, અને જમાને જમાને રચિયો બદલાય, પરંતુ રસિકતાનું ધોરણ બદલાય નહિ. એ લક્ષમાં લેતાં નિયમો છેક અવગણના પાત્ર છે એમ કહી શકાશે નહિ. અલગત, નિયમોને અક્ષરશઃ વળગી રહેવું ન જોઈએ, પરંતુ નિયમોમાં રહેલું હાર્દ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉદાહરણ, કાષ્ઠ શબ્દ કે વિચારની પુનરુક્તિ ન થવી જોઈએ એવો નિયમ છે; પરંતુ કેટલેક પ્રસંગે શબ્દ તથા વિચારની પુનરુક્તિનો સંભવ હોય છે અને તે પુનરુક્તિ વિના ન્યૂનતા જણાય છે. આવા પ્રસંગમાં નિષ્કર્ષક વાત એ છે કે બીજા શબ્દ કે વિચારની ખામીને લીધે અથવા વિના પ્રયોજન પુનરુક્તિ થવી ન જોઈએ, એટલે અંશે એ નિયમ માન્ય રાખવા જોગ છે. રસિકતાનાં ધોરણો શી રીતે ગોઠવવાં એ અભ્યાસ કરવાની મનને ટેવ પડે અને તુલના કરવામાં મન કસાય એ નિયમોની મોટી કિંમત છે. વિવેચક ‘નિયમો’થી માહિતગાર હોવો જોઈએ પણ નિયમોનો કયાં ઉપયોગ કરવો અને કયાં ન કરવો એ નિર્ધારણ કરવાની વિવેચકમાં શક્તિ હોવી જોઈએ અને નિયમોના અતુલરણથી કૃતિમાં સત્ત્વ આવતું નથી, એ મોટી વાત બૂલી જવી ન જોઈએ. સત્ત્વ તો લેખકના મનમાં ભાવનાવડે સિદ્ધ થાય છે. પણ ભાવનાનો પ્રકાર ઉત્તમ હોય ત્યાં નિયમોમાં કહેલી રીતિથી વિરોધી માર્ગ ગ્રંથજી થતો નથી તથા નિયમોમાં પરિહાસ દરેલા હોય હર રહે છે, એ મનોવ્યાપાર બૂલી જવો ન જોઈએ.

વળી, ગ્રંથમાં જોવાની મુખ્ય વસ્તુ તે તેનું વક્તવ્ય છે. એ વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત તે એટલી પ્રધાન નથી. પરંતુ વક્તવ્ય પ્રદર્શિત કરવાની રીત એ લેખકની કલાનું પરિણામ છે, અને લેખકની કલા અરુચિ-કર હોય તો વાંચનારના ઉપર અસર થઇ શકિત નથી. આ રીતનો બહોળો અર્થ લેતાં પેટાએ એ ધોરણ ગ્રંથજી કરેલું કે વસ્તુનું પ્રતિપાદન નીતિમય હોય તે સિવાય તેમાં ઉત્તમતા હોઈ શકે નહિ તથા જ્યાં રીતિમાં ન્યૂનતા હોય ત્યાં વિચારમાં અને સંદેશજીમાં ન્યૂનતા હોવી જોઈએ.

વિવેચનનાં સ્વરૂપ અને હેતુ વિષે આમ કંઇ દિગ્દર્શન કર્યા પછી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવેચનની સ્થિતિ કેટલી છે તે વિચારમાં લઈશું. નવલકામે વિવેચનસાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યું ત્યાર પછી તે બંધાયું.

પરંતુ હાથ વિવેચનસાહિત્ય બહુધા દેખા દેતું નથી. એક વેળા એવો સમય હતો કે માસિક અને ત્રિમાસિક પત્રો વિવેચનકાર્ય એ પોતાની ફરજ ગણતાં અને એ રીતે કેટલુંક સારૂ વિવેચનકાર્ય થયું છે. પરંતુ એ માર્ગનું પણ આજું અનુસરણ હવે થતું નથી. આજું કારણ બોળતાં કદાચ એ કદાચના થશે કે ગુજરાતના લેખકોને વિવેચનની બહુ કદર નથી. પરંતુ આવિચાર એક પક્ષે જ ખરો છે. પ્રશંસામય વિવેચનની ઘણી કદર થાય છે તે પુસ્તકો માટે અભિપ્રાય (અર્થાત્ પ્રશંસામય અભિપ્રાય) માટે ઘણી માગ-ણીઓ થાય છે એ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રશંસામય વિવેચન માટે સાધારણ રીતે ઉત્સુકતા પ્રવર્તમાન છે પણ અપ્રશંસામય વિવેચન તરફ અણુગમે સાધારણ છે, અને માત્ર લેખકો આ નિર્જાળતાને ત્રણ છે એમ નથી પણ વાચકવર્ગમાં જે લેખક તરફ રુચિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેના હૃદયપર વખાણ વાચકોને પસંદ પડે છે અને તેના દોષ અથવા નુકસાન દર્શાવનાર દીકરા તરફ વાચકવર્ગને બેદરકારી હોય છે. વાચકવર્ગની નિર્મયાર્દ્ર પ્રશંસાની અસર લેખકો પર પણ થાય છે અને માત્ર પોતાની પ્રશંસા હોય એવાં વિવેચનની તેઓ આશા રાખે છે, અને લેખકની કૃતિમાં રહેલા દોષ દર્શાવ્યા હોય એવું વિવેચન લેખકનું અપમાન કરે છે એમ વાચકવર્ગ માને છે. અને તેને લીધે લેખકવર્ગ પણ એવી માન્યતાની ભૂક્ષમાં પડે છે. આજું એક પરિણામ એ થયું છે કે અમુક વર્ગ, ક્ષેત્ર, કે જાતિ લેખનકળામાં પહોંતી હોય તો વિવેચકોએ તેમના લેખમાંના દોષ દર્શાવવા નહિ પણ ગુણ જ દર્શાવવા એ એવા લેખકોને ઉત્તેજન આપવાનો માર્ગ છે એમ કહેવામાં આવે છે. એવા લેખકોને સુરથ માર્ગ મુકવા સારૂ તેમની કૃતિની ચર્ચા પરીક્ષા કરવી જોઈએ, અને, એજ તેમને ઉત્તેજન આપવાનો ખરો માર્ગ છે એ મોટી વાત ઘણી વેળા ધ્યાનમાં આવતી નથી. લેખકની કૃતિમાંના દોષ દર્શાવવા તેનો અર્થ એ નથી કે લેખક દુષ્ટ છે અથવા મૂર્ખ છે એમ કહેવું, પણ ન્યાં ગુણ હોય ત્યાં તે પ્રકટ કરવા નહિ એ જેમ વિવેચનના કાર્યમાં અયોગ્ય છે તેમ દોષને દોષ રૂપે પ્રકટ કરવા નહિ, દોષ પર ધ્યાન ખેંચવું નહિ, એ પણ અયોગ્ય છે. અને, લેખકોના દોષનું દર્શન સહન કરવાની વાચકવર્ગમાં તેમજ લેખકવર્ગમાં શક્તિ આવશે નહિ ત્યાં સુધી વિવેચન-સાહિત્ય સુદૃઢતાથી બંધાશે નહિ. જેમ દોષદર્શન હૃદયાર જતું જોઈએ નહિ તેમ ગુણદર્શન પણ હૃદયાર જતું જોઈએ નહિ. ગુણ દોષ ત્યાં

તેના કથન ઉપરાંત વિવેચક પોતાનું સમતોલપણ જોઈ એમને અને લેખકની અત્યુક્તિ ભરેલી પ્રશંસા કરે. એથી પણ મર્યાદાની અવધિનો ભંગ થાય છે અને વિવેચકની પરીક્ષાની કિંમત નષ્ટ થાય છે. હાલ આપણા સાહિત્યમાં લેખકોના ગુણદોષની પરીક્ષા આ રીતે 'સમતોલપણ' વગરની થાય છે એથી યથાર્થ વિવેચનસાહિત્યની પ્રગતિમાં કિંમત નથી. યથાર્થ વિવેચન વિના કૃતિ કસોટીમાં ઉતરી રહેતી નથી, અને સુવર્ણને અભિમાનાખી કરવાની અન્યકારની પરીક્ષા જે કાલિદાસે આવશ્યક રહી છે તેનો અમલ થતો નથી. ત્રૈમાસિક અને માસિક પત્રોની વિવેચન મંજૂરી જે ખાસ કરીને છે તે અદા કરવાને તેઓ સુકશે નહિ, અને ગુણદોષનું કથન નિષ્પક્ષપાત રીતે તથા કુશળતાથી તેઓ કરશે અને અતિપ્રશંસાના અથવા તો દોષકંઠિના ભ્રમમાં ન પડતાં તેઓ વિવેચક તથા હાલપણથી અન્યપરીક્ષા કરશે અને એ રીતે વિવેચનસાહિત્ય બાંધવામાં સહાયજીવ થશે એવી આશા રાખીશું.

માસિક પત્રો અને ત્રૈમાસિક પત્રો વિષે કરેલા ઉલ્લેખથી એ પત્રોના વિકાસ વિષે સૂચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે. સદગત હાલ મહામદ અક્ષરખિયાએ ઉચ્ચ પ્રકારનું સચિત્ર માસિક શાદી જે માર્ગ ખુલ્લો કર્યો તે માર્ગનું અનુસરણ હજી મુઠ્ઠી ચાલુ છે એ આનન્દજનક છે. માસિકોમાં અને ત્રૈમાસિકોમાં વાર્તા તથા વિવેચન ઉપરાંત સામાન્ય જ્ઞાનના લેખનો સમાવેશ થવો જોઈએ અને એ રીતે તેમની ઉપયોગિતા અનેક પ્રકારની થવી જોઈએ એટલું રહીશું તો બસ થશે.

ગુજરાતી ભાષા બોલનાર વિવિધ કામો ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્પત્તિના કાર્યમાં સામેલ થવા હતેજાર છે એ સંતોષજનક છે. જૈન, પારસી, મુસલમાન, સર્વ કામો સાહિત્યસેવામાં પોતાનું સાહિત્ય રજૂ કરે છે, અને એ સર્વના મંમિદનથી ગુજરાતના વિસ્તાર તથા મહત્વનું દર્શન થાય છે. આ બાબતમાં એક આવચેતી ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે અને તે એ છે કે જુદી જુદી કામો વચ્ચેનો બેદ આગળ કરવો ન જોઈએ, પણ સર્વ એક ભાષા બોલનાર છે એ કારણથી ઉપજતું એક આગળ કરવું જોઈએ. આ માટે ન્યાં ધર્મને બેદ છે ત્યાં જુદી જુદી કામોના ધર્મનું સાહિત્ય બાલુ પર રાખી જે સાહિત્યમાં બધી કામોને રસ પડે તેમ હોવું જોઈએ, તેને પ્રધાનપણ આપવું જોઈએ. દરેક કામના લેખકોએ પોતાની કામના સાહિત્યમાં ગુજરાતી વાચકને સચિ ઉત્પન્ન કરનારો અંશો ક્યા ક્યા છે તે પર

ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ. જે કામના લેખકોની સાહિત્યસેવા સામાન્ય ગુજરાતી વાચકવર્ગની, દષ્ટિ આગળ રજુ કરવા જેવી હોય તે લેખકોની કૃતિઓ પર ધ્યાન ખેંચવું અને તેના ગુણદોષ આગળ પાડવા એ તે કામના લેખકોની ફરજ છે. એ કાર્યમાં ધર્મની વિશેષતા પર ભાર મૂકવો ન જોઈએ, પણ કૃતિની વિશેષતા આગળ કરવી જોઈએ. જૈન તથા મુસલમાન ગુજરાતી લેખકોએ પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષા કાયમ રાખી લેખનપ્રવૃત્તિ કરી છે. હાલની ગુજરાતી ભાષાના આરંભકાળથી જૈન લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યની સેવામાં હાજર થયા છે. અને ગુજરાતી તે પોતાની ભાષા છે એમ માની લઈ પ્રવૃત્ત થયા છે. તેમની એ સેવા માટે ગુજરાત ઋણી છે. એ સેવા તેઓ ચાલુ રાખશે એમ ગુજરાતી પ્રજા આશા રાખે છે.

મુસલમાન લેખકોએ પણ ગુજરાતી ભાષાનું મૂળ સ્વરૂપ સ્વીકારેલું છે અને ગુજરાતી ભાષા છે તેવી જ ઉપયોગમાં લેવા પ્રવૃત્તિ કરી છે, મિ. ફરીમઅલી રહીમઅલી નાનજીઆણીનાં પુસ્તકો તથા “હુઝરતઅલી (અ. સ:) નાં જોષવચનો” એ નામનું પુસ્તકનવસારી નિવાસી ખીરબદા સૈયદ સદ્દીન હાસમશા દરગાવાળા તરફથી થોડા વખતપર પ્રકટ થયું છે, તે મુસલમાન લેખકોની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમુનારૂપ છે.

પારસી કામે ગુજરાતના ઉદ્યોગની તથા સમૃદ્ધિની ભારે સેવા કરી છે અને તેમની તરફથી સાહિત્યની ભારે સેવા થઈ શકે તેમ છે, તો તેમને વિનંતિ કરવી ઉચિત છે કે પ્રવર્તમાન ગુજરાતી ભાષાનો લેખનપ્રવૃત્તિમાં સ્વીકાર કરી તેમનું સાહિત્ય સંમત ગુજરાતી પ્રજાને ઉપયોગી થાય એવો ઉદ્યોગ તેમણે આદરવો જોઈએ. એ કાર્ય તેમનાથી થઈ શકે તેમ છે, અને મિ. મલખારી. મિ. તાલેયારખાં. મિ. ખજરદાર વિગેરે વિશિષ્ટ પારસી લેખકોએ ઉત્તમ ગુજરાતી શૈલીમાં લેખ લખ્યા છે. પારસી લેખકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચ લખાણ કરવા સમર્થ છે. ગુજરાતી ભાષાનું સામર્થ્ય તેઓ વધારી શકે તેમ છે, તો આ વિનંતિ અસ્થાને નથી.

આ સંબંધે કવિ નર્મદાશંકરનાં વચન લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે:—

“કાની કાની છે ગુજરાતી” ઇત્યાદિ.

અંતમાં યાચના, આપણું સર્વની ભાષા તથા સાહિત્યના ઉત્કર્ષ માટેની અભિલાષા ધંધરકૃપાથી પરિપૂર્ણ થાય એમ આશા દર્શાવી કહીશું કે વિન્દેમ દેવતાં વાચમમૃતામાત્મનઃ કલામ્ ॥

પ્ર. રા. ટેનિંગ કૉલેજમાં હરરોજ આતઃક્રાળે શાળાના
કાર્યારંભે ગવાતી પ્રાર્થનામાળાના સંગીતનાં નોટેશન

(૧)

રાગ ભૈરવી.

અખીલ જગત હીતકારી અધહરા (૨)

પ્રણવ સ્વરૂપા યાન નરેન્દ્રા (૨)

મતિહીન મી અતિ દીન ઇયદુપતિ (૨)

વિકલ ગતિ અતિ શીઘ્ર દુરકરા અખીલ

રાગ ભૈરવી તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬

સ ધ પ ધ મ પ ગ મ ની ધ પ મ ગ રી સ —

અ ખી લ જ ગ ત હી ત કા — રી અ ધ હ રા —

વિ ક લ ગતિ — અ તિ શી — કા દુ ર ર રા —

ની ની સ સ ગ — મ — ગ — પ મ ગ રી સ —

પ્ર ણ વ સ્વરૂ — પા — યા — ન ન રે — દ્રા —

મ ધ ધ ની સે — સે સે ની — સ ગ રી સ ધ પ

મ તિ હી ન મી — અ તિ હી — ન ઇ ય દુ પ તિ

(૨)

રાગ ભૂપ

નમન ચરણુ નીત તારે વિભુવરા (૨)

સચરાચર ઇશ સુખકર દુઃખહર

વંદન સર્વદા, સેવક શાન્તિદા

ધરણીધરા પ્રભુ વિશ્વંભરા

જગપતિ, શુભમતિ. દયાનીધી, ગુણનીધી

દ્વારી વિશ્વધરા

નમન૦

રાગ ભૂપ તાલ ત્રિતાલ માત્રા ૧૬

પ	ગ	રી	પ	ગ	રી	ગ	રી	સ	રી	ગ	પ	ધ	સ	—	—	—
ન	મ	ન	ચ	ર	ણુ	નિ	ત	તા	રે	વિ	ભુ	વં	રા	—	—	—
સ	ચ	ની	—	સ	ધ	ધ	ની	સ	રી	ગ	રી	સ	ની	ધ	પ	—
સ	ચ	રા	—	ચ	ર	ઇ	સ	સુ	ખ	ક	ર	દુ	ખ	હ	ર	—
મ	—	ગ	રી	ધ	—	ની	સ	—	—	—	—	—	—	—	—	—
વં	—	દ	ન	સ	—	વં	દા	—	—	—	—	—	—	—	—	—
સે	—	વ	ક	શા	—	ન્તિ	દા	—	—	—	—	—	—	—	—	—
રી	સ	ની	ધ	પ	ધ	ગ	પ	રી	—	ગ	સ	—	—	—	—	—
ધ	ર	ણી	ધ	રા	પ્ર	ભુ	વિ	શ્વં	—	ભ	રા	—	—	—	—	—
સ	રી	સ	ગ	રી	મ	ગં	ગ	મ	ધ	પ	ની	ધ	ની	ધ	પ	—
જ	ગ	પ	તિ	શુ	ભ	મ	તિ	દ	યા	ની	ધી	ગુ	ણુ	ની	ધી	—
સ	—	ધ	—	પ	—	ગ	—	રી	સ	—	—	—	—	—	—	—
દા	—	રી	—	વિ	—	શ્વં	—	ભ	રા	—	—	—	—	—	—	—

બાપાલાલ અમૃતલાલ દવે.

આવતા અક્ટોબર માસમાં પુનામાં થનાર કેળવણી પ્રદર્શનની યોજના

આ ઇલાકાના મધ્ય ભાગ, મુંબઈ ભાગ, ઉત્તર ભાગ, અને દક્ષિણ ભાગની સઘળી (પ્રાથમિક, માધ્યમિક તેમજ ઔદ્યોગિક પ્રકારની) કન્યાશાળાઓમાં તેમજ સ્ત્રીઓ માટેની ટ્રેનિંગ હોલેજોમાં અભ્યાસ કરતી સર્વે બાળાઓ તેમજ સ્ત્રી-શિક્ષકાના શાળાના કામના સઘળી જાતના નમુનાઓનું એક કેળવણીપ્રદર્શન ચાલુ વર્ષ (સને ૧૯૨૬) ના અક્ટોબર માસમાં પુનામાં ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે.

શાળાઓ તેમજ હોલેજોના વ્યવસ્થાપકો પોતાની સંસ્થામાં શીખવવામાં આવેલા કોઈ પણ વિષયના શિક્ષણ કામની ક્રમિક યોજના, અને તદનુસાર વિષય પરત્વે કરાવેલા વિદ્યાર્થીઓના કામના નમુનાઓ તે પ્રદર્શનમાં મોકલી આપશે અને તે જો ઉત્તમ જણાશે તો તે શાળા કે હોલેજને તે માટે પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવશે.

જે વિદ્યાર્થીઓ નીચે જણાવેલું કામ રજુ કરશે તેમને તે સંબંધી પારિતોષિક આપવામાં આવશે:—

૧ સોયકામ

કાચળા-૧૦ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલી.

અખલ્લુ-૧૨ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલું.

‘મકેટ’ કે લાંબી બાંધતો કબજો (વયની હદનો બાધ નહિ રાખેલા હોવાથી સર્વ બાળકો આ કામ માટે રૂપર્યા કરી શકશે.)

‘પિનાફોર’ કે ટુંકી બાંધતી ચોળી-૧૦ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલી.

‘ટયુનિક’ કે પહેરણ-૧૨ વર્ષની અંદરની વયના બાળકે કરેલું.

‘ક્રોક’-(બધાં બાળકો આ કામ માટે રૂપર્યા કરી શકશે.)

૨. ભરતકામ

હિંદની (દેશી) કળાનો કોઈ પણ નમુનો.

યુરોપીય (વિદેશી) કળાનો કોઈ પણ નમુનો.

૩. ગૂંથણકામ

જેથી (નોનાં બાળક) માટે રૂપર્યા એક સેટ-તેમાં મકેટ (કબજો)

સોક્સ (ગોળાં)ની જોડ અને ટોપી, એટલી એક.

૪. કોર બનાવવાનું કામ

આવતા અકટોઅર માસમાં પુંનામાં ચનાર કેળવણી પ્રદર્શનની યોજના ૧૨૭

૫. મણકા પરોઝવાનું કામ

૬. ટોપલી શુંથવાનું કામ

રક્ષિયા; ધાસ, રેસા કે નેતરની ટોપલી કે ઝુંગ (કાથળા).

૭. રમકડાં બનાવવાં

કપડું, લાકડું કે કાર્ડબોર્ડ છત્યાદિ ગમે તે વસ્તુમાંથી બનાવેલું રમકડું.

૮. કોઈ મીણુ જેવા નરમ પદાર્થનો બનાવેલો નમુનો.

૯. ખાસ શિક્ષક તરીકેની તાલીમ (ટર્નિંગ) લેવા આવેલા વિદ્યાર્થી માટેનું હસ્ત ઉદ્યોગનું કામ.

નીચેના કામની, નમુનાઓ સહિત રજુ કરવામાં આવેલી સર્વોત્તમ, ક્રમિક યોજના.

(૧) કાગળનું કે કાર્ડબોર્ડનું કામ.

(૨) મીણુ જેવા નરમ પદાર્થનું કામ.

(૩) રૂબરૂશિક્ષણ માટેનાં સાહિત્યનો સેટ (જથ્થો)

(૪) લાપાશિક્ષણ માટે સાહિત્યનો સેટ (જથ્થો)

(જે વયનાં બાળકો માટે ઉપરનાં સાહિત્યો તૈયાર કરવામાં આવેલાં હોય તે વય પણ નમુનાઓની સાથે દર્શાવવું.)

૧૦. ભૂગોળ.

(૧) કોઈ પણ દેશના નકશાઓનો સેટ.

(૨) રિલિફ મૅપ યા ભૂમિની સપાટી દર્શાવનારો માટી અથવા કાગળનાં બનાવેલો નકશો.

(૩) કોઈ પણ દેશના લોકના જીવન-વ્યવહાર દર્શાવનારું 'મોડેલ' યા ચિત્ર.

૧૧. ઇતિહાસ

હિન્દના કે ઇંગ્લેન્ડના કોઈ પણ યુગના ઇતિહાસ દર્શાવનારા નકશા, ચાર્ટ અથવા 'મોડેલ' કે નમુના.

૧૨. મૃદ્ધિજ્ઞાન

વનસ્પતિ કે પ્રાણીના જીવનનું અને કુદરતના બનાવોનું વિદ્યાર્થીએ પોતે કરેલું અવલોકન જેમાં લખેલું હોય તેવી સૃષ્ટિવાનના અભ્યાસની હિતેમંત્રી પોષણ.

૧૩. લેખનકળા

નીચેના લિપિની લેખનની નમુના—

(૧) બાળબોધ.

(૨) મોડી.

(૩) અંગ્રેજી.

(૧૦ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે).

(૧૫ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

૧૪. ચિત્રકામ.

(૧) નક્શી ચિત્રકામ.

(૨) કુદરતી પદાર્થચિત્ર.

(૧૨ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

(૧૫ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

(૧૮ વર્ષની અંદરની વયનાં બાળકો માટે)

૧૫. વણકામ.

(સૂપવર્ક કે સમઢે કરેલું કામ.)

બાર વર્ષની વયની અંદરનાં બાળકે વણેલું ૭૦ વાર કાપડ.

(સૂપવર્ક કે સમઢે કરેલું કામ.)

૨૬ વાર ખમીસતું ટવીલ.

(સૂપવર્ક કે સમઢે કરેલું કામ.)

૨૬ વાર ખમીસતું કાપડ (ટવીલ નહિ).

એક જ માણસે વણેલી સાડી.

બાગકામ સંબંધી જાહેરખબર

(૧) ગુજરાત શાળાપત્ર પુસ્તક ૬૩ અંક પ. (સને ૧૯૨૪ના માહે મે) માં પ્રકટ થયેલા “સુધિજ્ઞાન અને બાગકામ માટેની સૂચનાઓ” એ શીર્ષકના લેખ તરફ તેમજ પૃ. ૬૪ અંક ૭, ૮, ૯, અને ૧૦ માં એટલે સને ૧૯૨૫ ના માહે જુલાઈ, ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર અને અક્ટોબરના ગુ. શા. પ. નાં પૃષ્ઠ ૨૦૬, ૨૫૪, ૨૫૬, ૩૦૧ અને ૩૦૩ મે પ્રકટ થયેલા લેખો તરફ વિચારવર્તેલું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

(૨) બાગકામ માટે જોઈતાં બી “ગુજરાત શાળાપત્રના મેનેજર, મુ. અમદાવાદ” એ સિરનામે પત્ર લખવાથી અને ટપાલખર્ચ માટે અડધા આનાની ટીકીટ તેમાં બીડી મોકલવાથી મોકલી આપવામાં આવશે.

તા. ૨૨-૪-૨૬.

મેનેજર.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

પુસ્તક ૬૫] મે-જૂન, સને ૧૯૨૬. [અંક ૫-૬

સલિતકળા

ગઈ ગુજરાતી સાહિત્ય-પરિષદ વખતે ભરાએલું પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વખતે વડોદરાના નામદાર દિવાન સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ જે બોધદાયક ભાષણ કર્યું હતું તે ભાષણ શિક્ષકોને ઉપયોગી હોવાથી તેમાંના કેટલોક ભાગ અત્રે છાપીએ છીએ:—

કલા એટલે શું ? તેના અર્થ કરતા તેના પ્રસિદ્ધ પૂર્ણરી રસ્કિને કહ્યું

છે કે ઉત્તમ કલાનો હેતુ કુદરતની ખામીઓ સુધાર-

કલાની વ્યાખ્યા. વાનો નથી તેમ તેની ખામી છુપાવવાનો પણ નથી.

પરંતુ તેવી દેખાઈતી ખામીઓના પડદા પાછળ જ્યાં

જ્યાં સૌન્દર્ય છુપાએલું હોય, જ્યાં જ્યાં પવિત્ર ભાવના અધારામાં આવી

ગઈ હોય તે તે સુંદર અને પુનિત કૃતિઓ ઉપરનું વિવરણું દૂર કરી તેને

આકર્ષક સ્વરૂપમાં પ્રગટ કરવી એમાંજ કલાનું રહસ્ય રહેલું છે. જેટલા

પ્રમાણમાં ચિત્રકાર સૃષ્ટિસૌન્દર્ય તરફ પોતાનો ધ્યાન દર્શાવી શકે તેટલા

પ્રમાણમાં તેની કલા વખણાવા પામે. માત્ર ચિત્રકારે કદી પણ પોતાના

અમલકારથી સત્યનું બલિદાન આપવાનું નથી. રસ્કિનની પરીક્ષાની આવી

કસોટીમાં કદાચ બમણાનો દોષ આવી જવાને માર્ગ છે. જે કુદરતની

ખામીઓ સુધારવાનું અગર તે છુપાવવાનું કલાકોવિદનું કામ નથી તે

શું કલા માત્ર કુદરતની નકલ કરવામાં જ આવી રહી છે? જ્યાં માત્ર આબેહુબ અનુકરણ કરવામાં જ કલાની પરાકાષ્ઠા મનાતી હોય ત્યાં કલાની પ્રગતિ કેવી રીતે થાય? કલા કંઈ નકલી બહુરૂપી સ્વરૂપની નથી. કલામાં રચનાત્મકશક્તિ તેા તેના જીવ જેટલી આવશ્યક છે. ઉત્પાદકશક્તિ વિના કલા પોષાયજ નહિ. પોતાની રચેલી સૃષ્ટિમાં કુદરતમાં જે સૌન્દર્ય ન જોવામાં આવે તેવા સૌન્દર્યની ખૂબી પણ આણવી તેનેજ કલા આલેખવી જોઈએ.

આપે ઘણા પ્રસંગે અનુભવ્યું હશે કે આપની ભાવનામાં જે સૌન્દર્ય રહ્યું હોય તે આપ જગતના વ્યવહારમાં જોવા પામતા કુદરત કરતાં કલા નથી. જે ખૂબી પોતાના આદર્શપટમાં સમાયેલી છે વધારે સુંદર. તે કુદરતના ખડખડા માંચડામાં ઉતારી શકાતી નથી. જે ચમત્કાર કવિની દષ્ટિ આગળ ચમત્કારા માર્યા કરતો હોય તે સૃષ્ટિની જડપાપાણીની મૂર્તિમાં સ્ફૂરી શકતો નથી. વડસંવર્ધને “યારો વીઝીટડ” નું કાવ્ય લખતી વેળા કેટલો વિષાદ થયો હશે? સ્વાતંત્ર્યપ્રિય શ્રીસ દેશના કિનારા ઉપર પ્રથમ પગ મૂકતાં આવરને “શું આ થમોપિલિ !” કહી જે નિઃશ્વાસ મૂક્યો હતો તેની કલ્પના અને ખરી વસ્તુસ્થિતિ વચ્ચે આસમાન જમીન જેટલો તફાવત તેણે વ્યક્ત કર્યો હતો. મગનચુંબી ગિરિરાજ અને લીલી હરિયાળીના આચ્છાદનોથી ઘેરાયેલી ગિરિગંઢો અને કન્દેરાના મોહન મંત્રોથી મુગ્ધ થયેલો પ્રવાસી દિમાલયના પાપાણે ઉપર ચઢી નીચે તાપથી સસડતી ખીણમાં ઉતરતાં પ્રકૃતિનું ખરૂં ભાન તેને ચતાં કુદરત અને કલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે તેને સદજ સમજાય છે. છતાં ખામીવાળી કુદરતની માત્ર નકલ કરવામાં જ સત્યનું સંરક્ષણ કરવાનો કલાનો ધર્મ છે એમ આપને ગમે ઉતરી શકે છે? આ કાયડોનો અર્થ ઉકેલવાના કામે “સત્ય” એટલે શું તેનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર છે.

પ્લેટોએ કહ્યું છે કે “જનસમાજમાં ખરેખર મળી આવે એવો એક કુદરતી માણસ હો, અને ઉચ્ચ કોર્ટની કલાથી સત્યનો અર્થ. ચીનરાએલો એક માણસ તેના મુકાબલામાં મૂકો તો તમને માલમ પડશે કે કુદરતની કૃતિ તુંચ અને ઓછી ખુબસુરત છે. કારણ કુદરત કરતાં કલાને સત્ય વધારે વહાલું છે.” આ વચનમાં આપને વકોન્ડિ અગર, વિરોધનો ભાસ જણાશે. પરંતુ

પ્રેરના વચનો સર્જ અને ખરા તત્ત્વજ્ઞાનવાળાંજ હોય છે. પ્રેરનાની શિક્ષા પ્રમાણે જે સત્યનું સંરક્ષણ કરવાની કલાની ફરજ છે તે આપણા માત્ર ચર્મચક્ષુને જે ખરું લાગે તે સત્ય નહિ. સત્ય સદા સાપેક્ષ છે. દિવ્યચક્ષુથી જોતા નિરાળીજ સૃષ્ટિ સત્ય લાગશે. માયાના ચરમા કાઢી નાખી જડ-સૃષ્ટિની યવનિકા પાછળ સંતાએલી દિવ્ય સૃષ્ટિની ઝાંખી કરો; ચર્મપટલથી આચ્છાદિત કાનની શ્રવણશક્તિ તીવ્ર કરી દિવ્ય સુંદરીઓના ગરબાના તાન સાંભળવાની શક્તિ ખીલવો. માત્ર શુદ્ધ શોષિત શરીરના તુચ્છ પાશ-બંધ તોડી અમૃતનો સ્વાદ ચાખી તમારી યિયાસા શાંત કરવાનો આદર્શ કેળવો તો પછી ખરું સત્ય આગેનુંજ તમારી કલ્પના આગળ ખડું થશે; અને તેને પ્રકટ કરવાની શક્તિ તેજ ખરી કલા. આ પ્રમાણે હરેક સાત્ત્વિક સૃષ્ટિની પાછળ આદર્શસૃષ્ટિની આવશ્યકતા છે જ. સત્ વિનાના ચિત્તમાં જેમ જીવ નથી તેમ ચિત્ત વિનાનાં સત્ત્વમાં શણગાર નથી, સૌન્દર્ય નથી. એ ખેતી સંબંધમાંજ સમ્યક્દાનંદ સમાએલું છે; અને તે આનંદ પ્રકટ કરાવવાની શક્તિ તેજ કલા. મનુષ્ય જીવનના સુખ માટે આત્મ ઉચ્ચ કક્ષાની બહુ જરૂર છે. તેવી કલાની સહાયથીજ ચક્ષુદ્વારા મનને પોપણ મળે છે; અને મનની છાયા પાછી ચક્ષુદ્વારા સૃષ્ટિ ઉપર પડે છે. સોળ કલાના સૂર્યથી મન અને આંખ બન્ને સતેજ થાય છે. એક વિદ્વાને ગણિતના કોષ્ટકમાં ઉમેર્યું છે કે હઝાર વાત કરનારા માણસો મળે ત્યારે સો વિચાર કરનારા સાંપડે; અને સો વિચાર કરનારા મળે તો એક અવલોકન કરી શકે એવો સુઘડણો માણસ મળે. અવલોકન કરવાની શક્તિ બહુ અમૂલ્ય છે, અને અવલોકન શક્તિ ઉપર જ કલાની ઇમારત રચાએલી હોય છે.

કલાનો ઉદ્દેશ આંખને કેળવવાનો છે. તેને છેતરવાનો નહિ; અને આંખ કરતાં પણ મન સાથે તેનો વધારે નિકટનો સંબંધ છે.

કલાથી પુણેલાં આવાં અંતર્યક્ષુ પડેજ આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જે ખરું સત્ય છે તે જ વિશુદ્ધ અને સાદું છે. સત્ય તેજ સદ્ગુણ અને સત્ય, સદ્ગુણ અને સૌન્દર્ય એ સર્વ એકા અને તેજ સૌન્દર્ય. કાર એકજ સ્વરૂપ છે. વીકટર પુસોએ કહ્યું છે કે “સત્ય, સદ્ગુણ અને સૌન્દર્ય એ માત્ર ધર્મરતાં ત્રણ અંગો છે. આપણને એ ત્રણમાં જે તત્ત્વ આકર્ષક લાગે છે તે તેની પાછળ રહેલું ચેતન, અગર દિવ્ય સ્વરૂપ છે તે; અને પરમાત્મા તરફની આપણી લક્ષિત માત્ર આ ત્રણ તેના અંગો તરફના આપણા પ્રેમભાવે

પ્રાદુર્ભાવ પામે છે." આ કારણને લીધેજ કલાકાર પોતાની સારામાં સારી કૃતિથી પણ સંતોષ પામતો નથી. કારણ તેનાં અંતર્યક્ષુ જેમ જેમ ઉધડે છે તેમ તેમ તેનાં ધ્યેય વધારે ને વધારે દૈવી બનતાં જાય છે, અને સૌન્દર્ય તથા સસની આ પરિસીમાએ જ્યાં સુધી પહોંચાતું નથી ત્યાં સુધી અસંતોષજ રહી વધારે ને વધારે સુધારાની ટોચે પહોંચવાની તેની તીવ્ર આતુરતા કાયમજ રહે છે. આવો અસંતોષ એજ પ્રગતિનો ચાલક હેતુ થઈ પડે છે. મહાન સંતોષની દશા જેમ સુધારાના પ્રયત્નોની પરાકાષ્ઠાતું પરિણામ છે તેમ વધારે સુધારાની જિજ્ઞાસાનું પણ તેમાંજ વિરામ છે. મનુષ્ય જીવનને તેમજ કલાને કોઈ વાર પણ શ્રેષ્ઠ ઉત્તતિના શિખર ઉપર આવવાનું શક્ય નથી. સદાકાળ તે પ્રગતિના પગથીયાં ઉપરજ ચડતું ને ચડતું રહી શકે. પરિણતિ નહિ પણ પરિપૂર્ણ થવાની પ્રવૃત્તિ એજ આપણી ધૃમ્મિરી બક્ષીસ છે. સિદ્ધિ નહિ પણ સાધનોની અખંડિત શ્રેણી એજ જન સમાજ-જનો પણ વારસો છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે સસ, સદૃશ્ય અને સૌન્દર્ય એ માત્ર એક જ વાજાંત્રના ત્રણ તારો છે એમ આપણને દેખાય છે કલા અને વિજ્ઞાન. ત્યારેજ કલા અને વિજ્ઞાનનો નિકટનો સંબંધ આપણે સમજી શકીએ છીએ. વિજ્ઞાનથી આપણે સસનું સંશોધન કરી શકીએ છીએ; ત્યારે સૌન્દર્યનું દર્શન આપણને માત્ર કલા-દ્વારાજ થઈ શકે છે. વિજ્ઞાન અને કલા એ બેને ધણીવાર બે સહચરી, બે બેનોની ઉપમા આપવામાં આવે છે. વધારે વાસ્તવિક રીતે બેતાં તેમનો સંબંધ ભાઈ બેનના જેવો છે. લલિત કલા લલનાના જેવી છે. વિજ્ઞાનની પેઠે તેને તનતોડ કષ્ટ કરવાની જરૂર પડતી નથી. પરંતુ ગૃહિણી પેઠે પરિશ્રમભર્યા પણ આનંદ વ્યક્ત કરાવી ગૃહજીવનમાં જ્યાં જ્યાં નજર પડે ત્યાં ત્યાં સૌન્દર્યની પ્રતિભા આગળ ધરી મોહમંત્રથી શાંતિ ફેલાવો એવો કલાનો સંદેશો છે. વિજ્ઞાનના વિહારમાં મસ્તિક અને હસ્તનો ઉપ-યોગ કામમાં આવે છે. પણ કળાની કેલીમાં તો હસ્ત અને મસ્તિક ઉપરાંત હૃદયના પણ ધબકારા ગણવા પડે છે.

કલાના વિકાસમાં આ પ્રમાણે સહાયતા અને સસિકતાનો સંબંધ આવેલો હોવાથી કલાની ઉત્પત્તિ ધર્મની ભાવનામાં- કલા અને ધર્મ. થીજ થઈ શકે છે. કુદરતમાં જે સૌન્દર્ય દેખાતું હોય તેથી પણ અધિક અમત્કારવાળાં સૌન્દર્યને જનમ

આપવા કલાની ઘેઝઝા હોવાના કારણે આપણે આપણા આદર્શો ઉચ્ચ અને અધિક ઉચ્ચ કેટલી ઉપર ચઢાવી રાખવા પડે છે. આવા ઉચ્ચ આદર્શો માત્ર દેવી જીવનમાં ઉપલબ્ધ હોવાના કારણે આપણે દેવોની આરાધના ભક્તિભાવથી કરવાની જરૂર પડે છે. મનુષ્યની મલિનતાથી દૂર રહેવું હોય તો દેવો તરફની ભક્તિ જીવતી ન્યોત જેવી સતેજ રાખવી જોઈએ. પવિત્ર ગંગાજીની કેટલી મલિનતા, કેટલી અધોગતિ થઈ છે તે હુગ્રીના પાણીમાં પગ મૂક્યાથી સમજાય એમ છે. પરંતુ તેની વિશુદ્ધતાનો અનુભવ લેવો હોય તો કલકતાથી હરદ્વાર સુધી ચઢી ત્યાંના પવિત્ર સ્રોતની આનંદલહરી અનુભવી તેથી પણ ઉપર ભાગીરથીની સહસ્રધારાના મૂળ તરફ ચઢતાં ચઢતાં ગંગોત્રી સુધી જવું જોઈએ, અને ત્યાંના હિમાચલ શિખરો ઉપર ચઢી સ્વયંભૂ શંભુની જટા સુધીની વિશુદ્ધિની કલ્પના કરી આપણા આદર્શ-માંથી સર્વ વ્યથા અને મલિન અંગો ઘોઈ નાખવાં જોઈએ. આવી દિવ્ય કલ્પના વિના આધુનિક કલાનો વિનિષાત કેટલો થયો છે તે સમજી શકાશે નહિ.

ગ્રીસ દેશના પુરાણોમાં એવી એક દંતકથા છે કે જ્યારે ત્યાંના પ્રસિદ્ધ શિલ્પકાર પ્રોમીથીયુસે મિનરવા-દેવી શાર-કલાનું દિવ્ય અંગ. દા-ની પાપાણની પ્રતિમા બનાવી ત્યારે તેના અતિ-શય સૌન્દર્યથી દેવી સરસ્વતી પોતે વૃધ્ધમાન થઈ કારીગરને સ્વપ્નામાં સૂચવ્યું કે તેને જો એ પ્રતિમા હજી વધારે સુંદર બનાવવા માટે સ્વર્ગમાંથી પણ કાંઈ દેવગી જોઈતી હશે તો દેવી પોતે તે લાવીને આપશે. શાણા પ્રોમીથીયુસે આરાધના કરી કે તેને પોતાને સ્વર્ગમાં દેવીએ દાખલ કરવો કે ત્યાંની દિવ્ય સામગ્રી પોતે તપાસી જરૂરનાં સાધનો પોતે પૃથ્વી ઉપર આણી શકે. મિનરવા તેને સ્વર્ગમાં પોતે ઉચકી ગઈ અને ત્યાંથી પ્રોમીથીયુસે અગ્નિ પૃથ્વી ઉપર આણ્યો, અને તેની અમર ન્યોતિનું સ્કુરણ કરી પાપાણની સુંદર પુતળામાં જીવ મૂક્યો, કે જેમાંથી એક અતિ રૂપવતી યુવતી પ્રકટ થઈ શકી. આપણી કલાના આદર્શ દિવ્ય રાખ્યાથી આવી ઈશ્વરી બક્ષીસ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

પિગમેલીયન નામના બીજા ગ્રીક શિલ્પકારે એક યુવતીની પ્રતિમા એવી સુંદર ઘડી કે તે પોતે પોતાની કૃતિના મોહ-કલાનો અમર આત્મા. પાશમાં ફસી પડી મુગ્ધ બની જઈ પોતાનું કામ પણ ભૂલી ગયો. આહાર, વિહાર, નિદ્રા વગેરે ને

તિલાંજલિ આપી પોતાની આદર્શ દેવીની આરાધના કર્યામાં તે એટલો નિમગ્ન બની મશગુલ રહ્યો કે થોડા કાળ પછી સૌન્દર્યની અધિકતા દેવી વીનસે તેના ઉપર તુષ્પમાન ઘર્ષ તેની પાપાણ્વની પૂતળીમાં રતિનું રૂપ હતું જ તે સાથે જીવની પણ બક્ષીસ આપી. પુતળું સજીવન થયું. પિંગ-મેલીયન તેની સાથે પરણ્યો અને સુખી થયો. આ પ્રમાણે જડ પ્રકૃતિ પાછળ છુપાએલા ચેતનની અનન્ય ભક્તિથી આરાધના કરવાથી આપણા ઉચ્ચ આશયો પ્રવૃદ્ધ કરી શકાય છે તેનું આ દર્શાવ છે.

ખૂબસુરત નરકીસસ નદીના પ્રવાહમાં પડેલા પોતાનાજ પ્રતિબિમ્બ-થી એટલો મોહિત થઈ ગયો કે પોતાનું ભાન કલામાં પ્રેમનો અંશ, બહી તે અશાશ્વત પ્રતિબિમ્બ તજે છુપાએલાં અનાદિ અને અનન્ત તરવની આરાધના કરતાં કરતાં તે ઈશ્વરી સત્તા સાથે તન્મય તદાકાર થઈ, નદીમાંનું પ્રતિબિમ્બ ચૂંટવા જતાં ઢૂબી મુઓ. પરંતુ તે જગાએ તે ઈશ્વરી સત્તાની હયાતી સૂચવનાર નરગીસનું સુકોમલ અને સુવાસવાણું ફુલ ઊગી નીકળ્યું.

આ સર્વ દર્શાવોનો બોધ એ છે કે આપણી કલાના આશયો અને આદર્શો ધાર્મિક અને દિવ્ય જ્યોતિર્વાળાં કલાનો દૈવી આશય. રાખવાં જોઈએ. અકબર બાદશાહે કહ્યું છે કે કલાને સન્માર્ગે ચલાવવી હોય તો તેથી ઈશ્વરી સત્તા અને ઈશ્વરી સદ્ગુણો સમજવામાં ઘણી સદાય મળે છે. મનુષ્ય જીવનમાં માનસિક વિકાસ અને આધ્યાત્મિક જીવન સાધવી હોય તો કલાનો દૈવી સંદેશો આપણે સારી રીતે સમજવો જોઈએ. અકબર બાદશાહે પોતાનો એક નવો ધર્મ “ઈલાહી” ધર્મ પ્રચારમાં લાવતા પ્રયત્ન આદર્યો હતો. આ નવીન ધર્મ કાંઈ જુદાં જુદાં ધર્મ સિદ્ધાન્તોમાંથી માત્ર સુગંધી પુલો ચૂંટી તેના મિશ્રણના સ્વરૂપનો ન હતો, પરંતુ તેમાં રચનાત્મક અંગ પોષવાનો તે બાદશાહનો ઉચ્ચ આશય હતો, અને તેજ ઉદ્દેશથી તેણે કલાને ધર્મની પરિચારિકા તરીકે કદબેલી હતી.

એ સિદ્ધાન્ત તો ખરો છે કે જેમ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અચંખામાંથી ઉદ્ભવે છે, તેમ કલાનો પ્રાદુર્ભાવ ધર્મની લાવના-જ્ઞાનનું મૂળ-અચંખો. માંથીજ થાય છે. જ્યોત્સુધી સૃષ્ટિના કોઈ અવનવા પ્રસંગથી આશ્ચર્ય કે વિસ્મયની લાવના થતી નથી ત્યોત્સુધી તેનું રહસ્ય સમજવાની જિજ્ઞાસા થતી નથી. જ્ઞાનની પ્રગતિ

કોઈ પણ અદ્ભુત કાર્યનું કારણ શોધવામાં જ થાય છે. આપણા ભારત વર્ષની કલાઓ ધાર્મિક ભાવનાને કેટલી ઝાણી છે તે સદંત્ર વિચારથી સમજાશે. લલિત કલાઓના મુખ્ય સ્વરૂપ પૈકી આ પ્રસંગ માટે માત્ર ત્રણ સ્વરૂપો ઉપર આપણું લક્ષ પરાવીશું. એક શિલ્પકલા; તેના બે ભાગ હોય છે. ઇમારતી શિલ્પ અને બીજું પ્રતિમાનું શિલ્પ. બીજી ચિત્રકળા. આ ત્રણે કલાઓની પ્રગતિનો ઇતિહાસ તપાસશો તો માંલમ પડશે કે પ્રારંભથીજ તેની સાથે ધર્મની ભાવના સંયોગે જોડાયેલી છે. પ્રથમ તો દેવની કલ્પના સાધારણ મનુષ્યો માટે આકર્ષક કરવા માટે તેની મૂર્તિ-પ્રતિમા-જનાવવી જોઈએ. પરંતુ આ પ્રતિમા સ્થાપવા માટે તેથી પણ પૂર્વે મંદિર બાંધવું જોઈએ. મંદિર બંધાયા પછી તેમાં દેવની મૂર્તિની સ્થાપના કર્યા બાદ તેની અહોનિશ ઘેર બેઠાં પણ આરાધના થઈ શકે તે માટે તેના ચિત્ર આલેખવાં જોઈએ. આ વિચારશ્રેણીને અનુસરી કોઈ પણ દેશમાં શિલ્પની બંને કળાઓનો તથા ચિત્રકલાનો પ્રારંભ થયો છે એવું સહજ જણાય છે.

યુરોપમાં જોશો તો ત્યાંના શિલ્પના શ્રેષ્ઠ નમુના ત્યાંના મંદિરો અને દેવગૃહો ધાર્મિક પ્રગતિ માટેજ યુરોપના શિલ્પના બંધાએલાં જણાશે. લાંડનમાં વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી નમુના તથા સેન્ટ પૉલ્સ કેથીડ્રલ; પારિસમાં મેદેલીન તથા નોટ્રાદમનાં દેવળો; રોમમાં સેન્ટ પીટર્સ ચર્ચ તથા પાન્થીયન; વેનીસમાં સેન્ટ માર્કો; ઇસ્ટર્બુલમાં સેન્ટ સ્ટીફન એ લગ્ન મકાનામાં શિલ્પશાસ્ત્રની પરાકાષ્ઠા નજરે પડે છે. એ સર્વ ધર્મની ભાવનાનો પ્રતાપ છે. હિંદુસ્તાનમાં જો કે હિંદુ ધર્મની પરિચારિકા તરીકે શિલ્પકળા બહુ ખીલેલી નથી તોપણ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મદુરાનાં લગ્ન દેવાલયો, તંજાવર અને ત્રિચિનાપલ્લીનાં હેરત પમાડે તેવાં મંદિરો આ ધર્મની ભાવનાનાં જ ચિહ્નો છે. તેજ પ્રભાણે બૌદ્ધધર્મના પ્રચારની નિશાનીઓ તરીકે એલોરાની ગુફા અને બીજા સ્તૂપો હજી કાયમ છે. ઇસ્લામી ધર્મના ઉત્સાહના પરિણામે આપણા દેશમાં ઘણી સુંદર મસ્જિદો તથા મકબરોઓ બંધાયાં છે. જગવિખ્યાત તાજમહેલ તથા ફતેહપુર સિક્રીમાં સેલીમ ચિસ્તી ઓલીયાની કબર પણ શિલ્પના નમુના તરીકે મરાહુર છે. ધાર્મિક ભાવનાના જ પગલે પગલે મદ્રાસ પુરુષોત્તરેશ્વરના આપણા હિંદુસ્તાનમાં ઇમારતો સ્થાપવાને પણ આ સીદીના બીજે પગથીએ રતી શિલ્પ. , સ્થાન મળે છે, અને આ દેશના મહારાજાઓ,

બાદશાહો તથા બ્રિટિશ શહેનશાહતનાં પ્રતિનિધિ વાઇસરોયોએ બંધાવેલાં ભવ્ય મકાનો દેશની શિષ્યસમૃદ્ધિમાં વંધારો કરી રહ્યાં છે. દિલ્હીના કુંતુબગિનાર અને દિવાનેખાસ તથા મોતીમસ્જિદ, આગ્રાનો કિલ્લો, લખનૌમાં છમામ બારાનું મકાન તથા હુસેનાબાદ, તેમજ હાલના જમાનામાં બાધેલા કલકત્તામાં વિક્ટોરીયા મેમોરીયલ તથા મુબાઈમાં ગેટ વે ઓફ ઈન્ડિયાનાં મકાનો આજ વર્ગમાં આવે છે. આપણા દેશમાં મદાન અશોકે બાંધી રાખેલા કીર્તિસ્તંભોનો પણ આ દેશની શિષ્ય-કલાની પ્રગતિના સૂચક ચિહ્નો તરીકે સ્વીકાર કરી શકાય એમ છે.

લલિત કલાઓની પ્રગતિની રૂપરેખા દોરવામાં પુર અને પ્રાસાદના શિલ્પને જો કે મેં પહેલું સ્થાન કઈ કલા પ્રથમ પ્રદુષ્ટ આપ્યું છે, પરંતુ તેથી કાળના ક્રમમાં શિલ્પની યત્ના પામી ? આ શાખા પહેલી પ્રગતિમાં આવી એમ મારો અર્થ નથી. કાળક્રમે પહેલું સ્થાન તો પ્રતિમાના શિલ્પને આપવું જોઈએ. પ્રતિમા અગર મૂર્તિ એ મનુષ્યની સૌથી વધારે સ્થુળ અને ગૌણ ઇન્દ્રિયના પ્રદેશ સાથે સંબંધ રાખે છે. સ્પર્શેન્દ્રિય સર્વથી પહેલી ખીલે છે અને તે કેવળ સરળ અને અકલ્પિત હોય છે. ઇશ્વરની દરપના કરવામાં જ્યાં માત્ર આસ્થાથી ચેતાયેલો નથી ત્યાં એક જડ પાપાણુનો કડકો, માદળાણું, તાવીજ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. છાતી સરખું તે દાખી શકાય છે. અશુભ-જ્ઞાન આવતાં વાર લાગે છે. પણ સ્પર્શજન્ય જ્ઞાન તો પ્રેરણા જેવું જ અશિક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી ચિત્ર કરતાં પ્રતિમાદ્વારા ઇશ્વરનું જ્ઞાન આપણને સહેલું લાગે છે. ચિત્રશાસ્ત્રમાં જેટલી ગારીકાઈ અને સંદેહ સંભવતાં માટે અવકાશ છે તેવો અવકાશ શિલ્પશાસ્ત્રમાં નથી, અને તેજ કારણથી ચિત્રકલા કરતાં શિલ્પકલાને પ્રથમ પ્રદક્ષિતા પ્રાપ્ત થએલી હોવી જોઈએ.

આપણા ભરતખંડમાં તો શિલ્પ અને ચિત્રકલા બન્ને પ્રારંભમાં ધર્મની ભાવનાથીજ પોષાવા લાગી. જ્યારે જ્યારે અવતાર. પૃથ્વી ઉપર ધર્મની ઝાંઝાનિ થાય છે તે તે યુગમાં ઇશ્વર મનુષ્યનો અવતાર ધારણ કરી મનુષ્ય દેહે જન્મ લે છે, આ દરપના કેટલી ગદન છે ! જ્યાં તેમાં કેટલું સૌન્દર્ય રહ્યું છે ! અવતારના સંબંધથી જેવી રીતે દેવને પણ કામ ક્રોધ મોહ ભ્રમરૂપી

મનુષ્યના પંડરિપુત્રે ચેપ લાગે છે તેવી રીતે તેના જાદલામાં પામર મનુષ્ય-
માં પણ દૈવી સદ્ગુણોના પ્રાદુર્ભાવ થતો નજરે પડે છે. આ પ્રમાણે
સારા નરસા ગુણોની દેવ અને દાનવો વચ્ચે આપ લે અને લલાણી યતાં
આખરે સત્યનો જ વિજય થાય છે. એવા પ્રસંગોથી જેવી રીતે સત્ય
તરફ આપણી આસક્તિ વધે છે તેજ પ્રમાણે નીતિ તરફ આપણી નમ્રતા
અને પક્ષપાત પોષાય છે. અને તેના જ પ્રભાવથી સાન્દર્ય તરફ આપણી
પ્રીતિ ઉભરાય છે. આ સર્વ ધામિક લાવનાનો પ્રભાવ છે. અને દિગ્દુસ્તા-
નમાં શિદ્ધપક્ષા અને ચિત્રકલા તેજ કારણથી પ્રારંભમાં દેવોની જ સેવા
માટે નિર્મિત થએલી હોવી જોઈએ.

ધ્રુમારતી શિદ્ધમાં ચિત્રકલા કરતાં પણ વધારે ચઢીઆતી એક
પ્રકારની અપૂર્વ સૂક્ષ્મતા રહેલી છે. અખંડ,
નિર્માણશિદ્ધ. અનાદિ અને અનંત શક્તિ તરફ મનુષ્યના
હૃદયમાં જે આકર્ષણ છે તે માત્ર બાથમાં બીડી
શકાય તેવી મૂર્તિ તરફની સ્પર્શ મર્યાદિત લાવનામાં લય પામી શકતો નથી.
તેમ માત્ર ચક્ષુને આલ્લાહ આપનારાં ચિત્રપટમાં તે વિરામ પામી શકતો
નથી. તે મહાન અમૂર્ત દિવ્ય અદૃશ્ય તરફની આતુર આસક્તિની તુમિ
માટે તો તેવુંજ સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય સાન્દર્યનું સ્પુરણ કરાવે એવી ગંભીર
કૃતિ જોઈએ. એક લબ્ધ અને રૈદ્ર રસને તૃપ્ત કરે એવાં છતાં અતિ
સુંદર કેથીકૂલનું વર્ણન કરતાં મેડમ દી સ્તાલે કહ્યું છે કે તેના ગંભીર
સહવાસમાં આગતાં હિમ જેવા શિલીબૂન સંગીતનું તે લાન કરાવતું હતું.
જડમાં ચૈતન્ય, પાષાણમાં ચિત્ત જોડાની તે પ્રતીતિ આપતું હતું અને તેનાં
ગવાક્ષરૂપી ચક્ષુઓ પારદર્શક રંગની રરિમનો પ્રવાહ વર્ષાવી રહ્યાં હતાં. અનંત
અગોચર અજરામર શક્તિના ધામે પહોંચવાની પિપાસા હોય તો આવા
શિદ્ધના સાન્દર્યનાજ ધુન્ડાથી તૃષ્ણા મટાડી શકાશે. આપણા મંસ્કૃત
સાહિત્યમાં પણ પુર અને પ્રાસાદના શિદ્ધ જાગ્યત અંથો ગ્યાએલા જણાય
છે. હાલમાંજ વડોદરા રાજ્ય તરફથી ‘ગાયકવાડ પ્રાચીન સાહિત્યમાળા’માં
સમરાડ્ગણ નામનો અંથ પ્રકટ થયો છે તેમાં આ શિદ્ધની લાવનાનું
સારી રીતે દિગ્દર્શન કરેલું છે.

જાણ્યત્રમાં જેવી રીતે દસ આદેશો આપ્યા છે, તે પ્રમાણે આપણે
દશ આદેશ. પણ દસ કરમાનો પાળવાની જરૂર છે,

૧. કોઈ પણ હિન્દીવાનને પ્રાસાદ, હર્મ્ય કે અંગતો બંધાવવો હોય તો તેણે હિંદુ શિષ્યશાસ્ત્રના અભ્યાસવાળા સૂત્રધાર પાસે તેના નકશો કરાવી તેના હસ્તકળ તે બંધાવવો.
૨. કોઈ પણ હિન્દીવાને પોતાના ઘરનો શણગાર કરવો હોય તો ખુરશી, કોચ, ફરનીયર વગેરે સર્વ ગૃહસ્તંભારનાં ઉપસ્કરણ હિંદી કારીગીરીનાં પસંદ કરવાં.
૩. મૃદ્ધિસાન્દર્ભ અને કલાલાવણ્ય માટે આદરલાવ ઉભો થાય તે માટે શાળાઓનાં મકાનો તથા બીજાં સર્વ જાહેર મકાનો આસપાસ સુગંધી ફૂલ સાથેના બાગબગીચા, જળાશયો, પુવારા વગેરે મનરંજન થાય તેમ રચાવવાં.
૪. લાવણ્યની પૂજા માટે જાપાન દેશ પ્રમાણે જાહેર તહેવારો પસંદ કરવા જેવા કે વસંત ઋતુમાં વસંતપંચમી; શરદ ઋતુમાં શરદ પૂર્ણિમા; હેમંતોત્સવ કે જે દિવસે કમળ અગર કુમુદિનીના ફૂલોથી સર્વ ઉત્સવ વિહારીઓ સન્ન થાય કે અશોકના પહેલાં અંકુર ફૂટવાના પ્રસંગે લક્ષ્મીનાઓ અલક્ષ્મી લગાડેલા પગે તેને લતા ભારી સૌન્દર્યની પૂજા સ્થાપે.
૫. ધાર્મિક ઉત્સવના દિવસોએ પણ પૂજા અર્ચાની વિધિમાં ફળફૂલોવાળાં વૃક્ષ રોપવાની વિધિ હાખલ કરાવવી.
૬. શાળાનાં મકાનો તેમ જાહેરનાં બીજાં જાહેર મકાનો ઉપર દેશના પુરાણોમાંથી ભોધ અને નીતિમૂલ્યક ચિત્રપટો દિવાલના શૃંગાર માટે ચિતરાવવાં.
૭. ધનાદય ગૃહસ્થોએ પોતાના ગૃહસ્તંભારમાં હિંદુસ્તાનની ચિત્રકલાના નમુનેદાર ચિત્રો એકત્ર કરી તેનું પ્રદર્શન કરાવવું.
૮. દેશના સંગ્રહસ્થાનોમાં હિંદુસ્તાનના શિષ્યનાં પૂતળાંઓ તથા ચિત્રોનો સંગ્રહ કરાવવો.
૯. પરદેશની લલિત કલાઓના અભ્યાસ માટે હોતકર યુવાનોને શિષ્યવૃત્તિ આપી કલાની કેળવણી માટે પરદેશ મોકલવા; અને
૧૦. દેશના કારીગરોએ પોતાના સાંકડાં મન પ્રપુલ્ક કરી સૌન્દર્યની ઉપાસના માટે પરદેશના લાવણ્યમય નમુનાઓને પોતાના કારખાનામાં સ્થાન આપવું.

રકેચ દ્રોણ

ચિત્રકામનો વિષય કેટલાંક વર્ષોથી શાળામાં એક વિષય તરીકે દાખલ કરવામાં આવેલો છે. એ વિષય દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે ધોરણ-વાર ચિત્રકામમાં શું શું ચીતરાવવું તેની યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી. આ પ્રમાણે ચિત્રો ચીતરાવવાની પ્રજ્ઞાલિકા ઘણા વખત સુધી ચાલી, પણ અનુભવથી માલમ પડ્યું કે એ યાદીને વળગી રહીને દરારેલાં અમુકજ ચિત્રો દોરાવવાથી છોકરાંઓને એ વિષયનું વધારે સંગીન શિક્ષણ મળતું નથી. વળી એમ કરતાં બાળકને પોતાને જાતે અવસોદન કરવાનો અને પોતાની પમંદગી પ્રમાણે ચિત્રો દોરવાનો લાભ ઓછો મળે છે, તથા યાદીમાં મુકરર કરેલાંજ ચિત્રો દોરાવવાથી આ કળાનું શિક્ષણક્ષેત્ર મંકુ-ચિત્ત બને છે, અને તેમાં મુકરર કરેલાં પ્રાણી, ફળ, કે પદાર્થ ન મળે ત્યારે મૂળ પદાર્થ પરથી ચિત્ર દોરાવવાને બદલે ચિત્ર પરથી નકલ કરાવવી પડે છે. તેથી ચિત્રકામના ખાસ હેતુ સંપૂર્ણ રીતે પાર પડતા નથી. આ બધી હકીકતો ધ્યાનમાં લઈને આપણા ખાતા તરફથી પ્રાથમિક શાળાઓ માટે સન ૧૯૨૪માં ચિત્રકામનો નવો અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો. તેમાં સ્મૃતિ ચિત્રકામ, કલ્પના ચિત્રકામ, પદાર્થ ચિત્રકામ વગેરે બાબતો દાખલ કરેલી છે.

નાનાં બાળકોને ચિત્ર દોરવાં બહુ ગમે છે. નિશાળમાં આવ્યા પછી એકલા કે મૂળાક્ષર શીખવાને બદલે લાકડી, પેડું, પેડું ફેરવવાનો સળીઓ, મરઘીનું બચ્ચું, વગેરે તદ્દન સાદા ને સહેલા આકારો દોરવાનું બાળકોને વધારે ગમે છે. આવા સાદા આકારો દોરવામાં તેઓ કંઈકે ઓર આનંદ અનુભવે છે. તેમનું આ વખતનું ચિત્ર આપણને મુંદર લાગતું નથી, પણ બાળકો તેવાં ચિત્રોને પોતાની અજબ કૃતિ માને છે. આમ બનવાનું કારણ એ છે કે નાનાં બાળકોમાં સૂક્ષ્મભેદ પારખવાની શક્તિ બહુ ઓછી હોય છે તેથી તેઓ ફક્ત આકાર પરજ વિશેષ ધ્યાન આપે છે, અને મુખ્ય ભાગો જ બતાવે છે. પ્રમાણનું જ્ઞાન આ વખતે તેઓને બરાબર હોતું નથી. બાળકોની આ સ્વાભાવિક શક્તિને યોગ્ય માર્ગે વાળી પોતાના કામમાં સરળતા શી રીતે થાય તેનો વિચાર કરતાં શીખવાની ટેવ પાડવામાં આવે તો આ કામમાં બાળકો લવિષ્યમાં વધારે નિપુણતા મેળવી શકે. આથી છોકરાં જે કંઈ જુએ તેનું અવસોદન કરે, પછી તેનું સાદું ચિત્ર

એટલે સ્કેચ ડ્રોઇંગ દોરી લે, પછી તેમાં રમરણશક્તિને આધારે ચોખ્ખું દેર-
દાર કરે, અને છેવટે સંપૂર્ણ ચિત્ર તૈયાર કરે. આ ક્રમ લક્ષમાં રાખી
આ સાથે અમે કેટલાંક એવાં ચિત્રો ત્રણ કક્કડે દોરી બતાવ્યાં છે.

આ ચિત્રોમાં પ્રથમ સાદું ચિત્ર છે, જેમાં સામાન્ય આકાર અને પ્રમાણ
ધ્યાનમાં લઈ સામાન્ય દેખાવ ચીતરી બતાવ્યો છે. સૂક્ષ્મ બેઠ આ વખતે
ધ્યાનમાં લીધા નથી. બીજા ભાગમાં ચિત્રના મુખ્ય ભાગ દોરી બતાવવાનો
પ્રયત્ન છે, અને ત્રીજા ભાગમાં પુરું ચિત્ર આપ્યું છે.

પહેલા ચિત્રમાંજ આમ ક્રમે ક્રમે દેરદાર કરીને સંપૂર્ણ ચિત્ર દોરવાનું
છે. વખતના પ્રમાણમાં ઝડપથી કેમ દોરવું, અને પછી તેમાં કેવી રીતે
ઘટતો દેરદાર કરવો તેની સમજ પડે એ હેતુથી આમાં ત્રણ કક્કડે ચિત્ર
દોરી બતાવવામાં આવ્યાં છે. આ ત્રણ પગથીઆંમાંના કયા પગથીઆં
સુધી છોકરાંએને લઈ જવાં એ છોકરાંએની શક્તિ પર આધાર રાખે છે.

આ પદ્ધતિથી થોડાં ચિત્રો દોરવાનો મહાવરો થયા પછી બાળકો
ઘણાજ આનંદથી સરસ ચિત્રો દોરી શકશે અને આવી જાતનો તેમને
મળેલો અનુભવ સાદાં ચિત્રદ્વારા પોતાની કલ્પના કે સ્મૃતિ બ્લેક કરવામાં
વિશેષ મદદગાર થશે.

આ ચિત્રો બાળકોનેજ ઉપયોગી છે તેમ નથી. પણ શાળામાં શીખ-
વાતા ઘણા વિષયો જોડે તેમને સંબંધ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે ચિત્ર-
કામ એક વિષય છે; તે ઉપરાંત બીજા વિષયો શીખવવામાં ચિત્રકામ ઉત્તમ
સાધન પણ છે. તે સાધન બીજા વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવવામાં તથા ચિર-
સ્થાયી સંસ્કાર પાડવામાં વધારે ઉપયોગી છે. શાળામાં શીખવાતા વિષયો,
જેવા કે વાર્તા, ઇતિહાસ, જૂગાણ, આરોગ્યશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, ગણિત,
વગેરેમાં આવાં સ્કેચ ડ્રોઇંગ ઘણાં મદદગાર થઈ પડે છે.

દાખલા તરીકે વાર્તા લઈએ. આ વિષય વધારે રસિક કરવા માટે
વર્ગ આગળ શિક્ષક વાર્તા કહેતા હોય તેજ વખતે કહેવાતા પ્રસંગને અનુ-
સરતાં આવાં સાદામાં સાદાં ચિત્રો દોરતા જાય તો વાર્તા સાંભળવામાં
વધારે રસ પડશે ને બાળકોના મન પર વાર્તામાં બનેલા બનાવોની અસર-
કારક છાપ પડશે તેથી રમરણશક્તિને સારી મદદ મળશે. આમ દોરેલાં
સાદાં ચિત્રો શિક્ષકે શ્રમ લઈ આગળથી તૈયાર કરી રાખેલાં સુંદર
ચિત્રો કરતાં પણ સિસ્ટનની દૃષ્ટિએ વધારે ઉપયોગી છે. વાર્તા કહેના

જતાં ને ચિત્ર દોરતા જતાં છોકરાનું ચિત્ર દોરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેનું સંપૂર્ણ ચિત્ર દોરવામાં વખત માળવાને બદલે માત્ર લીટીથીજ દોરી જતાવીએ તો તેથી પણ તેનો ખરો ચિતાર આવે અને વખત ઓછો લાગે. કાન વાર્તા સાંભળે છે તેજ વખતે આંખ દોરાતું ચિત્ર જુએ છે, તેથી વાન તે વખતેજ ચતી હોય એવો ખ્યાલ છોકરાંના મનમાં આવે છે. એ માટે વાર્તા કહેતાં કહેતાં ચિત્ર દોરવાની જરૂર ઉપયોગિતા વધારે છે અને તે પાર પાડવા માટે આવાં સાદાં સ્કેચ ડ્રોઇંગ વધારે મદદગાર છે એ સહજ સમજી શકાશે.

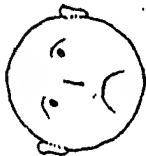
ઇતિહાસમાં આર્કાઇટનો ઘેરો શીખવતી વખતેજ શિક્ષક ઝડપથી દક્ષિણ હિંદનોજ રૂપરેખા નકશો દોરી તેમાં મદાસ, આર્કાઇટ, ત્રિચિનાપલ્લી, વગેરે સ્થળો જતાવે ને લરકરનું જવું અને નાસી જવું એ ગ્રીણાં ગ્રીણાં ટપકાંથી (.....) કે તીરની નિશાનીથી જતાવે, આરોગ્યશાસ્ત્ર શીખવતાં અન્ન-નળી, જઠર, આંતરડાં વગેરેનાં સ્થાન જતાવવા માટે સાદા આકારનું રૂપરેખા ચિત્ર જરૂર પડે દોરે, તો શિક્ષક પોતાને શીખવવાના વિષયો સરળ બનાવી શકે.

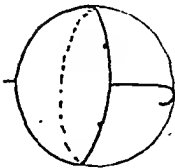
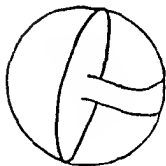
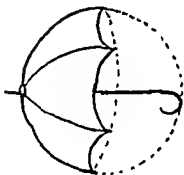
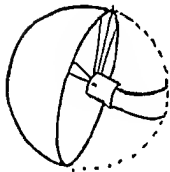
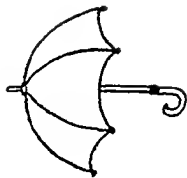
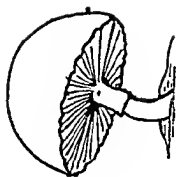
પાઠ ચલાવતાં શિક્ષક જે સાદી રેખાકૃતિઓ દોરે છે તે વિષયની સરળતા લાવવા માટે છે. તેમાં ચિત્રકળાવિધાન જતાવવાનો શિક્ષકનો હેતુ નથી. પણ ચિવકામ વિષય તરીકે શીખવવામાં આવે ત્યારે આ વિષય-માં ક્રમે ક્રમે બાળકોને આગળ વધારવાનો હેતુ હોવો જોઇએ.

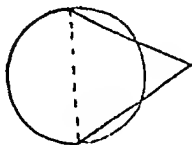
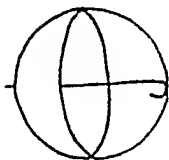
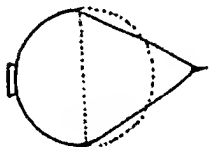
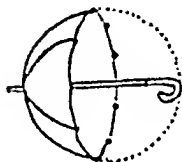
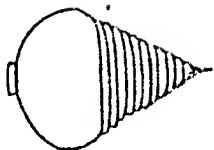
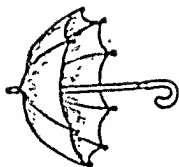
એમ. ઇ. મિશન
ટ્રેનિંગ કોલેજ દ્વારે પીમન.
ગાંધીરા. }
ગાંધીરા.

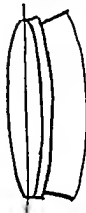
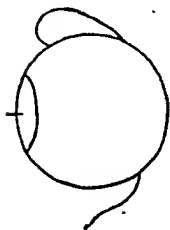
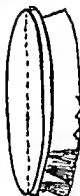
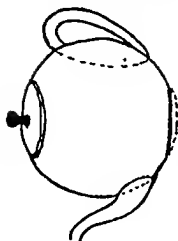
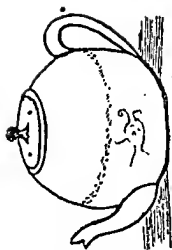
પ્રોપટલાલ ભવાન ગાંધીરા,
ધનેશ્વર હરગોવિંદ જોશી,

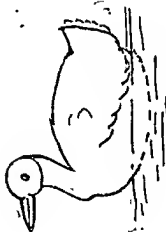

પીટલી

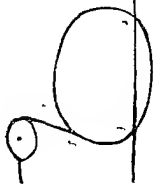
બ્રશ

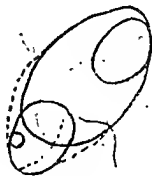
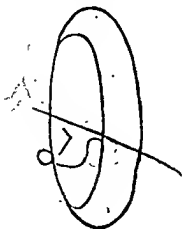
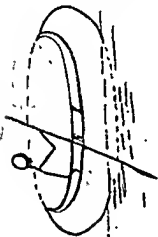
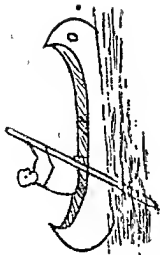

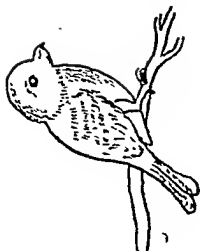
માછલી

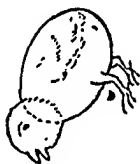
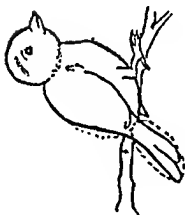
મતડે

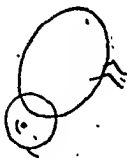

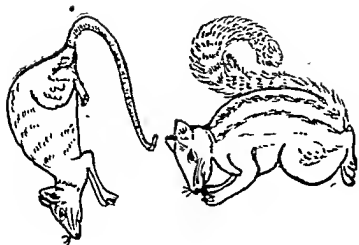

ચકલી

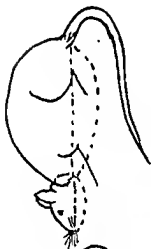

મરધી

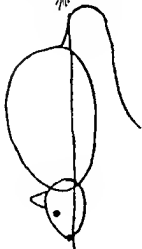

ઉંદર

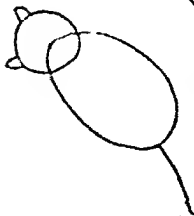
ખીસકાલી

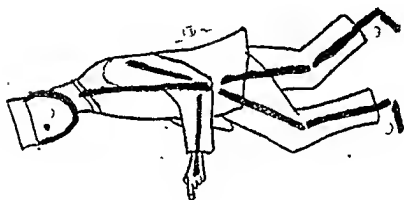
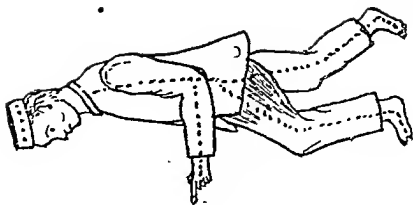

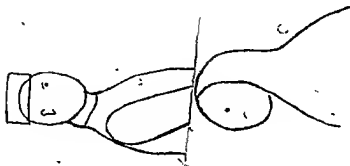

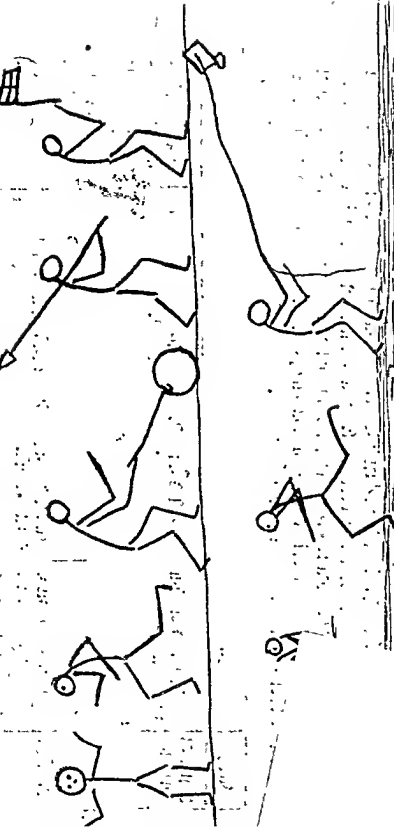
ମାଆ

ବିଆ

૪. મિશન ટ્રેનિંગ કોલેજ, દોર: વીમન,
 ગાધરા.

પો. ભ. ગાહિલ,
 ધ. હ. જોશી,

ગ્રામાસાની નકતુમાં વ્યાગકામ અને તેને લગતા સહિનિરીક્ષણના કામની માસવાર વહેંચણી
(કન્યાશાળા તથા ટ્રેનિંગ કોલેજ માટે)

ગોધરા મિશન ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ચતાં સહિનિરીક્ષણને લગતાં કામની યાદી શિક્ષકોની નળું માટે નીચે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. ચેતપોતાની શાળામાં એ વિષય સંબંધી કામની યોજના કરવામાં શિક્ષકોને તેથી મદદ મળી શકશે. અમારી નળું પ્રમાણે એ વિષય પ્રાથમિક શાળાના ધોરણમાં દાખલ થવાને પાંચ વર્ષ થઈ ગયા છતાં એના પર ધણીબરી શાળાઓમાં, ખાસ કરીને કન્યાશાળામાં, ખિલકુલ લક્ષ આપવામાં આવતું નથી. આથી છે કે આ યાદી પરથી ચેતપોતાની શાળામાં એ વિષય સંબંધી કામની યોજના કરવાનો શિક્ષકો પ્રયત્ન કરશે અને ઉપર દર્શાવેલી ખામી દૂર કરશે.

તન્ત્રી.

ધોરણ	બુલાઈ	ઓગસ્ટ	સપ્ટેમ્બર	ઓક્ટોબર	રિમાર્ક
કન્યાશાળા બાળવર્ગ	કાઠીબાં કે કાચલીમાં મકાઈ વાંચે.	બાબરી કે મગ વાંચે.	બુધાર કે સુ- દીધ વાંચે.	સુ-ધઈ કે ચણા વાંચે.	આ વર્ષ પહેલા ધોર- ણના ક્યારા સાફ કર- વાના કામમાં તથા નિ- શાળની આસપાસના રસ્તા પર ઉગેલું ધાસ કાઢવામાં મદદ આપે.
ધો. પહેલું.	બીની રેતીયાં મકાઈ અને ચીલકાંતાં બી વાંચીને તેની વધિ બુએ. ક્યારા સાફ	બાબરી કે મગ અને હબરીગોટા વાંચે.	તાંદળને વાંચે.	રેથીની ભાટ અને ધાણા વાંચે.	

કરીને તેમાં મકાઈ અને ચીભડાનાં બી વાત્રીને ઉછેરે. આખા વાવે.

ધો. બીન્દું.

જુવાર, ગંગર, આંગો, પુવેર અને કાકડી વાવે, ઉછેરે અને તેની વૃદ્ધિનું અવલોકન કરે.

ધો. ત્રીન્દું.

વાદળાંનું અવલોકન કરાવવું. ચકરીઆ, અળવી, આફુ, હળદર, વાલોળ તથા કહોળાના બી વવરાવવાં. મરચી, રીંગણી અને આવડાનું ધર કરાવવું.

ધો. ગોથું.

દેડકાંનાં છડાં મેળવી, તેની જુદી જુદી અવસ્થાનું અવલોકન કરાવવું. મકાઈ અને વાલની બીન્દોઈ વ કિ-યાનું અવલોકન કરાવવું તથા

પુલસીનાં બી છંટાવવાં લીંબુડી, મગફળા, દિવેલી, બાજરી અને મગ વાવે, અને અવલોકન કરે. ગંગ-રનું ધર રોપાવવું.

પુલસી તથા ધઉ અને ચણા ધાસનું અવલોકન આ કસુમાં કરાવવું.

પુલસી તથા ધઉ અને ચણા ધાસનું અવલોકન આ કસુમાં કરાવવું.

મવારવાવે. મરચી, રીંગણી અને આવડાનું ધર રોપે.

ગાજર, મુળા, ડુંગળીનું ધર કરે, અને તાંદળાને વ-મેથી અને ધાણા વાવે.

વાવેલા છોડ, વેલા ધગેરેનાં મૂળ, પાદડાં અને યડનું અવલોકન કરાવવું તથા તેઓનો મુકાબલો કરાવવો અને ચિત્રકામ સાથે ગંબધ લેડવો.

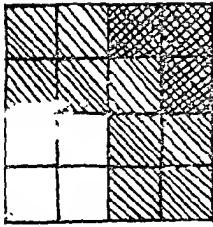
દિવેલીનાં પાંદડાં ખાઈને જુવી શકે તેવા રસમના કીડા ઉછેરવા, તે છડાંથી પતંગીઆં સુધીની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરાવવો, અથવા

કુળનાં બચ્ચાંનું અવલોકન કરે આસરખી કરવી. તે તેને ક્યારામાં રોપે. ક્યારાની આ સપાસ મેદીની કે

કિનારી કાપીને આડની તથા કૃણાઉ આડની કલને કરાવવી અને બાગમાં રોપાવવી.

મળા શકે તેવાં ડહા-આડની તથા કૃણાઉ આડની કલને કરાવવી અને બાગમાં રોપાવવી.

ધોરણ	જીલ્લાઈ,	ઑગસ્ટ,	સપ્ટેમ્બર,	ઓક્ટોબર,	રિમાર્ક.
	તે વાળ્યા પછીથી ૧૦ દિવસ સુધીની વૃદ્ધિનાં ચિત્રો અવલોકનના વલુ ન સાથે દોરાવવાં. ખાતર તેમાર કરાવેલું હોય, તે ક્યારામાં નખાવી તેના લાભ સમજાવવા. ગુલાબની કલમો તેમાર કરાવવી.	આ માસમાં મેદાની આસપાસ યુક્ત કાગડો ભેલામાં આવે છે. તેને ઉછેરી પતંગ ગીડ ચતાં સુધીની સ્થિતિનું અવલોકન કરાવવું. પાણીની જમીન પર ચતી અસર બતાવવી. ગુલાબની કલમો રોપાવવી. અજવીની ગાંઠો વાવવી. લીંબુડીની કલમ જમીનમાં વાળીને કે બાંધીને લેવી.	એવી કિનારીને લાખક બીજ છાંડી વાડ કરાવવી.		
ધો. પાંચમું.	માછલી અથવા મનુષ્યની જીવનદશાનું સંપૂર્ણ અવલોકન. બીડા, દૂધી, મકાઈ અને કપાસ વાવવા. દમોડા અને મરચીનું ધર તેમાર કરવું. બિલાડીના રોપનું અવલોકન કરાવવું.	દમોડા અને મરચીનું ધર તેમાર થયું હોય તે રોપાવવું. માખી તથા પાકને નુકસાન કરનારા જીવડાંનું અવલોકન કરાવવું. વરિઆળી વાવવી.	છડાની રચના અને વાંદાનું અવલોકન કરાવવું. કાળીજનું ધર તેમાર કરવું. ને રોપાવવું.	પરાવલંબી વેલવાનું ઉચ્ચતામાન અવલોકન માપવું.	

૬ ÷ ૪ = ૧.૫

આ ઉપરથી અંશ ભાગ્ય, છેદ ભાગક તે ભાગા-
કાર અપૂર્ણિક છે, તે આખતનું જ્ઞાન તાલ્યું કરાવવું.

અપૂર્ણિકને અપૂર્ણિક વડે ગુણવાની રીત તમે
શીખી ગયા છો હવે આને અપૂર્ણિકને અપૂર્ણિક વડે
ભાગવાની રીત સમજાવો.

દા. પા. તી મોંઘમાં જલ્યાબ્યા પ્રમાણેના ચોરસ
દોરાવવા. તેના સોળ સરખા ભાગ કરાવવા. પછી
આખી આકૃતિને ૬ ભાગ બતાવવા કહેવું. ૬ ભા-
ગને ચોથો ભાગ કયો ? ૬ નો ચોથો ભાગ કયો
એટલે શું ? ૬ ÷ ૪. ૬ માં નાના ચોરસ ૫ દલા છે.
૧૨ નો ચોથો ભાગ શો ? ૩ નાના ચોરસ મળી
આખી આકૃતિને કયો અપૂર્ણિક થાય ? ૬ ÷ ૪ = ૧.૫.

હું ના અંશને ૨ વડે ગુણો. ૬ ભાગ મોટા
કે ૬ ÷ ૨ ના અંશને ૨ વડે ભાગો ? ૩ ભાગ મોટા
કે ૩ ÷ ૨ ? અંશને ૩/૪ પછી સંખ્યા વડે ગુણીએ તો
કિમત વધે છે, અને ભાગીએ તો કિમત ઘટે છે,
એ બતાવવું. સાથે સાથે સમજાવવું કે અંશને, જેટલા
ગુણા કરીએ તેટલા મળી અપૂર્ણિકની કિમત થાય
છે, અને જેટલાએ ભાગીએ તેટલામા ભાગની કિમત
થાય છે. છેદને ૩/૪ પછી સંખ્યા વડે ગુણવાથી કે

જ. નવી બાખતનું સૂચન.

૨. સુખ્ય વિષય.
અ. અપૂર્ણિકને પૂર્ણિક વડે
ભાગવાની રીતની સમજ.
(૧) પ્રથમ અવલોકન.

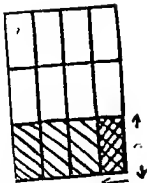
(૨) રીતના મહત્ત્વની પ્રશ્નો.

ભાગવાથી ઉલટું પરિણામ આવે છે, તે પ્રત્યક્ષ (ઉપર અંશને નો વડે ગુણ્યા ને ભાગ્યા તેમ છેદને પાંચ વડે ગુણો ને ભાગો) અત્તાથી સમજાવવું.

૩-૩. ત્રણ ભાગવા એટલે તેનો ત્રીજો ભાગ કરવો. ૩ ની કિંમત ત્રીજા ભાગની કરવી છે, તે ઉપર સમજ્યા પ્રમાણે અંશને ત્રણે ભાગીએ તો કિંમત ત્રીજા ભાગની થઈ જાય. ૩ માં અંશ દેટલા છે? ૩ ને ૩ વડે ભાગો. $3 \div 3 = 1$. આ પ્રમાણે બીજા દાખલા ભાગક અંશને પુરેપુરો ભાગી શકે તેવા લઈ ગણાવવા. પછી સમજાવવું કે દરેકમાં ભાગક ક'ંઈ અંશને ભાગે તેવા હોય નહિ, જેમકે:-
 ૩-૫ ૩ માં અંશ દેટલા? ૨ ને ૫ વડે પુરેપુરી રીતે ભાગી શકાય? ઉપર એ પણ જોઈએ કે છેદને કાઢિપણ સંખ્યા વડે ગુણીએ તો કિંમત તેટલામા ભાગની થાય છે. ૩ ના પાંચમો ભાગ કરવો છે તો છેદને પાંચ વડે ગુણો. $3 \div 5 = \frac{3}{5}$ ૩-૫ વડે ૩ નો ભાગ
 ૩-૬. ઉપલાન દાખલાઓ આ રીતે ગણાવી તેમના જવાબ આ રીતે પણ તેટલાન આવે છે, તે પ્રત્યક્ષ બતાવવું. આ પ્રમાણે અપૂર્ણકને પૂર્ણક સંખ્યા વડે ભાગવા હોય તો છેદને તેટલા ગણી કરવો. (અતિ સંક્ષેપરૂપ જાનતું હોય તો કરવું.)

(૩) રીતનું ભાન.

૦૦૭

$$\begin{array}{r} 32 \div 16 = 2 \\ 28 \div 2 = 14 \\ 28 \div 4 = 7 \\ 32 \div 2 = 16 \end{array}$$

૧૫ રૂપિયામાંથી પાંચ પાંચ રૂપિયાની ફેટલી બંગલી થાય ? ત્રણ થી રીતે આવે ? ૧૫ ને ૫ વડે થઈ ફેટલી તો ત્રણ આવે ! કે માંથી ફેટલી આવે ? ફેટલા ભાગ પડે ? કે ને ફેટલા વડે ફેટલા ભાગ પડે ? કે ની તોફાની જાણવા પ્રમાણે ખાર કે ને ફેટલા ખાનાવાળા એક આદતિ દારવી. તેમાંથી ચોરસ ખાનાવાળા કે ભાગ લેવા. દરેક ખાનુ આખી જાણવા પ્રમાણે તો કે માં એવા ફેટલા ખાનાં છે ? આદતિ તો ફેટલા વાર છે ? કે ને ફેટલા વાર છે ? કે ને ફેટલા વાર છે ?

૨૪ ને ૨ વડે ભાગો. ૨૪ ને ચાર વડે ભાગો ? ૨૪ ÷ ૨ = ૧૨ પહેલા ભાગક ફેટલા છે ? બીજો ભાગક તેનાથી ફેટલા ગણો છે ? પહેલા ભાગકાર કરતાં બીજો ભાગકાર ફેટલામા ભાગતો આવે છે ? ત્રીજો ભાગક ફેટલા છે ? પહેલા ભાગક કરતાં તે ફેટલા ભાગક ફેટલા છે ? તેનો ભાગકાર પહેલા કરતાં ફેટલા આવે ગણો છે ? તેનો ભાગકાર પહેલા કરતાં ફેટલા આવે છે ? આવા બીજા દાખલા લઈ સમજાવું કે ભાગકાર થઈ કાયમ રૂપિયા ભાગકને વધારીએ તો ભાગકાર થઈ છે. ને તેટલા ગણો ભાગક થાય તેટલામા ભાગ ભાગકાર થાય છે. ૩૨ ÷ ૧૬, ૩૨ ÷ ૮ વગેરે દાખલાથી એ પલ્લ સમજાવું કે ભાગક ને પ્રમાણમાં વધે છે તે પ્રમાણમાં ભાગકાર વધે છે.

ચ. અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ભાગવાની રીત.

(૨) રીતના ઉપયોગી પ્રશ્નો.

(૩) રીત.

૩-૨=૧? અ મુદામા બેયું તેમ અપૂર્ણાંકને પૂર્ણાંક વડે ભાગવા હોય તો ભાજક વડે છેદને ગુણવા. માટે $3-2=1$ હવે ભાજક ૨ ને બદલે ૩ હોય એટલે ૨ નો ત્રીજો ભાગ હોય તો ભાગાકાર શો આવે? $3 \div 3 = 1$ પહેલા ભાજક ફટકો છે ૧ બીજો ભાજક તેનો ફટકો ભાગ છે ૧ તો ઉપલા (અ મુદામા ૨ ના ભાગના) નિયમ પ્રમાણે પહેલા ભાગાકાર કરતાં બીજો ભાગાકાર ત્રણ ગણો આવવો જોઈએ. (ભાજક ને પ્રમાણમાં ઘટે તે પ્રમાણમાં ભાગાકાર વધે.) માટે ભાગાકાર $3 \times 3 = 9$ પછી સમજાવવું કે આ એવું થાય છે, કે ભાજકના અંશ વડે ભાજ્યના છેદને અને ભાજકના છેદ વડે ભાજ્યના અંશ વડે ગુણવાથી ભાગાકાર આવે છે. એટલે $3 \div 3 = 1$ માટે ભાગાકાર. આ પરથી રીત કહેવી કે અપૂર્ણાંકને અપૂર્ણાંક વડે ભાગવા હોય તો ભાજકને ઉલટાવવો એટલે અંશની રકમ છેદમાં ને છેદની રકમ અંશમાં મૂકવી. જે નવું અપૂર્ણાંક બને તેના વડે ભાજ્યને ગુણવા. ગુણાકાર આવે તે ભાગાકાર છે.

ભાજક.

$$3-2=1$$

$$3-3=0$$

$$3-3=0$$

જે માણસ માંદો હોય અને તેને એવી બીક હોય કે રોજા કરવાંથી મંદવાંડવધી જશે તો તેવો માણસ રમજાન મહીનામાં રોજા ન રાખે પરંતુ એવી રીતે રમજાનના જેટલા રોજા ન રાખે તેટલા રોજા બીજા કોઈ પણ મહીનામાં તન્દુરસ્ત થયેથી રાખે; વળી જે માણસ વૃણ દિવસથી વધુ દિવસને માટે મુસાફરીએ નીકળે તે પણ મુસાફરીમાં રમજાનના રોજા ન રાખતાં મુસાફરી પુરી કરી બીજા મહીનામાં શુભાખ્યા હોય તેટલા રોજા રાખે એવો ઇસ્લામનો હુકમ છે.

આ મહીનામાં વળી કેટલાક મુસલમાન લાઈઓ એતેકાફ (એકાન્ત)માં બેસે છે એટલે મસ્જિદમાં રમજાન મહીનાના છેલ્લા દસ રાત્રિ દિવસ બેસી ખુદાની પ્રાર્થનામાં વખત ગાળે છે. આ દસ દિવસોમાં તેઓ બહાર નીકળતા નથી તેમ દુનિયાના કોઈ પણ કાર્ય સાથે સંબંધ રાખતા નથી. રમજાન મહીનાની છેલ્લી તારીખે એટલે રહમી કે ઝમ્બીએ બીજાનો ચંદ્ર દેખાય છે ત્યારે રમજાન મહીનો પુરો થઈ ઇદની રાત શરૂ થાય છે.

ઇદનો અર્થ “ખુશાલી” થાય છે અને તે ખુશાલી રમજાન માસમાં

રોજા પૂર્ણ કર્યાની ખુશાલી છે. આ રાત્રિથી મુસલ-

ઇદનો અહેવાલ માન લાઇએ ઇદના મોટા તહેવારની તૈયારીઓ કરે છે.

નવાં અને સારાં લુગડાં તો પહેલેથી તૈયાર કરેલાં

હોય છે પરંતુ જે કાંઈ બાકી રહી ગયું હોય તે તે રાત્રે પુરું કરે છે.

અને સવારમાં વહેલા ઉઠી નહાઈ ઘોઈ સારાં લુગડાં પહેરી મિષ્ટાન્ન ખાઈ મસ્જિદોમાં કે ઇદગાહમાં નમાઝ પઢવાન્ય છે. ઇદની નમાઝનો વખત સૂર્યોદય થયા પછીથી બપોર પહેલાં સુધીનો ગણાય છે. દરેક શહેર કે ગામના કાઝી સાહેબની વાજા ગામ સાથે સવારી નીકળી ઇદગાહમાં જાય છે અને ત્યાં કાઝી સાહેબ અગર તેમના નાયબ (પ્રતિનિધિ) નમાઝ પઢાવે છે. ઇદગાહમાં એકઠા થયેલા સર્વ મુસલમાન લાઈઓ તેમની પાછળ ઉભા થઈ નમાઝની ક્રિયા પૂરી કરે છે, નમાઝ થઈ રહ્યા પછી ‘ખુલ્લો’ એટલે ધાર્મિક બોધ થાય છે આ ખુલ્લામાં રમજાન મહીનાની તથા ઇદના તહેવારની મહત્તા વિશે તથા તે દરમિયાન મુસલમાન લાઈઓએ કયાં કયાં કાર્યો કરવાં તેનો બોધ હોય છે. ખુલ્લો થઈ રહ્યા પછી બધાં મુસલમાન લાઈઓ માટે ખુદાએ પાંક આજળ દુઆ (આશીર્વાદ) માગવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેઓ એક બીજાને ભેટી તથા હાથ મેળવી ઇદની મુબારકબાદી આપે છે.

અમદાવાદ શહેરની બહાર કાંકરીઆ તળાવની પશ્ચિમે થોડે દૂર ઇદગાહ આવેલી છે; ત્યાં હજારોની સંખ્યામાં મુસલમાન લાઈઓ આલતા કે

ગાડીઓમાં કે મોટરોમાં બેસી નમ્રાજ માટે જાય છે. નમ્રાજ તથા ખુત્તો થઈ રહ્યા પછી બધી ગાડીઓ આસ્તોડીઆ દરવાજામાં થઈ ઓલીફ્ટરોડ પસાર કરી ખમાશાની ચોકી આગળથી છુખારા થઈ ત્રણ દરવાજા આગળ આવે છે. અહીં ઈદનો બગ્ગર ભરાય છે. બગ્ગરમાંથી છોકરાંઓને રમકડાં, ખાવાનું વગેરે અપાવી તેઓ પોતપોતાને ઘેર જાય છે.

ઇદનો તહેવાર ઓછામાં ઓછા ત્રણ દિવસ ચાલે છે તે દરમિયાન સગવાંહાલાંને તથા મિત્રોને મળવા એકબીજાને ઘેર જાય છે, અને એક બીજાને મુબારકબાદી આપી બેટની આપણે કરે છે. આવી રીતે ખુશાલી તથા આનંદમાં આ ઇદના દિવસો ગાળવામાં આવે છે. આ રોજા ઇદનું બીજું નામ 'ઈદુલ ફિત્ર' પણ છે, કારણ કે તે દિવસે સારી રીતિના મુસલમાન લાઈઓએ સદકએ ફિત્ર નામનું દાન આપવું એવો ઇસ્લામનો હુકમ છે. સદકએ ફિત્ર એટલે જે મુસલમાન લાઈ ઝકાત આપી શકે તેવી રીતિનો છે તે પોતાને માટે તેમજ પોતાના ઘરના નાના મોટા દરેક માણસ દીક ઇદની નમ્રાજ પડવા જાય તે પહેલાં કે નમ્રાજ પડી રહ્યા પછી ફિત્રાનું દાન આપે છે, એ દાન ગરીબોને આપવામાં આવે છે અને તેને (એ દાન)ને અંગે માણસ દીક ૨ શેર ઘઉં અથવા ચાર સેર જવ કે ખજુર અથવા કીસમીશ (સુખી દ્રાક્ષ) આપવામાં આવે છે.

એ, એ, હુદીમજી.

વાધરી બોર્ડિંગ શાળા

ઉત્તરસંઠા-જિ. ખેડા.

દરેક જિલ્લામાં હોક પાછળ પડતી કામ માટે એક અથવા બે બોર્ડિંગ-શાળાઓ તેઓના ઉદાર માટે નામદાર સરકારે કાઢી છે; પરંતુ આ સ્કૂલ ગુનેગાર જનને મુધારવાના હેતુથી વધારેમાં વધારે ૨૪ છોકરાની સવડવાળી ઉપાડવામાં આવી છે. દક્ષિણ વિભાગમાં ગુનેગાર જનને એકત્ર કરી અમુક એકજ જગાએ વસાવવામાં આવી છે, એટલે તેમના પર દેખરેખનું અને મુધારવાનું કામ સરળ થએલું છે. આ વિભાગમાં ગુનેગાર જન વાધરીની છે. તેમની વસ્તી અમદાવાદ અને ખેડા જિલ્લામાં છે. પશ્ચિમ ખેડા જિલ્લામાં વસતા વાધરી ચોરીફરવામાં પ્રખ્યાત છે. આ લોકો દેરીપૂજક, વહેમી, અને અતિ આળસુ છે. ચોરી એજ એમનો મુખ્ય ધંધો છે. તેથી તેમના પર

ખંદુ દેખરેખ રાખવામાં આવે છે. ઘણાખરા પુત્રો અને સ્ત્રીઓની દરેક જ હાજરી લેવાય છે. ગામ છોટી પરગામ જતાં તેઓને રમ લેવી પડે છે. સાથે પરગામ જવાનો રસ્તો પણ તેમને નક્કી કરી અપાય છે. તે પ્રમાણે જ તે જઈ શકે છે. તે સિવાય બીજે રસ્તે જતાં અથવા બીજે ગામ જતાં તે સુનેગાર ગણાય છે. કિમિનલ દાર્ઘ્યસ એકટ પ્રમાણે તેઓને પોતાના અગ્રકાતા નિશાનવાળું જોડાં ગામ બહાર જતાં સાથે રાખવું પડે છે. તેઓનાં નામનાં છાપેલાં રજરજર રહે છે. એકંદરે બને તેટલી બારીક દેખરેખ રાખી સરકાર તેમનો ચોરીનો ધંધો અટકાવવા પ્રયત્ન કરે છે. આ ઉપરથી આ કેમના બાળકોમાં કેવા સંસ્કાર હશે તે 'કલ્પી લેવાનું' છે; પરંતુ "લઘુ વૃક્ષ વાળ્યું વળે જેમ વાળે" એ પ્રમાણે તેમના પર સારા સંસ્કારો પાડવા બહુ પ્રયત્નો કરતાં ધણી અંશે તેમાં સુધારો થઈ શકે છે. પાછળ પડતી કેમનાં બાળકોને સુધારવા તેમના જંગલી રીતરિવાજ દૂર કરવા સંબંધી જ્ઞાન આપવાના અને તેઓમાં રહેલું અજ્ઞાન દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવા પડે છે. પણ આ કેમનાં બાળકો માટે ઉપલાં પ્રયત્નો ઉપરાંત મનુષ્યની દરજ્જા અને નીતિ સંબંધી સચોટ અને વારંવાર જ્ઞાન આપવા અનેક રીતે પ્રયત્નો કરવા પડે છે.

આથી સામાન્ય શાળા કરતાં પાછળ પડતી કેમની શાળામાં અને તેનાં કરતાં સુનેગાર કેમની શાળાનું કામ ફતેહમંદ રીતે અજાવવું ધણું દુષ્કર છે. આ શાળા ઇ. સ. ૧૯૧૮ માં સ્થાપન થઈ હતી. શરૂઆતનાં પાંચ વર્ષ સુધી વિદ્યાર્થીઓના વાલીઓને અનેક રીતે સમજાવી બાળકોને લાવવાં પડતાં. એક વખત એક છોકરાને લાવવા તેના ગાંભે જઈ તેના બાપને સમજાવતાં આખરે તેના બાપે કહ્યું (તેનીજ બાપામાં) "રે માહતર, તું હું કામ નકામા ધકા ખાહ, તું હું લણાવવાનો હતો. અમારી વલા તને ના આવડે. અમે તો એક-સતમાં આખા વરહનું ખાવાનું લાઈએ. ગારે તારી નેહાજે નહિ મોહલેવો."

આ શાળામાં શરૂઆતમાં બે વર્ષ સુધી સામાન્ય શાળાઓની જેટલે ફક્ત શિક્ષણના વિષયોજ સીખવવામાં આવ્યા હતા. શિક્ષણ સામાન્ય શિક્ષણ જેટલું નહિ, પણ દરેક દરેક વિષયમાં પ્રાયોગિક પદ્ધતિથી આપવામાં આવ્યું હતું; કેમકે છોકરાઓને રસ પડે અને નવું નવું જુએ કે જાણે તોજ છોકરાઓ નોંસી ને જાય. વળી કોઈ પણ ચિજના માટે તેમને શિખામણ પિંડાં અન્ય ઉપાય કરી સફાઈ તેમને ન હતું.

ત્રીજા વર્ષથી ખેતીનો વિષય દાખલ કરી ખેતી માટે પંપનાળા જમીન સાથે રાખી બારે માસ જુદા જુદા પાકની ખેતી કરાવી. તે સંબંધી જ્ઞાન આપવા માંડ્યું, જે હજી ચાલુ છે. ખેતીમાં ઘણાખરા પાકો, અને બધી જાતની શાકભાજીનું જ્ઞાન પૂર્ણ થતાં ફળદ્રાવણી કલમો કરવાનું કામ શીખવવા માંડ્યું. બોરની કલમ કરવાનું કામ સરળ હોવાથી તે પ્રથમ શરૂ કર્યું. પછીથી ચીકુની કલમોનું કામ, અને હાલ આંખાની કલમોનું કામ શીખવાય છે.

ચોથા વર્ષથી હસ્ત ઉદ્યોગો અને ડ્રોઈંગનું કામ શરૂ કર્યું; હસ્ત ઉદ્યોગમાં મોરી, કાગળ, અને ધાસનાં રમકડાં, સાદડી, પંખા, અને કાચના મણકાથી બનતું કામ શીખવવામાં આવ્યું. વળા દોરડાં વણવાનું અને હળમંત તથા વાળ કાતરવાનું કામ પણ છોકરાઓ સાઈ કરી જાણે છે.

પાંચમાં વર્ષમાં ઓધવ ઓછન ચલાવવાનું કામ ફક્ત એક છોકરાને ખાતાતી ખાસ મંજુરીથી શીખવ્યું. આ કામ માટે ખીલકુલ ખર્ચ કરવાનું નથી, કેમકે ખેતરનાં માલીકનો પંપ છે. તેમણે ઓછન પર, કામ કરવા દેવાતી કબુલાત આપી છે.

ચાલુ સાલથી સુથારી કામની શરૂઆત કરી છે. સામાન્ય કારીગરીમાં સુથારી કામ અઘરું છે, અને તે માટે સારા કારીગરને સાઈ શીખવી શકે.

ઉપરના સઘળા ઉદ્યોગો શિક્ષકોજ શીખવે છે. દરેક વિદ્યાર્થી દીઠ સરકાર મહીને રૂ. ૮) સ્કોલરશિપ આપે છે. તેટલામાંજ છોકરાઓની ખોરાકી, કપડાં, ચોપડીઓ, દવા, પચારી, તથા બોર્ડિંગના સાધનોનું ખર્ચ કાઢવું પડે છે અને ઉપરના ઉદ્યોગો, તથા પ્રયોગો માટે ખર્ચ કરવું પડે છે. ચાલુ સાલથી સરકારે રૂ. ૩૦૦) કપડાં માટે મંજુર કર્યા છે. તેથી આવતા માસથી દરજીનું કામ શીખવવા મંજુરી માગી છે. હાલમાં છોકરાઓ ચીથરાનાં બટન કરવાનું, કાચ કરવાનું, ગોદડાં તૈયાર કરવાનું, અને પોતાનાં ફોટાનાં કપડાં તૈયાર કરવાનું કામ સારી રીતે કરી શકે છે. શીવવાનો સંચો ખરીદી અઢવાડીઆમાં એક વખત સારા દરજી રોજી કામ શીખવતાં ભવિષ્યમાં આ કામના ઘણાં માણસો સારે રસ્તે વળશે એવી આશા છે.

છોકરાઓ સૃષ્ટિજ્ઞાન અને પદાર્થવિજ્ઞાન સંબંધી પ્રયોગો કરી આખેહુજ નમુના તૈયાર કરે છે. તે પૈકી હાલ ત્રણ જાતની વિદ્યુત બેટરીઓ બનાવેલી છે. જેના વડે હાલિસ માસ્તરનો હોલ અને છોકરાઓના હોલ વચ્ચે વિદ્યુત ઘંટડી સંનન ચાલુ રહે છે. નિશાબના ઓરડામાં વિજળીનો દીવો ચાલુ રહે છે. વીજળીનું ફિટિંગ છોકરાઓ કરી શકે છે.

સાંમાજિક, ઐતિહાસિક, નૈતિક, અને ધાર્મિક શિક્ષણ માટે રાત્રિના શિષ્ય અને શિક્ષક વચ્ચે વાર્તાલાપ ચાલે છે. વધુમાં ચાંદુ સાલથી એક અડવાડિક પેપર અને બે માસિકા મંગાવી વિદ્યાર્થીઓને બદારના વાચન તરફ દોરવા છે. પછતર જમીનમાં કાંટા ઉગે છે તેમ અને નવરા મનમાં નકામા વિચારો ઉદ્ભવે છે; માટે ઘણો વખત મનને સહવિચારમાં રોકાએલું રાખવાથી સંસ્કારી મન સુસંસ્કારી બને છે. આ સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખી આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કેળવવામાં આવે છે.

સામાન્ય શિક્ષણનો વખત ૧૧ થી ૫ મુખીનો છે. બાકીના ટાઇમમાં બીજા વિષયો શીખવાય છે. તેથી આ સ્કૂલના શિક્ષકોને ઘણું કામ કરવું પડે છે. બોર્ડિંગ અને બેની કામને લીધે શિક્ષકોને વેકેશનમાં પણ હાજર રહેવું પડે છે. એટલે સેવાલાવવાળાજ શિક્ષકો આવી સંસ્થામાં રહેક મેળવી શકે.

બોર્ડિંગ—દરેક વિદ્યાર્થીને દર વર્ષે બે ઘોડીઆં, બે ખમીસ, પંચીલ, ચાદર, ટોપી, અને જોડા અપાય છે. વળી ગોદડું, ઓશીકું, શેતરૂંજી, બનુશ, થાળી, વાડકો, લોટો, પત્રાણું, વગેરે જરૂરી સાધનો જરૂર પડતાં અપાય છે. છોકરાઓને દરરોજ સવારે દાળ, ભાત, રોટલા, અને સાંજે રોટલા સાથે શાક, કઠોળ, અથવા દૂધ અપાય છે. મહીનામાં એક વખત છોકરાઓની બુદ્ધિમતિથી પસંદ થએલા જમણીની ઉમણી અપાય છે. બોર્ડિંગ વ્યવસ્થા અને છોકરાઓની તંદુરસ્તી બાબત હલાકાના મહેરબાન મેડીકલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબે ઉચો અભિપ્રાય આપ્યો છે.

આ શાળામાં પુરો અભ્યાસ ઠપ્પી પછી વિદ્યાર્થીઓ નીચે પ્રમાણેને ધંધે વળગ્યા છે. આઠ શિક્ષક (પાંચ ટ્રેન્ડ અને ત્રણ અન્ટ્રેન્ડ), ત્રણ પોલિસ, બે પોસ્ટમેન, એક મિલ્ક કલાર્ક, એક ફિટર, ત્રણ ફળગાડની હક્મ કરનાર છે, બે અંગ્રેજી અભ્યાસ કરે છે, અને એક ટ્રેનિંગ કૉલેજના પ્રહેલા વર્ષમાં અભ્યાસ કરે છે. એકંદરે આ શાળામાં ૭૫ વિદ્યાર્થી આવી ગયા. તે પૈકી ૨૧ ઉપર પ્રમાણે ધંધે વળગ્યા છે. ૨૪ હાલ લણે છે. અને બાકીના ૩૦ છોકરા અધુરા અભ્યાસે ઘેર જઈ બેટી કે ખાનગી તોફરી કરી ગુજરાત ચલાવે છે. તપાસ કરતાં ઉપરના ૭૫ પૈકી કોઈપણ છોકરાએ હજી સુધી ચોરી કે બીજાં શુનો કથો નથી એમ જણાયું છે.

૫-૬. પાસ થએલો એક છોકરો મુંબઈ રેલ્વે પોલિસની ડિપાર્ટમેન્ટલ પરીક્ષામાં ઉચે નંબર પાસ થવાથી તેને રેલ્વે ડિટેક્ટિવ પોલિસ તરીકે સારા પગારથી નીમ્યો છે.

આ સ્કૂલની છેલ્લી વાર્ષિક પરીક્ષાનું રિઝલ્ટ ૯૦ ટકા આપ્યું છે. છેલ્લી વ. શ. પરીક્ષામાં જે ઉમેદવાર બેઠેલા તેમાંનો એક લગભગ ૭૦૦ ઉમેદવારોમાં સાતમે અને બીજા સત્તાવીસમે નંબરે એમ પાસ થયા છે.

આ સ્કૂલ ઉપર ખાતાના અધિકારી સાહેબોની સારી દેખરેખ છે, અને તેઓ સાહેબોની કીમતી સૂચના અને સલાહ પ્રમાણે વર્તવાથી હાલમાં આ શાળા સારી સ્થિતિએ પહોંચી છે.

માણુકલાલ ભોળાનાથ,

હેન્ડ માન્ વાધરી બોર્ડિંગ સ્કૂલ.

ઉત્તરસંગા. (જિ. ખેડા).

મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ લીવિંગ પરીક્ષા.

૧૯૨૬

શુક્રવાર, ૨૩ મી એપ્રિલ,

(૨ થી ૫ સુધી).

ભૂગોળ

ટીપ્સ:—દરેક ભાગમાંથી ચાર પ્રશ્નો મળી કુલ ૮ જ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા. દરેક પ્રશ્નના ચાલુ સરખા છે. પ્રત્યેક ભાગના પ્રશ્નોના ઉત્તરો તે તે ભાગમાં જુદા લખીને જે જૂથ પાડવાં.

ભાગ ૧.

૧. હિન્દુસામ્રાજ્યનો નકશો દોરો અને તેમાં ભૂમિરચનાના મુખ્ય વિભાગો દર્શાવો.

૨. (અ) 'હિન્દનો સ્ટેન્ડર્ડ ટાઇમ' અને 'ગ્રીનિચનો ટાઇમ' એ સમયની વચ્ચે કેટલું અંતર છે? તે અંતર હોવાનાં કારણો દર્શાવો.

(બ) આપણા દેશમાં ઉનાળો હોય છે ત્યારે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં શિયાળો હોય છે તેનું શું કારણ તે સમજાવો.

૩. નીચેની હકીકતો કારણ સાથે સમજાવો:—

(૧) મુંબઈમાં વરસાદ સરાસરી ૭૫ ઇંચ પડે છે, અને ખડ્ડીનેતાં કાયરોમાં સંમૂળગોએ પડતો નથી.

(૨) મદ્રાસમાં વરસાદના મહીના મુંબઈ કરતાં સંખ્યામાં વધારે છે, પણ વરસાદનું કુલ પ્રમાણ મુંબઈ કરતાં ઓછું છે.

૪. ગંગા નદીનો પ્રવાહમાર્ગ દર્શાવો અને તેના કાંઠાપર આવેલાં મુખ્ય નગરો ગણાવો.

જે પ્રદેશમાં યદ્દને એ નદી વહે છે તે પ્રદેશમાં વસનાર મનુષ્યોનાં શ્રવણ અને વ્યવહાર-ઉદ્યોગપર કેવી રીતે તેની અસર થાય છે તે સમજાવો.

૫. નીચેનાંમાંથી ગમે તે ત્રણ વિશે તમે જે જાણતા હોં તે લખો:—
રિફ પ્રદેશ; મોસલ; શનીવા; એવરેસ્ટ સ્વારી; એમ-હુસેન; લિવિંગ્સ્ટન.

૬. પૃથ્વીની આસપાસની મુખાધરીની યોજના ઘડો અને માર્ગમાં કયાં કયાં અગત્યનાં સ્થળો તમે જોશે તેનું વર્ણન કરો.

ભાગ ૨.

૭. 'પોર્ટ' અને બંદર (harbour) એ બે વચ્ચે શો ભેદ છે ?

કુદરતી અને કૃત્રિમ બંદરો કાને કહેશે ? દરેકનાં બે દર્શાવો લખો.

૮. નીચેનાં સ્થળોમાંથી ગમે તે બે સ્થળો વચ્ચે ભૂમિ યા સમુદ્ર માર્ગની મુસાધરી વર્ણવો:—

મુંબઈ, અમદાવાદ, કરાંચી, શિકારપુર, પુના, જળગાંવ, ધારવાડ, કારવાડ.

૯. નીચેનાં શહેરોમાંથી ગમે તે પાંચ શહેરોનાં સ્થળોની ચોક્કસ માહિતી લખો અને તે સ્થળ તેની વૃદ્ધિમાં કેવી રીતે કારણભૂત થયું તે ચર્ચો:—
મુંબઈ, સીંગાપોર, સીડની, ન્યૂયૉર્ક, લંડન, પેરિસ, કેપટાઉન, ક્રાન્સટાન્ટિનોપલ.

૧૦. કોઈ પણ પ્રદેશના ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર સંબંધી પ્રગતિ કયા કયા સંજોગોને લઈને થાય છે તે સંક્ષેપમાં ચર્ચો.

૧૧. નીચેની હકીકત કારણો લખી સમજાવો:—

(૧) હિન્દમાં યન્ત્ર-સાંચાની—આવાત છે.

(૨) ઇંગ્લાંડમાં સુતરનું કાપડ તૈયાર થાય છે.

(૩) અમેરિકાના યુનૅટડ સ્ટેટ્સમાંથી પેટ્રોલિયમ પરદેસ ચંદે છે.

(૪) જાપાનમાં કાચા સુતરની આવાત છે.

(૫) ફ્રાન્સમાં દારૂ નીપજ છે.

(૬) ઑસ્ટ્રેલિયામાં જાંનની નિગાસ છે.

૧૨. નીચે જણાવેલી પ્રજાઓમાંથી ગમે તે ત્રણ પ્રજાઓનાં શ્રવણ અને ઉદ્યોગો તેમના દેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને લીધે છે તે સમજાવો:—

(૧) સ્વીસ; (૨) ગુર્ખા; (૩) બંગાળી; (૪) હબ્સી કે નિગ્રા;

(૫) એસ્કિમો.

(૧)

મુંબઈ સલાહમાં કેળવણી ખાતાના વહીવટ નીચે કામ કરતી હિંદુ શાળામાં લાયઝેરીના ઉપયોગ માટે
યા ઇનામના પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરવામાં આવેલાં પુસ્તકોની યાદી. નં. આર, સને ૧૯૨૫-૨૬.

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	અંચકારનું નામ	પ્રકાશકનું નામ	કિંમત		કેવા પ્રકારની મંજૂરી આપવામાં આવી છે ?	શેરો
				ર.	આ.પા.		
૧	લક્ષ્મીચંદ્રી પ્રેમ-શા	મહંમદ અબ્દુલ રશીદ સાલિમ ખેરી	દારુલ મસાઅત, લાહોર, (પંજાબ)	૦	૧૨	ઇનામ અને લાયઝેરી હિંદુ કોમ માટે	
૨	તુફાને હયાત	માલવી રામેશ્વર ખેરી	અબ્દુલ રશીદ એન્ડ કંપની	૧	૦	લાયઝેરી	
૩	અમરા	મુન્શી મહમંદ ખલીફુર રહિમાન	દારુલ મસાઅત, લાહોર, (પંજાબ)	૧	૮	ઇનામ અને લાયઝેરી	
૪	સન્ધ્યે મોતી	મહંમદા બેગમ	"	૦	૧૪	ઇનામ અને લાયઝેરી	
૫	સાહા બીયાત	મૌલવી નિઆઝ મહંમદ ખાન	સુરી પ્રિન્ટિંગ એન્ડ પબ્લિકિંગ કંપની લિમિટેડ, જહાંગીર ચુક કલમ, લાહોર	૩	૮	ઇનામ અને લાયઝેરી	
૬	નૂરે હિદાયત	મહંમદ અરલામ	"	૦	૩	ઇનામ	
૭	સારખાન	"	"	૦	૪	ઇનામ	

૨૧	મુન્દ મલાલ } વશામ ગમ ચંદનહાર	મુન્દી અહમદ દુસેન ખાન મદમદી બેગમ	દારુલ હયાઅત લાહોર, (પંજબ)	૦ ૧૨	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૨			"	૦	૨	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૩	અઝમ બીલ બઝમ	મોલવી ખસીરુદ્દીન અહમદ	"	૦	૩	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૪	ફતોહા ગુલહસ્તા	સેયદ રિઝા અહમદ સાદિબ	"	૦	૮	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૫	ખનખાસી રસ્તમ	મિરઝા મદમદ અહમદ ગોજ સાદિબ	"	૦	૬	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૬	અથુમોલ મોતી	મદમદી બેગમ	રફાએ આમ પ્રેસ, લાહોર	૧	૬	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૭	રુમ્મને દેહલી	એસ. બેગમ સાદિબા	સ્ત્રીમ પ્રેસ, લાહોર	૦	૪	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૮	ફૂલ બદલી	તરુવાર અલી ખાન	કુતુબખાના લાહોર	૦	૮	ઇનામ અને લાયજેરી
૨૯	ધિ આફસરુડ રુદુદ-દેસ સિલ્સી આવુ ખાન્ડયા (ઉદુ)	વિ. જો. સિમય (કતી) ભાયાનતરકતી એ. હમીદ એમ. એ.	આફસરુડ. યુનિવર્સિટી પ્રેસ. મુંબઈ.	૧	૦	લાયજેરી.
૩૦	દાસે અખલાખ (ઉદુ)	મુન્દી રહમ તુલકખાન. લાહોર	(મેન્સિફ્ટ) - હસ્ત- લિખિત			ઇનામ અને લાયજેરી
૩૧	રફિક-ઉરુમ	મદમદી બેગમ.	દારુલ હયાઅત લાહોર (પંજબ)	૦ ૧૨	૦	ઇનામ અને લાયજેરી ઉદુ કેન્યા- શાખાઓ માટે
૩૨	યુધં બેગી	"	"	૧	૦	ઇનામ અને લાયજેરી

સોપાનકાળલાપા	મોલાના રાશેદ્દલ ખેરી	દારુલ હયાઅત, લાહોર	૦	૬	૦	લાયજેરી.
૩૩	ફયાદ નામા	મુસ્તાક અલી એન્ડ સન્સ	૦	૦	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૩૪	આરસી	મોલાના મહમ્મદ અમીન	૦	૧	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૩૫	તબિએ નિસ્વાન	મુમતાઝઅલી એન્ડ સન્સ	૦	૧૨	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૩૬	રોશનક બેગમ	મિસિઝ એ. ડેડ હસન	૧	૦	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૩૭	કોહરા બેગમ	અબ્બાસી બેગમ	૨	૦	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૩૮	સરાફી કઝરવી	મિસ દાહીદ રહમાન	૧	૮	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૩૯	અખરુન નિસા	નાઝર સબખદ હુદર	૦	૩	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૦	બેગમ	સાહેબા	૧	૮	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૧	બદશીબજ ફુલ-હન	હલીમા બેગમ સાહેબા	૦	૩	૬	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૨	ચરીફ ખીસી	દારુલ હયાઅત લાહોર (પંખબ)	૦	૫	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૩	સનબેગ	મોલાના રાશેદ્દલ ખેરી	૦	૧૦	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૪	સદિયા બેગમ	મહમ્મદી બેગમ	૦	૧૦	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૫	પ્રેમ પવિત્રી	મુનશી પ્રેમચંદ	૧	૪	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૬	ભાગ ર ને	સચ્ચદ ગુલામ મુસ્તફા	૦	૫	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૭	સોપાને સાલેલાત	જહીન	૦	૫	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૮	તારીબે	મોલાના અબ્દુલ સલામ	૨	૮	૦	ઇનામ અને લાયજેરી
૪૯	હમ્મયનઉસ	નદવી	૦	૦	૦	
૫૦	સાફિયન					
	મુબારક					

જે. એસ. કાદરી.
 એન્સ. ઇન્સ્પેક્ટર-બી. ડી. અને પ્રેસિડેન્ટ ઉર્ફુ સ્કૂલ યુસ્સ કમિટી—મુબારક.
 માર્ચ, ૧૯૨૬
 (મુબારક ભાગના એન્સ. ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૨૪-૩-૨૬ ના હુકમ નં. આર/ ૧૩૭૫૧ ના આધારે)

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ક્રમ]

જુલાઈ, સને ૧૯૨૬.

[અંક ૭]

ટ્રેન્ડ શિક્ષકો.

હેતુ (૧૯૨૫-૨૬ ના) વાર્ષિક રિપોર્ટ પ્રમાણે ગુજરાતમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોના આંકડાં નીચે પ્રમાણે છે:—

	શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા.	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની સંખ્યા	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ
સરકારી નિશાળોમાં	૩૫	૩૨	૯૧.૪ ટકા
શોક્ષ બોર્ડ „	૪૦૦૫	૨૮૨૯	૭૦.૬ „
યુનિવર્સિટી „	૧૮૩૮	૧૦૭૯	૫૮.૮ „
માન્ટ લેની „	૭૫૫	૨૨૬	૨૯.૮ „
નર્મી માન્ટ લેની „	૬૭	૧૨	૧૨.૪ „
કુલ	૬૭૩૦	૪૧૭૮	૬૨.૧ „

આ આંકડા પરથી જણાયે છે ગુજરાતમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ ઘટતું છે.

જિલ્લાઓમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે છે:—

જિલ્લો	શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોની સંખ્યા	ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ
અમદાવાદ	૧૮૬૭	૧૧૪૪	૬૧.૩ ટકા
ખેડા	૧૭૦૬	૧૧૪૧	૬૬.૯ "
પંચમહાલ	૫૦૯	૩૮૧	૭૪.૯ "
ભરૂચ	૮૭૫	૫૯૭	૬૮.૪ "
સુરત	૧૭૭૩	૯૧૫	૫૧.૬ "
કુલ	૬૭૨૦	૪૧૭૮	૬૨.૧ "

લોકલ બોર્ડ અને મ્યુનિસિપલ શાળામાં નોકરી કરતી શિક્ષિકાઓમાં ટ્રેન્ડ નીચે પ્રમાણે છે:—

	ટ્રેન્ડ	અન ટ્રેન્ડ અને અનકોલેજિયેટ	કુલ	કુલ શિક્ષિકાઓમાં ટ્રેન્ડનું પ્રમાણ
લોકલ બોર્ડ	૨૮૮	૬૭	૩૫૫	૮૦ /
મ્યુનિસિપલ	૨૪૯	૧૨૨	૩૭૧	૬૭.૧ /
કુલ	૫૩૭	૧૮૯	૭૨૬	૭૪

આ આંકડા પરથી જણાશે કે સ્ત્રી શિક્ષકોનું પ્રમાણ પુરુષ શિક્ષકો કરતાં ઓછું નથી પણ વધુ વધારે છે.

મુસલમાન સિક્ષકોમાં ટ્રેન્ડ સિક્ષકોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

જિલ્લો.	મુસલમાન શિક્ષકો								કુલ મુસલમાન શિક્ષકોમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકોનું પ્રમાણ.
	ઉર્દુ શાળામાં				ગુજરાતી શાળામાં				
	ટ્રેન્ડ	અન ટ્રેન્ડ		કુલ	ટ્રેન્ડ	અન ટ્રેન્ડ		કુલ	
		કર્વોલિ કામડ	અન કર્વોલિ કામડ			કર્વોલિ કામડ	અન કર્વોલિ કામડ		
અમદાવાદ	૯૩	૬૮	૨૩	૧૮૪	૪૪	૧૬	૩	૬૩	૫૫.૫
એડા	૫૪	૩૬	૨૩	૧૧૩	૨૯	૯	૧	૩૯	૫૪.૬
પંચમહાલ	૩૦	૧૧	૪	૪૫	૨	૬	—	૮	૬૦.૪
ભરૂચ	૧૧૧	૬૧	૨૨	૧૯૪	૧૮	૧૩	૩	૩૪	૫૭.૫
સુરત	૫૨	૫૯	૬૩	૧૭૪	૮	૯	૨	૧૯	૮૧.૧
કુલ	૩૪૦	૨૩૫	૧૩૫	૭૧૦	૧૦૧	૫૩	૯	૧૬૩	૫૦.૫

આ આંકડા પરથી જણાશે કે મુસલમાન સિક્ષકોમાં પણ ટ્રેન્ડ સિક્ષકોનું પ્રમાણ એકંદરે ઓછું નથી.

પુરુષોની પ્રાથમિક ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓનો અભ્યાસક્રમ.

મુખર્ષી ઇલાકાની ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓનો અભ્યાસક્રમ પહેલાં ત્રણ વર્ષનો હતો તેને બદલે હવે બે વર્ષનો કરવામાં આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રથમ વર્ષ.

વિષય:—

૧. શિક્ષણશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્ત અને અધ્યાપનકળા.

(અ) શિક્ષણશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો કે સામાન્ય સિદ્ધાન્તો અને પ્રાથમિક-શાળામાં, અર્થાત્ એથા ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ આપતી શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણ અને અવસ્થાના કાર્યપરત્વે તેમનો વિગતવાર ઉપયોગ.

પ્રાથમિક શિક્ષકો માટે કરેલો ધારાત્મક અને સરકારી દફતરી નમુના અને પત્રકો.

(બ) અધ્યાપન કે શીખવવાનું કામ.

દરેક વિદ્યાર્થીએ ઓછામાં ઓછા ૧૫ પાઠો દેખરેખ નીચે આપેલા હોવા જોઈશે; અને તેણે સંસ્થાના શિક્ષકવર્ગ તરફથી અપા-એલા ઓછામાં ઓછા ૩૦ નમુનાના પાઠોમાં હાજર રહેવું જોઈશે.

નીચેની બાબતો પર ખાસ લક્ષ આપવામાં આવશે:—

(અ) બાળવર્ગમાંનાં નાનાં બાળકોનું વર્ગશિક્ષણ.

(બ) બાળવર્ગના શિક્ષણમાં ઉપયોગી નીવડે એવાં સાદાં ઉપકરણ કે સાહિત્યોની યોજના કરી, તેમને બનાવવાનું કાર્ય.

શિક્ષણની તેમજ જ્ઞાનની એમ બંને દૃષ્ટિબિન્દુથી નીચેના વિષયોનો અભ્યાસ, અર્થાત્ પ્રાથમિક શાળાનાં પહેલાં ચાર ધોરણો પર્યન્ત, શું શું શીખવવું અને તે કેવી રીતે શીખવવું તે સંબંધી શિક્ષણ:—

૨. ભાષા:—

(અ) કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થયેલી વાચનમાળાનાં પુસ્તક ૧ થી ૭ સુધીમાંના સામાન્ય વિષયોના અર્થોત્ ભાગ ૧ લાના ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મકપાઠો-તેમાં સચેત્રા વિષયોનું જ્ઞાન, અને શબ્દો અને શબ્દ-સમૂહોના અર્થ અને રૂપરૂપરૂપ.

કવિતાની ૨૦૦ લીટીઓનો મુખપાઠ.

(વ) કોઈ સહેલા શિષ્ટ ગ્રન્થકર્તાના ગદ્યગ્રન્થનાં ૫૦ પૃષ્ઠ.

(ક) વ્યાકરણનાં મૂળતત્ત્વો.

(ઙ) નિબંધ (હસ્તાક્ષર ધ્યાનમાં લેવાશે.)

મરાઠી ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓમાં નિબંધ મોટી લિપિમાં લખવા.

વિશેષ સૂચના:—ભાષાના વાસ્તવ પરત્વે વર્ગમાં અપાતાં વ્યાખ્યાનોમાં વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ અને શબ્દશાસ્ત્ર, ભાષાનો સંસ્કૃત કે દ્વારમાં ભાષા સાથેનો સંબંધ, એ ગંभीર દ્રવીકૃત પર યોગ્ય લક્ષ આપવું; પરંતુ પાઠ્ય પુસ્તકમાં ચર્ચેલા વિષયના સ્પષ્ટીકરણ અર્થે જરૂર પૂરતીજ માહિતી આપવી, તેથી અધિક વિગતમાં ઉતરવાની આવશ્યકતા નથી.

૩. ગણિત.

ભાષાની ઉચ્ચતની (વર્નાક્યુલર શાળાના) પરીક્ષા માટે નંકા ગણિતનો ભાગ, મિદ્યાન સાથે.

‘દુર્રેલ અને પાલ્મર’ (Durrell and Palmer's Algebra)ના ખીજગણિતના ૧ થી ૫૩ પૃષ્ઠ પર્યંત સૂચવેલાં ખીજચિહ્નોનો ઉપયોગ.

૪. ઇતિહાસ.

પ્રાન્તનો ઇતિહાસ.

ભાષાની ઉચ્ચતની (વર્નાક્યુલર શાળાના) પરીક્ષા માટે નંકા કરેલા હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ.

ટીપ:—કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થએલી વાચનમાળાનાં પુસ્તકોમાંથી ઇતિહાસના વિષયને લગતા પાઠોનો અભ્યાસ.

૫. ભૂગોળ.

(અ) એશિયા અને યુરોપની સામાન્ય ભૂગોળ.

(વ) હિન્દુસ્તાનની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન; અને તેનો નકશો દેરવો.

(ક) પ્રાકૃતિક ભૂગોળ: પૃથ્વી અને તેની ગતિઓ. હિન્દુસ્તાનને લગતી પ્રાકૃતિક ભૂગોળનાં મૂળતત્ત્વોનું જ્ઞાન.

ટીપ:—કેળવણીખાતા તરફથી પ્રગટ થએલી વાચનમાળાના પુસ્તકોમાંથી ભૂગોળના વિષયને લગતા પાઠોનો અભ્યાસ.

● શિષ્ટ ગ્રન્થકર્તાના ગદ્યગ્રન્થનાં પૃષ્ઠોના જે સંખ્યાક નક્કી કરવામાં આવ્યા છે તે આકામાં આપ્યા છે એમ સમજવું. નક્કી કરેલા ગ્રન્થના વિષયની ચર્ચાની સહેલાઈ પ્રમાણે તેમાં વધારો કરવાની ટ્રેનિંગ સંસ્થાના અધ્યક્ષને છૂટ છે.

(૪) પીવાની ચીજો (પાણી).

પાણીનાં મૂળ (વરસાદ, ઝરા, સરોવર, વાવ, કુવા અને તળાવો). ભારે અને હલકું પાણી. પાણીનો ઉપયોગ, પાણીમાં અશુદ્ધિજનક પદાર્થોનું મિશ્રણ; અશુદ્ધ પાણીની અસર, પીવાનું પાણી અને તેનું વિશુદ્ધિકરણ. રોગ પીવા માટે જરૂરના પાણીનું પ્રમાણ. પાણી માંદગી દેશાત્તા રોગ. સ્થિર પાણીની માફી અસર. પાણીને એકઠું ભરી રાખવાની રીત. ટાંકી કે જાડીમાં ભરી રાખેલા પાણીને દુષિત ન થવા દેવાની રીત. પાણીની અગત્યની થતી અસર. શાળામાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પીવાના પાણીની ખાસ સગવડ.

બીજી પીવાની ચીજો.

ચા, ફેારી, કોકો, આરકોહોલ કે દારૂ, તેમના શુભધર્મ અને માફી અસર.

(૫) સ્વ-આરોગ્ય,

સ્વચ્છતા. ત્વચા અને નળ (આંતરડાં) ના કાર્યપદાર્થો આપનું જોઈતું હાલ. મોઢું અને દાંત. સાબુનો હેતુ અને ઉપયોગ. વસ્ત્રાદિ ધોવાં અને નહાવું. રહેવાનું સ્થળ, ધંધો, મનની વૃત્તિ, અંગત ટેવો, બીટી પીવી, પાન ચાવવું.

(૬) (અ) લોહીનું વહેવું.

શિરા અને ધોરી નાડીઓ.

અન્યિઓ (Ligatures) અને ધમણીઓપરના ગાદીવાળા દાગ (Tourniquets) યા ધાપર દગાણ.

(બ) ભાગેલું હાડકું. સાદો કે સંયુક્ત અસ્થિભંગ.

ઉતરેલું હાડકું ખેસાડ્યા પછી દર્દીએ રાખવાનાં પાટીયાં.

(ક) સર્પદંશ, ચીરો કરી દવા ચૂકવી, અને પરમેંગેનેટનો ઉપયોગ, ધાને બાળી નાખવો.

(ઢ) વિષ બાધા, ચામડીને બાળે તેવાં અને ન બાળે તેવાં ક્ષોભક અને અક્ષોભક વિષ. વામક ઔષધ.

(ઈ) પાણીમાં રૂખી જવું. કૃત્રિમ આસોચ્છ્રાસ.

(ફ) દાઢવું. દાઢપર પાટા કરવા.

૭. ચિત્રકામ.

(મે. ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક હેલ્થ ડેપુટી સાહેબે ખાસ નીચેલી કમિટીએ તૈયાર કરેલા અભ્યાસક્રમ.)

(અ) પ્રાથમિક સાદુ રૂપરેષા ચિત્ર દોરવું.

કાળા પ્રાકીયા પર કે લીલ પર, પ્રસંગની કદપનો દર્શાવતું અને વર્ગ-શિક્ષણ માટે સામાન્ય રૂપરેષા ચિત્ર દોરવું.

(વ) પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ પર્યંતના ચિત્રકામના અભ્યાસક્રમમાં આવતા વિષયોનો મહાવરો. (પદાર્થનું ચિત્રકામ, કુદરતી અથવા નૈસર્ગિક વસ્તુનું ચિત્રકામ, રંગનું ચિત્રકામ, સ્મૃતિચિત્ર ઇત્યાદિ.)

૬. સૃષ્ટિનિરીક્ષણ અને શાળાનું બાગકામ.

અભ્યાસક્રમનું સ્પષ્ટીકરણ થઈ શકે તેટલે અંશે જરૂરનું અને પ્રાથમિક શાળાના અભ્યાસક્રમમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે શાળાનો બાગ નિભાવવાની શિક્ષકોને સંગીન તાલીમ આપવા પુરતું જ, આ વિષયનું શિક્ષણ, અને વર્ગ પ્રત્યક્ષ કરેલું કામ હોવું જોઈશે.

૧. વનસ્પતિનો અભ્યાસ:

(અ) વનસ્પતિના ભાગો, અને તેમનો ઉપયોગ. મૂળીયાં:-તેમનાં વિવિધ આકાર અને કાર્ય. પાન:-સાદાં અને સંયુક્ત. સાદાં પાનના આકાર અને નસોની રચના; અને પાનનાં કાર્ય. થડ:-તેમના વિવિધ આકાર અને કાર્યો.

(બ) પુષ્પ. ભાગો અને કાર્ય. ફલીકરણ અને ફલની વૃદ્ધિ.

(ક) બીજ:-રચના અને બીજોદ્ભવ.

૨. પ્રાણીનો અભ્યાસ (પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ સુધીના વર્ગોના અભ્યાસક્રમ શીખવવા માટે જરૂરનો.)

૩. આકાશ, સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, વરસાદ, ખડકો, જનીનના પ્રકાર ઇત્યાદિ.

(પ્રાથમિક શાળાના ચોથા ધોરણ સુધીનો અર્થોત્ ચોથા ધોરણ સહિતનો અભ્યાસક્રમ શીખવવા માટે જરૂર જેટલો અભ્યાસ).

સૂચના:-ટ્રેનિંગ સંસ્થાનો વિદ્યાર્થી-શિક્ષક પોતાના શિષ્યોને જે જ્ઞાન આપે તેથી તેમના લવિષ્યના જીવનકાળમાં અરજે માર્ગે તે ન ચઢી જાય એ માટે વિદ્યાર્થી-શિક્ષકને નિશ્ચિત અને યથાર્થ જ્ઞાન આપવું આવશ્યક છે, તથાપિ આ અભ્યાસક્રમ એ વિષયના શિક્ષણના માત્ર પાયારૂપ જ છે એમ સમજવું. ટ્રેનિંગ ક્ષેત્રમાં સૃષ્ટિનિરીક્ષણના શિક્ષકનું મુખ્ય કામ તો, પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસક્રમ શીખવવામાં, અને તે

વિષયના શિક્ષણનો અને ખીજા વિષયોના શિક્ષણનો પરસ્પરનો સંબંધ જોડવામાં જે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો છે તે પદ્ધતિઓનું શિક્ષણ આપવું એ છે. પ્રત્યક્ષ કામ કરી દેખાડતા પુષ્કળ પાઠો સહિત આ અભ્યાસ-ક્રમનો ખાસ અભ્યાસ આવશ્યક રહેશે, અને એ આખો અભ્યાસ એ વર્ષમાં પૂર્ણ કરવો જોઈશે.

વિશેષ સૂચના:—આ વિષયની વિદ્યાર્થીની પ્રત્યક્ષ કામ સંબંધી મોંઢાની પરીક્ષા લેવામાં આવશે, અને પરીક્ષાનું પરિણામ નક્કી કરતી વખતે વિદ્યાર્થીએ વર્ષ દરમિયાન કરેલા કામનું પત્રક પણ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.

૯. શારીરિક કેળવણી:—

સાદા ફિલના પ્રકાર ઢોડવું, ફેંદવું, અને દેશી અને ખીજી રમતો, અને શાળાની ફિલ (૧) હુકમ આપવો, (૨) બરોબરીયા વિદ્યાર્થીઓને કવાયત શીખવવી અને (૩) પ્રાથમિક શાળાના નીચલાં ધોરણનાં બાળકોને કવાયત અને રમતો યા બાળખેલ શિખવવાં.)

વિશેષ સૂચના:—અંગકસરત વિદ્યાર્થીઓનો ઐત્ત્રિક અને વધારાનો વિષય ગણાશે; કુસ્તી અને મલખમ્મના દાવોની તાલીમને ઉત્તેજન આપવામાં આવશે; પણ ‘પેરેસેલ ખાસ’ અને ‘હારિઝોન્ટલ ખાસ’ એ વિષય પડતા મુકવા અથવા તેમને ઐત્ત્રિક વિષય તરીકે ગણવા.

૧૦. હસ્ત-ઉદ્યોગ.

(અ) માટીકામ.

(બ) શાળાના ખીજા વિષયોના પાઠોના સંબંધમાં આવતા, અને વિદ્યાર્થીઓના દરરોજના જીવનના પ્રસંગોને દર્શાવે એવા અને સ્થાનિક ઉદ્યોગ-ધંધાનો ખ્યાલ આપે તેવા નમુના અને ખીજા કાંઈ પણ ચીજો બનાવવી. આ બનાવવામાં વિદ્યાર્થીના પોતાના વતનમાં સહેલાઈથી મળી શકે તેવા પદાર્થોને ઉપયોગમાં લેવા.

(ક) શિક્ષણમાં ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવાં ઉપકરણ (સાક્રિય) તૈયાર કરવાં.

૧૧. સંગીત.

સગસ્ત વર્ગને સંગીતનું શિક્ષણ.

બીજું વર્ષ

વિષય:—

૧. શિક્ષણ શાસ્ત્રનાં સિદ્ધાન્ત અને અધ્યાપનકળા.

(અ) શિક્ષણનાં તત્ત્વોનું અધિક વિસ્તૃત જ્ઞાન અને પૂર્ણ પ્રાથમિક શાળાનાં શિક્ષણ અને વ્યવસ્થાનાં કામમાં તેમનો સવિસ્તર ઉપયોગ.

(બ) અધ્યાપન કે શીખવવાનું કામ..

વિશેષ સૂચના:—ઓછામાં ઓછા ૨૫ પાડો દેખરેખ નીચે આપવા જોઈશે, જેમાંના ૧૦ પાઠ સંયુક્ત વર્ગોને શીખવવા સંબંધના જોઈશે.

નીચેની બાબતપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવશે:—

(અ) બાળવર્ગનું વર્ગશિક્ષણ.

(બ) બાળવર્ગના શિક્ષણમાં ઉપયોગી નીવડે તેવાં ઉપકરણો કે સાહિત્યોની યોગ્યતા કરી તે બતાવી દેવાં.

જ્ઞાન કે માહિતી સારી અને શિક્ષણ પણ સાફ એ બન્ને દૃષ્ટિબિન્દુથી નીચે જણાવેલા વિષયોનો અભ્યાસ અને તે સાથે તે વિષયો પ્રાથમિક શાળાનાં સર્વ ધોરણોમાં કેમ શીખવવા એ સંબંધી તાલીમ પણ લેવી જોઈશે.

૨. ભાષા:—

(જ) ઠીકાઠી શિષ્ટ લેખકના ગદ્યાત્મક પુસ્તકનાં ૧૦૦ પૃષ્ઠ અને પદ્યાત્મક પુસ્તકમાંથી ૫૦૦ લીટીઓની સમજૂતી અને ૨૦૦ લીટીઓનો ગુણપાઠ.

(ચ) વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, અને પિંગળનાં મૂળતત્ત્વોનું પૂર્ણ જ્ઞાન.

(ક) નિબંધ (હસ્તાક્ષર-સ્વચ્છતા, મરોડ વગેરે ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે.) મરાઠી ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓમાં નિબંધ ગોઠી લિપિમાં લખવા.

વિશેષ સૂચના:—ભાષાના વાક્યમય પદોને વર્ગમાં આપતાં વ્યાખ્યાનોમાં, વ્યાકરણ, વ્યુત્પત્તિ, હંદશાસ્ત્ર, અને ભાષાનો સંસ્કૃત,

● શિષ્ટ ગ્રંથકારના ગદ્યગ્રંથના પાનાંની સંખ્યા જણાવેલી છે તે ઓછામાં ઓછી છે એમ સમજવું. પ્રસ્તુત ગ્રંથનો વિષય સહેલો હોય તો તદનુસાર તેમાં યથારી કરવાની ટ્રેનિંગ સંસ્થાના (અધ્યક્ષ) મુખ્ય અધિકારીને છૂટ છે.

ટીપ્પણી:—

વિષય ૧ હો:—અધ્યાપનની પરીક્ષા વખતે, આખા વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકની દેખરેખ નીચે જે પાઠ વિદ્યાર્થીએ આખા હોય તેની ટાંચણ-નોંધ- અને પાઠ પર શિક્ષકે કરેલી ટીકા પરીક્ષકની આગળ હાજર રાખવી પડશે. પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પરીક્ષક સમક્ષ એક કે વધારે પાઠ આપવો જોઈશે. પાઠના વિષય અને જે ધોરણમાં તે આપવાનો હશે તે ધોરણનું નામ પાઠ આપવાના દિવસથી એક કે બે દિવસ અગાઉ વિદ્યાર્થીને કહેવામાં આવશે. પ્રસ્તુત પાઠ તૈયાર કરવામાં વિદ્યાર્થીએ કાંઈની સહાયતા લીધી નથી એવી મતલબનું સર્ટિફિકેટ મંથાના મુખ્ય અધિકારી પાસેથી મેળવી તેણે રજુ કરવું પડશે.

શારીરિક કેળવણી સંબંધી મૂલ્યનાઓ

હુકમ આપવા વિષે.

હુકમ આપવાનું કામ બહુજ હુકું થોડા શબ્દોમાં અને મુદ્દાસરજ થવું જોઈએ અને જનતાં મુખી દેશીલાપામાં થાય તો વધારે ઇચ્છવા થોડા.

હિન્દુસ્તાનની રમતો જે છોકરાંને તે શીખવવાની હોય તેમની ઉંમરને સૌથી વધારે અનુકૂળ પડે તેવી રાખવી.

વ્યાયામના સ્વાભાવિક દાવો જેવા કે દોડવું, ફેલવું, ઝાડપર ચઢવું, પાથર ફેંકવો વગેરેને ઉત્તેજન આપવું એ સૌથી સાદી વ્યાયામની કસરતો-દાવો-છે અને તે સ્વાભાવિક હોવાથી તેમાંથી વધારે લાભ નીવડે છે.

મલખંજ અને હૉરિઝોન્ટલ બાર્સ ઐચિત્ક પ્રકારની કસરતના સારાં સાધન છે; ખાસ કરીને બીજી સાધન જેનીપર કસરતના દાવ બેસ્યાથી કરોડરજીલુદંડ લાંબો-સીધો-થાય છે અને શરીરનું કદ લાંબું-સીધું-કરે છે અને તેમ કરીને કેટલીક ખામીઓ દૂર કરે છે.

આ પ્રોગ્રામ જેઓ અમલમાં મુકવા માંગે છે તેમના માર્ગદર્શન ખાતર નીચે લખી જણાવેલા થોડાક સામાન્ય સિદ્ધાંતો છે તે તેમના મનપર દસાવવામાં આવે તો વધારે સારું:—

૧. કસરત આદલાદજનક અને શિષ્યની સક્તિ જેટલી હોવી જોઈએ.
૨. કસરતના દાવોનો ઉદ્દેશ અમુક એક સ્થાનની ઉપર ઓસર કરવાના કરતાં સામાન્ય-સાર્વત્રિક-અસર ઉત્પાદક હોવો જોઈએ.

૩. વ્યાયામનો ભાર તે બહુ પરિશ્રાન્ત કરી નાખે તેવો સખત નહોવો જોઈએ; પણ લોહી વહેવાની ક્રિયા અને શ્વસનક્રિયા ત્વરિત થાય તેટલા પુરતીજ તે કરવી કે કરાવવી. બહુ નિઃસત્ત્વ કામ કરવા તરફ વલણ બહુ થતું જણાય છે.
૪. કસરત દિવસના કંઠીના ભાગમાં બની શકે ત્યાં સુધી કરવી : કરાવવી. અર્થાત્ ગરમીમાં તે કામ ન કરવું.
૫. કસરતના પાંડો બહુજ દુકા કે બહુજ લાંબા ન રાખવા. ખાસ કરીને કોઈ જાતની વર્ગની દ્વિજ કરાવતી વખતે આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી. વર્ગનો પિરિયડ ઓછામાં ઓછો ૩૦ મિનિટનો અને વધારે-માં વધારે ૧ કલાકનો રાખવો પણ ૪૫ મિનિટનો પિરિયડ સુખનો અર્ધ માર્ગ છે.
૬. શાગીના શિક્ષણના સમયનો ૧ થી ૩ જેટલો સમય રમત અને દાવ-ખેલ માટે અજાયબો રાખવો. અને દરેક પાકને અંતે દાવ, ખેલ કે રમત માટે થોડો થોડો સમય રાખવો.

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

પુનામાં આગામી કેળવણી પ્રદર્શન

(એક સુધારો વધારો.)

આવતા અક્ટોબર માસમાં પુનામાં ચનાર કેળવણી પ્રદર્શન ' સંબંધી જે યોજના આ પત્રના ગત્તાકમાં (માહે એપ્રિલ, સને ૧૯૨૬ ના અંકમાં) પૃષ્ઠ ૧૨૬-૨૭-૨૮ માં પ્રકટ કરવામાં આવી છે તેમાં (પૃ. ૧૨૭, મે) મુદ્દો ૧૭ મો-લેખનકળા સંબંધીનો છે, તેમાં ત્રણ લિપિના નમુના માગ્યા છે તે ઉપરાંત ઉર્દુ, ગુજરાતી, અને કાનારિય કે કાનડી એમ બીજી ત્રણ લિપિઓ, પણ ઉમેરો કરી તે મુદ્દો વાંચવો.

(ઉપરનો સુધારો વધારો મે. ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન સાહેબના તા. ૨૩ મી જૂન, સને ૧૯૨૬ ના હુકમ નં. એસ-૬૩-એ-એસ-ના આધારે પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે.)

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક સાળાઓ માટે.

ધનામ અને સાયબેરી.

૦—૧—૦

મિ. એમ. સી. ડાહરી, ઠાપડી મોજ—પકોદરા.

૧૪	જાનિ અને માતિ ભાગ પહેલો	મિ. બી. સી. જોશી
૧૫	એજન ભાગ બીજો	એજન
૧૬	વિશ્વમ એવર્ડ્સ-૨૪૮	મિ. એચ. એચ. ગણાના
૧૭	દરિયા કથા	મિ. બી. એન. મહેતા
૧૮	જાનક અને પાણી	મિ. એલ. એસ. દવે
૧૯	અર્ચસાસ્ત્રની જોળખાણ	મિ. બી. બી. મહેતા
૨૦	કાવ્યભાષી કથા	મિ. એલ. એસ. દવે
૨૧	જરૂરની કથા	મિ. જી. એન. મહેતા
૨૨	ગુરુ એવ વેલિંગ્ટન	મિ. એચ. એચ. ગણાના
૨૩	માનવ અને જીવ	મિ. આઈ. ડી. દેસાઈ

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે

ધનામ અને સાયબેરી.

૦-૧-૦

મિ. એમ. સી. કેસરી, કાપડી પોળ-વડોદરા.

૨૪	ગિરનારનું ગોશવ	મિ. જી. પી. જોશીપુરા
૨૫	રતન રંગ	મિ. બી. એન. મહેતા
૨૬	ચરીરનો સંચો	મિ. ડી. એન. જોશી
૨૭	મદારાણા પ્રતાપ	મિ. આર. પી. દેસાઈ
૨૮	કોળની કથા	મિ. જી. એન. મહેતા
૨૯	પાટણ સિદ્ધપૂરનો પ્રવાસ	મિ. આર. સી. મોદી
૩૦	પાવાગઢ	મિ. આર. પી. દેસાઈ
૩૧	ગૌરંગજેન	મિ. એમ. એન. પોટા
૩૨	રણજીતસિંહ	મિ. બી. બી. મહેતા
૩૩	શુળી શરીર	પ્રે. કે. બી. દીવેડીયા
૩૪	શ્રીકર્મ	મિ. બી. બી. મહેતા
૩૫	મધપ્રેડો	મિ. બી. એન. મહેતા

ત્યારે સ્ત્રીની વસ્તીમાંથી દર સેંકડે ૩૦૩ કન્યાઓ ભણે છે, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો દર ૩ છોકરે ૧ કન્યા ભણે છે. આ પરથી આપણે આપણી કન્યાકેળવણી કેટલા ઓછા પ્રમાણમાં આપીએ છીએ અને તેને પુરતા પ્રમાણમાં અપાતી કરવાને આપણે હજી કેટલું બધું કરવાનું બાકી છે તે જણાઈ આવે છે.

કુલ ૨૧૦૧૩૯ વિદ્યાર્થીઓમાંથી ૨૨૪૫૬ બ્રાહ્મણ અને ૧૪૬૪૭૭ અબ્રાહ્મણ, ૩૧૦૮૫ મુસલમાન, ૩૧૪૯ પારસી, ૬૯૧૫ હિંદી ખ્રિસ્તી, અને ૫૭ બીજા છે.

ગયા વર્ષમાં કેળવણી પાછળ કુલ ખર્ચ રૂ. ૫૧૫૩૦૩૧ થયું હતું. તેમાંથી ૩૯ ટકા યુનિવર્સિટી કેળવણી પાછળ, ૧૬.૬ ટકા માધ્યમિક કેળવણી પાછળ, ૬૪.૨ ટકા પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ, ૨ ટકા શિક્ષકોના ખાસ શિક્ષણ પાછળ, ૧.૫ ટકા ઔદ્યોગિક કેળવણી પાછળ, ૨ વેપારી કેળવણી પાછળ, અને ૩ ખેતીવાડીને લગતી કેળવણી પાછળ થયું હતું. ઉપલા ખર્ચમાંથી ૬૩.૫ ટકા સરકારે, ૯.૩ ટકા મ્યુનિસિપાલિટીઓએ, અને ૩.૫ ટકા જિલ્લા લોકલબોર્ડોએ કર્યું હતું, ત્યારે ૧૧.૯ ટકા શ્રીની ઉપજમાંથી અને ૧૧.૮ ટકા ખાનગી ફંડો, ઉધરાણાઓ વગેરેમાંથી થયું હતું.

એકંદરે જોતાં માયાદીક રૂ. ૧-૧૧-૧૦ નું અને તેમાંથી સરકાર તરફથી રૂ. ૧-૧-૮ નું જાહેર કેળવણી પાછળ ખર્ચ થયું હતું. એમાંથી છોકરાઓની કેળવણી પાછળ ૮૪.૧ ટકા અને કન્યાઓની કેળવણી પાછળ ૧૫.૯ ટકા થયું હતું. એટલે કન્યાઓ કરતાં છોકરાઓની કેળવણી પાછળ પાંચ ગણા કરતાં વધુ વધારે ખર્ચ થાય છે.

૨૨૭૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ૭ સરકારી, ૧૬૧૧ લોકલબોર્ડની, ૨૮૮ મ્યુનિસિપાલિટીની, ૩૩૨ સરકારી મદદ લેતી, અને ૩૪ મદદ નહિ લેતી શાળા છે. તેમાં ભણતાં છોકરાંઓની સંખ્યા અનુક્રમે ૮૧૫, ૧૧૮૦૮૫, ૫૦૮૭૦, ૧૯૧૨૦, અને ૨૦૬૭ છે. સરકારી, લોકલબોર્ડની, મ્યુનિસિપાલિટીની, મદદ લેતી, અને મદદ નહિ લેતી દરેક શાળામાં સરાસરી સંખ્યા અનુક્રમે ૧૧૬, ૭૦, ૧૭૦, ૫૫, અને ૫૭ છે.

૨૨૭૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી ૧૯૨૮ છોકરાની છે અને ૩૩૪ કન્યાઓની છે. પ્રાથમિક શાળામાં ભણતાં છોકરાંઓમાં ૧૪૩૭૯૫ છોકરા અને ૪૭૧૬૨ કન્યાઓ છે. એ છોકરાંમાંથી માત્ર ૧૧.૨ ટકા ઉપલાં ધોરણ ૫, ૬, તથા ૭ માં ભણે છે, ત્યારે બાકીનાં ૮૮.૮ ટકા નીચલાં ધોરણોમાં ભણે છે. એમાંથી ૨૯.૬ ટકા તો બાળવર્ગમાં ને ૧૮.૪ ટકા પહેલા

ધોરણમાં છે એટલે લગભગ અર્ધા છે, નીચેના વર્ગોમાં છે. 'બાકીનામાંથી ૧૬.૨ ટકા બીજા ધોરણમાં, ૧૩.૬ ટકા ત્રીજા ધોરણમાં, ૧૧.૨ ટકા ચોથા ધોરણમાં, ૫.૪ ટકા પાંચમા ધોરણમાં, ૩.૫ ટકા છઠ્ઠા ધોરણમાં, અને ૨.૨ ટકા સાતમા ધોરણમાં છે. એટલે સેક્ટરે ૧૧ છોકરાંનું ચોથા ધોરણ સુધી પહોંચે છે અને ૨ છોકરાંનું ઠેક સાતમા ધોરણ સુધી પહોંચે છે. નિરાળમાંથી આટલા બધા મોટા પ્રમાણમાં છોકરાંઓ વચ્ચે વચ્ચેથી ઊડી જતાં હોવાથીજ આપણા દેશમાં અજાનતો ભાગ વિશેષ છે. જ્યાં સુધી આખા દેશમાં ફરજિયાત કેળવણી થાય નહિ ત્યાંસુધી આ સ્થિતિ સુધરે તેમ જણાતું નથી.

પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ કુલ ખર્ચ રૂ. ૩૩૦૮૬૧૬ થાય છે. તેમાંથી ૮૦.૯ ટકા છોકરાંઓની કેળવણી પાછળ થાય છે અને ૧૯.૧ ટકા છોકરીઓની કેળવણી પાછળ થાય છે. એમાંથી સરકાર ૭૪.૫ ટકા, લોકલબોર્ડ ૪.૧ ટકા, અને મ્યુનિસિપાલિટી ૧૩.૧ ટકા ખર્ચ કરે છે. એમાંથી જિલ્લા લોકલબોર્ડોના પ્રાથમિક કેળવણીના ખર્ચનો ૯૧.૧ ટકા જેટલો મોટો ભાગ સરકારી આંતમાંથી થાય છે.

લોકલ બોર્ડ શાળામાં લખનારાં ૧૧૮૦૮૫ છોકરાંમાંનાં ૫૫.૮ ટકા બીજકુલ માંડીમાં લખે છે, ૩૬.૩ ટકા લોકલ કંડ લખનારાંનાં છોકરાં હોવાથી અર્ધા આનો કે આનોજ થી ભરે છે, અને રૂબા ૬.૯ ટકા છોકરાં ખૂરી થી ભરે છે.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોની કુલ સંખ્યા ૬૭૩૦ છે, જેમાંથી ૪૧૭૮ એટલે ૬૨.૧ ટકા ટ્રેન્ડ છે ને બાકીના અ-ટ્રેન્ડ છે. બી શિક્ષકો ૫૩૭ છે, જેમાંથી ૭૪ ટકા ટ્રેન્ડ છે. મુયલમાન શિક્ષકો ૮૭૩ છે, જેમાંથી ૫૦.૫ ટકા ટ્રેન્ડ છે.

લોકલ બોર્ડ શાળામાંથી ૩૧.૮ ટકાને પોતાનાં મકાન છે. ૮.૬ ટકા અર્ધા લોકલ બોર્ડનાં અને અર્ધા લોકલ મકાનમાં બેસે છે, ૩૨ ટકા લોકલ મકાનમાં બેસે છે, અને ૨૭.૬ ટકા ધર્મશાળા, મંદિર, મોરા વગેરેમાં બેસે છે.

સરત જિલ્લાની લોકલ બોર્ડ શાળાઓને મકાન' યાંથી આપવાની એક યોજના સર પરોતમદાસ હકોરદાસની મદદથી ઘડવામાં આવી છે. એ યોજના ચાલુ કરવાને એ સખી મુદ્દસે ગયા વરસમાં રૂ. ૧૫૦૦૦ આપ્યા હતા, તેમાંથી જે જે બાંનેએ નિશાળના મકાનને લાયક મકત જાહેર તથા મકાન બાંધવાના ખર્ચનો યોજનામાં યોજો' ત્રીજો ભાગ આપવાની

કચ્છમાં આપી હતી તેને સર પરશોતમદાસ દ્વંડમાંથી મકાનના ખર્ચની બાકીની રકમ આપી મકાન બાંધી આપવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. એ યોજના પ્રમાણે અત્યાર મુંબઈમાં પાંચ સાગં હવાઅગ્નિવાળાંવાળાં અને પુરતી મોકળાશવાળાં નિશાળ લાયકનાં છાત્રીનાં પાકાં મકાનો અધાર્થીયૂઠ્યાં છે, છઠ્ઠું બંધાય છે, અને બીજાં એ ચોમાસા પછી શરૂ થશે. એ પ્રમાણે દસ પંદર વરસમાં સુરત જિલ્લાની બધી લોકલ બોર્ડ શાળાઓને સર પરશોતમદાસની વિદાર મદદથી મકાન પૂરાં પાડી શકાશે એવી આશા રહે છે. એજ પ્રમાણે બીજા જિલ્લાઓમાં પણ સખી ગૃહસ્થો બહાર પડે તો જ્યાં જિલ્લાની લોકલ બોર્ડ શાળાઓને મકાનો પૂરાં પડી શકે. આ યોજનાની સફળતાને માટે ગામ લોકોની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ સૌથી વધારે જરૂરી છે. ગામલોકોના હિમંગભર્યા સહકાર વિના આ યોજના ચાલી શકે નહિ. ગામલોકોએ મકાન લાયક સારી જમીન આપવાની છે, મકાનના ખર્ચનો ઓછામાં ઓછો ત્રણે દિસે આપવાનો છે, મકાન બાંધવાને માટે જોઈતો માલ સવડ પડતો ખરીદી એકઠો કરવાનો છે, અને મકાન બંધાય ત્યારે તેના પર પુરતી દેખરેખ રાખવાની છે અને મજૂર, ગાડાં વગેરેની મદદ આપવાની છે.

ગામડાની લોકલ બોર્ડ શાળાનાં ઉપલાં ધોરણના છાત્રાઓને ખેતી-વાડીને લગતું શિક્ષણ આપવાની યોજના જે એ વરસપર પાંચ નિશાળમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી તે અત્યારે દસ નિશાળમાં આવુ થઈ ગઈ છે અને ફતેહમંદ નીવડી છે. એ પ્રમાણે એ યોજના વધુ શાળાઓમાં દાખલ થશે ત્યારે ગામડાના છાત્રાઓને પોતાના બંધાને લગતું શિક્ષણ મળતું થશે અને તેથી તેમને તેમજ ખેતીને લાભ થશે.

૧૨ પ્રાથમિક શાળાઓમાં ઉપલાં ધોરણમાં અગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ થયું છે અને તે સારી રીતે અપાય છે. આ અખતરો ફતેહમંદ નીવડ્યો છે અને એ પ્રમાણે બીજાં મોટાં ગામોની શાળાઓમાં પણ અગ્રેજી શિક્ષણ દાખલ કરવાની માગણી થવા માંડી છે. સુરત જિલ્લા લોકલ બોર્ડ દસ વર્ષો છે કે જે ગામના લોકો અગ્રેજી વર્ગો ખોલવા માટે રૂ. ૫૦૦૦ નું ફંડ એકઠું કરી બોર્ડને સોંપશે તેને અગ્રેજી શિક્ષણનો લાભ આપવાને માટે તજવીજ કરવામાં આવશે.

વર્નાક્યુલર દાખલ પરીક્ષામાં પાસ થએલા છાત્રાઓને અગ્રેજી ધોરણ ૧, ૨, તથા ૩ નું અગ્રેજી એક વરસમાં શીખવવાને માટે એક ખાસ વર્ગ

સુરતની સરકારી મિડલ સ્કૂલમાં જે વરસથી જોલવામાં આવ્યો છે તે ઘણો ફતેહમંદ નીવડ્યો છે. તેમાં ગયે વર્ષે ૨૬ વિદ્યાર્થીઓ હતા—૧૨ બાલક, ૧ સોની, ૩ કણ્ઠી, ૭ કેળી, ૧ ગોસાંઈ અને ૨ ટુટીઆ. આ બધા ગયા એપ્રિલ માસમાં ત્રીજા ધોરણની વાર્ષિક પરીક્ષામાં અંગ્રેજીમાં પાસ થઈ અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં ગયા છે. એમાંના ૧૮ સુરતની સરકારી હાઈ સ્કૂલમાં દાખલ થયા છે અને બાકીના બીજા હાઈ સ્કૂલોમાં ગયા છે. એવો બીજો એક વર્ગ પારડી હાઈ સ્કૂલમાં ગયા જૂન માસથી જોલવામાં આવ્યો છે.

ગામડાંઓમાં પાછળ પડતી જતના લોકોને માટે રાત્રિશાળાઓ કાઢવાનો જે અખતરો જે વરસ પર કરવામાં આવ્યો હતો તે ફતેહમંદ નીવડેલો જણાય છે. સુરત જિલ્લામાં પારડી તાલુકામાં પંચલઈની એક રાત્રિશાળાને બદલે હવે એવી એકવીસ રાત્રિશાળાઓ એજ જિલ્લામાં ઉભી થઈ છે. તેમાંની ૧૧ પારડી તાલુકામાં, ૬ વલસાડ તાલુકામાં, ૧ ચીખડી તાલુકામાં, ૧ બારડોલી તાલુકામાં, ૧ એલપાડ તાલુકામાં ને ૧ માંડવી તાલુકામાં છે. એમાં લણુનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ૯૬૩ છે. એ શાળાઓમાંની ૪ શાળાઓને ગયે વર્ષે સરકાર તરફથી ગ્રાન્ટ મળી હતી. એ શાળા રાત્રે અંધાઈ થયા પછી ભરાવા માંડે છે અને આશરે ૭ા કે ૮ થી તે ૯ા કે ૧૦ સુધી ચાલે છે. એમાં દહાડે ખેતી કે મજુરીના કામના રોકાણને લીધે નહિ લણુતાં છોકરાંઓ ઉપરાંત મોટી ઉંમરનાં અલણુ રહી ગયેલાં સ્ત્રી-પુરુષો પણ આવે છે અને વાંચતાં, લખતાં તથા વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં આવે એવા સાદા હિસાબ ગણુતાં શીખે છે. એમાં વર્ગવાર કે ધોરણવાર શિક્ષણ અપાતું નથી પણ વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાના અભ્યાસ પ્રમાણે પૃથક્ પૃથક્ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પંચલઈની રાત્રિશાળા જે જૂન ૧૯૨૪માં ઉઘાડવામાં આવી હતી તેમાં જે ૬૫ વિદ્યાર્થીઓ હાલમાં છે તેમાંના ૧૫ હાલ ત્રીજા ચોપડીમાં છે અને ૧૮ બીજા ચોપડીમાં છે. આ રાત્રિશાળાઓને માટે એક ખાસ સદો ને ટુંકો અભ્યાસક્રમ ઘડી કાઢવામાં આવ્યો છે ને તે પ્રમાણે તેઓ કામ કરે છે.

વળી જે ગામોમાં નાણાંની તંગીને લીધે લોકલ બોર્ડ તરફથી નવી નિશાળો ખોલી શકાતી નથી ત્યાં ગામઘોડો કેઠકિ વર્નાક્યુલર પાસ થયેલા માણસને રાખી નિશાળ ઉઘાડે છે તો તેને તે ઉઘાડવામાં મદદ કરવામાં આવે છે ને તે બરાબર ચાલે છે તો તેને વરસ આખરે સરકારી મદદ પણ આપવામાં આવે છે. એવી અત્યારે પાંચ શાળાઓ પારડી

તાલુકામાં ચાલે છે અને સંતોષકારક કામ કરે છે. આ યોજનાથી જે ગામોને ગરજ હોય છે તેજ નિશાળો ઉઘાડે છે ને ચલાવે છે, અને એ શાળાઓ ચાલે છે ત્યાં સુધીજ તેને સરકાર ગ્રાંટ આપે છે. તે બંધ થાય છે એટલે ગ્રાંટ બંધ થાય છે ને શિક્ષક પોતાને ઘેર જાય છે. તેથી ગામ લોકોને તેમજ શિક્ષકને તે સારી રીતે ચલાવવાની કાળજી રહે છે, અને બંધ થાય છે તો શિક્ષકના પગાર કે પેન્શનનો બોલો સરકારને કે લોકલ બોર્ડને માથે રહેતો નથી.

ફરજિયાત કેળવણી સુરત મ્યુનિસિપાલિટિમાંજ દાખલ થયેલી છે. અમદાવાદ તથા ભરૂચ મ્યુનિસિપાલિટિઓએ એ સંબંધી યોજના ઘડી છે, પણ તે પર હજી વિચાર ચાલે છે.

અને ૧૯૨૩ ના પ્રાથમિક કેળવણીના કાયદા પ્રમાણે અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, વિરમગામ, વલસાડ, રાંદેર અને નડિઆદ મ્યુનિસિપાલિટિઓમાં નવાં સ્કૂલ બોર્ડો નીમાઈ ગયાં છે અને કામ શરૂ થઈ ગયું છે, અને દાહોદ તથા ગોધરા મ્યુનિસિપાલિટિમાં થોડા વખતમાં થઈ જશે. જિલ્લાઓમાં ફક્ત પંચમહાલે કેળવણીનો કારભાર પોતાને હસ્તક લીધો છે અને ખેડાએ સેવાનો દરાવ કરી સ્કૂલબોર્ડ ચૂંટી કાઢ્યું છે, પણ અમદાવાદ, ભરૂચ અને સુરત જિલ્લાબોર્ડો હજી એ બાબત વિચાર કરે છે.

આપણાં બાળકોને આપણે શું શીખવીશું ?

આ અતિ અગત્યનો પ્રશ્ન છે. આપણી શાળાનું મથક નક્કી કરીએ, બાળકોને લણવા માટે બોલાવીએ, અથવા આપણા વર્ગોની વ્યવસ્થા કરીએ, તે પહેલાં ઉપરના પ્રશ્નનો નિકાલ થવો જોઈએ.

આ પ્રશ્નની આટલી અગત્ય છતાં, કેટલાક શિક્ષકો તો એ સંબંધી ખાસ લક્ષ આપતા નથી અને તેના સંબંધમાં વિચાર પણ કરતા નથી.

આપણા પ્રશ્નનો જે જવાબ વણીવાર આપણને મળે છે તે ઉપરથી આ જાતની બેદરકારીનો પુરાવો મળે છે. લગભગ દરેક વખતે એક જવાબ એવો મળે છે કે “આપણે બાળકોને વાચનાં લખતાં શીખવવું જોઈએ.” કોઈ કહેશે કે “ધર્મની કેળવણી પણ આપવી જોઈએ.” થોડાં માણસો એમ પણ કહેનારાં નીકળે છે કે “આ કરતાં કેળવણીનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવું જોઈએ અને બે ત્રણ બીજા વિષયોનો પણ અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.”

હવે આમાં • ખરું કેનું ? સૌ કાંઈનું કહેવું બૂલભરેલું છે ? અમુક વિષયો શીખવાના જ નેઈએ એમ આપણે શા માટે માની લીધું છે ? તે વિષયો શીખવવાનો શો હેતુ છે ? તે વિષયની ખાસ અગત્ય શી છે ? એ વિષયો શીખ્યાથી આપણા વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ગામના વિશેષ ઉન્નત નાગરિક બનશે ? એ શિક્ષણ વિના તેમની જે રિયતિ રહે તે કરતાં કાંઈ વિશેષ સારાં સ્ત્રી પુરુષો, આ કેળવણીથી તેઓ બનશે ખરાં ? એ શિક્ષણ આપણા વિદ્યાર્થીઓની સર્વ સ્વાભાવિક શક્તિઓનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરી, તેમને જનસમાજના ઉપયોગી અંગ બનાવી, પોતાના ગામમાં આશીર્વાદ સમાન ગણાવવામાં સાધનભૂત થશે ?

આ બધા પ્રશ્નોનો જવાબ શિક્ષકોએ દેવાનો છે. એકાદ વખત શાંતિથી બેસીને, તમને સોંપાએલાં બાળકોમાંથી સૌથી ઉત્તમ વ્યક્તિગત અને સામાજિક લક્ષણો, કુશળતા, મનોવૃત્તિઓ અને ટેવોથી વિદ્યાર્થીઓને જીવન અને જીવનની દ્રશ્યે માટે તૈયારી કરવામાં મદદ મળે છે, તે ખીલવવાની આશા આપતાં જે બાળકો તમને ખાતરીપૂર્વક જણાય, તેમનાં નામની એક યાદી કરી જુઓ. ગામડાની નિશાળના ઘણાખરા શિક્ષકોએ કરેલી આ પ્રકારની યાદી લાંબી નહિ થાય, કારણ કે બાળકોને જીવન જીવવા માટે તેઓને કેળવણી આપવાની છે એવો ખ્યાલ તેમને કદી આવેલોજ હોતો નથી.

કેળવણી એટલે વાચતાં લખતાં શીખવું, અગર થોડું ગણિત જાણવું એટલેજ અર્થ તેઓ કરે છે, અને તેમનું લક્ષ પોતાના વર્ગનાં બાળકો પ્રત્યે નહિ, પરંતુ જે વિષયો તેમને શીખવવાના નિયત કરેલા છે તે તેમને ખરાબ આવડે છે કે નહિ, તે જોવા તરફજ રહેલું હોય છે. આ હકીકત જો સાચી હોય તો, નવા વર્ષની શરૂઆતમાં, પરીક્ષા પછી નવા વર્ગો ગોઠવતાં પહેલાં, અગર નિશાળની લાંબી રજાઓ દરમિયાન, દરેક શિક્ષકે ગંભીરતાથી, પૂર્ણ શાંતિથી એટલે વિચાર કરવાની જરૂર નથી કે પોતાના શિક્ષણનો અંતિમ હેતુ શો હોવો જોઈએ અને પોતાનું ખરું કર્તવ્ય શું છે ?

આપણું બાળકોને ત્યારે શું શીખવીશું ?

અધ્યાસક્રમ માટેના અમુક વિષયોનાં નામ માત્ર ગણાવી જવાં એ આ પ્રશ્નનો અધુરો અને કેવળ અસંતોષકારક ઉત્તર છે એ તો આપણે જોઈએ. આના કરતાં વધારે ઊંડી, ગંભીર અને તાત્ત્વિક વસ્તુનો આપણે વિચાર કરવો જોઈએ, અને કેળવણીનો ખરો હેતુ શોખવાનો પ્રયત્ન કરવો.

લેઈએ. આપણે પ્રત્યેક બાળકને કેળવવાની ઇચ્છા શા માટે રાખીએ છીએ ? તે વધારે સારી રીતે, સંપૂર્ણ, વધારે આશાભર્યું અને વધારે ઉપયોગી. જીવન ગાળા શકે એ શું તેનો હેતુ નથી ?

આપણામાંનું કોઈ પણ માત્ર પોતાની ખાતર, અગર એક છૂટી વ્યક્તિ તરીકે જીવી શકતું જ નથી; એટલે સંપૂર્ણ અને ઉપયોગી જીવન ગાળવાનો અર્થ એ થયો કે આપણી વ્યક્તિગત મનોવૃત્તિઓ અને લક્ષણો ખીલવવાં એટલું જ નહિ, પણ કેટલીક સામાજિક વૃત્તિઓ અને લક્ષણો તથા કાર્યકુશળતા ખીલવવી, કે જેથી આપણાં બાળકો, જનસમાજમાં ઉપયોગી અને પરસ્પર મદદ કરનાર, સ્વાર્થરહિત જીવન ગાળવાને શક્તિમાન થાય, જનસમાજમાં પરસ્પર સહકાર કરતાં શીખે અને તેમની સામાજિક કાર્યો કરવાની કુશળતા તથા સમાજ સેવાની લાગણી અને આવડન દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે. આ રીતે કેળવણીનું કાર્ય બે દિશાનું થાય છે. બાળકની વ્યક્તિગત સ્વાભાવિક શક્તિઓ બહાર લાવી તેની ખીલવણી કરવી એ એક કાર્ય, અને તે શક્તિઓને, પોતે જે જનસમાજમાં હોય તેને ઉપયોગી થવાના અને ઉત્તમ કરવાના કાર્યમાં મદદરૂપ બનાવવી એ બીજું અને વિશેષ મહત્વનું કાર્ય. બાળક પોતે અને તેની આસપાસનું સમાજનું નિત્યજીવન એ બે અગત્યના અંશો છે-અમુક પદ્ધતિસર ચોળેલો અભ્યાસક્રમ નહિ, ગામડાંના બાળકના નિત્યજીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો શી છે, અને જે જનસમાજમાં તેને જીવન ગાળવાનું છે તેને પોતાના જીવનથી તે કેવી રીતે ઉત્તમ અસર દરી શકે એનો વિચાર વધારે અગત્યનો છે; પદ્ધતિસર ચોળેલો અભ્યાસક્રમ, જેમાંના કેટલાક વિષયો ગામડાંના નિત્યજીવનથી ખીલકુલ નિરાળા અને તેમને કંઈ પણ રસ ન પડે તેવા હોય છે, તેનું શિક્ષણ એ બાબત અતિ ગૌણ છે.

આ બે અંશો (બાળક અને તેની આસપાસની પરિસ્થિતિ) નો જરા વિશેષ વિચાર કરીએ. બાળકની સામાજિક પરિસ્થિતિની બાબત પહેલી લઈએ. જે સામાજિક પરિસ્થિતિમાં બાળક મૂકાએલું હોય તે પરિસ્થિતિના વિચારમાં આપણા મૂળ પ્રશ્ન-બાળકને શું શીખવીશું-નો ઉત્તર મળે એમ છે. અલબત્ત; જે શિક્ષક બાળકને ગામડાંના જીવનમાં ઉપયોગી અને સુખદાયી જાણવાની તૈયારી કરવાનું શાળામાં શીખવવા ઇચ્છતો હોય તો, એ પરિસ્થિતિની બાબત સર્વ રીતે તેણે ધ્યાનમાં લેવી

જ નોંધ્યો. ગામડાંનાં સ્ત્રી પુરુષો કેવા પ્રકારનાં જીવન સામાન્ય રીતે ગાળે છે તેનો વિચાર તેણે જરૂર કરવો જ પડવાનો.

(અ) પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ગામડાના જનસમાજમાં સંતોષપૂર્વક અને અસરકારક અર્થાત્ ગામની ઉન્નતિને અર્થે જીવન ગાળવાનું હોય તો, તે માટે કઈ કઈ બાબતની તેમને જરૂર પડશે તેનો, તથા ગામડાંના જીવનમાં પોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે શી શી આવડતની તેને જરૂર પડશે તેનો, શિક્ષકે અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ.

(વ) પરંતુ ગામડાંના લોકોને ઉપયોગી અને તેમની સેવાને અર્થે જીવન ગાળવા માટે માત્ર જ્ઞાન અને આવડત બસ નથી. તે ઉપરાંત ઉચ્ચ ચારિત્ર્યના અંશો પણ તેનામાં હોવાની જરૂર છે. રવંત્રી, કોઈ પણ કામ જાતે ઉપાડી લેવાની વૃત્તિ, પોતાની જવાબદારીની સમજણ, આત્મબલુના માણસો સાથે સહકાર કરી કામ કરવાની આવડત, પ્રામાણિક અને ચોક્કસ વ્યવહારની કદર કરવાની શક્તિ, બીજાની સગવડ અને સુખનો આશ્ર અને બીજાને મદદ અને સેવા કરવાની ઇચ્છા-આ સર્વ ગુણો તેનામાં કેળવાવા જોઈએ.

આપણી ગામડાંની નિશાળોમાં ઉપર જણાવેલા ગુણોની ખીલવણી થાય છે ? ન થતી હોય તો તે ચવાની ખાસ જરૂર નથી જણાતી ? દરેક શિક્ષક એ ગુણો ખીલવવાના કાર્યને સૌથી મહત્ત્વનું કાર્ય ગણે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી ?

(ક) ગામડાંના લોકોના નિત્યજીવન તરફ ખીજ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં જણાશે કે તેઓ બધા પોતપોતાના ગુજરાનને અર્થે જુદા જુદા ધંધારોજગારમાં રોકાયેલા હોય છે. સ્ત્રીઓ ઘર કામમાં અને કુટુંબનાં માણસોની સારવારમાં અને પુરુષો ખેતી અથવા નાની દુકાનદારી કે બીજા વેપારધંધાના કામમાં રોકાયેલા હોય છે, અને સૌ કોઈ સુખસંતોષની નિંદગી ગાળવા મથે છે. જે સાળામાં બહુતાં છોકરાંને પોતપોતાનાં ગામડાંમાં જોજ પ્રકારનાં કામ કરવાનાં હોય તો નિશાળમાં તે કામ માટેની તૈયારી સારા પાયા ઉપર થાય એ વધારે ઇચ્છવા જોગ નથી ? જે કેળવણીનો એક મુખ્ય હેતુ વ્યવહારકાર્યો માટે વિશેષ લાયક બનાવવાનો હોય તો, અજ્ઞાત, ઉપર જણાવેલાં કાર્યોનું શિક્ષણ સાળામાં મળવાની જરૂર છે જ. જે આટલી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો, એ પ્રકારનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે કેમ અપાય તેનો વિચાર કરવાની દરજ પ્રત્યેક શિક્ષકને આવી

પડે છે. કારણ કે એ બાબતનો યોગ્ય વિચાર કરવાથીજ વિદ્યાર્થીઓને તે શિક્ષણથી લવિષ્યમાં લાભ થઈ શકશે.

(ક) પોતાના ગામડાંમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપયોગી જીવન ગાળે અને વ્યવહારમાં દૃતેષ મેળવે તે ઉપરાંત ગામડાંના આરોગ્યમાં તથા સામાજિક, નૈતિક અને ધાર્મિકજીવનમાં જે જે ખામીઓ હોય તે દૂર કરી તેને વધારે ઉત્તમ તથા વિશુદ્ધ કરવાની દરજ્જા પણ કેળવાએલાઓને માથે છે અને તે કારણથી એની તૈયારી પણ શાળામાંજ થવાની જરૂર છે.

(દ) ઉપર જણાવેલા ગુણો શાળામાં કેટલે અંશે કેળવી શકાય અને કેટલે અંશે શાળા બહારના જીવનમાં ખીલવી શકાય તેનો વિચાર શિક્ષકે કરવાનો છે.

(ફ) શાળામાં આવતા અગાઉ, ઘરના ઉછેરમાંથી કયા કયા કિંમતી ગુણો બાળક મેળવી શક્યું છે, અને કયા કયા ગુણોને યોગ્ય માર્ગે વાળી માત્ર ઉણપ પૂરવાની છે તેની ગણતરી પણ શિક્ષકે કરવી જોઈએ એ ખાસ જરૂરનું છે. કારણ કે વિદ્યાર્થીઓએ મહત્વ કરેલા સંસ્કાર અને ગુણોના પાયા ઉપરજ નવી આવડત અને નવા સંસ્કાર દાખલ કરવાનું કાર્ય થવાનું છે. અત્યાર મુખી આપણે વિદ્યાર્થીઓના પોતાના ગૃહજીવન અને તેણે શાળામાં આવતા અગાઉ મેળવેલા સંસ્કારની ઘણી ઓછી ગણતરી કરી છે; અને નિશાળમાં શીખવવાના વિષયોને ઘણું વધારે મહત્ત્વ આપ્યું છે. શાળામાં શીખવવાના વિષયો વિદ્યાર્થીના નિત્યજીવનને લગતા અને તેની સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવતા ન હોય, અગર તે શીખવવાની પદ્ધતિ એવી ન હોય કે જેથી વિદ્યાર્થીઓના હિંમેશના સામાન્ય અનુભવને તે અનુકૂળ પડે-તેના સામાન્ય અનુભવને મજતીજ તે તેને લાગે, તો શિક્ષણનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ તેને માટે કાંઈ પણ રહેતો નથી. જે આપણી કેળવણી સંગીન અને વાર્તાવિક કરવી હોય, તો ગામડાના જીવનના નિત્યક્રમ સાથે નિકટના સંબંધમાં તેને રાખવાની ખાસ જરૂર છે.

(ગ) શિક્ષક તરીકે આપણે ગામડાની જીવનરીતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ, તે જીવન કેવું હોયું જોઈએ તેનો પણ આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. હાલનું 'ગામડાનું' જીવન છે તેનોજ અભ્યાસ માત્ર નહિ પણ, તે સાફ-ઉચ્ચ પ્રકારનું લવિષ્યમાં કેવી રીતે થઈ શકે તેનો પણ વિચાર શિક્ષકે કરવો જોઈએ. કયા ગુણો ગામડાના સામાજિક જીવનની ઉત્તતિને માટે જરૂરના છે તેની જરાજર નોંધ કરી, તેમાંના જે જે ગુણો નિશાળમાં કેળવવાનું શક્ય હોય તે કેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ રીતે કરવાથી જ ગામડાની પ્રગતિ અને ઉત્તતિ થઈ શકે.

તમને એમ નથી લાગતું કે ગામડાના સામાન્ય નિત્યજીવનને અતુલ્ય બેટલે અંશે શાળાનું વાતાવરણ અને શિક્ષણ રખાય, અને ગામડાના જીવન માટે બાળકોને લાયક બનાવાય, તેમજ તેને ઉન્નત કરવાના કાર્ય માટે વિશેષ યોગ્ય ગુણો તેનામાં ખીલવી શકાય એવી શિક્ષણપદ્ધતિ યોજવામાં આવે, તેટલે અંશે લવિષ્યનું ગામડાનું જીવન વધારે ઉન્નત અને ઉપયોગી બનાવી શકાય અને આપણી શાળાનાં છોકરોને વધારે ઉપયોગી અને ઉચ્ચ ચારિત્ર્યવાળાં બનાવી શકાય ? અમુક વિષયો, જેમાંના કેટલાક બાળકોના નિત્યજીવન સાથે બીજાકુલ સંબંધ ધરાવતા હોતા નથી, તેનું શિક્ષણ આપવા કરતાં આ બાબતની યોજનાનો વિચાર વધારે અગત્યનો, તમને નથી લાગતો ?

વખતે એમ હશે કે, આ મતને તમે મળતા તો થતા હશે પણ એ પરિણામ કેમ લાવવું, અગર તેને માટે શા ઉપાય લેવા તે બાબત તમને કાંઈ સૂઝ પડતી નહિ હોય. થોડા વખત પછી આ બાબત, તેમજ પહેલા ધોરણમાં આ યોજના અનુસાર કેવી રીતે શિક્ષણ ગોઠવવું તે બાબત સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે. વળી બાળકની લાગણીઓ, સ્વાભાવિક પ્રેરણાશક્તિ, શક્તિઓ તેમજ અભ્યાસ કરવાની યોજનામાં આ બધાંની ગણના કેવી રીતે કરવી તેની પણ ચર્ચા કરવામાં આવશે. અત્યારે તો આપણે એટલો વિચાર કર્યો કે છોકરોને પોતાના ગામમાં ઉપયોગી, ઉચ્ચ પ્રકારનું જીવન ગાળવા માટે કેળવણી આપવાની, તથા દરેક બાળકમાં જે ઉત્તમ અંશે હોય તેને કેળવી પોતાના ગામના જનસમાજમાં સદાયકર્તા અને આશીર્વાદરૂપ બનાવવા માટે તૈયારી કરવાની ફરજ શિક્ષકોની છે. આની યોગ્ય યોજના ચર્ચા શકે તે માટે શિક્ષકે ગામડાના સામાન્ય જીવનનો, અને તેને લવિષ્યમાં ઉન્નત અને સુખી તથા ઉપયોગી બનાવવા માટેના ઉપાયોનો, તથા બાળકોને તેને માટે લાયક બનાવવાનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ.

આપણે જોઈએ કે બાળકનું જગત નાનું છે અને તેના બધા વિચાર પોતાના ઘર અને કુટુંબના બનાવેલે લગતાજ હોય છે. તેની બહારની બાબતોમાં તેને ઝાઝો રસ પડતો નથી. પોતાને ઘરમાં અગર કુટુંબમાં જે અનુભવો થયા હોય છે તેને અનુસરીનેજ તે વિચાર કરી શકે છે. વળી પોતાના જીવનમાં બનતા દરેક બનાવોનો તે છુટકે છુટકે ખ્યાલ આપી શકે છે, પરંતુ નિશાળમાં જે રીતની આખી અખંડ યોજના રાખવામાં આવે છે તેવી રીતે, તેને જીવનના દરેક બનાવની પાછળ રહેલા સામાન્ય નિયમ, સિદ્ધાંત કે સત્યની, તેમજ તેના પરસ્પર સંબંધની સમજણ હોતી

નથી. આપણે જોયું કે જે જ્ઞાન 'અગર માહીતી' બાળકના અનુભવની બહાર હોય, અથવા તેને પરાઈ લાગે તે, તેનામાં પરાણે દાખલ કરી શકાતી નથી. એ સ્વચ્છ જ્ઞાન તેને પોતાની વૃત્તિઓ અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારદ્વારા જ મળવું જોઈએ.

બાળકની વૃત્તિઓ અને ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારનો મુખ્ય આધાર તેની સ્વાભાવિક ઊર્મિઓ ઉપર રહેલો છે. આ સ્વાભાવિક ઊર્મિઓનો શિક્ષક વારેવારે ખાસ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ ઊર્મિઓ પૈકી, પોતાની આલુઆલુના પદાર્થો વિશે જિજ્ઞાસા, કોઈ પણ કાર્ય કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા, રમનગમનની ઇચ્છા, તીવ્ર કદ્દપનાશક્તિ, રમનમાં તેમજ કામમાં પોતાના સોબતીઓ સાથે ભળવાની ઇચ્છા-જે સામાજિક જીવનનો મૂળ પાયો છે-આ બધી ઊર્મિઓ મુખ્ય છે.

બાળકોનો અભ્યાસ ક્ષણદાયી બનાવવો હોય તો આ સ્વાભાવિક ઊર્મિઓની બાબત જરૂર લક્ષમાં રાખવી જોઈએ. એ અભ્યાસદ્વારા બાળકની સર્વરીતે સંપૂર્ણ ખીલવણી કરવાની તેને તક મળવી જોઈએ, એટલું જ નહિ પણ તે સ્વાર્થી ન બનતાં સામાજિક હિતને અર્થે જીવન ગાળતાં શીખે એવો તે અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.

વળી એ અભ્યાસક્રમનું મુખ્ય લક્ષ્ય ગ્રામ્યજીવન, ગ્રામ્યગૃહ અને ગ્રામ્યઉદ્યોગો એ હોવું જોઈએ. એ તો સામાન્ય અનુભવની વાત છે કે જે બાળકોતો આપણા નિત્યજીવન સાથે અંગત સંબંધ હોય તે વિશેજ આપણે ખરેખરો રસ લઈ શકીએ છીએ. દાખલા તરીકે રહેવું ટાઇમ-ટેબલ બહુ ઉપયોગી છે, પરંતુ આપણે જ્યારે કોઈ લાંબી મુસાફરીની યોજના કરતા હોઈએ ત્યારેજ એ ટાઇમટેબલનો રસપૂર્વક ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ રીતે આપણને જે બાજતોનો રસ પડે છે તેનાજ આપણને વધારે વધારે અભ્યાસ કરવાનું મન થાય છે. આ કારણથી અભ્યાસક્રમની એવી યોજના થવી જોઈએ કે તેમાં ગામડાનાં સામાન્ય કાર્યો, ઉદ્યોગો અને નિત્યજીવનની બાબતો એવી રીતે ગોઠવાય કે જેથી બાળકોને તે વિશે રસપૂર્વક; ખાસ જ્ઞાન અને માહીતી મેળવવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ થાય.*

(અર્પણ.)

ગરુડાસ ગોપીલાલ :.

• પંજાબમાં મોઝાથી નીકળતા "Village Teachers' Journal" નામના એક અંગ્રેજી માસિકમાંના બિ. એમીના અંગ્રેજ ગોપાલુ મુન ગોપાલ અને માસિકપત્રના તત્ત્વીની અનુમતિપૂર્વક કરેલું આપાન્દર.

ઉદ્દુ શિક્ષણ

ભાષાનું શિક્ષણ ખીજી ધણા વિષયો કરતાં તદ્દન જુદું અને નિરાળું હોય છે. ઇતિહાસ, ભૂગોળ, નકશા, ચિત્રા, આકૃતિઓ અને કુદરતી તેમ જાસ સ્થળો વિચાર્યાંઓની સમક્ષ રજુ કરી એવી રીતે શીખવી શકાય કે જેને તેઓ આખી જિંદગી સુધી ભૂલતા નથી. વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રનું શિક્ષણ પણ એવી રીતે આપી શકાય કે કુદરતના અમત્કાર આપોઆપ સ્પષ્ટ થતા જાય અને શિક્ષક પ્રયોગો વડે તે સાબીત કરી શકે. હથિઆરોના ઉપયોગની માહિતી મેળવી અને પરેડની કવાયતની પ્રેક્ટિસ કરી કોઈ પણ પુરુષ લડાઈના મેદાનમાં ઉભો રહી લડવૈયો બની શકે છે. જુદા જુદા પ્રકારની કારીગીરીના નમુનાનું નિરીક્ષણ કરી માથુસ તેવાજ નમુના બનાવી કારીગર થઈ શકે છે; સારાશ કે પ્રકૃતિ અને કુદરતી વલણનો જ્યાં ઉપયોગ થઈ શકે છે ત્યાં માર્ગ સુગમ અને સહેલો છે, પરંતુ જ્યારે કોઈ કામમાં જુદિબળ અને માનસશક્તિનાજ ઉપયોગની આવશ્યકતા હોય છે, ત્યારે કાર્યની સફળતા મુશ્કેલ થઈ પડે છે, ભાષા શીખવતી વેળા જુદિબળ અને માનસશક્તિને જ કામમાં લેવાં પડે છે. કવિ સહેલાઈથી થઈ શકાય છે એટલુંજ નહિ પણ તે જન્મથી પેદા થાય છે, પરંતુ સાદર થવું સહેલું હોતું નથી. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શારીરિક અવયવો કામમાં આવતા નથી. માનસશક્તિ અને જુદિબળથી કામ લેવું પડે છે. માનસશક્તિને ‘માર્શલ લો’ અને શિક્ષકની બીતિ હોતી નથી, માટે તે નિઝર શક્તિ ઉપર કાણુ મેળવવા સાર તેજ શક્તિને કેળવવી પડે છે, અર્થાત્ ભાષાના ગ્રેમ અને અથાક પ્રયાસની આવા સમયે જરૂર પડે છે; એટલે કે શિક્ષકને (૧) જ્યાં સુધી ભાષા અને સાહિત્ય તરફ ખરી લાગણી, ગ્રેમ અને ઉત્સાહ ન હોય, (૨) ભાષા ક્યાં ક્યાં તરવોની બનેલી છે તે તરવોનું તેને જ્ઞાન ન હોય, (૩) શિક્ષક પોતે દીલસોજ, મહેનતુ, અને જુદિશાળી ન હોય તો પોતાની મનોભાવનાનું વિદ્યાર્થી પાસે અનુકરણ કરાવી શકતો નથી તેમ ભાષા અને સાહિત્યનો શોખીન તેને બનાવી શકતો નથી.

ખીજી ભાષાઓની માફક ઉદ્દુ ભાષા પણ તરવો જેમકે ક્રિયાપદ, અન્યય, અને નામથી બનેલી છે. અને તેનાં મૂળતત્ત્વ ક્રિયાપદ અને અન્યય છે. નામ ખીજી અગણિત ભાષામાંથી ઉદ્દુમાં દાખલ થતાં ગયાં,

વગરના હાડપીંજર (શરીર) જેવું નહે. આનો અર્થ એ છે કે શિક્ષક દ્વારથી ભાષાની ખુબીઓથી બીલકુલ અજાણ્યો હોય તો તે ઉર્દુ ભાષાનું રહસ્ય સમજી અથવા સમજાવી શકતો નથી, અને જો શિક્ષક દ્વારથી ભાષાનો અભ્યાસી હોય અને ઉર્દુનો સહેજસાજ જ્ઞાનવાળો હોય તો તે પણ ઉર્દુનો એક સારો શિક્ષક થઈ શકતો નથી. મારાંશ કે ઉર્દુના ઉત્તમ શિક્ષક થવા માટે દ્વારસીના વિદ્યાર્થી થવા ઉપરાંત ઉર્દુના ઉડા અભ્યાસી થવું, અરબી ક્રિયાપદો (મસાદિર) અને વ્યુત્પન્ન શબ્દો (મુશતકાત) જાણવા અને પ્રજા ભાષાની નિર્મળતાથી (જેનો અંશ ઉર્દુમાં છે) વાકેફ હોવું જરૂર છે.

ઉત્તમ ઉર્દુ શિક્ષકના ગુણ નં-૨ ઉપર વધારે પ્રકાશ નાખવાની જરૂર નથી. માત્ર એટલું કહેવું બસ યશે કે ઉર્દુની ભરતી અને ઓડથી (ચંદતી પડતીથી) બનતા સુધી શિક્ષકે માહિતગાર રહેવું જોઈએ.

દિનપ્રતિદિન દેશની પ્રાંતિક ભાષાઓનું અંદર અંદર મિશ્રણ થતું જાય છે. હિંદુ અને મુસ્લિમની સામાજિક સ્થિતિ અને વિચારોમાં એક પ્રકારની અથડામણ નિરંતર થયાં કરે છે. આ વસ્તુસ્થિતિથી ઉર્દુ વેગળી રહી શકતી નથી, માટે સમયાનુસાર જે અસર ઉર્દુ ઉપર પડે તેના ઉપર તેમજ આજ કાલના ઉર્દુની દરેક ખાલુ ઉપર શિક્ષકે નજર રાખવી જોઈએ, અને સ્થાનિક મંજોગો વચ્ચે કેવા પ્રકારના ઉર્દુની જરૂર છે તે લક્ષ બહાર ન જવું જોઈએ. આનો અર્થ એવો થતો નથી કે શિક્ષકે પવનચક્કીની માફક જે તરફ પવનનો વેગ હોય તે તરફ ટળી જવું પણ સમયમૂલ્યકતા વાપરી લાભદાયક માર્ગ શોધી લેવો જોઈએ.

વહેવાર ઉપયોગી ઉર્દુ બોલનાર અને ઉર્દુરસિક જનોના સમાગમનો શિક્ષકે લાભ લેવો આવશ્યક છે. વળી ઉર્દુમાં વાક્યાતુર્થ વધવાનો અને હંમેશા વપરાતા શ્વરાઓ મોટે ચડવાનો સંલવ બૂલી જવા જેવો નથી.

ઉર્દુના આજકાલના શિક્ષકમાં પ્રવાસ ન હોવાની ખામી ખેદજનક છે. શું ઉત્તર ભાગના ઉર્દુ શિક્ષકો આ દોષથી મુક્ત થવા પ્રયાસ કરશે અને ઉર્દુના શિક્ષણ તરફ અધિક લક્ષ આપશે?

એન. એ. ખલિક.

બાળપોષણ

નાનાં બચ્ચાંને કુદરતી ખોરાક માનું ધાવણ છે

બચ્ચાંના શરીરના પોષણ માટે જરૂરનાં બધાં તરવો માના ધાવણમાં છે. માના ધાવણને બદલે બરાબર ચાલી શકે એવો કોઈ ખોરાક હજી સુધી મળી શક્યો નથી. સુભાએ આપણા દેશમાં સાધારણ રીતે માજ પોતાનાં બચ્ચાંને ધરાવે છે. પણ સુધરેલા કહેવાતા દેશોમાં માતાઓ પોતાનાં સારાં બાળકને ધરાવતી નથી. પરિણામે ધાવણને બદલે ચાલે એવો ખોરાક શોધવાના અનેક પ્રયત્નો યુરોપમાં થયા છે. બકરી, ગાય, વગેરે ખીજાં પશુઓનાં દૂધ અને માના દૂધની રચનાને અનુસરી બાળકના શરીરને માફક આવે એવા અનેક નવા ખોરાકો યુરોપના વિદ્વાનો, વેપારીઓએ બનાવ્યા છે. પણ પૂરેપૂરો સંતોષકારક ખોરાક હજી સુધી મળી શક્યો નથી. ત્યાંના વિદ્વાનો બાળકોના રોગોના બહોળા અનુભવ પછી એવા મત ઉપર આવ્યા છે કે બાળકને સૌથી માફક આવે એવો ખોરાક માનું દૂધજ છે. માટે બની શકે ત્યાં સુધી એજ આપવું. આ દેશમાં તો હજી માનું ધાવણ ધાવીનેજ બાળકો મોટાં થાય છે એટલે ખાસ કંઈ કહેવાનું નથી, બાળકનું દિન ઇચ્છનાર માએ તો જાતેજ પોતાનાં બાળકને ધરાવવું જોઈએ. આ દેશમાં આ વિષય ઉપર આથી વધારે લખવાની જરૂર નથી.

માએજ પોતાનાં બાળકને ધરાવવું જોઈએ, એ વાત ખરી છે. પણ કેટલાક પ્રસંગો એવા હોય કે જ્યારે માનું ધાવણ મળી ન શકે. જેમકે બાળક જન્મતાંજ કે જન્મ્યા પછી થોડા દિવસની અંદર મા મરી જાય, તો બાળક માનું ધાવણ ન પામી શકે. ખીજું માને ક્ષય જેવું દરદ થાય. આવે વખતે માને ધાવણ આવતું હોય પણ મા તેમજ બાળકની સલામતી ખાતર બાળકને ધાવવા ન દેવું જોઈએ. ત્રીજું કોઈ પણ કારણથી માને ધાવણ આવતું જ ન હોય. ઉપર કહેલા પ્રસંગોએ બાળકના પોષણ માટે જુદી તજવીજ કરવી જોઈએ.

બની શકે તો ધાવ રાખવી, એ સૌથી સારો રસ્તો છે, જે કે સારી તાજ ધાવ મળવી ઘણી મુશ્કેલ છે.

ધાવની પસંદગી

ધાવની પસંદગી કરતા પહેલાં એની કેટલીક પરીક્ષા કરવી જરૂરની છે. ધાવતું શરીર સાફ નીરાગ હોવું જોઈએ. એના શરીરમાં ક્ષય, કે ઉધરસ જેવું કાઈ ચેપી કે પરંપરાગત દરદ ન હોય એની ખાસ પરીક્ષા કરાવવી. એના બાળકતું શરીર તંદુરસ્ત હોવું જોઈએ; અને એની ઉંમર ૨૦ થી ૩૦ વર્ષની અંદર હોય તો સાફ; નાની છોકરી કે ઘરડી સ્ત્રી ધાવ તરીકે ન રાખવી. એના પોતાનાં બાળકની ઉંમર જે બાળક માટે રાખવી હોય તેથી ત્રણ મહીને મોટી જોઈએ. ધાવને ખોરાક સાદો પણ પુષ્ટિકારક આપવો, બહુ ગરમાગરમ મસાલાવાળો કે ભારે અછાણું કરે એવો ખોરાક ન આપવો. તેમ એનો પાસે ચોખ્ખ કસરત પણ કરાવવી.

ધવરાવવાનો ક્રમ યા નિયમ

મા જાતે ધવરાવતી હોય કે ધાવ ધવરાવતી હોય તોપણ બાળકને ધવરાવવાના સામાન્ય નિયમો તો એકજ છે, માટે ઉપર ધાવનો વિષય લખ્યા પછી આ વિષય હાથમાં લીધો છે. બાળકના જન્મ પછી થોડા કલાક પછી માએ બાળકને છાતીએ વળગાડવું, કારણ કે સરજાતના ધાવણમાં એક ‘ક્રાસોસ્ટ્રમ’ નામનો પદાર્થ હોય છે. જે બાળકની તંદુરસ્તીને ઘણો ફાયદો કરે છે. વળી એથી સાફ દસ્ત આવી જાય છે. પહેલે ખીજે દિવસે ધાવણ થોડું આવે છે, પણ ધવરાવતું તો જરૂર; પછી સરજાતમાં ધાવણ ન આવે કે થોડું આવે તોપણ થોડા દિવસ સુધી ચિંતા ન કરવી. કારણ કે બાળકને પહેલાં બે ત્રણ દિવસ બહુ પોષણની જરૂર પડતી નથી. એમ છતાં જરૂર લાગે તો નીરાગ બકરીતું કે ગાયતું દૂધ, અર્ધોઅર્ધ પાણી ભેળવી તેમાં બહુજ થોડી માકર નાખી ઉકાળાને પાવું. ઘણું કરી ત્રીજે ચોથે દિવસે તો ધાવણ આવશે.

બાળકને ધાવણ ઉપર ક્યાં સુધી રાખવું?

મા તંદુરસ્ત અને મજબૂત હોય, ધાવણ પૂરેપૂરું આવતું હોય અને બાળક શરીરમાં બરાબર વધે જતું હોય તો ૯-૧૦ મહીના સુધી બાળકને ધાવણ ઉપર રાખવું. બાળકનું શરીર બરાબર વધે છે કે નહિ, એ વારંવાર વજન કરી જોવાથી જણાય છે.

એક બે મહીના વધારે ધવરાવતું હોય તો ખાસ હરકત નથી, પણ પછી લાંબા વખત સુધી બાળકને ધાવણ ઉપર રાખવાથી માના શરીરને

ધસારો લાગે છે. જ્યારે મા ધાવણ નજ પૂરું કરી શકે ત્યારે ધાવણ અને દૂધ બેઉ વારાફરતી આપવાનું શરૂ કરવું, પણ એકદમ ધાવણ બંધ ન કરવું. ધાવણ કેવી રીતે છોડાવવું

ધાવણ છોડાવવાની જરૂર પડે ત્યારે ધીમે ધીમે છોડાવવું. શરૂઆતમાં રોજ એક વખત દૂધની શીશી પાત્રી અને બાકીનો વખત ધવરાવવું. પછી બે વખત દૂધ આપવું. પછી ત્રણ વખત, એ રીતે સાવ છોડાવી દેવું. એકદમ ધાવણ છોડાવવા કરતાં આ રીત ઉત્તમ છે. કારણ કે એકદમ ધાવણ છોડાવવાથી માત્રી છાતીમાં ધાવણ ભરાઈને એ સૂકી જાય છે તથા બાળકને નવો ખોરાક ન પચવાથી એ માંદું પડે છે. જની શકે તો ઉના-જામાં કે બાળકને દાંત આવતા હોય ત્યારે ધાવણ ન છોડાવવું.

કેટલીક વાર ધાવણ ખાસ વહેલું છોડાવી દેવું પડે છે. જેમકે માને સખત તાવ આવે, ક્ષય થાય, માંસાણુંદ (Cancer) થાય, મૂત્રપિંડનો કોઈ રોગ થાય, અથવા એ અતિશય નબળી થઈ જાય, તો ધાવણ વહેલું છોડાવી દેવું પડે છે.

ધવરાવવામાં મુખ્ય સાવચેતી એકજ રાખવાની છે. દૂધ બરાબર આવતું હોય અને બાળકને માદક આવતું હોય તો એને પહેલા દાંત આવે ત્યાંસુધી તો ધાવણ સિવાય બીજું કંઈ ન આપવું જોઈએ. ધાવણ બરા-બર ન આવતું હોય તો એરંડાના પાનને બાજીને એનો સહન થાય એવો સ્તન ઉપર રોક કરવો તથા માને ખોરાકમાં દૂધ, ચોખા, તથા પ્રવાહી પુષ્ટિકારક અને સહેલાઈથી થયે એવો ખોરાક આપવો. મસાલા, કાચાં ખાટાં ફળો, અને માદક પદાર્થો ન આપવા. ખુદી હવા તથા ચોખ્ખ કસરત પણ ધાવણ વધારવામાં મદદ કરે છે; બાળકને ધવરાવનારી માને બદલે ધાવ હોય તો એણે નહાઈને સ્વચ્છ સહેદ વસ્ત્ર પહેરીને બાળકને ખોળામાં લેવું. ધાવ જો ધરમાં ન રહેતી હોય, તો તે એ બહારથી આવે સારે જરૂર એને નહવરાવ્યા પછી તથા બીજાં ઘોએલાં કપડાં પહેરાવ્યા પછીજ બાળકને અડવા દેવી.

ધવરાવવામાં નિયમિતતા

બાળકને ધવરાવવા માટે મા હોય કે ધાવ રાખી હોય પણ એને નિયમિતતા શીખવવાની ઘણીજ જરૂર છે. સાધારણ રીતે આપણી સ્ત્રીઓ બાળક રોવા માંડે એટલે તરત ધવરાવવા માંડે છે. એઓ એમ જાણે છે કે બાળક જ્યારે રૂએ સારે ભૂખથીજ રૂએ છે, પણ ખરી વાત એમ નથી. બાળક ભૂખ સિવાય બીજાં ઘણાં કારણોથી રૂએ છે.

માટે એ જ્યારે રૂએ ત્યારે જૂખથીજ રૂએ છે, એમ માનીને ધવરાવવા માંડવું એ બહુજ જોડું છે. ધારા કે એના પેટમાં અજીર્ણ થયું હોય અને અજીર્ણથી પેટ ચડ્યું હોય અને પેટમાં દુખાવો થતો હોય તેથી બાળક રોવા માંડે અને એની મા જૂખ્યું સમજી ધવરાવવા માંડે તો પરિણામે ભરેલા પેટમાં વધારે દૂધ જતાં બાળક વધારે હેરાન થાય અને વધારે રૂવે. આ બાબતમાં આટલું લંબાણથી લખવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આપણા લોકોમાં આ વિષયમાં ઘણું અજ્ઞાન છે, અને એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. એવી અનિયમિત ટેવથી માના શરીરને પણ નુકસાન થાય છે; માટે અમુક નિયમિત અંતરે બાળકને જન્મથીજ ધરાવવાની ટેવ પાડવી, એ બહુ જરૂરનું છે. (નીચેના કોઠાથી કેવડાં બાળકને દિવસે અને રાત્રે કેટલી કેટલી વારે ધવરાવવું એ જરાખર સમજશે.)

બાળકની ઉંમર	સવારના ૭ થી રાતના ૧૧ વચ્ચે કેટલી વારે કેટલી વખત	રાતમાં કેટલી વખત ધવરાવવું	૨૪ કલાકમાં કુલ કેટલી વખત ધવરાવવું
પહેલો દિવસ	૭ ૭ કલાકે ત્રણ વખત	૧ વખત	૪ વખત
બીજો દિવસ	ચાર ચાર કલાકે	૧ વખત	૬ વખત
ત્રણ દિવસથી ૧ માસ સુધી	બીજો કલાકે	૨ વખત	૧૦ વખત
૧ થી ૩ માસ સુધી	અઢી અઢી કલાકે	૧ વખત	૮ વખત
૩ થી ૫ માસ સુધી	ત્રણ ત્રણ કલાકે	૧ વખત	૭ વખત
૫ થી ૧૨ માસ સુધી	બહુત્રણ ચાર ચાર કલાકે	૦	૬ વખત

ધાવણ અને દૂધ

ધાવણને બદલે જ્યારે કાંઈ પણ ખોરાક આપવાની જરૂર પડે ત્યારે બાળકને સંપૂર્ણ માફક આવે એવો-ધાવણને મજાતોજ-ખોરાક દૂધ છે. એટલા માટે અહીં દૂધ કેવી રીતે આપવું એ બાબત રાત્રે કયાં પહેલાં દૂધની રચના અને ધાવણની તથા દૂધની રચનાની સરખામણી-ટુંકામાં ઉપર ઉપરથી નોંધ લેશું.

• જોરાકની રચના

સાધારણ રીતે આપણા જોરાકમાં નીચેનાં તત્ત્વો હોય છે. પ્રોટીડ (પૌષ્ટિક તત્ત્વ): આ તત્ત્વ શરીરનાં બંધારણમાં એટલું બહુ જરૂરનું છે કે એના વગર આસીજ ન શકે. શરીરના દરેક પિંડના બંધારણને એ તત્ત્વની જરૂર પડે છે. એ તત્ત્વની મોટા મોટા માણસનાં જોરાકના કરતાં આળકના જોરાકમાં વધારે જરૂર પડે છે. કારણ કે મોટા માણસને વધારે વધવાનું હોતું નથી, પણ આળક તો ક્ષણે ક્ષણે વધતું જાય છે; આળકને જોરાકમાં 'પ્રોટીડ' ઓછું મળે તો એ દુબળું થાય છે, અને વધારે પ્રોટીડ જોરાકમાં હોય તો અશુભ કબજિયાત અને પેટમાં શળ ઉત્પન્ન થાય છે.

ચરબી

જોરાકમાં ચરબી તત્ત્વ પણ હોય છે. શરીરનાં બંધારણમાં ચરબીની જરૂર છે. તેમજ શરીરની ગરમી જળવાઈ રહેવા માટે પણ ચરબી ઉપયોગી છે. જોરાકમાં ચરબી ઓછી મળે તો આળક દુબળું થાય છે તથા હાડકાં નીકળે છે અને વધારે મળે તો ચરબીવાળા ઉલટી જાડા થાય છે.

સાકર

જોરાકમાં અમુક પ્રમાણમાં સાકર હોય છે અને હોવી જોઈએ. સાકરથી શરીરમાં ગરમી ઉત્પન્ન થાય છે 'પ્રોટીડ' ઓછું જોઈએ છે. સાકર જોરાકમાં વધી જાય તો અશુભ અગ્નિપિત્ત, તથા પેટમાં વાયુ સાથે શળ થાય છે, પેટ ચડે છે, અને આળકના શરીરમાં ખાટી ગંધ આવે છે.

ક્ષારો

ખનિજ ક્ષારો: હાડકાંનાં બધા રોગ માટે ક્ષારોની જોરાકમાં ખાસ જરૂર છે. 'પોટેસીયમ કાર્બોનેટ' (જવખાર) 'પોટેસીયમ ક્લોરાઇડ' કેલ્સી-સોડિયમફ્લોરેટ અને મીઠું એટલા ક્ષારો મુખ્ય છે. 'ફોસ્ફરસ' અને લોહ પણ થોડા પ્રમાણમાં હોય છે.

પાણી

શરીરમાં પાણી તો ઘણું જોઈએ છીએ.

આટલા પદાર્થો શરીરને જરૂરના છે અને જોરાકમાં હોવા જોઈએ. માટે આળકને આપવાના જોરાકમાં આ પદાર્થો છે કે નહિ એટલું જોવું

જરૂરનું છે. હવે ધાવણુનાં તત્ત્વોની રચના જોઈએ તો જણાશે કે એમાં એટલા પ્રમાણમાં આ સર્વ પદાર્થો છે કે જેથી ધાવણુ એકલુંજ ખીજ કોઈ ખોરાક સિવાય બાળક માટે સંપૂર્ણ ખોરાકનું કામ કરે છે.

ધાવણુની રચના

ધાવણુમાં સાધારણ રીતે પ્રોટીડ વજરે ઉપર કહેલાં તત્ત્વો કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે અને નળણી પોષણ વગરની સ્ત્રીના ધાવણુમાં અતિ પોષણવાળી સ્ત્રીના ભારે ધાવણુમાં તથા માંદી સ્ત્રીના ખરાબ ધાવણુમાં એ પદાર્થો કેટલા પ્રમાણમાં હોય છે એ નીચેના કોષમાં સ્પષ્ટ દર્શાવ્યું છે:—

બાળકની ઉંમર	૨૪ કલાકમાં કેટલું ધાવે છે
આડમા વાસાથી એક માસ સુધીમાં	૨૫ થી ૩૮ તોલા
ખીજ મહીનામાં	૫૦ થી ૭૫ તોલા
ત્રીજથી ફઠ્ઠા મહીના સુધીમાં	૭૦ થી ૯૦ તોલા
ફઠ્ઠાથી ૯ મા મહીના સુધીમાં	૭૫ થી ૧૦૦ તોલા

ધાવણુનું પ્રમાણ

બાળક એક વખતે તથા આખા દિવસમાં કુલ કેટલું ધાવણુ ધાવે છે એનું પણ એ વિષયના અભ્યાસીઓએ પ્રમાણ કરેલું છે. ધરાવ્યા પહેલાં અને પછી તરત બાળકનું વજન કરી જોવાથી બાળકના પેટમાં કેટલું ધાવણુ ગયું એ માલમ પડી આવે છે, અને ૨૪ કલાકમાં જેટલી વાર ધાવે એટલી વાર વજન કરી જોવાથી કુલ ધાવણુ કેટલું ધરાયું એ સમજાય છે. બાળક દરેક વખતે સરખું ધાવતું નથી. વળી બધાં બાળકોની જૂજ તેમજ બધી માતાઓની ધાવણુ પૂરે પાડવાની શક્તિ સરખી હોતી નથી; નીચેના કોષ ઉપરથી આ વિષય વધારે સ્પષ્ટ થશે:—

તત્વો	સાર સ્પર્ધારણુ ધાવણ, તંદુર- સ્ત સ્ત્રીનું (ટકા)	ચુલ્કમા ઉતરતું ધાવણ, પોષણ વગરની સ્ત્રીનું (ટકા)	ભારે ધાવણ, બહુ પોષણવાળી કસ- ત વગરની સ્ત્રીનું (ટકા)	ખરાબ ધાવણ, માંદી કે સગર્ભા સ્ત્રીનું (ટકા)
પ્રોટીડ	૧.૫૦	૨.૫૦	૩.૫૦	૪.૫૦
ચરબી (Fats)	૪.૦૦	૧.૧૦	૫.૧૦	૦.૮૦
સાકર (Lact- ose)	૭.૦૦	૪.૦૦	૭.૫૦	૫.૦૦
ફાર	૦.૧૫	૦.૦૮	૦.૨૦	૦.૦૮
પાણી	૮૭.૩૫	૯૨.૩૧	૮૩.૭૦	૮૯.૬૧

ધાવણને બદલે દૂધ

જે કોઈ પણ કારણથી ખાળક ૯-૧૦ મહીનાનું થાય તે પહેલાં એને ધાવણને બદલે બીજો ખોરાક આપવાની જરૂર પડે તો સૌથી વધારે અનુકૂળ દૂધજ છે, અને સૌથી વધારે એજ વપરાય છે. પણ દૂધ આપવાની અનેક પદ્ધતિ છે, તેમજ બકરીનું, ગાયનું, બેંસનું દૂધ વપરાય છે. મોટે એ જનાવરોના દૂધની રચનાનો કોડો નીચે આપ્યો છે. જે ઉપરથી માનવી દૂધની સાથે પશુઓના દૂધની સરખામણી થઈ શકશે. તથા ખોરાકમાં જરૂરના પ્રોટીડ વગેરે જે તત્વો ઉપર ગણાવ્યા છે તે કેટલા પ્રમાણમાં ગાય વગેરેના દૂધમાં છે, અને એમાં કેટલો ફેરફાર કરવાથી ખાળકને અનુકૂળ આવે, એ પણ સમજાશે. ગાય, બકરી અને બેંસમાં, બેંસનું દૂધ ભારે છે. જેથી બનતાં સુધી એ ન આપવું એ હીક છે. પણ મુંબઈ જેવા શહેરમાં મોટે ભાગે બેંસનું દૂધ બજારમાં મળે છે. આ ઉપરાંત અનુકૂળતા હોય તો ગધેડીનું દૂધ પણ વાપરી શકાય.

માદા	'પ્રોટીડ' (ટકા)	ચરખી (ટકા)	સાકર (ટકા)	દાર (ટકા)	પાણી (ટકા)
સીનું દૂધ	૧૮૯૫	૪૧૩૧	૬૮૩૬	૦૨૦૧	૮૬૮૩૩
ગધેડીનું દૂધ	૧૭૯	૧૦૨	૫૫	૪૨	૯૧૧૭
બકરીનું દૂધ	૩૬૨	૪૦૨	૪૦	૫૬	૮૭૫૪
બેંસનું દૂધ	૪૫૯	૭૪૬	૪૨૧	૮૧	૮૨૬૩
ગાયનું દૂધ	૩૫૦	૩૫૦	૪૨૧	૮૧	૮૭૬૮

આ કોલોનો બારીક અભ્યાસ કરવાથી બાળકને કયા જતાવરનું દૂધ આપવું એ વાત બરાબર સમજાયો. ગધેડીનું દૂધ જોડે શાસ્ત્રમાં મધુર અને બળદાયક ગણ્યું છે. પણ ખરી રીતે એમાં પ્રોટીડ અને ચરખી બેઉ સ્ત્રીનાં દૂધ કરતાં બહુ ઓછાં હોવાથી બાળકના શરીરને પોષણ આપે એવું નથી માટે નકામું છે. જોડે લગભગ માના દૂધ જેવુંજ મીઠું છે એટલે મધુર કહ્યું છે એ તો બરાબર છે.

બકરીનું દૂધ અને સીનું દૂધ સરખાવવાથી એ બેની વચ્ચેનું મંજનાપણું સ્પષ્ટ દેખાયો. બકરીના દૂધમાં પ્રોટીડ અને ચરખી બેઉ લગભગ સ્ત્રીના દૂધ જેટલાં હોવાથી અને પાણી પણ સ્ત્રીના દૂધ જેટલુંજ લગભગ હોવાથી બાળકને ખાસ અનુકૂળ છે. અને આપણા લોકોમાં બને ત્યાં સુધી જે નાના બાળકને ધાવણ ન મળે તેમ હોય તેને બકરીનું દૂધ આપવાનું સાધારણ ધોરણ છે, તે પછું સાફ છે. બકરીના દૂધમાં કાંઈક સાકર ઓછી છે, માટે સહેજ સાકર નાખવાથી એ માના દૂધને મળતું થઈ રહે છે. બકરીના દૂધને શાસ્ત્રમાં ખાસ 'લઘુ' ગણ્યું છે, એ બચ્ચાને માફક આવવાના આ ગુણથીજ સ્થો; બકરીના દૂધથી બીજે નંબરે ગાયનું દૂધ છે. (ગાયના દૂધમાં 'પ્રોટીડ' ધાવણ કરતાં વધારે છે અર્થાત્ લારે છે. સાકર તો આમાં પણ ધાવણ કરતાં ઓછી છે. બાકી ઝાઝો ફેર નથી. દારણ કે સરવાળે પાણી લગભગ માના દૂધ જેટલું છે. માટે ચોફ પાણી તથા સહેજ સાકર ઉમેરીને આપવાથી ગાયનું દૂધ બાળકને માફક આવે એવું છે. બેંસનું દૂધ તો બારે તરીકે પ્રખ્યાત છે. અને ઉપરના પૃથ્થકરણમાં

પણ એ ભારે સ્પષ્ટ દેખાય છે કારણ કે એમાં ચરખી એટલી બધી છે કે બાળકને તો પચેજ નહિ.) દૂધની રચનાના અને એના ગુણના આટલા વિચારથી બકરીનું દૂધ કે ગાયનું દૂધ બાળક માટે ખાસ અનુકૂળ શા કારણથી છે એ ચોક્કસ સમજશે.

દૂધ પાવાના નિયમો

બાળકને દૂધ પાવા માટે વેચાતું દૂધ લઈ આવવું એના કરતાં ઘેર ઢોર રાખવું એ ઉત્તમ છે. ઢોર ખરીદતાં કેટલીક સંભાળ રાખવી જોઈએ. એને ક્ષય જેવું ચેપી દરદ ન હોવું જોઈએ. પાણી જે એમ નજ બની શકે તો જેને ત્યાં ઘણાં સારાં ઢોરા હોય તેને ત્યાંથી સામટાં દૂધમાંથી લાવવું. તાઝ વીચાએલી બકરી કે ગાયનું દૂધ બાળકને માફક આવે એવું હોતું નથી; તેમજ વસુકવા આવેલી-એટલે ઘણા વખત પહેલાં વીચાએલી-ગાયનું દૂધ પણ નકામું છે, કારણ કે એ પાતળું હોય છે. વળી ધરડાં જનાવરનું દૂધ પણ એજ કારણથી ઉપયોગી નથી.

ઘેર ઢોર રાખવું તો એને બહુ અનાજ ન ખવરાવવું, કારણ કે એથી દૂધ ઘણું ભારે થઈ જવાનો ભય છે. ઘેર ગાય રાખી હોય તો એને બાંધવાનું સ્થળ સ્વચ્છ તથા દવાવાળું રાખવું. એનાં છાણુ તથા મૂત્રને ત્યાંજ સડવા ન દેવાં. ગાયને હમેશાં ચરવા મોકલવી. ગાયને દોહવાનું વાસણુ અલંત સ્વચ્છ હોવું જોઈએ અને ઉકળતા પાણીથી ધોઈને પછી વાપરવું. ગોવાળના હાથ હમેશાં હિના પાણીથી ધોવાવવા. ગાયનાં આંતરે તથા એના અંત્રિયને પણ હિના પાણીથી ધોઈ નાંખવાં એ ઉત્તમ છે. દૂધના વાસણુને અંદર ખીલકુલ કચરો ન પડે એ માટે ઢાંકી રાખવું. બની શકે તો તરતજ બરફમાં એ વાસણુ રાખી દેવું. બરફમાં રાખવાથી દૂધ બગડતું નથી. બરફમાં ન રહી શકે તો સારી જગાએ જ્યાં બહુ ગરમી ન હોય ત્યાં રાખવું.

ગાયનું દૂધ કેવી રીતે આપવું?

ગાયનું દૂધ માત્ર દૂધ કરતાં વધારે ઘોળું હોય છે, કારણ કે એમાં 'લેક્સીયમ' ક્ષારો વધારે છે. 'પ્રોટીડ' ગાયના દૂધમાં લગભગ માનવી દૂધ કરતાં જમણા હોય છે. વળી ગાયના દૂધનાં પ્રોટીડની રચનામાં પણ ફેર હોવાથી, પચવામાં મુશ્કેલ છે, માટે ગાયનું દૂધ વધારે લાંબે વખતે આપવું જોઈએ. ચરખી લગભગ સરખી છે પણ એ પચવામાં મુશ્કેલ છે. સાકર એટલી છે એટલા માટે માનું દૂધ ગળ્યું છે. આ ઉપરથી ગાયના દૂધમાં

શું ફેરફાર કરવાની જરૂર છે એ સમજાશે. ગાયના દૂધમાં પાણી અને સાકર અમુક પ્રમાણમાં ઉમેરવાથી એ બાળકને માફક આવે એવું થઈ જાય છે. ગાયનું દૂધ શરૂ કરતી વખતે ખાસ કરીને બે જન્મથી દૂધ શરૂ કરવું હોય તો પાણી વધારે ઉમેરવું. અને પછી જેમ માફક આવે તેમ તેમ પાણી ઓછું કરતા જવું. દૂધ એક ભાગ, પાણી ત્રણ ભાગ, સાકર ઢીલ ભાગ (૧૫ તોલા દૂધ ૪૦-૪૫ તોલા પાણી અને ૧૫ તોલા સાકર) એ પ્રમાણે મેળવીને શરૂઆતમાં એક બે અઢવાડીયા સુધી આપવું. આ મેળવણીને લગભગ ૨૦ મિનિટ સુધી ઉકાળવી. દૂધ બળે કે ઉભરાઈ ન જાય એવું ધ્યાન રાખવું.

પછી ઠંડા પાણીના વાસણમાં આ મેળવણી રાખીને દૂધને તરત ઠારી દેવું અને ઠારેલું દૂધ એક બંધ વાસણમાં ભરી રાખવું. ૧૨ કલાકથી વધારે વખત ચાલે એટલું દૂધ એક સાથે તૈયાર ન કરવું. આ દૂધમાંથી ન્યારે બાળકને પાણું હોય ત્યારે એ વાસણને થોડા વખત ગરમ પાણીમાં રાખીને દૂધને ઉત્તુ ચલાવેવું. તદ્દન ઠાંડું દૂધ આપવા કરતાં આવી રીતે ગરમ પાણીમાં વાસણ રાખીને ઉત્તુ કરેલું દૂધ વધારે માફક આવે છે.

દૂધ કેટલું કેટલું આપવું?

બાળક જન્મ્યા પછી બે ત્રણ દિવસ તો કાંઈ આપવાની જરૂર નથી. પછી શરૂઆતમાં દર બે કલાકે બે રુપિઆભાર દૂધ એક અઢવાડીયા સુધી આપવું. પછી ત્રણથી ચાર ભાર આપવું અને બાળકને જેમ માફક આવે છે તથા એ કેટલું (વજનમાં) વધે છે એ ધ્યાન રાખવું. બે માફક આવે તો ધીમે ધીમે પ્રમાણ વધારતા જવું.

યુરોપ અને અમેરિકામાં બાળકને આપવાનું દૂધ તૈયાર કરવાની ઘણી રીતો વિદ્વાન ડૉક્ટરોએ શોધી છે. અમેરિકામાં તો એવાં ખાતાંઓ છે કે જે ડૉક્ટરના કહેવા પ્રમાણે પ્રોટીન વગેરે તત્ત્વોનાં પ્રમાણવાળું દૂધનું મિશ્રણ તૈયાર કરી આપે છે. ઘેર તૈયાર કરી લેવા માટે થોડા સૂચનાવાળા અનેક ઐશો પ્રસિદ્ધ થયા છે. અનેક જુદી જુદી રીતો પ્રચલિત છે. પણ આ દેશમાં સરલતાથી ચાલી શકે એવી રીત ઉપર કહી તે મને તો લાગે છે. નજામાં બાળકને પોષણ માટે મેલીન્સ કુડ જેવી બનાવટ પણ આપી શકાય પણ એ વસ્તુઓ લાંબો વખત વાપરવાથી 'સ્કર્વી' નામનું દર્દ થવાનું ભય રહે છે. બાળકને દૂધ ન પચવાથી ઝાડા થતા હોય તો છાશ થોડા દિવસ આપી જોતી એ ઘણી ઉત્તમ ચીજ છે.

બાળકને દૂધ ન પચવાથી ખાટી ઉલટી થતી હોય તો દૂધમાં ૨૫ સ્પિઆ-
ભારમાં એક ધડે ભાર સોડા બાઈકાર્બ નાખીને એ દૂધ આપવું. મુસાફરી-
માં અથવા દૂધ તાલુ મળે નહિ એવે સ્થળે કન્ડેન્સ્ડ મીલ્કના ડબ્બા
આવે છે તે સાથે રાખવા ઠીક પડે છે. એજ રીતે મૂકવેલું દૂધ (Dried
milk) પણ મળે છે. દૂધને કઈ રીતે રાખી મુકવાથી એ એવુંને એવું રહે
એ બાબતમાં બહુ શોધખોળ થઈ છે. દાલમાં ધુરોપના ડોક્ટરોનો એવો
મત થયો છે કે દૂધને દોહીને તરતજ બરફમાં રાખી મૂકવાથી એ ૨૪
કલાક સુધી સાફ ગુણવાળું રહે છે. પણ બરફ જેવું ઠંડક વિના રાખવાથી
એક બે કલાકમાં તે દૂધ જીવન તત્ત્વ રહિત થઈ જાય છે તેમજ એમાં
જંતુનાશક પદાર્થો વગેરે નાખવાથી પણ એ ગુણ ઓછો થઈ જાય છે.
છતાં દૂધને બરફમાં સાચવવાનું સાચી જતી ન શકે અને દરેક વખતે
તાલુ મળે નહિ માટે ઉપર કહ્યું છે તેમ દૂધ ઉકાળવું એ ઉત્તમ
છે. ને કે ઉકાળવાથી કેટલાક ગુણ ઓછો થઈ જાય છે એ વાત ખરી,
પણ ઉકાળવાથી કેટલાક જંતુગ્રન્થ રોગો ચવાની બીક ઓછી થઈ જાય છે.

શીશીઓ

બાળકને દૂધ પાવા અનેક નીતની શીશીઓ બજારમાં મળે છે. પણ
સાદામાં સાદી પસંદ કરવી એ બાળકના મોઢામાં સહેલાઈથી જઈ શકે
તથા રહી શકે એવા મોઢાવાળા હોવી જોઈએ. બીજું એ જાદીથી સાફ
થઈ શકે એવી હોવી જોઈએ.

અધૂરે જન્મેલાં બાળકો

આવાં કાચાં બાળકને ઉછેરવાં એ ખરેખર મુશ્કેલ કામ છે. આવાં
બાળકને ઉછેરવા માટે ત્રણ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. (૧) યોગ્ય
પોષણ આપવું (૨) શરીરની ગરમી બરાબર જાળવી રાખવી, (૩) ઠંડીથી
રક્ષણ કરવું; યોગ્ય પોષણમાં ધાવણુજ ઉત્તમ છે. ગરમી જાળવી રાખવા
માટે ગરમ કપડાં (ફ્લાવીન, શાલ વગેરે)માં વીંટી રાખવું, જરૂર લાગે તો
એના શરીરના આસપાસ ગરમ પાણી ભરેલી બાટલીઓ રાખવી. અધૂરે
જન્મેલાં બાળકને બહુજ શાંત રાખવાં, એને બહુ ફેરવવાં નહિ. એને
એકદમ બહુ પ્રકાશમાં ન લઈ જવાં કે એની પાસે બહુ અવાજ ન
કરવો, હંકામાં એને કોઈ પણ જાતનો ત્રાસ ન પડવા દેવો.

બાળકનો ખોરાક અને તેની પાચનશક્તિ

બાળકને દાંત આવે ત્યારથી કુદરતી રીતે એ બીજા ખોરાકને લાયક થાય છે. પહેલે વર્ષે તો ધાવણ કે દૂધજ (પહેલાં પાણી સાથે અને પછી એકલું) બાળકને માફક આવે છે અને એ પૂરું થઈ રહે છે. એ સમયે બીજો ખોરાક દાળ, ચોખા, ખીચડી, કે રોટલી, રોટલા ખવરાવવાથી બાળકની તબિયત જરૂર જગડે છે. આંક નવ મહીના પછી દૂધ સાથે થોડા નરમ ચોખા બહુ જરૂર લાગે તો આપી શકાય. પણ સાધારણ રીતે એકલું ધાવણ પૂરું ન પડે તો ગાયનું દૂધ જોઈએ તેટલું આપવું પણ ચોખા ન આપવા એ વધારે સલામતીવાળું છે. પણ ૧૧-૧૨ મહીના પછી બાળક બીજા ખોરાક વગર રહી શકતું નથી. બીજાને ખાતાં જોઈને એને ખાવાનું મન થઈ જાય છે. આવે વખતે દિવસમાં એક વખત દૂધ સાથે નરમ ચોખાથી શરૂઆત કરવી, અને બાકીનો વખત એકલું દૂધ આપવું; પછી ધીમે ધીમે દાળ, ચોખા, ખીચડી, વગેરે ખોરાક ઉપર ચલાવવું. સત્રા દોઢ વર્ષનું બચ્ચું તો રોટલી રોટલો પણ ખાતાં શીખી જાય છે. પણ આ બાબતમાં સંભાળ એટલીજ રાખવાની છે બાળકને કાંઈ કાંચો ખોરાક ન આપવો, તેમજ ટાટો ખોરાક પણ ન આપવો. જે આપવું તે તાજુંજ આપવું પણ વર્ષનું બાળક થાય ત્યાં સુધી અને જાખી બાલ્યાવસ્થામાં દૂધ તો પુષ્ટજ આપવું જોઈએ. ત્રણ ચાર વર્ષનાં બાળકો સહેજે ત્રણ ચાર શેર દૂધ પી જાય છે. જે આટલું દૂધ એને મળ્યા કરે અને તે ઉપરાંત યથા-રચિ ખોરાક લેતો જરૂર બાળકો તંદુરસ્ત અને બળવાન થાય. આ ઉપરાંત પાકાં ફળો ખાવામાં વાંધો નથી, પણ કાચાં ફળો કે અંજીર, બદામ વગેરે સુકો મેવો બાળકને ન આપવો. નારંગીનો અથવા મોસબીનો રસ આપવો ફાયદાકારક છે. આપણામાં હમણા આ પ્રચાર બહુ ચાલ્યો છે. પણ એ બાળક ન લે તો તેમાં વધારે ફાયદો છે. વળી મરચાં અને તીખા મસાલાઓ-વાળા તથા તળેલી ચીજો. બાળકને ન આપવી એ સાફ છે. વળી બાળકને પાણી પીવા આપવામાં ખાસ ઊનાળામાં પાણી આપવામાં કાંઈ વાંધો નથી, ઉલટું ફાયદાકારક છે. નાના બાળકની મોટામાં મોટી ફરિયાદ ઝાડા વિશે છે; કાંતો ઝાડો આવતો નથી અથવા તો વધારે ઝાડા થાય છે, માટે બાળકના પેટના પુલાસા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. બાળકને કબજિયત થવાનું કારણ એના આંતરડાની કુદરતી નબળાઈ હોય છે અથવા ખોરાકમાં સ્નેહ (ચરબી) નો ભાગ ઓછો હોવાથી કબજિયત રહે છે અથવા ખોરાકનું પ્રમાણ ઓછું પડવાથી પણ ઝાડો નથી આવતો.

નાનાં બાળકને કબજિયત થાય કે તરત એને જીલાળ આપવો એ મોટી ભૂલ છે અને ત્યાં સુધી ખોરાકના ફેરફારથી, ખુસ્તી હવાથી અને કસરતથી બાળકની કબજિયત કે એના આડા દૂર થશે. જેમ જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ એનો ખોરાક મોટાં માણસને મળતો થઈ જાય છે. એટલે ખાસ ચિંતા કરવા જેવું રહેતું નથી.

ઉપસંહાર

હિંદુસ્તાનમાં, યુરોપ અગર અમેરિકા દેશના કરતાં બાળકોનું મરણ પ્રમાણ ઘણું મોટું આવે છે. આપણા દેશમાં લગભગ ૧૦૦૦ બાળકોના જન્મની સંખ્યા દીક ૪૦૦ મરણ પ્રમાણ આવે છે. ૧૯૨૨ ની સાલના મુંબઈના રેકર્ડમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ૧૦૦૦ બાળકે હિંદુઓમાં ૩૫૦, મુસલમાનોમાં ૩૭૦, હિંદુ ક્રિશ્ચિયનોમાં ૪૦૦ અને પારસી તથા યુરોપીયનોમાં ૧૪૦ થી ૧૪૫ મરણ પ્રમાણ આવ્યું હતું. આજ સાલમાં જ્યારે લંડનમાં ફક્ત ૭૬ મરણ પ્રમાણ આવ્યું હતું. હિંદુસ્તાન અને યુરોપના બાળ મરણનો આટલો મોટો તફાવત શું સૂચવે છે? આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આ બાળ મરણની સંખ્યામાં અડધાથી પણ વધારે હિસ્સો બાળપોષણની ખામીને આભારી છે.

માના ધાવણની જગા, ધાવ; ગાય કે બકરીનું દૂધ અગર બત્તરમાં મળતા દૂધના ખોરાકો જેવાં કે મેલીન્સક્રુડ, એસીએલન બરીક્રુડ; કન્ડેન્ડ મિલ્ક અને એવી બીજી ઘણી બનાવટો લઈ શકે છે. પણ મારે દીલગીરી સાથે જણાવવાનું કે હું ઉપર માના દૂધની શ્રેષ્ઠતા બતાવી ગયો છું. ફરી વાર કહું છું કે માના દૂધની મરજ ટાઈ પણ વસ્તુ લઈ શકે નહિ. માના દૂધની જે જે વસ્તુઓ જગા તે એમાં અનિયમિતતા, સ્નેહની ખામી, પારકાના રોગ, પ્રાણીજન્ય ક્ષય કે જેને આંતરડાંનો ક્ષય કહેવામાં આવે છે, માફક ન આવતું, અને ઉલટી અને આડા ચરા, વાછટેમિન નામનો પદાર્થ જે ત્રણ પ્રકારનો છે અને શરીરના વધતા માટે અતિ ઉપયોગનો છે અને જે પુરતો ન મળવાથી અવાળુમાંથી લોહી પડતું (સ્કર્વી) અને હાકડાંનું નરમ બંધારણ થતું (Rickets) એવા રોગોના ભોગ થવાનું બાળકના નશીબમાં સરળપણું હોય છે. કારણ કે બનાવટી ખોરાકોમાં અને પશુઓનાં દૂધ ઉકાળવાના સળભે વાછટેમિન પદાર્થોનો મોટો ભાગે નાશ થાય છે, અતિ ખરચાળુ અને થીમંતોને પોષાય, કાયની શીશી અને રબરની ટોટીને વારે ધડીએ સાફ કરવી અને સાફ કરવામાં જો ખામી આવે તો બાળકને

૧૧ સાક્ષી મોતસિંગ ખિસ્તી	૩૨૭	૧૫ જ્યોતીરી છોટાલાલ દક્કર	૩૩૪
૧૨ ચંદનખેન ઇસ્તુરચંદ ખાખરખા	૩૨૪	૧૭ મુલોચનાખેન મોતીલાલ ચોકરી	૩૩૩
૧૩ રૂથ નારણજી ખિસ્તી	૩૧૮	૧૮ નાનીખેન દાંજી પટેલ	૩૨૯
૧૪ હરીગંગા ગરખાભાઈકાપડીયા	૩૧૩	૧૯ જમનાખેન નાગરજી નાયક	૩૨૪
૧૫ ચંચળ દલસુખરામ પાંક	૩૦૨	૨૦ રૂક્મણીખેન કુંવરજી મેધ	૩૨૪
૧૬ કાશીખેન નારણ રાહોડ	૩૦૨	૨૧ મટુગૌરી હકોરદાસ તમા	૩૨૦
૧૭ દેવી કાળીદાસ ખિસ્તી	૨૯૮	૨૨ કમળા ઝીવણજી દેસાઈ	૩૧૯
૧૮ જીવી બીજલભાઈ ખિસ્તી	૨૯૪	૨૩ કીલાવતી કદ્યાણજી દેસાઈ	૩૧૯
૧૯ જીવકાર ગોપાળદાસ		૨૪ નન્દીખેન ભુલાભાઈ પટેલ	૩૧૬
ખેનાઈવાળા	૨૯૨	૨૫ શાંતાગૌરી જ્યાનંદ વ્યાસ	૩૧૩
૨૦ તારાખેન આદીતરામ વ્યાસ	૨૭૮	૨૬ તેમીના દીનશાજી દીરકરી	૩૦૨
૨૧ પુષ્પાવતી ત્રીપુરાશંકર ભટ્ટ	૨૭૭	૨૭ ધનયાઈ માણેકજી મહેતા	૨૮૩
૨૨ કમળાખેન સુનીલાઈ અમીન	૨૬૦	૨૮ કીપીખેન મણીભાઈ દેસાઈ	૨૭૯
		૨૯ ન્હાલીખેન કદાનજીભાઈ	
ગુજરાત જિલ્લો.		જાપખાનાવાળા	૨૭૮
૧ માણેકજીસિદહજીદોડીઆરજીપુત	૪૪૮	૩૦ પાર્વતી રાધવજી ઉપાધ્યાય	૨૭૬
૨ મતસાભાઈ ગમચંદ્ર દીપનીસ	૪૩૬	૩૦ શાંતા કાલાભાઈ અમી	૨૭૬
૩ સુમન દલપતરામ ધીઆ	૪૩૦	૩૨ ગ્રેસભાઈ ઝીવણજી બારમા	૨૭૫
૪ તારાગૌરીસુરજલાલ દોશનખદા	૪૧૩	૩૩ ગિર્મલા છોટાલાલ અમીન	૨૬૮
૫ હમીરી સુનીલાલ દરજી	૩૮૪	૩૪ હીરાલક્ષ્મી ભાઈચંકર રાવળ	૨૪૩
૬ ચંદનગૌરી ગવરીચંકર વ્યાસ	૩૭૭	૩૫ લક્ષ્મીખેન સુનીલાલ મેસુરીઆ	૨૪૨
૭ રેવાખેન નાયજીભાઈ મેદી	૩૭૨		
૮ મયુરા રામભાવ દેવન	૩૬૬		
૯ નીરમળાખેન કુબેરભાઈ પટેલ	૩૬૧		
૧૦ તારાગૌરી નાયુભાઈ વાંકવાળા	૩૫૮		
૧૧ પ્રભાત મોતીરામ શુક્લ	૩૫૬		
૧૨ મુકીર્નખેન ચતુરભાઈ રાહોડ	૩૫૩		
૧૩ આનન્દીખેન ગોવિંદજી સતવેદી	૩૪૫		
૧૪ ચંપાખેન ત્રીભોવનદાસ ધોધાણી	૩૪૫		
૧૫ કમળાખેન અંબેલાલ નાયક	૩૩૪		

ઉદ્.

૧ જોદનાખીખી અદમદભાઈ પડીઆ

૩૦૯

કરાંચી જેન્ટર.

૧ ગીરજાખાઈ જેશંકર
૨ મીસમેદરા કાવસજી વાહીઆ

૩૮૪

૩૫૮

(ઉત્તર ભાગના મે.એન.યુ.કે.નલ ઇન્સ્પેક્ટરના તા. ૧૫-૪-૧૯૨૬ ના
 હકમ નં. ૫૫૮ માં કરેલી સુચનાનુસાર.)

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫]

સપ્ટેમ્બર, મને ૧૯૨૬. [અંક ૯

શાળાવ્યવસ્થા

મુળધર્મી સેકન્ડરી ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપલ મિ. હંચિએ “શાળાવ્યવસ્થા” (School Discipline) મંબંધી તૈયાર કરેલી નોંધ, જેને નામદાર મુળધર્મ સરકારે કેળવણી ખાતાના તા. ૨૦ મી એપ્રિલ ૧૯૨૬ના સરકારી કસબ નં. ૩૪૯૯ના અનુસંધાન (પરિશિષ્ટ) તરીકે બંધાવી આપી પ્રગટ કરી છે, તે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકવર્ગને પણ ઉપયોગી નીવડશે એમ ધારી તેનો અક્ષરસઃ અનુવાદ નીચે આપીશું -

શાળાવ્યવસ્થા

ડૉ. બંચિએ પોતાની ‘કલાસરમ મેનેજમેન્ટ’ યાને “વર્ગ-વ્યવસ્થા” નામનો પુસ્તકમાં ક’યું છે કે “સૌથી સારી વ્યવસ્થાવાળી શાળા-ઓમાં વ્યવસ્થાનો અભાવજ તેમનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે એમ કહેવામાં દેખાતો વિરોધ છે.” પરંતુ “વ્યવસ્થા”નો સંદિગ્ધ અર્થ આપણે જે બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજીશું તો એવો દેખીતો વિરોધ પણ દૂર થશે. શાળામાં વિદ્યાર્થીની ‘સ્વવ્યવસ્થા’ કે ‘આત્મમંથન’ અને શિક્ષક વિદ્યાર્થી માટે યોજેલી ‘વ્યવસ્થા’ કે ‘દિર’ યા ‘કાણુ’-એ બેઠે વચ્ચેના અર્થમાં જે બેઠે રહ્યા છે તે નીસરી જઈશું ત્યારેજ શાળાઓની વ્યવસ્થા મંબંધી ચર્ચા ધણીવાર સંદિગ્ધ અર્થવાળી કે અન્યાયવાળી નીવડે છે. ‘વ્યવસ્થા’માં ‘કાણુ’ કે ‘દિર’નું સૂચન છે પણ તે આંતર યા બાહ્ય પ્રકારનો-એમ બેમાથી

એક હોઈ શકે અને તે બેમાંથી કયા પ્રકારનો દાખ સમજવાનો છે તે ધોરણુજ અમુક શાળાની યા વ્યક્તિની બાબતમાં ખરી મહત્ત્વની બાબત છે, જે શાળામાં બહારના દાખ યા અધિકારીના હુકમો પ્રત્યે આગ્રાધીન થવાથી નહિ પણ આંતર ભિંમિથીજ યા આરિયના ઉચ્ચ આદર્શ માટેની નિષ્ઠાથી વ્યવસ્થા જળવાયેલી હોય છે તે શાળા ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળી શાળા કહેવાય છે. જગત ઉઘ્ર સ્વરૂપના નિયમોની ભૂમિકા હોઈ ઉઘ્ર તૈવારીની અપેક્ષા રાખે છે એવી દલીલ આગળ ધરી દાખ-બહારના કાસુ-પર લુના સમય-માં શાળાઓમાં ઘણા જાગે ખાસ જાર મુકવામાં આવતો, હાલમાં એ સંબંધી વિચારોમાં ભારે અને ઉલટી જાતનો ફેરફાર થવા લાગ્યો છે. હાલના શિક્ષકના રાબડોરામાં 'દાખ' અને 'વ્યવસ્થા' એ બે રાબડોને બદલે 'સ્વતંત્રતા' અને 'ફ્રટ' ને સ્થાન મળ્યું છે. અર્વાચીન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાંના ઘણાખરા એવોજ મત ધરાવે છે કે દાખવાળા વાતાવરણમાં મુકાએલા બાળકના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ સંભવતોજ નથી. સ્વતંત્રતાથી ખરો વિકસ અર્થ મૂલ્યક રાબડો 'નિયંત્રણ' છે; અને એ નિયંત્રણ પણ બાળકના વ્યક્તિત્વના વિકાસ અર્થે 'સ્વતંત્રતા' કે 'ફ્રટ'ના જોડેલોજ ખપતો છે. એક તરફ બાળકને સ્વતંત્રતા કે ફ્રટ કેટલા પ્રમાણમાં મળી શકે અને ખીજી તરફથી તેના પર નિયંત્રણ કેટલે અંશે મૂકવું જરૂરનું છે એ બે બાબતમાંથી શું સાફ તે નક્કી કરવામાં જે શિક્ષકને મુશ્કેલી ઉભી થાય તેણે ઉભયમાંથી વચ્ચે ભાગ સ્વીકારવો. તેણે યાદ રાખવું જોઈએ કે જ્યાં સુધી બાળકને બહારની દુનિયા ખરા જગત જોડે પરિચય થતો નથી, ત્યાં સુધી તેના સંપૂર્ણ વિકાસ થઈ શકેલા કદિન છે. જગતને તેની પરનું નિયંત્રણ તેને ઉત્તેજન આપવા સમર્થ છે. શિક્ષકે બાળક પર નિયંત્રણ એવી રીતે મૂકવું કે જેથી તેના હક તે વિસરી ન જાય. બાળકે પોતાની જાતને નિયમમાં રાખતાં રીખે તે કામ શિક્ષક તેમ કરતાં શીખવે તેના કરતાં વધારે કઠણ છે તો પણ પહેલું કામ જે વધારે કદિન છે અને જેમાં ધૈર્ય, યુક્તિ અને સારા સ્વભાવની વધારે જરૂર પડે છે તે કામ શિક્ષકે કરવું જોઈએ. તેણે તો બાળકને પોતપોતાની જાતને કાસુમાં રાખતાં ચોક્કસ રીતે શિખવવું જોઈએ.

સારી વ્યવસ્થાવાળી શાળાનું નિશિષ્ટ કે આવશ્યક લક્ષણ તેની 'સારી ખ્યાતિ'—'આરિય'—સદ્વર્તન—એજ છે. સદ્વર્તનની વ્યાખ્યા આપવી કદિન છે. પણ તે જ્યાં હોય છે ત્યાં તેની આપણને પ્રતીતિ પણ આપોઆપ થાય છે. અમુક વ્યક્તિ કે સંસ્થાનો તે એક એવો સૂક્ષ્મ ગુણ છે કે

જેનો આવિર્ભાવ મુધારણા અને ઉલ્લાસ (curious) રૂપે થાય છે. ચારિત્ર્ય વાળા ‘માણસનું’ મન નજીવી, કે નીચ બાબતોથી મુક્ત હોય છે, તે દંભ, અસત્ય, અન્યાય, અને અપ્રમાણિકપણને ધિક્કારે છે. શાળાનું ‘સર્વત્રતં’ તેના અમુક વિભાગના ખાસ ગુણથી અંકતું નથી પણ તેનાં શિક્ષકો ને વિદ્યાર્થીઓ-અધાતો-તેના અધારણમાં દિસે છે; તે સર્વે વ્યક્તિઓને તેને રચે છે.

માનસશાસ્ત્રના કેટલાક સિદ્ધાંતો

ઉત્તમ વ્યવસ્થાવાળી શાળાનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, શાળાની વ્યવસ્થા સાથે સંબંધ ધરાવતા થોડાક માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો વિશે આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ.

(૧) બાળક સ્વતંત્રતાવાળી વ્યક્તિ છે—અને બાળકના સ્વતંત્રતા માન આપવું ઘટે છે. બાળકને પણ તેના હક તેમજ જવાબદારીઓ છે.

(૨) બાળક ઊર્મિ કે પ્રેરણાવાળું પ્રાણી છે—સઘળા પ્રેરણાઓ અમુક વખતે પોતપોતાની રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે. કેટલીકને વિકાસ કરવો પડે છે ત્યારે બીજી કેટલીકને દાબી દેવાની જરૂર છે. દાખલા તરીકે, તેની સમૂહમાં રહેવાની પ્રેરણા, જિજ્ઞાસા કે રમતની પ્રેરણાઓના કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પુષ્કળ વિકાસ કરવો જોઈએ. બાળકના ઉત્સાહને દાબી દેશો નહિ.

(૩) બાળક આવેશને વશ વ્યક્તિ છે—બાળકનો આવેશ કે જુસ્સો ઘણી વખતે તેની કોઈ પ્રેરણાનો આવિર્ભાવ હોય છે. તેની જુસ્સાની શક્તિનો કોઈ ઇષ્ટ માર્ગે સામાન્ય રીતે ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. શિક્ષકનું એક કાર્ય તો બાળકની પ્રેરણાઓને ઉચ્ચ સ્વરૂપની બનાવવાનું છે, અર્થાત્ તે પ્રેરણાઓની શક્તિને કોઈ બીજી દિશામાં વાળવી. જે બાળકો ઘણી વધારે ચપલ હોય છે તે ઘણીવાર ઘણાં મંદગાર નીવડે છે.

(૪) બાળક કંટપનાનું પ્રાણી છે—શિક્ષકે ‘અસત્ય’ અને ‘કંટપના’ વચ્ચેનો ભેદ જાણવો જોઈએ. તેણે અસત્યની સામે યોક્તસ વિરોધ બતાવવો જોઈએ, પણ કંટપનાને ઓળખી લઈને તેને ઉત્તેજન આપવું.

(૫) બાળક સૂચનાનું પ્રાણી છે—શિક્ષકની અસર પ્રત્યક્ષ કરતા પરાક્ષ રૂપની વધારે હોય છે. “વાણી કરતાં કાપો વધારે વખણાય છે.” “કાર્ય” કરતાં પણ વલણ કે દેવ વધારે અસરકારક બને છે. સૌન્દર્ય; સૌખ્ય, સત્ય અને પ્રેમને અગ્રણ્ય ઉચ્ચ સ્વરૂપની બનાવે તેજ સારી સૂચનાઓ.

કહેવાય છે. શિક્ષક જે શબ્દો બોલે છે, જે કાર્ય કરે છે તેમાં ગુપ્ત રહેલી સૂચનાનો બરાબર અભ્યાસ કરવો ઘટે છે. દાખલા તરીકે તેણે નિરાશ થયેલાં બાળકોને એકાદ પ્રસંગે એમ સૂચન કરવું કે, 'કામ (કંઈ) ખરેખર કઠિન નથી; અમુક કોયડો કઠિન છે પણ વર્ગના ગળ ઉપરાંતનો નથી' એમ બીજે પ્રસંગે સૂચવી પ્રયાસને ઉત્તેજન આપવું. તેણે તો પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી તે મુજબ વર્તવું. બોલું કામ કરવું સ્વાભાવિક છે એવું કદાપિ સૂચવવું નહિ. બાળક હમેશાં "સ્વાભાવિક". માર્ગજ ગ્રહણ કરે છે.

હવે આપણે સારી વ્યવસ્થા વાળી શાળાનું વર્ણન કરીશું.

(૧) મકાન અને સામાન વગેરે.

શાળાના મકાનની વ્યવસ્થા ઉપર સારી અસર થાય છે એ કહેવું જરૂરનું નથી તેમજ સારી વ્યવસ્થા માટે શાળાનાં મકાન આરોગ્ય, બાળ-વનારાં નોંધ એ એમ કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી. શાળામાં વર્ગોમાં બહુ છોકરાંની ગીદગી લીધે તેમજ પુરતી હવાની આવગતી કે ઉગમની ખામીને પરિણામે બાળકોનાં આરોગ્યને હરફત પહોંચે છે એટલુંજ નહિ પણ અવ્યવસ્થા અને આક્રમ્યમાં તે કારણભૂત નીવડે છે. કુદરત પોતાના હક છોડી દેતી નથી; અને એ હક કોઈ કારણથી છીનવી લેવાય ત્યારે તે તેની સામે થયા વિના રહેતી નથી. વળી એક બીજી વધારે અગત્યની તો પણ ભાગ્યેજ ધ્યાનમાં લેવાતી હોય તેવી બાબત બેસવાની ને લખવાની પાટલીઓનું કદ, અને ઘાટ, વર્ગના ઓરડામાં તેની ગોઠવણ, કાળું-પાટીલું, મેજ અને બારીઓ ક્યાં હોવાં નોંધ એ તેને લગતી છે. વર્ગમાં છોકરાંને સમુદાયમાં બેસાડવાં અને પાટલીઓની સંખ્યા મુજબ તેમને સરખા ભાગે બેસાડવાં નોંધ એ. કાળાપાટીયા માટે અને તેટલી પહોળી જગા રોકવી અને વર્ગમાં દરેક બાળક તે પરનું લખાણ નોંધ શકે તેવી જગાએ મૂકવાં. બારીઓ મોટી રાખવી અને તેમાંથી સૂર્યનો પ્રકાશ સીધો ન આવે, તેવી તેમજ વર્ગને 'કાખી બાલુના ઉપલા ભાગમાંથી' આવે એવા સ્થળે હોવી નોંધ એ. સારાં ચિત્રો, અને પુષ્પો જે વર્ગના ઓરડાને સૌન્દર્યમય બનાવી દે છે તેની અગત્ય કેટલી છે તે વિશે કંઈક કહેવાની જરૂર છે. વર્ગના ઓરડાના દેખાવ માટે બાળક ગર્વ-ખરા ગર્વ-ધરાવતાં થીએ, અને તેના સૌન્દર્યમાં વધારો કરવા માટે પુષ્પો લેઈ આવવા માટે તેમને ઉત્તેજન મળે-ઉત્સાહ આવે-તેહું શિક્ષણ તેમને આપવું. શાળા તેના એક બાગ હોવો નોંધ એ, જે તેની સુંદરતા વધારનાર હોય એટલુંજ નહિ પણ સહિયારના પાડો શીખવા માટે છોકરાં તે તરફ ઉલટી

દોડતાં જાય તેવો જોઈએ. ખાત્રી તાજો ને ખરાબર સ્થિતિમાં સાગતી રાખવાનું કામ બાળકો પોતેજ સંભાળી લે તેવી યોજના કરવી.

(૨) શાળાનો વહીવટ.

શાળાની વ્યવસ્થા ખરાબ હોવાનું એક મુખ્ય કારણ તેનો ખરાબ વહીવટ છે. શાળાનાં બાળકો સ્વભાવે જુની ગરડમાં રહી કામ કરવાની વૃત્તિવાળાં હોય છે. તેમને દૈનિક કાર્યક્રમ પસંદ હોય છે, દરરોજના કાર્યક્રમમાંથી વારંવાર થતો ફેરફાર તેમને અરુચિ કર લાગે છે; હિન્દુસ્તાનમાં તાવ અને એના જેવી બીજી સાધારણ માંદગીને લીધે શિક્ષકોની હાજરી નિયમિત ન રહેવાને વારંવાર સંભવ રહે છે. મુખ્ય શિક્ષકે (હેડમાસ્ટર) શિક્ષકના સમયપત્રકથી ખરાબર વાકેફ રહેવું જોઈએ. અમુક સમયમાં કયા કયા શિક્ષકો વર્ગના કામમાં રોકાયા છે અને કોણ છુટા છે તેની યાદી હેડમાસ્ટર પોતાની પાસે રાખવી જોઈએ. જેથી જે કોઈ શિક્ષક ગેર-હાજર હોય તો તેને બદલે બીજાને તેના કામની સુપરત જલદીથી કરી શકાય. શાળા ખરાબર નિયમિત રીતે ચાલે છે કે કેમ તેની ખાતરી કરવા માટે તેણે દરરોજ-દિવસમાં ગમે ત્યારે-એકવાર આખી શાળામાં ફરી તપાસી ખાતરી કરવી જોઈએ. તે સિવાય, તેમણે દરેક વર્ગમાં કામ ફેટલે અંશે સાઈ ચાલે છે તે બાબતથી વાકેફ થવા માટે વર્ગોમાં પ્રતિગોપાત જવું જોઈએ.

શાળાની વ્યવસ્થા બગડવાનું એક સાધારણ કારણ તો શિક્ષકો પોતેજ અનિયમિતપણાની ખોટી ટેવનો દાખલો રજુ કરે છે તે છે. ઘંટ વાગ્યા પછી ફેટલીક મિનિટો વીત્યાબાદ આજસુ હોય તેમ ડોનાં ખાતા ખાતા બે શિક્ષકો પોતાના વર્ગમાં જતા દરે તો તેમના વર્ગમાં પેકા પછી વર્ગ વ્યવસ્થિત બની જાય-તેમજ તેમના શિક્ષણમાંથી ઘણું પ્રોત્સાહન મેળવે-એવી આશા રાખવી ફેાકટ છે એમ સ્પષ્ટ સમજવું. તે બે પિરિયડોની વચ્ચે બે નાના ઘંટ વગાડવા; બીજો ઘંટ વાગતાંની સાથે પાઠ શરૂ થઈ જવા જોઈએ. વખતસર પોતાના વર્ગમાં દાખલ થઈ રીતસર કામ શરૂ કરનાર શિક્ષકની ચપલતા કંઈક અંશે વિદ્યાર્થીમાં પણ આવશે. વર્ગમાં મોડા આવનાર વિદ્યાર્થીને ટોક્યા સિવાય તેની જગાંપર બેસવા દેવા નહિ. જે કોઈ મોડો આવશે તેણે ચુપકીથી અમુક સ્થળે ઊભા થઈ રહેવું, અને તેને મોડા થવાનું કારણ પૂછવામાં આવે અને તે ઉપરથી તેની જગાપર બેસવા જવાની રજા મળે તે પછીજ તેણે પોતાની બેઠકે જવું. જે વિદ્યાર્થીને દરરોજ મોડા થવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય તેના વિષે હેડમાસ્ટરને તપાસ ચાંજરી અમલ માટે ઉપાયો કરવા હોય તે માટે રિપોર્ટ કરવો.

બધા ગુણો પ્રત્યેક સારા અને નિપુણ શિક્ષકમાં હોવા જોઈએ. જ્યારે ઉત્સાહ અને નિષ્ઠા, મનુષ્યની પોતાની બહાર જણાઈ આવે છે ત્યારે આપણને તેનું સ્વત્વ નગરે પડે છે. જે શિક્ષકો પોતાના કામમાં રસ લેવા માંડી વાળે છે અથવા તે માટે જેને તૈયારી કરવી પડે તેનામાં સામાન્ય રીતે ઓજસૂની ન્યૂનતા હોય છે. આ સંબંધમાં નીચેની મૂલનાઓ શિક્ષકોને ઉપયોગી થશે:—

(૧) માયા, નિષ્ઠાયુક્ત, સરલ, સ્વાભાવિક અને પ્રમાણિક થાઓ. દંભ હાલ નથી.

(૨) તમારા વ્યવહારે ઉત્સાહી થાઓ; તેમજ તમારા શિષ્યો તરફના વર્તન વખતે પણ પાતાની જાતને ભૂલી જાઓ.

(૩) માયાળુ, દિવસોજવાળા અને શિષ્યો તરફ સતત મૈત્રી કરનાર થાઓ.

(૪) આનન્દીરૂપિ દર્શાવવા યત્ન કરો. બહુ લાગણીવાળા થાઓ નહિ. હસનાં થીઓ.

(૫) ન્યાયી, અને યુક્તિથી કે સમજણપૂર્વક વર્તનારા થાઓ.

(૬) હકીકાપણનો ભાસ પણ ન થાય તેવી રીતે નિશ્ચયરૂપિ પાળો.

આ ઉપર જણાવેલી મૂલનાઓમાં સારી વ્યવસ્થા આણવા સહાયજન થાય એવાં યોગ્યંક નીચે જણાવેલાં મૂલો પણ ઉમેરી શકાય.

(૧) પાઠની તૈયારી કર્યા વિના વર્ગમાં કદાપિ જવું નહિ.

(૨) અમુક કાલમની રૂઢિને વળગી રહેવું પણ વર્ગમાં પદ્ધતિમાં વારંવાર ફેરફાર કરના રહેવું.

(૩) ધીમા અવાજે બોલવું. મોટે અવાજે-ઊંચા સ્વરે-અમો પાઠી-બોલવાથી વર્ગના વિદ્યાર્થીઓના મનમાં કંટાળો ઉપજશે; અને શિક્ષક પણ થાકી જશે.

(૪) વર્ગના દરેક વિદ્યાર્થી નિદાનમાં હોય ત્યારે તેમજ તેની બહાર પણ તેની સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવવું.

(૫) તમે ખરેખરા થાકી ન જાઓ ત્યાં સુધી રેખા પર યા ખુરશી પર બેસવું નહિ. પ્લેટફોર્મ-ગાજા-ઉપર બેસી સિવાય બીજા રહેવું નહિ. વર્ગના વિદ્યાર્થીઓની સમજન બુદ્ધિ પર બીજા રહેવું.

(૬) બેઠાજીવથી યા કોંઠાવેશમાં શિક્ષા કરવી નહિ.

(૫) શાળા એક કુટુંબ છે.

વ્યવસ્થાના સૌથી વધારે જે કઠિન કાપડો શિક્ષકે, છોડવાનો છે તે અમુક એક વ્યક્તિના ખોટા વર્તન સંબંધી ઘણી વાર હોતો નથી, પણ આખા વર્ગે ખોટું વર્તન બતાવ્યું હોય તે સંબંધી હોય છે. શિક્ષકને થોડી વારમાં ખાતરી થાય છે કે વર્ગમાં એક પ્રકારની 'વર્ગીય-ભાવના' પ્રવર્તી રહેલી હોય છે જે કેટલીક વાર વિચિત્ર સ્વરૂપ દેખાઈ આવે છે. કેટલીક વાર આખા વર્ગમાં સાથી આગળ પડતો ભાગ લેનાર એકાદ વિદ્યાર્થી હોય છે તે આખા વર્ગને પોતાની ધમ્માનુસાર દોરી શકે છે; પણ સામાન્ય રીતે એક સામાન્ય આવેગ જે સમન્વયે કઠિણ છે તેથી તેઓ દોરવાઈ જાય છે; વિદ્યાર્થીનું ટોણું સ્વરૂપ બને છે અને ટોળામાં જે વૃત્તિઓ જણાઈ આવે છે તે બધી તેઓ ધારણ કરે છે. આવી બાબતમાં ખાસ નિયમ એ પાળવો કે તમારે 'મિત્રજ ખોલો' નહિ. જે શિક્ષક ઉતાવળાં પગલાં ભરે છે તે બહુધા જરૂર ખોટાં ભરે છે. જો તે શાંતિથી કામ લેશે તો તોફાનનું મૂળ શાધવામાં સહાયતારૂપ નીવડે તેવું કંઈક પણ તેને ધણુંખંડે હાથ લાગશે. વળી, એમ પણ હંમેશા ધારી નજ લેવું કે આ સંધ્ય-યુથ-ભાવના હરહંમેશા અવ્યવસ્થાજ ઊભી કરે છે. ઉલટું એ ભાવના વિના સારી વ્યવસ્થા પણ સંભવતી નથી. વર્ગને તેના હકની ઝટ સમજ પડી જાય છે પણ તેની જવાબદારીઓ -ફરજો-પણ સમજે એવે માગે તેને દોરવો જોઈએ.

યુક્તિવાળો અને સહાનુભૂતિ ધરાવતો શિક્ષક આખા વર્ગને પોતાનો કરી શકે છે. વર્ગમાંથી જે નાની મૂલ્યનાઓ ઉદ્ભવે તેને કરી રીતે સ્વીકારી લેવી તે અનુભવથી શિખાય છે, પણ જો તે મિત્રભાવવાળો હશે તો વર્ગના વિદ્યાર્થીનો મનનું વલણ જાણવાનો કંઈક ઉપાય તેને સૂઝી આવશે. આ વખતે પણ તેણે દયા કરતાં તેમના હક લક્ષમાં રાખવા, અને વધારામાં સારા સ્વભાવના હક પણ યાદ રાખવા જોઈએ. કોઈ પણ મનુષ્યગતિના વર્ગ માટે કાયદા તો જોઈએ, પણ શાળાના વર્ગોમાં કાયદા જેમ અને તેમ થોડાકજ રાખવા જોઈએ. 'સદ્ગૃહસ્થ માટે' 'સદ્ગૃહસ્થનું' 'માન-ધન્યતા-એ' એકજ 'કાયદો' છે; અને શાળા માટે પણ એજ કાયદો છે; એટલે શાળાનું 'માન-મરતઓ. જે શાળા માટે કાયદા કાનુનોતી જરૂર હોય તો તેમને પ્રથમ પ્રિફેક્ટ આગળ અને તેમની મારફત મોટા-ઉપલા વર્ગના-વિદ્યાર્થીઓ આગળ મંજૂરી માટે રજુ કરવા. એ રીતે જે વિદ્યાર્થીવર્ગ કાયદાને 'માન-અપાવણું' જોઈએ એવું

સમજવા માટે સૌથી વધારે સારી સ્થિતિમાં છે. તેમની જ દેને શાળાના નિયમો-કાયદા કાનુનોની નૈતિક શિક્ષા અપાવી શકાય. અગત્યની બાબત એ છે કે તે નિયમો સ્વેચ્છાનુસાર કરવામાં આવ્યા નથી, પણ અપૂર્ણ કે ખામીવાળા સમાજનું જરૂરી હિત જળવવા પુરતાજ છે એમ જણાવી દેવું જોઈએ. શાળાનો વહીવટ અને તંત્ર ચલાવવાની જવાબદારી વિદ્યાર્થી ઉપરજ નાખી દેવાના ઘણા રસ્તા છે; જેવા કે ‘પ્રિફેક્ટ સિસ્ટમ’, ‘સ્કુલન્ટસ કાઉન્સિલ’ અને એવી બીજી સંસ્થાઓ વાં મંડળો; સારી જાતની શાળાઓમાં-ન્યાં વ્યવસ્થા-આત્મસંયમ-નો પુરતો વિકાસ થઈ રહ્યો છે, સાં પુષ્કળ સ્વતંત્રતા-છૂટ-આપવામાં આવેલી નજરે પડે છે; અને તેવી શાળાઓમાં શાળાની પ્રતિષ્ઠા સામેની જે કસુરો માટે શિક્ષાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે તે શાળાની પૂર્વોક્ત સંસદો તરફથી કરવામાં આવે છે. આથી સ્વતંત્રતાનો દુરુપયોગ થશે એવી ભીતિ રહે છે; ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમાં ન્યાં જાતિ કે કામી બેદ તકરારોના નિર્ણયને અક્ષર કરે છે ત્યાં તેવો ભય રહે છે; આવા દેશોમાં આવી હકીકતમાં હેડમાસ્તરે સઘળા બાળતો ધ્યાનમાં લઈને ‘સ્કૂલ કોર્ટ’ કે ‘સ્કૂલ કાઉન્સિલ’ના નિર્ણયને રદ કરવાનો હક પોતાના હાથમાં રાખી લેવો જોઈએ. આમ કરવાનાં કારણો સમજાવવામાં આવશે. હેડમાસ્તરે કાઉન્સિલના નિર્ણયને આગળથી અમુક સ્વરૂપમાં ઉતારવાનું સમજાવવાની લાલચમાંથી તેમજ ખાસ કરીને કાઉન્સિલના સભ્યોને જામુસનું કામ કરનાર તરીકે ઉપયોગમાં લેવાની સઘળા લાલચમાંથી મુક્ત રહેવું. તેમ છતાં, અમુક બાબતમાં કઈ શિક્ષા વધારે યોગ્ય અને ન્યાયી ગણાશે તે સંબંધી ચૂનવાઓ તે તેમની દેનેથી મેળવી શકશે. આ રીતે જે પ્રકારની શિક્ષાથી વિદ્યાર્થીને સ્વમાનભંગનું દુઃખ થાય અથવા કાયમનો દ્વેષ થાય તેવી શિક્ષાનો ઉપયોગ તે નહિ કરે.

“વ્યવસ્થાની સહાયક બાબતો.”

વર્ગમાં વ્યવસ્થા માટે મદદરૂપ થઈ રહે તેવી યુક્તિઓની શોધમાંજ શિક્ષકો હમેશાં રહે છે; પણ એટલું તો કહી શકાય કે જે યુક્તિ કેળવણીના કામમાં આવતી નથી તે કંઈજ કામની નથી. વ્યવસ્થાની સૌથી સારી મદાયક બાબતો તો એજ છે કે જેનો ઉપયોગ કર્યાથી શિક્ષણનું કાર્ય વધારે શુદ્ધિપૂર્વક ચાલતું થાય અને શાળાનો મોજ્ય ‘આત્મભાવ’ રચાય, આ કારણથી ધનામે અને શાખાશીનાં પ્રમાણપત્રો, પુસ્તકો વગેરે બહીસ આપવાની પદ્ધતિને ઉત્તેજન ન મળવું જોઈએ. વિદ્યાર્થી

હેતુ અને લક્ષ્ય જોવાં છે તે પર બંધી બાબતનો આધાર રહેલો છે. ઇનામો, ભૂંજ કિંમતનાં રાખવાં અને તેની મોટી કે સારી કિંમતને લીધે તે લાભ્ય તેની સામાં ધરવાં નહિ. આપણી શાળામાં શિક્ષણનાં કે રમત માટેનાં, તેમાં સૌથી સારું કામ કરી દેખાડવાની કોશીશ કરાવવા માટે લાભ્ય આપવા માટે, કિંમતી ઇનામો આપવાની અયોગ્ય રીતે ન્યારે તદ્દન ત્યજ દેવામાં આવશે ત્યારે આપણી શાળાએને મોટો લાભ થયો એમ મનાશે. માન માટે ખાસ ચંદ્રકો, પત્તાં, વાવટા, ધળાં, વગેરે અયોગ્ય ન ગણાય; ખાસ કરીને એવાં દદતાવાળા કોશીશનાં, નહિ કે અનિશ્ચય સ્પર્ધાનાં, ઇનામ તરીકે તે આપવામાં આવ્યાં હોય. સામાન્ય રીતે રિવાજ મુજબ કરવામાં આવેલા સારા કામ બદલ ઇનામ આપવું જોઈએ નહિ; કારણ કે તેની તો દરેક વિદ્યાર્થી કને આશા રાખવામાં આવેજ છે. પણ થોડુંધણું કંઈ પણ વધારાનું જે કરવામાં આવે તે માટે ઇનામની જરૂર છે, કારણ કે તે આપણી આશા કરતાં કંઈક વધારે આગળ જાય છે. જે ઇનામ આપ્યા વગરને મળી શકે, તેનો લાભ આપો વર્ગ પામે; જે આપ્યા વર્ગમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિએ દરેલા સારા કામને લીધે મળેલું છે તે ઇનામ સૌથી હિતમંજીતનું ગણાશે. જેમ કે શાળાની બહાર કરેલા આનન્દપર્યટન કે શાળાની અંદર કરેલા મેળાવડો-એ પ્રસંગોમાં, સમસ્ત વર્ગ કરેલા સારા કામનો સમાવેશ કરી શકાય. આગળ નહિ ગણાવેલી એવી વ્યવસ્થાની કેટલી સહાયકતા નીચે મુજબ ટુંકાણમાં લખી શકાશે:—

૧. શાળાનાં અને વર્ગનાં આનન્દપર્યટન:—કુદરતના અવ્યાસ માટે અથવા સહેલ કે મનની વિશ્રાન્તિ અર્થે આવાં પર્યટનોમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ છૂટી ભેગા થવું. આવાં પર્યટનની કિંમત લાગ્યેજ સમગ્રાય છે.

૨. શાળાની રમતો અને કસરતના દાવો:—દરેક શિક્ષકે શાળાની રમતમાં રસ લેવો જોઈએ; અને જની શકે તે વખતે ને તે બાબતમાં ભાગ પણ લેવો. વર્ગના ઓરડામાં જોડાવું તે નીતિનું શિક્ષણ આપે છે તેટલુંજ તે રમતનાં સ્થળ પર પણ આપી શકે છે.

૩. શાળાનાં કામ:—જેવાં કે ભાંખણોના દિવસો, સારા પ્રતિબિંબ નાગરિકજનોએ આપવાનાં ભાણો વગેરે પ્રસંગોએ શાળા માનપૂર્વક પોતાનો સંયમ જાળવી રહે એવું તેને શિક્ષણ મળવું જોઈએ.

૪. શાળાનાં મંડળો:—સહિસંકલનનું મંડળ, ઇતિહાસનું મંડળ, પર્યટનમંડળ, નાટ્ય કે અભિનયમંડળ, વાદ્યવાદનનાં મંડળ, કળાનાં મંડળ,

સાહિત્યનાં મંડળો. આમાંના જે જે મંડળોની માંગણી થતી જાય તે તે મંડળોને તેમની માંગણી અનુસાર, શરૂ કરી દેવાં; તેમનાં કામ પર દેખરેખ રાખવા માટે એક કે બે શિક્ષકોની નીમણૂક કરવી. શિક્ષકે મંડળ પર દોર ચલાવવો નહિ પણ દૂર રહી પ્રસંગાવશાત્ જરૂર પડે સહાય આપવા તત્પર રહેવું.

૫. નીતિનું શિક્ષણ:—હેડમાસ્તરનું હાથણુ. આખી શાળાને દર અઠવાડીયે એક વાર આવું હાથણુ આપવાનું રાખવું. શાળાની બધી કળાઓ શીખવાના કામ કરતાં નીતિની શિખામણુ લેવાની કળા વધારે કઠિન છે. બાળકનો નીતિનિયમનો—‘કાડ’—સંગ્રહ—તૈયાર કરવો; અને બીજાએ કરેલી નીતિની શિખામણો મનમાં રાખી તેનો અભ્યાસ કરી, મનથી તેની હાંસણી એટલે નીતિના નિયમોના સંગ્રહમાં કરેલી સૂચનાઓનો અમલ થયો એમ ન સમજવું પણ જેના પ્રત્યે તે માન ધરાવવાં શીખ્યો છે તેમનામાં જ અમલપણે તેનાં ધોરણોનો સ્વીકાર કરી લીધેલો છે તે વડે નીતિનિયમોનો અમલ થયો ગણાય. નીતિનું શિક્ષણ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણથી મળતું નથી. પણ સૂચનથી વધારે સારી રીતે મળી શકે છે. માટે બધા નીતિના પાઠો માટે મૂત્ર એ હોવું જોઈએ જે “નીતિનો બોધ ન આપો.” શિક્ષકનો જીવન પ્રત્યે દેવો હાવ છે તેનું સમસ્ત અવલોકન કરીને તેમજ તે નીતિપાઠ સંબંધી જે વાર્તાઓ કહેતો હોય તેની—તે વાર્તા કહેવાની—રીતિથી—તબ—શૈલીથી, બાળક સમજી શકશે કે હિંમત, ન્યાય, પ્રમાણિકતા, સત્ય, નિયમિતતા, સમતોલપણું, માઝા, અને સખાવત, ધન કરતાં વધારે કિંમતી વસ્તુ હોઈ તેમનો પસંદગી કરી સ્વીકાર કરવો. ઇષ્ટ છે. લાંચ, રૂશવત ને સદ્ગુણ છે એમ શબ્દોચ્ચારથી તેની છાપ બાળકનાં મન પર તે પાડી શકે તે કરતાં વધારે મજબૂત રીતે તે દુર્ગુણોનાં બીજ તે દુર્ગુણોના નામોચ્ચાર સાંભળી તેને હસી કાઢવાથી તેની મજબૂત કરી બિડાડી દીધાથી બાળકનાં મનમાં વધારે સફળ ચોંટી જાય એવું તે કરશે.

આરિચ્ચવાન શિક્ષક ક્યન કે વાણી કરતાં માત્ર સ્વસૂચન વડે પોતાના સ્વત્વને વધારે સારી રીતે પ્રકટ કરી શકે છે.

૬. સમાજસેવા:—બીજાને સેવાનાં નાનાં કૃત્યો કરવાનું બાળકોને પણ શીખવી શકાય. શાળામાં કરાવેલા હસ્ત ઉદ્યોગના નમુનાઓ માખાયા માટે, મિત્રો માટે, વા માંદા બાળક માટે કરવામાં આવ્યા છે એમ કહાથી કે એવો ઉદ્દેશ પ્રદર્શિત કરીથી તે જ્યતના કામમાં નવો રસ ઉત્પન્ન કરશે. જે,

શાળામાં, સુધારકામ, ધાતુકામ, ઇત્યાદિ વધારે આગળ પડતું હસ્ત ઉદ્યોગ-
નું કામ થતું હોય ત્યાં ઇસ્પતાલો કે બીજી ધર્મોદા, સંસ્થાઓમાં ઉપ-
યોગમાં લેવાય એવી ઘણી ઉપયોગી ચીજો બનાવી શકાય.

૭. શાળાનાં માનનાં બોર્ડઃ—આ પાઠીયાં કે જે સાધારણ રીતે
લાકડાનાં બનાવેલાં હોય છે જેની ઉપર પ્રસિદ્ધ કે યશસ્વી વિદ્યાર્થીઓ
કે રમતમાં નામના મેળવી હોય તેવા યુવક વિદ્યાર્થીઓનાં નામ
હોય છે. તેઓ તેમની કીર્તિનું બીજું અનુકરણ કરતાં શીખે, તે માટે
તેમજ શાળાની ખ્યાતિ-અને સમસ્ત જીવન વિદ્યાર્થીઓની નજર
આગળ ખડું રાખવા માટે ઉપયોગી ગણાય. શાળાની ખ્યાતિ-મેળવવી-
જળવવી-તે વિદ્યાર્થીઓના પોતાનાજ હાથમાં હોય છે એવું તેમને
તેવાં પાઠીયાં પેરથી હરદમેશ તાબું રમરણ થયાં કરે છે.

શિક્ષા

આપણે આગળ તપાસી ગયા છીએ કે, સારી વ્યવસ્થાનો આધાર
શાળાના વહિવટ ઉપર અને શિક્ષકની અતુરાર્થ અને તેના આરિત્ય
ઉપર મોટે ભાગે છે. સારી વ્યવસ્થાવાળી શાળાઓમાં વ્યવસ્થાના
નિયમો ન પાળવાના ભારે ગુના લાગે જેવામાં આવે છે, એ ઉપલી
હકીકતની સાબીતી આપવા બસ થશે. તેટલા માટે કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને
જેમાં તેની પોતાની દસુર પુરેપુરી ન હોય તેને માટે તેને શિક્ષા કરતાં
પહેલાં આપણે કાળજી લઈને વિચાર કરવો જરૂરનો છે. આ ઉપરથી એમ
સમજવાનું નથી કે, ગુનાને માફ કરવો કે, તેને કંઈક અંશે દરગુજર કરવો
કે, નજીવો ગણી કાઢવો; પણ કહેવાની મતલબ એ છે કે, આપણે તેનું મૂળ-
શોધી કાઢવું. શાળાના વર્તન માટે જેઓ જવાબદાર છે તેમણે પણ શાળામાંની
અવ્યવસ્થા અને અયોગ્ય વર્તન માટે થોડો દપકો સ્વીકારવા તૈયાર રહેવું જોઈએ.
એમ જતાં ઉત્તમ રીતે જેમાં વહિવટ ચાલે છે તેવી શાળાઓમાં પણ નીતિના
ગંભીર ગુનાઓ પણ થાય છે. અને તેવા ગુના કરનારની સાથે આપણે
ફતેમંદીથી કેવી રીતે વર્તવું તેમને યોગ્ય શિક્ષા કેવી રીતે કરવી તે આપણે
જાણવું અગત્યનું છે. તે અસરકારક શિક્ષાનો અર્થ એવો નથી કે, તુકસાન
ખંમનાર સમાજની માગણીઓને આપણે તેથી સંતોષીએ છીએ, પણ આપણો
કહેવાનો આશય એવો છે કે આપણે તેથી ગુનેગારને સુધારીશું અને એ
ગુનાને ફરી થતો અટકાવીશું. શિક્ષા વેર રૂપે ન થવી જોઈએ પણ સુધારક
સ્વરૂપની જોઈએ, અર્થાત્ તે ગુનાનો ખદ્દો વાળવા માટે ન હોવી જોઈએ પણ

(૩) વર્ગમાં રોકાણ અને ‘ઇમ્પ્રોવીઝેશન’ કે લેખનનું કામ—
શિક્ષાના પ્રકાર તરીકે રોકાણ અને ઇમ્પ્રોવીઝેશન સામે ધણી ગંભીર દલીલો રજુ કરવામાં આવે છે. પ્રથમ તો તેની સમગ્રી એમ સૂચન થાય છે કે શાળા એક કેદખાનું છે, જેમાંથી વિદ્યાર્થીએ અને તેટલી ઝડપથી છુટવું જ નોંધે. શાળાના પાઠો શિક્ષાના સાધન રૂપે બદલાઈ જતાં હોવાથી તેમનું મહત્વ ધરે છે. ખાસ કરીને કવિતાની લીટીઓ લખવા કહેવું અથવા ગણિતનો દાખલો ગણી કાઢવનો સોંપીને તે વર્ગમાં રોકી રાખવાની સજા ન્યારે કરવામાં આવે ત્યારે આ દલીલ ખાસ કરીને વાંધા રૂપે માની શકાય. સો, બસો, લીટીઓ લખવાના ઇમ્પ્રોવીઝેશન તરીકેની અર્થ રહીત વેદનો બચાવ કરી શકાય એમ નથી. શાળામાં રહેનારે આજસુ શાળાનું કામ શાળાના સમય પછી પૂરું કરી દેવું જોઈએ એ ધાર્યું અશ્વત્થ વ્યાજખી છે, આ બાબતમાં જે કંઈ કામ વિદ્યાર્થી કરે તે માટે તેને સાચાશી કે લાલ મંજવો જોઈએ, અને જે કંઈ માર્ક તેને અપાય તેમાંથી કસુર માટે થોડાક ટકા બાદ કરવા.

જોઈએ તે કરતાં વધારે ઘોંઘાટ કરતા વિદ્યાર્થીઓ માટે સંપૂર્ણ સુપકી-થી તેમને વર્ગમાં રોકી રાખવા એ સુધારક ઇલાજ નીવડશે, તેમ છતાં અહિં એટલું કહીશું કે ઘોંઘાટ કરતો વર્ગ ધણીવાર ઉદ્દોગી હોય છે. સંપૂર્ણ સુપકીથી આખો દિવસ વર્ગના છોકરા કામ કરે એવા દિવસો હવે સદ્લાગ્યે ગયા છે.

શિક્ષા તરીકે રોકી રાખવાની બીજી દલીલ એવી રજુ કરવામાં આવે છે કે, તેની સમગ્રી વિદ્યાર્થીને શાળાની બહારનું તંદુરસ્તીવાળું જીવન ભોગવવાની તક તેની કનેથી છીનવી લેવામાં આવે છે, અને શિક્ષકને ધણીજ કંટાળો આપે એવા પ્રકારની વેદમાં રોકાવું પડે છે. તેટલા માટે રોકાણનો સમય દરરોજ અડધા કલાકથી વધારે ન રાખવો.

(૪) નંબર ઉતારવા—

નંબર ઉતારવા એ શિક્ષાનો એક અસરકારક પ્રકાર છે તેમાં સંદર્ભવર્તનના માર્ક લઈ લેવા, વર્ગમાં નંબર ઉતારવો, વર્ગ કે શાળામાં રમતો રમાતી હોય, વાદવિવાદ થતા હોય, લાપજો થતાં હોય કે મંડળોની સલાઓ ભરાએલી હોય, તેમાં વર્ગ કે શાળા તરફથી પ્રતિનિધિ ચંપાનો હક છીનવી લેવો. કેપ્ટન, પ્રેક્ટિસ, સેક્રેટરી, મેનિટર, ઇત્યાદિ જાતના અધિકાર ઉપરથી ઉતારી પાડવો એ બધા પ્રકારનો સમાવેશ આમાં

કરવામાં આવે છે. આ બાબતમાં એટલું કહેવું જોઈએ કે ખોટા વર્તનને માટે, એટલે ખોટા વર્તનની કસ્ટરના બદલામાં સાધારણ પરીક્ષામાં અપાતા માર્ક્સમાં કદાપિ ઘટાડો કરવો નહિ. વર્તનના માર્ક્સમાં કે શિષ્યના વર્તન સંબંધી શિક્ષકના અભિપ્રાયમાં વિદ્યાર્થીના ખોટા વર્તનથી ફેરફાર થવો જોઈએ. એવો નિયમ કરવો જોઈએ કે, વિદ્યાર્થીના અસાધ્ય વર્તનનાં પત્રકોની અંદર તેના પોતાના પછીના પ્રયાસથી સુધારો થવો જોઈએ. તેજ પ્રમાણે જે વિદ્યાર્થીએ માનનું પદ ગુમાવ્યું હોય તે પદ પોતાની મેળે તે પાછું મેળવે એવી તક તેને આપવી જોઈએ. ગંભીર ગુના કર્યા બદલ શિક્ષા તરીકે વિદ્યાર્થીને આનંદપર્યટન, ખાણના કે મનરંજન કરવાનાં સ્થળોએ જવાની મુલાકાતનો મળતો હક ખોવાડવો.

(૫) શારીરિક શિક્ષા

શારીરિક શિક્ષા સંબંધી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓમાં ઘણો મોટો મતભેદ જોવામાં આવે છે; કેટલાક તેને જુના કાળની સગા માનીને તે સૌથી છેલ્લા ધક્કાજ તરીકે સૂચવે છે. ત્યારે બીજા કેટલાક ખાસ કરીને નાનાં બાળકોની બાબતમાં અથવા જે છોકરાનું શૃદ્ધશિક્ષણ નીતિત્વી બાબતમાં ખામી ભરેલું છે, તેવાં છોકરાં પ્રત્યે એવી સગા યોગ્ય ધક્કાજરૂપ થઈ પડે છે એમ માને છે. પરીક્ષામાં હેતરવા બદલ અથવા પુરા અવિનયના અપરાધ જેવા ગંભીર નીતિભંગના બદલ શારીરિક શિક્ષા કરવી જોઈએ (તે સિવાય નહિ). હેડમાસ્ટરે આ શિક્ષા જાતે કરવી અથવા તે જે માણસને તે કામ સોંપે તેજ માણસે વર્ગશિક્ષકની રૂમરૂમાં એવા પ્રકારની શિક્ષા કરવી જોઈએ. જે ગુનાને માટે વિદ્યાર્થી પુરેપુરો જવાબદાર ન ગણી શકાય તે બદલ એટલે કે વર્ગના કાંમ સાથે પહોંચી વળવાની તેની નાલાયકી અગર નિશાળમાં મોકલું આવવું એવી બાબતો માટે આ શિક્ષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. શારીરિક શિક્ષા કદાપિ કોંઈના અવેશમાં કરવી નહિ. પણ શાન્ત અને ન્યાય પુરસ્કર તે કરવી કે જેથી શિક્ષકમાં અંગત દ્વેષ કે વૈરભાવ છે એવો વિદ્યાર્થીના મનમાં જરા પણ શક ન રહે. વિદ્યાર્થીને તેથી કોઈ પણ તરેહની શારીરિક ધમ્મ ન થાય તેની સંભાળ લેવી જોઈએ. શારીરિક શિક્ષાનો અગ્રજ તે શિક્ષા કરવાના પ્રસંગને દૂર રાખે છે. ઘણી સારી બંધવસ્થા વાળા શાળાઓમાંની ઘણી પરીમાં શારીરિક શિક્ષાની ભાગ્યેજ જરૂર પડે છે. હેડ માસ્ટર કે જેને તેવી શિક્ષા કરવાની જરૂર પડે છે તેણે તે તેવી શિક્ષા કરવાની ટેવ પઠી જવાની

લાલચમાં ન ખેંચાઈ જવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. સોડીના ઉપયોગનો વ્યાવ થઈ શકે, (પણ) તેના દુરુપયોગનો કદાપિ નહિન;

(૬) શાળામાંથી પ્રદિષ્ટાર—(કાંઈ મૂકવાની સગ) :—

શાળાના અધિકારીઓના વ્યવસ્થાનાં સાધનોનો ન્યારે પુરેપુરો ઉપયોગ કર્યો છતાં પરિણામ સાફ ન નીવડે ત્યારેજ અને ન્યારે એવું નિશ્ચિત થાય કે શુનો કરનારની હાજરી શાળાની નીતિને ગંભીર હાનિ કરે તેવી છે, ત્યારેજ આવી શિક્ષાનો ઉપયોગ કરવો. આવી જાતના દાખલા હંમેશાં એવું સૂચવે છે કે માનસિક કે નૈતિક ખામીનાં આ પરિણામ છે. અને અસાધારણ સ્વભાવવાળાં છોકરાંના માનસિક બંધારણ સંબંધી જ્ઞાન ધરાવતા માણસેજ ઘણી વાર તે બાબત હાથપર લેવી જોઈએ. કમનસીબે આવું જ્ઞાન ધરાવતા શિક્ષકોની સંખ્યા વૃદ્ધિ હોય છે.

ખાસ દાખલા—

અ. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી વચ્ચે તેમાં પણ ખાસ કરીને નાની ઉંમરનો અને બીનઅનુલવી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીની વચ્ચે તકરાર ઉભી થાય તેવી હકીકતમાં હેડમાસ્તરે કેવી રીતે વર્તવું તે ઘણું કઠણ કામ નીવડે છે. તેની લાગણી વર્ગ તરફ હોય અને ઘણી વાર થશે પણ ખરી મંજૂ, બને ત્યાં સુધી શિક્ષકનો પક્ષ લેવાની તેની ફરજ છે. સારા માર્ગે એ છે કે તેણે બન્ને પક્ષની હકીકત જુદી જુદી સાંભળવી. જો તેને એમ ખાતરી થાય કે શિક્ષકનું કહેવું ખરું છે તો તેણે કસુર કરનારને સખત શિક્ષા કરવી; અને જો શિક્ષક રહેજા હતાપણુ કે વિવેકની ખામી વાળો હતો એમ જણાય તો વ્યવસ્થાના ખાસ નિયમોનો લંગ કર્યો હોય તેમ વર્ગને ઠપકો દેવો. અને શિક્ષકને સલાહ કે જરૂર જોઈ તો ઠપકો ખાનગીમાં આપવો. વર્ગના દેખતાં શિક્ષકને ઉતારી પાડવો નહિ. તે બાબતમાં તેણે ઘણીજ કાળજી રાખવી જોઈએ. શિક્ષકની પ્રતિષ્ઠા જાળવવી, નાની વયના શિક્ષકને વેરવી પડતી મુશ્કેલીઓ સમજી હેડમાસ્તરે વખતો વખત અગાઉથી કહી લેવી અને તેવી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવાને મદદ આપવી.

(બ) પરીક્ષામાં છોતયાના અને માર્કની ચોપડીઓમાં, સર્ટિફિકેટ વગેરેમાં ફેરફાર કર્યો બંદલ થી શિક્ષા કરવી તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ખાસ કરીને ન્યારે વિદ્યાર્થીનાં માખાપ વિદ્યાર્થી જોડે મળી ગયાં હોય છે ત્યારે આ કામ વધારે અઘરું હોય છે. આવી બાબતમાં વિદ્યાર્થીના માર્ક ઓછા કરવા અને ફરીથી જૂલ કરે તો શુંનાનું સ્વરૂપ સમજાવે એવી

યાદી સાથે નિશાળના બોર્ડ ઉપર કસ્ટર કરનારનું નામ નોટિસમાં લખી થોડા દિવસ તેને જાહેરમાં મૂકી રાખવું. માખાપનો જેમાં હાથ હોય છે તેવા પ્રકારના ચુનાઓમાં આવા પ્રકારની સજ્જ અસરકારક નીવડી છે. દંડથી ઘણુંખડું બહુ અસરકારક પરિણામ નીપજતું નથી.

(ક) સામાનનું જાણી જોઈને નુકસાન કર્યા બદલ, બધા ખરાબ વર્તન માટે સ્પેન્સરે સૂચવેલી સ્વાભાવિક સજ્જ કરવી. નુકસાન કરનાર પાસે નુકસાની લેવી.

(ઢ) શિક્ષક પ્રત્યે અપમાન કે તોછડાઈના દાખત્રાઓ શિક્ષક તરફ જો વર્ગને માનની લાગણી હશે તો ભાગ્યેજ બનના જોવામાં આવે છે.

કેળવણીની ખામીને લીધે તોછડાઈ થતી હોય તો કાળજી અને યુક્તિથી સુધારવાની જરૂર છે. જ્યારે છોકરાઓ ચોક્કસ સ્વરૂપની તોછડાઈ બતાવે ત્યારે શિક્ષકે પરિસ્થિતિ કે સંજોગો પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ.

આવી બાળકમાં સુધારણા કરવાનો એક અસરકારક ઇલાજ એ છે કે વર્ગના સહાધ્યાયીઓથી ચુનો કરનારને છુટો પાડવો અને વર્ગમાં ચાલતા વાંચવાના પાઠોમાં એસવાનો તેનો હક લઈ લેવો.

પોતાની મોટાઈ દેખાડવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિ આવી તોછડાઈનું ઘણું કરીને કારણ હોય છે; અને વિખુટા પાડયાથી તે સુધારી શકાય છે. ઘણાજ મોટા ચુનાની બાળકમાં શારીરિક શિક્ષા અસરકારક નીવડે.

(દ) આજસુપણું અને નિરૂદ્ધમતાં ઘણાં કારણ હોય છે. જ્યારે વર્ગમાંથી ઘણાખરા છોકરાઓ આજસ તરફ વલણ દેખાડે ત્યારે હોય ઘણું કરીને શિક્ષકનો પોતાનો હોય છે. તેનું શિક્ષણ જોઈએ તેટલું રસિક હોતું નથી. કેટલીક વખતે સચ્ચ દરાની ખામી તેનું કારણ હોય છે.

આનો ઇલાજ સહેલો છે. ડોઈ એક છોકરામાં આજસ જણાય તો તેની માંદગી, અનરોગ્ય, ધરતી નુકસાની સ્થિતિ, છુપે નૈતિક દુર્ગુણ, ખીજ વિચારમાં તેના મનનું ગરકાવ થવું અથવા જાણી જોઈને દેખાડેલું દુર્લક્ષ એ સઘળાં તેનાં કારણ હોય છે. (બધાં કે તેમાંનાં ડોઈ) ? સુપકી-થી, શાંતીથી, શોધ કરીને શિક્ષક તે માટેનાં કારણ શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ ઘણા શિક્ષકો આવા ચુનાની એકદમ શિક્ષા કરે છે અને એમ નથી વિચારતા કે આવી બાળકોમાં ખાસ દાખત્રાઓનાં અભ્યાસ કરવાથીજ તેઓ બાળકનું મન સમજી શકે છે. કેટલીક વખતે છોકરાંનાં

કામનો રિપોર્ટ તેના માઆપને લખી મોકલીને વિદ્યાર્થીને તે કામમાં ઉત્સાહ આપી શકે છે.

આપણે પૂર્વે વિચારી ગયા કે સારી વ્યવસ્થાનાં ઘણાં અંગો છે, તેમાંનું પ્રત્યેક જો કે કેટલીકવાર બિનંદરકત કારક જતાં અગત્યનું નીવડે છે. એ સર્વ કારણો પાયારૂપ હોવાથી તેમાં કારણ સૌથી વધારે અગત્યનાં અંગો શાળાનો વહિવટ અને હેઠ માર્ગરની લાયકાત-શક્તિ-એ જ છે. તેમજતાં શાળાની વ્યવસ્થાનો જોતને અંતે વર્ગ શિક્ષકને શિર રહેશે. જો શિક્ષક પોતાના કામ પરત્વે ચિત્ત લગાડશે અને કુતેહમંદ થવાનો નિશ્ચય કરશે, તો તેની આરંભની મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ જશે. તેણે યાદ રાખવું કે જગતના સૌથી વધારે લાયકાત ધરાવતા શિક્ષકને આરંભનો કાળ મુશ્કેલીઓમાંજ ગાળવો પડેલો. જે કંઈ જરૂરનું છે તે હિંમત, સમતોલપણ અને સારા-આનંદી-સ્વભાવ એ છે. જેમ બાળક સૂચના અલ્પ કરનાર પ્રાણી છે તેમજ શિક્ષક પણ સૂચનાત્મક પ્રાણી છે. ઘણા શિક્ષકો વિજયી નહિ નીવડાય એવા ડરથી વર્ગમાં દાખલ થતાની પૂર્વજ દારી જાય છે. હું વિજયી થવાની ધ્રુષ્ટા ધરાવું છું એમ ઘણીવાર કહીને પંજુ દારે તો “હું વિજયી થઈ શકીશ, એમ તેને કહેવા દો અને શ્રદ્ધાથી તે સૂત્ર માનવા દો. જે શિક્ષક માનની અપેક્ષા રાખતો હોય તેણે પ્રથમ પોતાની પ્રત્યે માન દર્શાવવું.

પ્રાર્થના.

(રાગ નટકેદાર.)

પ્રભુ પ્રબળ જગત જનક છે

વંદન કરીએ વારવાર

નિરાધારના આધાર છે મુખકાર નિગમસાર

મુખ હમર, પામે ન પાર, ગુણ અપાર, ગણતાં વાર

અવની અંદર, મોહનું મંદિર, શામ છે મુંદર આપ ઉદાર

ઉત્તમને જય અરપનાર

. પ્રભુ.

રાગ નટકેદાર તાલ દાદરો માત્રા ૬.

પ	મ/પ	સે	ની	ધ	મ/	પ	ગ	મ	રી	સ	—	—
પ્ર	ભુ	પ્ર	બ	ળ	જ	ગ	ત	જ	ન	ક	છો	—
				7						7		

ગ	ગ	રી	ધ	મ/	પ	ગ	મ	રી	સ	રી	સ
વં	દ	ન	ક	રી	એ	વા	—	ર	વા	—	ર
			7						7		

ગ	—	ગ	પ	—	ધ	સે	—	સે	સે	—	સે
નિ	—	રા	ધા	—	ર	ના	—	આ	ધા	—	ર
			7						7		

ધ	ધ	ની	સે	રી	રી	ની	સે	ધ	પ	મ/	પ
છો	મુ	બ	કા	—	ર	નિ	ગ	મ	સા	—	ર
			7						7		

પ	સે	ની	સે	—	સે	પ	ધ	પ	ધ	—	ધ
મુ	બ	હ	જ	—	ર	પા	મે	ન	પા	—	ર
			7						7		

ગ — ગ — ગ ગ ગં રી ગ મ/ પ રી ગ રી સ ની સ રી ગ રી
 એ — પા — ર ન ત મ જ — — પ ને — પ્રિ ય ત મ પ્ર ભુ
 7

ગ — ગ મ/ પ પ પ પધ — ધ ધની ધ મ/ પ
 રા — ન દી પ ક હ દયે — પ્ર કટા — વી —
 7

ગ — ગ ગ ગ — ગ રી ગ ધ મ/ પ ગ રી સ ની સ રી ગ રી
 પૂ — છું પ્ર જા — જો — પા — — પ ને — પ્રિ ય ત મ પ્ર ભુ
 7

નમીએ—

ટીપ:— પંજીની બધી કડીઓ “જ્ઞાનદીપક હૃદયે પ્રકટાવી,
 પૂર્ણ પ્રજ્જલો પાપને” પ્રમાણે ગાવી.

નોટેશનની સમજાવતી.

શુદ્ધ સ્વર	}	કોમલ સ્વર	}	તીવ્ર સ્વર	}	અરજસમક	}	તારસમક
નિશાની નથી.		✓		/		/		સ્વરપર આડી લીટી.

એક માત્રા =	}	બે માત્રા =	}	ત્રણ માત્રા =	}	ચાર માત્રા =	}	છા માત્રા =
ગમે તે એકલો સ્વર હોય તેની એક માત્રા		સ્વરની સાથે એક આડી લીટી		સ્વર જોડે બે આડી લીટી		સ્વર જોડે આડી ત્રણ લીટી		સ્વર ઉપર ચંદ્રા- કારનું ચિહ્ન અ- થવા ખોડા અક્ષરનું

તાલ	}	ખાલી તાલ	}	સમ
—		7		—

ખાપાલાલ અમૃતલાલ દવે.

(સંગીત શિક્ષક પ્રે. રાં. ટ્રે. કૉલેજ ફોર મેન—અમદાવાદ).

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

શાળાવ્યવસ્થા

શાળામાં થતી શિક્ષા

મુંબઈ સરકારનું કેળવણી ખાતું

સરકારી દશવ. નં. ૩૪૯૯

જાનિરે મુંબઈ, તા. ૨૦ મી એપ્રિલ, ૧૯૨૬

કરાવઃ—“સરકારી શાળાઓમાં તેના વ્યવસ્થાના સામાન્ય નિયમોના નિયમ ૪ માંથી “ઈંડ કરશે અથવા બીજી તરેહની” એટલા શબ્દો કાઢી નાખવાની દરખાસ્ત મંજૂર કરવામાં આવી છે. અને આ લગત યાદી નામદાર મુંબઈ સરકારના ગેઝેટમાં પ્રકટ કરાય.

૨. મિ. દ્વિલની શાળાવ્યવસ્થા વિશેની નોંધ પ્રકટ કરવા સંબંધી ડિરેક્ટરની સૂચનાને પંજુ બહાલી આપવામાં આવે છે.

૩. એ સંબંધી જરૂરનો સુધારો ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની સંમતિપૂર્વક અંગ્રેજીમાં અને ગુજરાતીમાં પ્રકટ કરવાની યરવડા પ્રિન્સ પ્રેસના મેનેજરની વિનંતિ કરવી. સિધિમાં સુધારો જાપવા સંબંધી તજવીજ ડિરેક્ટર સિંધના કમિશનર મારફત કરી લેશે. સુધારાની કાપડીની અંગ્રેજીમાં જાપેલી ફસનકલો રીતસર સરકારને મોકલી આપવી.”

નામદાર, મુંબઈ સરકારના હુકમથી
(દાનસહકર્તા ખાતાં)

(અંગ્રેજીમાં સહી) એ. એચ. ડૂકપ
અંકર સેક્રેટરિ ટુ ગવર્નમેન્ટ

નિયમ ૪૦ “કોઈ પણ વિદ્યાર્થીનિઃશાળામાં દાખલ કરવો યા તેને નલાવવો એ વિષે નિર્ણય કરવાનું શાળાના હેડ માસ્તરના અખત્યારમાં રહેશે. શાળાના નિયમોનો ભંગ કરવા બદલ વિદ્યાર્થીને હેડ માસ્તર પોતાની ઇચ્છાનુસાર દંડ કરશે અથવા કોઈ પણ અન્ય પ્રકારની શિક્ષા કરી શકશે,”

આ નિયમમાંથી “દંડ કરશે અથવા કોઈ પણ અન્ય પ્રકારની” એટલા શબ્દો કાઢી નાખી તે નિયમ વાંચવો.

(સરકારી યાદી. કેળવણી ખાતું. નં. ૩૪૯૯, તા. ૨૦-૪-૧૯૨૬.)

(મે. ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબના તા. ૫-૭-૨૬ના નં. ૩૭૯૪ ના આધારે)

(૨)

ઉત્તર ભાગોમાં કોમોની વહેંચણી:—પછાત વર્ગો

મુખર્ષ સરકારનું કેળવણી ખાતું

સરકારી ઠરાવ નં. ૨૫૬૧

જાનિરે મુખર્ષ, ૭ મી જૂન ૧૯૨૬.

તા. ૨૫ મી જૂન ૧૯૨૫ નો સરકારી ઠરાવ ફરી વાંચવો.

ઠરાવ:—નામદાર સરકારે વિશેષ વિચારપૂર્વક એવું ફરમાન કર્યું છે કે ખેડા જિલ્લાના અને અમદાવાદ જિલ્લાના ઉત્તર અને દક્ષિણ દસકોઈ તાલુકાઓમાં વસતા અને બીજી રીતે પાડીદારના નામથી ઓળખાતા લેઉવા કણુખી સિવાય ઉત્તર ભાગના બીજા બધા ‘કણુખીઓ’ને અધ્યાક્ષણ પછાત કોમને કેળવણીની બાબતોમાં કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ મળે યા આપી શકાય તે માટે તા. ૩૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૪ ના સરકારી ઠરાવ નં ૨૫૬૧ ના ૧લા પેરાગ્રાફમાં જણાવેલા વર્ગ (૨) માં ગણી લેવા.

નામદાર મુખર્ષ સરકારના હુકમથી

(ટ્રાન્સક્રિપ્ટ ખાતા)

(અંગ્રેજીમાં સહી) એ. એચ. હકપ

અડર સેક્રેટરિ ટુ. ગવર્નમેન્ટ

તા. ૭ મી જૂન ૧૯૨૬ નો કેળવણી ખાતાનો સરકારી ઠરાવ નં. ૨૫૬૧ ના અનુસંધાનની યાદી:—

સરકારી યાદી

કેળવણી ખાતું

જાગિરે મુખર્જી, તા. ૭ મી જૂન ૧૯૨૬.

નં. ૨૫૬૧:-૧૯૨૩ નો-“જામ્બે ધી કાય” (“મુખર્જીનો કાયદો થયો”)
એ નામથી ઝોળખાતા ૧૯૨૩ નો મુખર્જીનો પ્રાથમિક કેળવણીનો ઍક્ટ
(કાયદો) એના ૨૭ મા પ્રકરણની પેટા કલમ નં. ૭ માં આપવામાં
આવેલી સત્તાની રૂએ નામદાર મુખર્જી સરકારે તા. ૧૦ મી ઑક્ટોબર
૧૯૨૪ ની કેળવણી ખાતા (તરફથી પ્રકટ કરેલી) સરકારી યાદીમાં નીચે
પ્રમાણે સુધારો કર્યો છે તે સર્વના જાણવા માટે અત્રે નીચે મુજબ જાહેર
કરવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વોક્ત યાદીના પરિશિષ્ટ ‘અ’ માં “પઠાત”ના મંથાળા નીચે:—

(૧) “એડા જિલ્લાના તેમજ અમદાવાદ જિલ્લાના ઉત્તર અને
દક્ષિણ દસકોર્થ તાલુકાઓના ‘લેઉવા કણ્જીઓ’ જેઓ ‘પાટીદાર’ નામથી
ઝોળખાય છે તેમના સિવાયના કણ્જી, ” આટલાં શબ્દો ‘કનડા’ ની
પાછળ ઉમેરવા.

અને (૨) “કુનખી અને કણ્જીને બદલે “કુનખી” એમ વાંચવું.

નામદાર મુખર્જી સરકાર (ફા-સક્ટ ખાતા)ના હુકમથી

(અંગ્રેજીમાં સહી) સી. ડબ્લ્યુ. એ. ટર્નર

ના. સરકારના સેક્રેટરિ.

(ઉત્તર ભાગનાં એ. એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૬ ફી.
જુલાઈ ૧૯૨૬ ના પત્ર નં. ૪૮૭૯ માં કરેલી સૂચનાનુસાર.)

તા. ૩૦-૬-૧૯૨૬ ના દિવસે પુરા થતા ત્રિમાસ દર્શિયાન ત્રે. ડી. પી. આઈ અને ઇ. આઈ. એન. ડી. એમણે પાઠ્ય પુસ્તક યા ઇનામ તરીકે અથવા લાયજરી માટે મંજૂર ફરેલાં પુસ્તકોની યાદી.

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	પ્રકટ કર્તાનું નામ અને ટેકાણું	તકલ દીઠ કિંમત રૂ. આ. પા.	મંજૂરી આપવામાં આવી ? પાઠ્ય=પાઠ્ય પુસ્તક ઇનામ=ઇનામનું પુસ્તક લાયજરી=લાયજરી માટેનું પુસ્તક	શાને માટે	શ્રેણી
૧ વ્રજ વિહાર (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. કે. એલ. હાકાર	મિ. કે. એલ. હાકાર ખાડીઆ હેસાઈની	૧-૦-૦	લાયજરી	લાયક શાળા- ઓ અને ટ્રેનિંગ કેલેન્ડર માટે એનન-એનન	
૨ સીતા (પૂર્વાધ)	મિ. બી. પી. વ્યાસ	મિ. બી. પી. વ્યાસ તન્ત્રી, "બાળક"	૧-૦-૦	ઇનામ અને લાયજરી		
૩ ત્રૈમાસિક પત્ર બાળક	એનન	ગોધરા એનન	૨-૦-૦ (વાર્ષિકલવાનમ)	લાયજરી	પ્રાથમિક શાળા- ઓ માટે માધ્યમિક શાળાઓ માટે એનન	
૪ ગોધરા (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. ડી. મોદી	મિ. સી. ડી. મોદી આલજી રોડ. સુરત.	૦-૩-૦	ઇનામ અને લાયજરી		
૫ ઇન્ડિયન પ્રાથમિક ઇતિહાસ ભાગ પહેલો (૧લી આવૃત્તિ)	મિ. સી. સી. મહેતા	મિ. સી. સી. મહેતા પીપરડીવાળા હાઇ- સ્કૂલ રાંદેર	૦-૮-૦	પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે		

૧૩૬૬ નવલકથાઓ (૧ સી આઈસી)	મીસીઝ મુમતી લક્ષ્મી-વૈકુંઠ લક્ષ્મીભાઈ ભાઈ એપેલો સ્ટ્રીટ મુંબઈ	૨-૦-૦-૦	પુનામ અને લાયબ્રેરી	કન્યાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે અને સ્ત્રીઓની ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે એન-એન
૧૩૬૭ પદસંગ્રહ (૨ સી આઈસી)	મીસીઝ મંગળાગૌરી મીસીઝ મંગળાગૌરી સી. સેતલવાડ ૨૭ ગોકળદાસ ચાંદ-મુંબઈ	૩-૦-૦-૦	લાયબ્રેરી	
૧૩૬૮ સુદર્શી વિલાસ (૧ સી આઈસી)	મિ. પી. જી. બદ ગિટનીસ ટુધ કલેક્ટર	૦-૦-૮-૦	પુનામ અને લાયબ્રેરી	કન્યાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે છોકરાઓની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૧૩૬૯ શિવધર્મ વિલાસ (૧ સી આઈસી)	એન	૦-૧૨-૦-૦	એન-એન	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૧૩૭૦ પાટલની પ્રભુતા (૧૯૧૬ની આઈસી)	મિ. કે. એમ. મુનશીગુજરાતી પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ મુંબઈ	૨-૦-૦-૦	એન-એન	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૧૩૭૧ ગુજરાતનો નાથ (૧૯૨૪ની આઈસી)	એન	૪-૦-૦-૦	એન-એન	એન-એન

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	મંજૂરી સંબંધી વિગત	રિમાર્ક
૧૨	રામાધિરાજ (૧૯૨૫ની આઠમી)	મિ. બી. વી. રાવળ	મિ. બી. વી. રાવળ	એન-એન
૧૩	અમર ચરિત્ર ભાગ પહેલો	મિ. બી. વી. રાવળ	તાજપૂર તાડનીશેરી	એન-એન
૧૪	એન " બીને	એન	અમદાવાદ	લાયબેરી
૧૫	એન " ત્રીને	એન	એન	એન-એન
૧૬	એન " ચોથો	એન	એન	એન-એન
૧૭	આલ્બન (પુસ્તક ગોથું)	એન. આર્. એન. શાહ અને સી. કે. શાહ	આલ્બન કાર્યોલ્પ મુંબઈ	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે

(એ. ઉત્તર ભાગના એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૯ મી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના હકમ નં. ૪૦૫૨ ના આધારે)

મંજૂર કરવામાં આવેલાં પુસ્તકો સંબંધી જાહેરખબર

અનુક્રમ નંબર	પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	મંજૂરી સંબંધી વિગત	રિમાર્ક
૧	ચુજરાતના ઇતિહાસની સંતુલી વાતો (બીજી આવૃત્તિ.)	મિ. વલ્લભલાલ લલિત	ભાઈ પટેલ.	એ. ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનના તા. ૧૯-૭-૧૯૨૬ ના પત્ર નં. એસ-૮૬ (બી)-૬૨-ડી. ની રૂએ (જો. ઉ. ભા. ના એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૨૮ મી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના પત્ર નં. ૪૮૮૦ માં કરેલી સૂચનાનુસાર)

કરવામાં આવ્યું.

(૫)

હિંમતમાં ઘટાડો કરવાની મંજૂરી.

વર્નાક્યુલર સ્કૂલ બુક કમિટિએ પોતાની તા. ૧૪ મી જુલાઈ ૧૯૨૬ ના રોજ મળેલી મીટિંગમાં પ્રોફેસર એ. કે. ત્રિવેદી (બરોડા કૉલેજ-બરોડા) કૃત “ ત્રિવેદી વાચનમાળા-પ્રાવેશિકા ” નામના

૩. આ. પા.

૩. આ. પા.

પુસ્તકનું મૂલ્ય ૦—૧—૩ હતું તે ઘટાડીને તેને બદલે ૦—૧—૦ કરવાની પરવાનગી આપ્યા સંબંધી દંદાવ પસાર કર્યો છે.

ઉપરની હકીકત ગ્રંથકર્તાની તેમજ અન્યની માહિતી માટે અત્રે જાહેર કરવામાં આવી છે.

(મે. ઉત્તર ભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સા. ના તા. ૩ જી ઑગસ્ટ ૧૯૨૬ ના પત્ર નં. ૫૨૨૮ માં કરેલી મૂલ્યાનુસાર).

(૬)

ટ્રેનિંગ કૉલેજની વાર્ષિક પરીક્ષા, સને ૧૯૨૬

અમદાવાદની પ્રેમમંદ સાયથંદ ટ્રેનિંગ કૉલેજની તેમજ ઉર્દુ ટ્રેનિંગ સ્કૂલની વાર્ષિક પરીક્ષા તા. ૯ મી નવેમ્બર ૧૯૨૬ ને મંગળવારે અને તે પછીના દિવસોએ તેજ સ્થળે લેવામાં આવશે. લિખિત પરીક્ષાનો ટાઈમ સોમવારથી શુક્રવાર સુધી ૧૧-૩૦ થી ૫-૩૦ સુધી, અને શુક્રવારે ૮ થી ૧૧ સુધી, અને ૨-૩૦ થી ૫-૩૦ સુધી, અને શનિવારે ૮ થી ૧૧ સુધીનો રાખવામાં આવ્યો છે.

મોંઠાની પરીક્ષાનો ટાઈમ સોમવારથી શુક્રવાર સુધી ૧૧-૩૦ થી ૪-૩૦ સુધી અને શનિવારે ૮ થી ૧૧ સુધીનો રહેશે.

(૭)

કન્યાઓ માટેની (ગુજરાતી) વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગ અને મુખ્ય ભાગ.

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર ફાઇનલ પરીક્ષા સને ૧૯૨૬ ના નવેમ્બર માસની ૨૯ મી તારીખ ને સોમવારે ઉત્તર ભાગમાં તેમજ મુખ્ય ભાગમાં નીચેનાં સ્થળોએ લેવામાં આવશે:—

સેન્ટર કે પરીક્ષાના સ્થળાતું નામ. વ. ફા. પરીક્ષા, જિલ્લાતું નામ.
ઉત્તરભાગ. (ગુજરાતી તેમજ ઉર્દુ ભાષામાં)

અમદાવાદ.

અમદાવાદ.

ધંધુકા.

એજન.

નડિઆદ.

એડા.

આણંદ.

એજન.

બોરસદ.

એજન.

ખેડા.

એજન.

ગોધરા.

પંચમહાલ.

ભરૂચ.

ભરૂચ.

સુરત.

સુરત.

પારડી.

એજન.

મુખ્ય ભાગ (માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં)

વનિતાવિથામ ટ્રેનિંગ કૉલેજ ફૅર વીમેન.

મુખ્ય.

ટીપ્સ:—આજ્ઞા તેમજ મુખ્યની આસપાસના પરાના (સંબંધિત) જિલ્લાની કન્યાઓએ પરીક્ષા માટે મુખ્ય સેન્ટરમાં બેસવું.

૨. સને ૧૯૨૪ ના જુલાઈની તા. ૧૭ મી નો કેળવણી ખાતાની સરકારી નોટિફિકેશન નં. ૨૬૩૬ જે તા. ૭ મી ઑગસ્ટ, સને ૧૯૨૪ ના મુખ્ય ગવર્નમેન્ટ ગ્રેડેટ ભાગ ૧ નાં ૧૭૪૩-૧૭૪૬ પાનાં ઉપર છપાએલો છે તે પ્રમાણે પરીક્ષા લેવામાં આવશે.

૩. દરેક સ્થળે કમિટી પરીક્ષા લેશે. આ સ્થળોની પરીક્ષક કમિટિના પ્રેસિડેન્ટ તરીકે ડેપુટી ઇન્સ્પેક્ટર રહેશે.

૪. ઉમેદવારો જે સ્થળે પરીક્ષામાં બેસવું હોય તે સ્થળની પરીક્ષક કમિટિના પ્રેસિડેન્ટને છાપેલા ફોર્મમાં અરજ મોકલવી. અરજ પ્રેસિડેન્ટને મોકલ્યામાં મોડી તા. ૩૦ મી ઑક્ટોબર સને ૧૯૨૬ મુધીમાં અથવા તે પહેલાં મળી જવી જોઈએ. એ તારીખ પછી અરજ સ્વીકારાશે નહિ.

૫. પરીક્ષામાં બેસવાની ફી લેવામાં આવશે નહિ.

૬. પરીક્ષાનો અધ્યાસક્રમ, તા. ૭ મી ઑગસ્ટ, સને ૧૯૨૪ ના મુખ્ય, ગવર્નમેન્ટ ગ્રેડેટ ભાગ ૧ નાં ૧૭૪૩-૧૭૪૬ ઉપર છપાએલો છે.

૭. ઉત્તર ભાગમાં ઉર્દુમાં વ. ફા. પરીક્ષા ઉર્દુ ઉમેદવારો માટે ગુજરાતી ઉમેદવારોની સાથે તેજ વખતે તે તે સ્થળોએ લેવામાં આવશે.

(ઉ. ભા. ના. એ. ઇ. ના. દ્વક્રમ નં. ૬૫૯૩ તા. ૬-૯-૨૬ ના આધારે) અને (મુખ્ય ભા. ના. એ. ઇ. ના. દ્વક્રમ નં. ૪ એક્સ. ૫૪૬૯ તા. ૭-૯-૨૬ ના આધારે).

(૮)

કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યુલર શાળાનું પરીક્ષા.

ઉત્તર ભાગ

ધ. સ. ૧૯૨૭ ની સાલમાં થનારી (કન્યાઓ માટેની) વર્નાક્યુલર શાળાનું પરીક્ષા માટે નીચેનાં પુસ્તકો મંજૂર કરવામાં આવ્યાં છે.

ગુજરાતી ઉમેદવાર માટે.

અ. ગદ્ય: કન્યા વાચનમાળા (ગર્લ્સ રીડર) પુસ્તક ૩ ના નાં ભાગના પાઠો.

વ. પદ્ય: કન્યા વાચનમાળા પુસ્તક ૩ ના માંથી ૬, ૯, ૧૨, ૨૨, ૨૬, અને ૩૦ પાઠો.

ઉર્દુ ઉમેદવાર માટે.

અ. ગદ્ય: મોક્ષી સંપદ અદમદ અસરક અસરશી કૃત "સરમાય યે ઉર્દુ" માંથી નીચેનાં પૃષ્ઠ સિવાયનાં સધળાં પૃષ્ઠના પાઠો.

દેહાતકી નિદગી પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૦

મવાનેક ઉમરો કે સવાધર પૃષ્ઠ ૭૭ થી ૮૨

સીવીલીઝેશન યા લેડઝીસ પૃષ્ઠ ૯૩ થી ૧૦૨

ઉમીદકી ખુશી પૃષ્ઠ ૧૧૦ થી ૧૨૧

બપા-એ-દવામ કે દરબાર—પૃષ્ઠ ૧૨૧ થી ૧૪૧

રકાત પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી ૧૪૯

વ. પદ્ય: હમ્દ પૃષ્ઠ ૧૪૯

દોસ્ત આર વક્ત કા મુનાઝીરા પૃષ્ઠ ૧૫૫ થી ૧૫૭

મસાન્ને-ગુનાહા પૃષ્ઠ ૧૫૭ થી ૧૫૮

મુસદ્દીસ પૃષ્ઠ ૧૭૩ થી ૧૭૬

ઇન્સા ઇન્કિસાર પૃષ્ઠ ૧૭૬

ખાક-એ-હિંદ પૃષ્ઠ ૧૮૬ થી ૧૮૮

ઉ. ભા. ના એ. ઇ. ની ઑરિસ:

કે. એસ. વકીલ.

અમદાવાદ, તા. ૨૫-૮-૨૬

એ. ઇ. ઉત્તર ભાગ.

ઉ. ભા. ના એલ્યુ. ઇ. સા. દ. નં. ૬૮૬૭ તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૬.

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ૬૫] ઑક્ટોબર, સને ૧૯૨૬. [અંક ૧૦

ભૂગોળનું શિક્ષણ

(૧)

આપણે ત્યાં ભૂગોળનો વિષય ખરોખર રીતે શીખવવામાં આવતો નથી, એવી ફરિયાદ ઘણા વખતથી સાલજવામાં આવી છે. એ વિષય સાધારણ રીતે શિક્ષકોને લૂખો અને કંટાળાભરેલો લાગે છે, તેથી વિદ્યાર્થીને ઘણું-ખડું, પર્વત, નદી, અખાત, અને ગામની નામાવલિ ગોખાવવામાં આવે છે અને છોકરાઓ તે નકશામાં ખતાવે તો તેમને તે વિષય આવડે છે એમ ધારવામાં આવે છે. જો આપણે આ વિષયની પદ્ધતિ સંબંધી ખરાખર વિચાર કરીએ, તો આપણને માલમ પડશે કે આવી રીતનું શિક્ષણ ઘણું ખામી ભરેલું છે, અને તેને લીધેજ વિદ્યાર્થીને તે વિષય ઉપર કંટાળો આવે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ઘણા વર્ષથી આ વિષયની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો છે, અને હાલમાં તે સંબંધી ઘણો વિચાર અને જુદા જુદા પ્રયોગો કરવામાં આવે છે, તેથી આપણા શિક્ષકવર્ગના લાભાર્થે અમે કેટલીક બાબતો સંબંધી વિવેચન કરીશું.

પ્રથમ વિષયની માફક ભૂગોળના વિષયમાં પણ ઘણો ફેરફાર હાલમાં થયો છે. તેથી પ્રથમ આપણે ભૂગોળ એ શું છે અને તેનો પ્રદેશ કેવો છે તેનો વિચાર કરીશું; કારણકે તે ઉપરથી તે વિષયનું દૃષ્ટિબિંદુ સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થઈ શકશે. સાધારણ રીતે એમ સમજવામાં આવે છે કે 'ભૂગોળ'

એટલે પૃથ્વી સંબંધી જ્ઞાન, પણ જે આપણે ભૂગોળનું જ્ઞાન લક્ષણ સ્વીકારીએ તો તેમાં તેની સાથે સંબંધ ધરાવતી અનેક વિદ્યાઓ સમાવેશ થાય છે. ભૂગોળને, ખગોળ, પ્રાણી, વનસ્પતિ, જૂસ્તર, ઇતિહાસ, અને સમાજ વગેરે શાસ્ત્ર સાથે સંબંધ છે. આ જુદી જુદી વિદ્યાઓ 'ભૂગોળ'ની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઈએ તે જે સ્પષ્ટ થાય તો તેનો પ્રદેશ આપણાથી મારી રીતે સમજી શકાય.

ભૂગોળ એટલે પૃથ્વીનું જ્ઞાન એ ખરું, પણ તે જ્ઞાન કેવી જાતનું હોવું જોઈએ એ પ્રશ્નનો નિર્ણય, પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય વસે છે અને તે તેની આસપાસના સંજ્ઞેગોમાં, તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરે છે એ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખવાથી, સહેલાઈથી થઈ શકે છે. આ પૃથ્વી ઉપર મનુષ્ય એ મુખ્ય પ્રાણી છે, અને તેની જરૂરીઆતો તથા સુખને માટે આપણી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ થાય છે એ વિચાર હાલના ભૂગોળશાસ્ત્રમાં પ્રધાન છે, અને તે હેતુ લક્ષમાં રાખી ભૂગોળનાં પુસ્તકો તથા તે શીખવવાની પદ્ધતિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. જે આ પ્રમાણે ભૂગોળના વિષયમાં માનુષ તત્ત્વ દાખલ કરીએ તો તેની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એક મોટો ફેરફાર ફલિત થાય છે.

પ્રથમ તો ધણી નકશો બાજતો જેવી કે શહેર તથા દેશની વસ્તી, તેનું ક્ષેત્રફળ, પર્વતની ઉંચાઈ, નદીના વહેણની લંબાઈ, બૃશિર અને અખાતનાં નામ તથા ગામની ગોખણપટ્ટી જેવી વિદ્યાર્થિને નિરૂપણગી બાજતને તિલાંજલિ મળે છે.

આજથી પચીસ વર્ષ ઉપર જે વિદ્યાર્થિને ઇંગ્લંડની ભૂગોળ શીખવાની હતી, તેને તેના બધા વિભાગ તથા તેનાં શહેર મોઢે કરવાં પડતાં અને તે નકશામાં ખરોખર રીતે જતાવવામાં આવે તો તેનું જ્ઞાન સાઈ ગણાતું. આવી રીતે વિદ્યાયાને ધણી નકશો બાજતો શીખવી પડતી હતી; તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે શીખવાનો શો હેતુ છે તે ખરોખર સમજવામાં આવતો નહિ, પણ હાલમાં પૃથ્વી એ મનુષ્યનું રહેઠાણ છે એ વિચાર દૃષ્ટિથી તેમાંની ધણી દફાકત મૂકી દેવામાં આવે છે. જે બાજત મનુષ્યના સુખ કે તેની જરૂરીઆતો ઉપર અસર કરતી હોય નહિ, તે જાણવાથી તેને શો લાભ છે એ પ્રશ્ન સદૃજ ઉઠાવે છે. જુની પદ્ધતિ મુજબ વિદ્યાર્થિને ધણી નિરૂપણગી અને તેથી નિરસ બાજતો ગોખીગોખીને યાદ રાખવી પડતી. તેનાથી તેની વિચારશક્તિ તેમજ વહેવાર જુદાં કાંઈ લાભ થતો હતો એમ જણાતું નથી. ખરી રીતે તો જે બાજત મનુષ્યના આત્મવિકાસ તથા તેના જીવન ક્ષત્રમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેજ અભ્યાસક્રમમાં દાખલ

કરવી જોઈએ. અભ્યાસ સંબંધી આતું દષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખવાથી વિદ્યાર્થીને તેના વિષયમાં રસ પડે છે; કારણકે તે સ્વાભાવિક રીતે જ્ઞાન મેળવે છે.

બૂગોળના વિષયનો આ પ્રમાણે વિચાર કરવાથી તેની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એક મહાન ફેરફાર થાય છે. પ્રથમ તો દાક્ષમાં બાળકને તે વિષયના આરંભમાં આપણે તેના ગામની સીમા, તેની ભૂમિરચના વગેરે ક્રમથી શીખવીએ છીએ, પણ તે પહેલાં આપણે તેનામાં તે વિષયની જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, અને તેને માટે બાળકને તેની પરિસ્થિતિનું જે કુદરતી જ્ઞાન હોય છે, તેની મદદથી અન્ય સ્થળનું વર્ણન કરવું જોઈએ. આવી રીતે આરંભ કરવાથી તેને બૂગોળના વિષયમાં રસ પડશે.

બાળકના જ્ઞાનનો આરંભ પ્રથમ વસ્તુની ઝાંખી કે અસ્પષ્ટ છાપથી થાય છે. પછી જ્યારે તેની વિશેષ હકીકતનું જ્ઞાન તેને મળે છે, ત્યારે તેને તે પદાર્થનું સ્પષ્ટ અને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આ નિયમને અનુસરી પ્રથમ આપણે બાળકને તે જે પૃથ્વી ઉપર રહે છે, તેના થોડાક ખ્યાલ આપવો જોઈએ; અને તે ઉપરથી બાળક તેના ગામનું શું સ્થાન છે તે જાણી શકશે. પૃથ્વી સાથે સરખાવતાં વિદ્યાર્થીના ગામનું સ્થાન શું છે તે શીખવવાને માટે ફક્ત તેના ભાગ બતાવી જવાથી તેને બરાબર સમજણ પડતી નથી. તેનું જ્ઞાન શુદ્ધ હોવાથી તેને તેમાં રસ પડતો નથી. આ કારણને લીધે દાક્ષમાં બીજા દેશના લોક, તેમની રહેણીકહેણી, તેમનો ધંધો, ખોરાક, રમતગમત વગેરે બાળકની હકીકત વાર્તારૂપ બાળકને કહેવામાં આવે છે. આવી વાર્તામાં માનુષ તત્ત્વ હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે તેની જિજ્ઞાસા ઉદ્ધિપ્ત થાય છે અને તેથી તેમાં તેને રસ પડે છે. વાર્તાની શૈલી તેમજ હકીકતનું નિરૂપણ બાળકને રસ પડે તેવું હોય છે. જે વિશેષમાં ચિત્રનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તેની છાપ આગ્રહણ અને સ્પષ્ટ પડે છે. આ પ્રમાણે ઘણા ઠંડા અને સમશીતોષ્ણ મુલક, ઉષ્ણકટિબંધ અને ધાસના મેદાન તેમજ મોન્સુન પ્રદેશ, અને રણ જેવા જુદા જુદા પ્રદેશના લોકનું ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ણન કરવામાં આવે, તો બાળકની વિચારસૃષ્ટિ વિસ્તૃત થાય છે અને તેમનો ધંધો, રહેણીકહેણી વગેરેની હકીકતમાં તેમને રસ પડે છે. આવી રીતે પૃથ્વીના મુખ્ય પ્રદેશની ઝાંખી વાર્તાદ્વારા બાળકને કરાવ્યા પંજી જે તેના ગામની બૂગોળ શીખવવામાં આવે તો તેની જિજ્ઞાસા અને વિવેક બુદ્ધિને લીધે તેને તેમાં વધારે રસ પડવાનો સંભવ છે.

“શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ?”

(એ વિષે એક પ્રાચીન વિચાર.)

ઇ. સ. ના ૮ મા અને ૧૪ મા સૈકાની વચ્ચેના શાળાના સમયમાં મગ્રાંસ ઇલાકામાં મદુરા નામે શહેર છે તેની પાસે સનકપુર નામે નાના ગામડામાં એક લૈન વિદ્વાન ગહેતા હતા, તે પ્રખ્યાત ગ્રન્થકાર અને વૈયાકરણી હતા. તેમણે “શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ?” તે વિશે પોતાના વિચારો લખાવ્યા છે. તેનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ ગણાકૃત્ય નામના એક ગ્રંથમાં કર્યું છે. તેનું મરાઠીમાં ભાષાન્તર પશ્ચિમ ખાનદેશની એક શાળાના શિક્ષકે ગયા આગસ્ટ માસના ‘મરાઠી શિક્ષક’માં લખી પ્રગટ કર્યું છે તે વિચારો શિક્ષકવર્ગને મનનીય હોવાથી, અમે અત્રે આપીએ છીએ:—

૧. ‘શિક્ષક’ની સંજ્ઞા પ્રાપ્ત કરવાની ઉમેદ ધરાવનાર મનુષ્યે નીચે લખાવેલા ગુણો અંગીકાર કરેલા હોવા જોઈએ:—

(અ) દયાશુષલ અને મમતા.

(બ) ધૈર્ય ઉપર શ્રદ્ધા.

(ક) સમ્યક્તા.

(હ) વિદ્યાભિલષુ, આરસા જેવું ચમ્પકિત, સ્વચ્છ અને પ્રકાશવાળું મન.

(ડ) અધ્યાપન અને ગ્રન્થરચના માટે યોગ્યતા.

(ફ) ઉત્તમ વ્યાવહારિક જ્ઞાન.

(ગ) પદ્મિપુ પર વિનય (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ ૭ મનુષ્યના વિકારો—દુરમનો છે.)

૨. શિક્ષકનો સ્વભાવ.

(અ) પૃથ્વી, (બ) પર્વત, (ક) ત્રાજુ અને (હ) પુષ્પ એની ગરાગરી કરે એવો હોવો જોઈએ.

(અ) શિક્ષક પૃથ્વી સરખો જોઈએ એટલે શું? તેમનું જ્ઞાન પૃથ્વી જેટલું અગાધ, અને અખૂટ તેમજ વિશાળ હોવું જોઈએ. પૃથ્વી જે પ્રમાણે વનન સદન કરી શકે છે તે પ્રમાણે શિક્ષકે પ્રતિપક્ષીના દલ્લાઓ સહન કરવાના છે. અને જે પ્રમાણે પૃથ્વીને કાઈ ખેદ છે તે તે સહન કરે છે તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થી શિક્ષકને ત્રાસદાયક અને ઉત્કટમુદ્ર (આગ અવગા) પ્રશ્ન પૂછે તો તેથી તે શુસ્તે ચતા નથી પણ તે શાંત અને સાંભળે છે.

(બ) પર્વત જેવો જોઈએ એટલે શું? પર્વતનો વિસ્તાર જે પ્રમાણે વધારે (ધનકૃણ વાળો) છે તે પ્રમાણે તેનો જ્ઞાનનો વિસ્તાર પણ વધારે હોવો જોઈએ. પર્વતના પેટામાં-અંદરના ભાગમાં-જે પ્રમાણે અનેક મૂલ્યવાન ધાતુઓ અને રત્નો હોય છે, તે પ્રમાણે શિક્ષકના મનમાં-મગજમાં-વિચારત્વ હોવાં જોઈએ. જેમ પર્વત પ્રતિસ્પર્ધી પવન અથવા વાયુના અને વરસાદના હલ્લાની સામે ટકર ઝીંકે છે તેમ શિક્ષક પણ નિશ્ચય રહે છે. વિપદ સામે ધૈર્ય ધારણ કરે છે. અને પર્વતનાં ઊંચાં, શિખરો જે પ્રમાણે ઊંચાં આકાશ સુધી પહોંચીને ઘણે દૂરથી પણ તે દેખાય છે તેમ શિક્ષકની જ્ઞાનની અને ઉત્તમ ગુણત્વની કીર્તિ દૂર સુધી પહોંચી જાય છે. અને જેવી રીતે પર્વત ભરે ઉનાળામાં-તાપના સમયે-ઝરમર વહેતા અને પછીથી નદીરૂપ બનતા પ્રવાહથી-તૂપાતૂર મનુષ્યાદિકની તૂપા રૂપી સંકટ ટાળે છે, તેમ શિક્ષકો જ્ઞાનરૂપી નદીનું પાણી સતત વહેવરાવી તેનાં ઉદક-અમૃતપાન વડે આખાલવૃદ્ધ માણસ સર્વને સંતુષ્ટ કરે છે.

(ક) શિક્ષક ત્રાજવા જેવો હોવો જોઈએ એટલે શું? અર્થાત્ પદાર્થનું વજન કેટલું છે તે શંકા જેમ ત્રાજવું ટાળે છે, તે પ્રમાણે જિજ્ઞાસુ મનુષ્યની શંકા શિક્ષક ટાળે છે, અને જેમ ત્રાજવાનો કટિા મધ્યમાં રહી સમતોલપણું મૂલ્યવે છે તેમ વિદ્યા સંબંધી ટોર્ષ યજ્ઞ વાદ પરત્વે મધ્યસ્થ રહી નિષ્પક્ષપાત દષ્ટિથી તે વાદનો તે નિર્ણય કરે છે.

(દ) શિક્ષકની પુષ્પની સાથે ટુલના કરી છે એટલે, શિક્ષક પુષ્પની પોટે જ્ઞાન-દદાયક અને ચિત્તાકર્ષક હોવો જોઈએ. જેમ નવી વેલનું ખીલેલું પુષ્પ સુંદર હોય છે તેમ શિક્ષકનો સ્વભાવ પણ પ્રદુલ્લિત હોય છે. જેમ દરેક સારા પ્રસંગે પુષ્પ અવરણ જોઈએ તેમ ગુરુ પણ સર્વ પ્રસંગે અવરણ લાગર હોય છે.

૩. શિક્ષક યજ્ઞની લાપકાત ન હોય તેવો મનુષ્ય કેવી આખીવાળો હોય છે તે નીચે વર્ણવી છે:—

(અ) તે બીજને પોતાના મનની વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકતો નથી.

(બ) તે દલકા મનનો છે.

(ક) તે બીજને શીખવે છે તે વખતે એમ માને છે કે માફ જ્ઞાન બીજને શીખી જશે અને તેથી મારા જેટલો કે મારાથી અધિક જ્ઞાની થઈ જશે એવી તેનામાં માન્યતા-દેય-મત્સર શુદ્ધિ યશે.

(જ) તેનો સ્વભાવ ખીળને ફસાવે-ખાડામાં નાખે, તેવો છે.

(ઝ) તેનો સ્વભાવ બહુ તીખો-ચીડીઓ-છે.

(ખ) તે પોતાને વિદ્યાર્થી શંકા પૂછે ત્યારે તેની પર ગુસ્સે ઘર્ષ જવામાં પોતાની યોગ્યતા વધી છે એમ માને છે.

(ગ) તે (૧) સ્ફટિક મણિથી ભરેલા વાસણુ જેવો,

(૨) ખડખડા લાકડાવાળો તાડના વૃક્ષ જેવો,

(૩) કપાસથી ભરેલા વાસણુ જેવો,

અને (૪) નાળાએરના વાંકા ઝાડ જેવો.

(સમજૂતી)

(૧) એકાદ વાસણુમાં જેમ સ્ફટિક મણિ નાખીએ છીએ તે ફરીથી બહાર કાઢતી વખતે તે ક્રમે બહાર તેને કાઢી શકતા નથી, તેમ એકજ મનુષ્યે મેળવેલું જ્ઞાન તે ગમે તેમ ક્રમે ખીળને આપી શકતો નથી, અને ઘણા વિષયો તેના મનમાં ખોસે છે. એવા મનુષ્યની સ્ફટિક મણિના જેવી તુલના કરી છે. એટલે શિક્ષણના ધધાને તે લાભક નથી.

(૨) જેમ એક ખડખડી સપાટીવાળું તાડનું ઝાડ તેના પર ચઢનારને અનેક રીતે વિનંતતાં છે, તેની ખડખડી પૃષ્ઠ ભૂમિકા અનિયમિત અને વાંકી છે તેમ તેના તરફથી મળતા જ્ઞાનનો માર્ગ અતિ વિષમ છે. આવો પુરુષ શિક્ષક થવા માટે નાલાયક છે.

(૩) એકાદ માણસ કનેચી વાસણુમાં ૩ ભરાવી લેઈએ. થોડા દિવસ તેને રહેવા દેઈ પછી કાઢવા જઈએ તો એકદમ તે નીકળતું નથી, તેમ તેનામાં રહેલું જ્ઞાન બહુ દિવસથી ભરેલું દોટેલા ધન જેવું છે. તે વિદ્યાર્થીને કષ્ટસાધ્ય છે ને બહાર કાઢતાં વિદ્યાર્થીને શિક્ષકને સારા માર્ક અપાવી શકતા નથી.

(૪) નાળાએરનું ઝાડ મોટું જીંચું છે ને તેને પાણી પાવાથી જેમ તે ગમે તેને ખીળને ફળ આપે છે તેમ એકાદ માણસ યોગ્ય ગુરુ કને વિદ્યા શીખી તે અયોગ્ય મનુષ્યને શીખવે છે તેવો મનુષ્ય શિક્ષક થવાને નાલાયક છે.

ચિત્રવિદ્યા

“ શિક્ષકોના દોરથી શાળાઓને મુક્ત કરો. શાળાઓનું સ્વરૂપ બદલાવું જોઈએ—તેમને બાગરૂપ બનાવો. પ્રભુના બાગમાં પુષ્પો ખીલી છે તેની માફક શાળારૂપ બાગોમાં બાલરૂપ પુષ્પો ખીલી શકે. શિક્ષક દેવદૂતની માફક અદસ્ય રૂપે રહીને જરૂર પડે ત્યારે પોતાના વિદ્યાર્થીને ઉત્તેજિત કરવાને તત્પર રહેવું જોઈએ, પણ તેણે દુઝાણ કરવું જોઈએ નહિ.”

“ ચિત્રવિદ્યાના સંબંધમાં બાળકને અમુક રીતેજ દોરવાને ફરજ પાડવી એ પાપ છે. ”

“ બાળકોને તેમના પોતાના નિયમો હોય છે તે પ્રમાણે તેમણે વર્તવુંજ જોઈએ. વચ્ચે કબજા કરવાને મોટાઓને શો હક્ક છે? બાળકોએ પોતાની સમજ અથવા લાગણી પ્રમાણે ચીતરવું જોઈએ.”

“ જ્યારે બાળક પહેલી વાર મારી પાસે આવે છે ત્યારે શું કરવું તે હું તેને કહેતો નથી. તેને વસ્તુઓના લાંડારમુદમાં લેઇ જઈ હું અને તેને મારી સમજણ વસ્તુઓનો લાંડાર જોવા કરવા દઉં છું. રંગ, પીછીઓ, ચાક, કેન્વાસ વગેરે તે જુએ છે, કાતરકામનું અને વહેરવાનું લાકડું જુએ છે, માટીના નમુના બનાવવાની માટી અને કાપવાના કામના રંગીન કાગળ જુએ છે, આ સમજણ વસ્તુઓને અને બીજાં છોકરાંઓને તેનો ઉપયોગ કરતાં જુએ છે. જે ઉપરથી શું કરવું તેની તેને સમજ પડે છે. અને તે કામ કરવા લાગે છે. ”

“ હું લાંકણું ઉપાડી દઉં છું—ઉપાડી લેઈ છું—અને બીજા ચિત્રકલા શિક્ષકો લાંકણું દઇ દે છે—એજ ફક્ત તફાવત છે. ”

આ ઉપરથી સમજાશે કે ચિત્રને ઉપયોગી વસ્તુ લાંડાર હોવો જોઈએ. આના માટે વિના મૂલ્યે મળી શકે એવી વસ્તુઓનો સારો સંગ્રહ કરવો; જેમકે જુદી જુદી જાતનાં મુકાં ફળો, પીછાંઓ, પક્ષીના માળાઓ, શંખસા કાડા, છીપોલા વગેરે; ધરગચ્છુ જુની નિરુપયોગી વસ્તુઓ, ખાલી ડબ્બા, પેનનાં, દીવાસળીનાં ખાલી બોખાં, સીગરનાં, દવાઓનાં, સાબુનાં કાડાં-બોર્ડનાં ખાલી બોખાં વગેરે, દુકાનોમાંથી દરેજાજ ફેંકી દેવાતી વસ્તુઓ. કુદરતી પાન, ફલ, ફળ એકજ જાતનાં બધાં જોઈએ એમ નથી. પાન દોરવામાં બધા બાળકો એકજ દોરે એમ નહિ, પણ બેચાર જાતનાં પાન મુકવાં, સૌ સૌની મરજી પ્રમાણે ચીતરે. તેવી રીતે ફળ ફલ વગેરેમાં સમજનું.

વસ્તુસંબંધ કરવામા બાળકો ઘણી મદદ કરી શકે છે. પણ તેમા પ્રેરણાની જરૂર છે. એકેક વસ્તુ બાળકો સહેલાઈથી લાવી શકે, અને એવી રીતે બાળકોનું સંબંધસ્થાન બનાવી શકાય. પૈસા ખર્ચવાથી મળી શકે એવી વસ્તુ હોય તો તે બ્યારે નેમુંએ તે અગાઉથી બાળકોમાના જે લાવી શકે તેને કહેવાથી વસ્તુ મેળવી શકાય અને તે ચીતરાવ્યા પછી પાછી મોકલાવાય. આરી રીતે કિમતી વસ્તુઓ ચીતરાવી શકાય.

અમુકજ નાતની નોટ કે કાગળ નેમુંએ એવું નથી. રફી છાપાના કાગળોપર દેશી શાહીથી અને હાથે બનાવેલી પીછી વડે પિંડચિત્રો “માસ ડોઇંગ” સરગતાથી દોરાવી શકાય. રૂપરેપા ચિત્રને રંગ પુરીએ અને જેવો દેખાવ થાય તેવા ચિત્રો રૂપરેપામા ચીતર્યા વગર પીછીવડે શાહી અગર કોઇપણ રંગથી બનાવાય તેને પિંડચિત્રો કહે છે.

રંગ કરવામા અમુકજ રંગો નેમુંએ અને તે વગર કામ ન થાય એવું નથી. જે રંગો સહેલાઈથી મળી શકે તેથી ચલાવી લેવું. પરદેશી કિમતી રંગો હોય તોજ કામ થાય નહિતો નહિ એમ કરી અટકી બેસવાનું નથી. જન્મોત્તરીઓ, પ્રશ્નોત્તરીઓ વગેરે બનાવવામા દેશી રંગો હાથે બનાવીને વાપરતા રંગો શોધી કાઢવા અને તે વાપરવા. બધી નાતના રંગો ન મળી શકે તો જે થોડા મળી શકે તે વડે ચલાવી લેવું. જેમકે સફેદ માટે ખટ્ટી, કાળા રંગ માટે શાહી, લાલ માટે રંગી, પીળા માટે પીળા માટી અથવા મુલતાની માટી વગેરે.

ચિત્રવિદ્યાનો પ્રાથમિક ઉદ્દેશ અવલોકનશક્તિ, આકાર અને પ્રમાણની સમજશક્તિ કેળવવાનો છે. સ્વચ્છતા તથા બારીક ચોક્કસાઈ ધીમે ધીમે આગળપર આવતી જાય છે. ખુદ વસ્તુ પરથી અવલોકન કરીને પોતાની સ્કુરણ પ્રમાણે દોરેલા ચિત્રો, શિક્ષકના ચિત્રપરથી યાત્રિક રીતે દોરેલા સ્વચ્છ અને ચોક્કસ ચિત્રો કરતા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે.

પ્રે. રા. ટ્રે. કૉલેજ.
અમદાવાદ.

}

પુનર્ભાર્ય મુન્નારામ લુહાર,
ફોર્મ માસ્ટર.

“ આપણું બાળકોને શું શીખવીશું ? ”

(અનુસંધાન ગતાંક પૃષ્ઠ ૨૨૮)

ટુંકામાં અભ્યાસક્રમ એવી રીતે યોજાવેા જોઈએ કે ગામડાનું જીવન, ગામડાનો સમાજ, અને તેના ઉદ્યોગોનો અભ્યાસ એજ તેનું મુખ્ય લક્ષ્ય રહે. બાળક શાળામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે પ્રથમ તો તેને કેટલેક અંશે પોતાના ઘરની બાબતો અને કાર્યોનો રસ વધુ રહેશે. ખેતર, ઢોર, તેમનો ઉછેર અને જતન, બાગકામ, નાના નાના ગૃહઉદ્યોગો-વગેરે બાબતોમાં તેને ખાસ રસ રહેશે. પરંતુ શાળામાં દાખલ થતાં અગાઉ અને દાખલ થયા પછી આ રસમાં અગત્યનો તફાવત હોય છે; અગાઉ તેને આ બધી બાબતોનો છુટક છુટક ખ્યાલ હોય છે. હવે તેને તે બધી બાબતો સંબંધ-પૂર્વક જોડાએલી અને કાંઈ ખાસ અંતિમ હેતુ અર્થે યોજેલી જણાશે. પરંતુ કાંઈ પ્રશ્ન ઠરશે કે વાચન, લેખન, ગણિત વગેરે વિષયોનું શું ? તેના ઉત્તર એ કે આ વિષયોને આપણી પદ્ધતિમાં યોગ્ય મહત્ત્વ આપવામાં આવે છે, પણ તે પ્રત્યેકનો સંબંધ ઘરની બાબતોના અભ્યાસ સાથે જોડવામાં આવે છે અને ઘરના નિત્યજીવનના વિષયોના અભ્યાસને અંગેજ આ વિષયો શીખવવામાં આવે છે. આ બધા વિષયો, બાળકને જેમ જેમ તેની જરૂર જણાતી જાય છે તેમ તેમ, અને તેમાં રસ પડતો જાય છે તેમ તેમ, દાખલ કરવામાં આવે છે. આ વિષયો (વાચન, લેખન વગેરે જે વિદ્યાર્થીઓના સામાન્ય નિલ અનુભવની બહારના છે તે)નું શિક્ષણ આપતા અગાઉ શિક્ષક તેમાં વિદ્યાર્થીઓનો રસ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને તે એવી રીતે રજુ કરે છે કે વિદ્યાર્થીના સામાન્ય અનુભવને તે સંબંધપૂર્વક જોડાએલા હોઈ તેને આકર્ષક લાગે છે. દાખલા તરીકે વિદ્યાર્થીના અનુભવમાં આવેલાં ખેતર, વનસ્પતિ અને પશુપંખીઓની વાતોઝો, શિક્ષક વિદ્યાર્થીને કહે છે તે એવી રીતે રજુ કરે છે કે, તેમને સ્વાભાવિક રીતે એમ સમજાય કે અમુક ચિદ્રો વડે તે બીજને લખી સમજાવી શકાય છે અને તે બીજ પાસેથી જાણી શકાય છે. આ રીતે વાંચતાં અને લખતાં શીખવાની તેમની પોતાની તરફથીજ માગણી થાય છે. નિત્ય વ્યવહારની ચીજો લાવવામાં તેનાં માપ તોલ વગેરેનું બહુ સામાન્ય જ્ઞાન કરાવી આંકડા અને ગણિતની શરૂઆત વિદ્યાર્થીઓને પોતાની મેજેજ કરવાનો અવકાશ મળે છે. એજ રીતે આરોગ્યવિદ્યા, ધર્મ, નીતિશિક્ષણ, દસ્તાકામ, સૃષ્ટિજ્ઞાન વગેરે વિષયો, ગૃહકાર્ય અને ઘરને લગતી બાબતોની માહિતી તથા

જ્ઞાન મેળવતાં આપોઆપ નીકળી આવે છે અને તેનો અભ્યાસ મુખ્ય વિષય સાથે તેમજ એક બીજા સાથે સંકળાઈ જાય છે. તેને જે આરોગ્યના નિયમોનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે તે ઘર તથા ઘરમાં વસનારાંનાં આરોગ્ય અને સુખાકારીના નિત્ય પાળવાના નિયમો બને છે. ઘરના ઉપયોગની ચીજો બનાવવા માટે હસ્તકાર્યનું શિક્ષણ ઉપયોગમાં આવે છે. ઘરથણગાર માટેનાં ઉપયોગી પુલ્કણ, તેમજ ઘરમાં પાળેલાં પ્રાણીઓની બરદાસ માટે સંવિધાનનો ઉપયોગ થાય છે, આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિષયનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ રાખવાનું દૃષ્ટિબિન્દુ સચવાય છે. આ યોજનાથી વિવિધ વિષયોનું એકીકરણ બહુ સારી રીતે થાય છે. વિદ્યાર્થીઓ માત્ર 'ઘર' વિષે શીખતા હોય એમ લાગે છે; છતાં, તેમના નિત્યજીવન માટેની તૈયારી માટે ઉપયોગી સર્વ જાણતોનો અભ્યાસ સાથે સાથેજ, અગ્નિજ્વાલાંજ, ચતો જાય છે. હાલની પદ્ધતિ મુજબ, અનેક વિષયો એક બીજાની સાથે સંબંધ જોડ્યા વિના શીખવાતા હોવાથી, વિદ્યાર્થીને તે તીરસ અને કંટાળાભરેલા તેમજ શુશ્રવણભરેલા લાગે છે. આ નવી પદ્ધતિથી છોકરાં પોતાના અભ્યાસના વિષયો નિત્ય વ્યવહારના ઉપયોગમાં શરૂઆતથી મૂકી શકે છે.

કયા વિષયો શીખવવા અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ-દેવી રીતે જોડવો તેનો વિચાર ક્યાં પછી એ વિષયો શીખવવાની પદ્ધતિ વિષે વિચાર કરવાની જરૂર છે. સંસારવ્યવહારમાં અનેક પ્રકારનો વ્યવસાય ચલાવતા મનુષ્યો આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે જણાય છે કે પ્રથમ તો તેઓને અમુક કામ કરવાની વૃત્તિ થાય છે અને તેથી તે કામ કરવાનો મનથી ઠરાવ કરે છે. ત્યારપછી તે પાર પાડવાનાં સાધનોની યોજના કરે છે. તે પછી તે યોજના અનુસાર કાર્ય કરવા માંડે છે. કામ પૂરું થયે છેવટે તે બરાબર થયું છે કે નહિ તે તપાસી જુએ છે. કામ બરાબર ન થયું હોય તો ક્યાં ભૂલ છે તે બાબત તપાસ કરે છે. બારીકાથી જોઈશું તો જણાશે કે મનુષ્યો પ્રત્યેક કાર્યમાં (૧) મનથી ઠરાવ (૨) સાધનની યોજના (૩) યોજનાનો અમલ અને (૪) યજેલા કાર્યની પરીક્ષા તથા તુલના એ ચાર ક્રમ અનુસરે છે. વ્યવહારમાં સર્વત્ર આ પદ્ધતિ જોવામાં આવે છે તો શાળામાં પણ એજ મુજબ અભ્યાસક્રમ ગોઠવવો જરૂરનો છે. આ પદ્ધતિથી પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિ માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, જાતે કાર્ય શરૂ કરવાની વૃત્તિ ખીલે છે; કાર્ય કરીને તે શીખવાનો નિયમ અમલમાં મૂકાય છે, વિદ્યાર્થીને પોતાની મેળે વિચાર કરવાની ટેવ પડે છે અને કાર્યની

સફળતાનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ ખીલે છે. કદાચ એવો વાંધો લાવવામાં આવે કે પ્રત્યેક વિષયમાં આ પદ્ધતિ ચાલી શકે નહિ અને એ પદ્ધતિ અનુસાર કામ કરવાથી વખતનો ઘણો વ્યય થવાથી સરકારી અભ્યાસક્રમ પૂરો થઈ શકે નહિ. આ વાંધાનો ઉત્તર એજ કે જે વિષયમાં આ પદ્ધતિ બંધ બેસતી ન જણાય તે ઘણે ભાગે અવ્યાવહારિક અને ફેટલેક અંશે નિરુપયોગી વિષય હશે. વખતના વ્યયની બાબતમાં એ ઉત્તર આપી શકાય કે આ પદ્ધતિમાં જે વિશેષ વખતનો વ્યય થાય છે તેનો બદલો વિદ્યાર્થીને જે ઉત્તમ અને કાયમના સંસ્કાર પડે છે તેનાથી વળી રહે છે.

છેવટમાં જનસમાજના કલ્યાણ માટે તથા ધર્મના સિદ્ધાન્તોના પાલન માટે જરૂરના ચારિત્ર્યના અંશો જે અભ્યાસક્રમની યોજનાથી ખીલવી શકાય તેજ ખરી રીતે ઉત્તમ અભ્યાસક્રમ ગણાય. ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિથી નીચે બતાવ્યા મુજબ ઉત્તમ ચારિત્ર્યના અંશો ખીલે છે.

(અ) પરસ્પર સહકાર કરવાની વૃત્તિ. યોજનાનું ધંધું કામ વિદ્યાર્થી-એને સાથે મળીને કરવાનું હોવાથી, સહકારવૃત્તિ, ખીજની સંગવડ અગવડ-ધ્યાનમાં રાખવાની ટેવ, પોતાના હલકા સ્વાર્થ અને નાના નાના મતભેદ ભૂલી જવાની ટેવ, બને તેટલો પ્રયત્ન કરી કાર્યને સફળ કરવાની વૃત્તિ, વધુ મતને માન આપી ચાલવાની ટેવ, પોતાની સાથે કામ કરનારમાં પોતે કોઈ રીતે હલકો ન પડે તે સાચવવાની ટેવ એવા એવા ગુણો ખીલે છે.

(બ) પોતાની કાર્ય કરવાની શક્તિ માટે વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ખીજ ઉપર આધાર ન રાખતાં, પોતાનાજ બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખી વ્યવહારનું સર્વ કાર્ય માથે લેવું એ ટેવ અતિ અગત્યની છે. શિક્ષક અગર માબાપ બાળકને ઘણું કામ કરી આપતાં હોવાથી આ ટેવ આપણાં બાળકોમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે. આ યોજના મુજબ, પ્રત્યેક બાળક પોતપોતાના કામમાં એટલું રોકાએલું રહે છે કે ખીજનું કામ કરી આપવાની તેને પુરસદ ભાગ્યેજ હોય છે. વળી પોતાના ગોડીઆંઓમાં પોતે કામ કરવાની ઓછી આવડતવાળો કે અશક્ત છે એવું પણ બાળકને જણાવવું ગમતું નથી. આ કારણથી “પોતાનાજ પગ ઉપર ઉભા રહેતાં” શીખવાની તેને ટેવ પડે છે.

(ક) કાર્યની યોજના પોતે જાતે વિચારી લેવાની તેને ટેવ પડે છે. વળી તે યોજના સફળ કરવા માટેની ઉત્તમ પદ્ધતિનો પણ પોતે જાતે વિચાર કરતાં શીખે છે.

(દ) પોતાની જાતની અને સામાજિક જવાબદારીની સમજણ એ આરિત્યનો બહુ અગત્યનો અંશ છે. છોકરાંને ત્યાં સુધી કાંઈ પણ કાર્ય પુરેપુરું સોંપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આ ગુણ ખીલી શકતો નથી. આપણે બતાવેલી યોજનામાં છોકરાંને પોતાને માથેજ બધી જવાબદારી હોવાથી એ ગુણ ખીલવવાની બહુ સારી તક મળે છે. નાનામાં નાના કામ માટે પોતે જાતે અને આખો વર્ગ અગર ટુકડી જવાબદાર છે એવું તેમને સતત જાન રહે છે અને આરિત્યનો આ ઉત્તમ અંશ ખીલવવાનું એ રીતે બની શકે છે.

(ઈ) સત્યપ્રિયતા, નિયમસર અને વખતસર કામ કરવાની ટેવ, પ્રમાણિકતા, સ્વચ્છતા, ન્યાયદષ્ટિ, બાંધછોડ કરવાની ટેવ, વિનય-આ ગુણો શાળામાં ખાસ ખીલવાજ નોઈએ. પ્રત્યક્ષ ધાર્મિક શિક્ષણ શાળામાં અપાતું હોય તો આ ગુણો વિશે ઉપદેશ આપી શકાય છે. પરંતુ એવા ઉપદેશ કરતાં વર્ગના સામાન્ય અભ્યાસક્રમની યોજનાથી આ ગુણોનાં ખીજ રોપવાનો પ્રયત્ન વધારે લાભકારક થવાનો અને ઊંડી જડ ધાલવાનો સંભવ છે. એ કાર્ય આ યોજનાથી સર્વાશે થઈ શકે છે.

(ફ) શારીરિક મહેનત અગર મજુરી માટે માનંદૃત્તિ તેમજ સતત મંડ્યા રહેવાનો ગુણ આ યોજનાથી બહુ સારી રીતે ખીલે છે. પુષ્કળ દસ્તકાર્ય કરવાનું હોવાથી અને નાનામાં નાના કાર્યનો ઉવરતી સિદ્ધિ સાથે ઘાડો સંબંધ હોવાથી, તેને માટે કાળજી રાખવાની હોવાથી, આ બંને ગુણો બહુ સારી રીતે આ યોજનાદ્વારા ખીલી શકે છે.

(ગ) આ સર્વ ઉપરાંત વર્ગમાં પરસ્પર મદદ કરવાની અને સેવાની વૃત્તિ ખીલવવાનો આ યોજનામાં ઘણો અવકાશ છે. શાળા માટે તેમજ પોતાના સોબતીઓની મદદ માટે ઉપકાર વૃત્તિમાંથી મદદની અને સેવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સર્વ ઉપરથી એ સિદ્ધ થાય છે કે જે અભ્યાસક્રમથી, વિદ્યાર્થી-ઓના નિત્યજીવનને ઉપયોગી માહિતી મળવા ઉપરાંત તે માહિતી જીવનવ્યવહારના નિત્યના ધોરણ અનુસાર આપવામાં આવે, એટલુંજ નહિ પરંતુ વિદ્યાર્થી લવિષ્યમાં ઉપયોગી અને નિસ્વાર્થ જીવન ગાળા પોતાની જાતને અને સમાજને આવશ્યક સર્વ ગુણો ખીલવી શકે, તે અભ્યાસક્રમ સર્વથી વધારે ઉત્તમ ગણાય. આ સર્વ ગુણો ખીલવવાના ઉત્તમ અંશો આ યોજનામાં સમાવેલા છે એમ જણાય છે.

આ બધી બાબત ધ્યાનમાં રાખીને પ્રાયમિક શાળાના પહેલા ધોરણ માટેની “યોજના”ના અભ્યાસક્રમ વિશે વિસ્તારથી વિચાર કરીએ.

આ યોજનમાં “ગામડાનું ઘર” અભ્યાસનો મુખ્ય વિષય બને છે, અને એ અભ્યાસમાંથી મોટાનો નિબંધ, આરોગ્યશાસ્ત્ર, ધાર્મિક શિક્ષણ, વાચન, લેખન, સંખ્યાશિક્ષણ, હસ્તકાર્ય, સૃષ્ટિજ્ઞાન, નાટ્ય, સંગીત, રમત-ગમત વગેરે વિષયોનું શિક્ષણ આપવાનો અવકાશ મળે છે.

(ઝ) શરૂઆત:—શિક્ષકે પ્રથમ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ વિષેની માહિતી મેળવવી અને વિદ્યાર્થીઓને એક બીજાના પરિચયમાં લાવવા, પોતપોતાના ઘર વિષે નિખાલસપણે અને વિના સંકોચે વિદ્યાર્થીઓ વાતચીત કરે એમ કરવું. નિશાળથી છુટી આપણે ક્યાં જઈએ છીએ ? શા માટે ? ઘરનાં માણસો, માતાપિતા, ભાઈ ભાંડુ વગેરે—આ વાતચીત અને સવાલ જવાબમાં મોઢાના નિબંધનો સમાવેશ થાય છે.

ઘરમાં કેટલાં માણસ છે ? છોકરાં કેટલાં ? વર્ગમાં કેટલાં છોકરાં છે ? આ પ્રકારની વાતચીતમાં સંખ્યાનો પ્રથમ ખ્યાલ આપી શકાય છે.

મા ઘરમાં શું શું કામ કરે છે ? પિતાને માટે, બીજાં ભાઈભાંડુ માટે, ઘર માટે તે શાં શાં કામ કરે છે ? ઘરમાં નાનું બાળક છે ? એ બાળક માટે શું શું કરે છે ? તમે બધાં બાળક ઉપર પ્રેમ રાખો છો ? કેમ જાણ્યું ? કુટુંબનાં દરેક જણ માટે પિતા શું શું કરે છે ? તમે બધાં છોકરાં કુટુંબના કામમાં શી શી મદદ કરી શકો ? મહેનતની વહેંચણી, પ્રત્યેક પોતપોતાનું કાર્ય જાતે કરવું, બાળકોનું માખાપ પ્રત્યેનું વર્તન, કુટુંબસ્નેહ, આદ્યાંકિતપણું, માનની લાગણી, પરસ્પર મદદની લાગણી—આ બધું સામાજિક વૃત્તિ ખીલવવાનું શિક્ષણ છે.

આ વાતચીત દરમિયાન શિક્ષક બાળકને સ્નેહાળ કુટુંબની કોઈક વાર્તા ધર્મપુસ્તકમાંથી કહે છે. આ રીતે ધાર્મિક શિક્ષણનો અવકાશ મળે છે.

ઘરનાં ટોરઠાંખર, કુતરાં, બિલાડાં, પાળેલાં પોપટ કે કથુરતરના ખોરાક, સંભાળ ઉપયોગ વગેરે, તેમજ પાળેલા પ્રાણીઓનું નિરીક્ષણ, તેમની જાતે સંભાળ લેવાની ટેવ વગેરે પ્રત્યક્ષ કરાવી સૃષ્ટિજ્ઞાનનાં મૂળતરવોનું શિક્ષણ અપાય.

આ વાતચીત દરમિયાન એકાદ પંખી કે પશુની વાર્તા, બાળકને તેમની પોતાની જિજ્ઞાસા જગૃત કરી, સંભળાવવી. એ નાની વાર્તા ઉપરથી *વાર્તા દ્વારા વાચન પદ્ધતિથી તેમને વાચનની શરૂઆત કરી શકાય.

આ વાર્તા ભજવી શકાય. એ રીતે ક્રિયાત્મક શિક્ષણ આપી છોકરાંને તે વિષયમાં વધારે રસ લેતાં કરી શકાય.

ધરનાં દોરડાંખરની આકૃતિ દર્શાવવા કાગળનાં પુતળાં કાપવાનું અને માટીના આકાર બનાવવાનું કામ કરાવી શકાય. ધરનાં વાસણકુસણ-ધડો, તપેત્રી વગેરેના માટીના આકાર બનાવી શકાય. વળી ખેતરમાં ઉપ-યોગની વસ્તુઓ, જેવી કે હળ વગેરેના પણ માટીના આકાર બનાવી શકાય. આ બધી આકૃતિઓ કાગળની, કાગળના માવાની, માટીની અગર કાર્ડબોર્ડની બનાવી તેને રંગી શકાય, અગર તે જાતનાં ચિત્રો ચોપાનીઓ કે ન્યૂસપેપરમાંથી છોડરાં કાપી શકે. આ આકૃતિનાં ચિત્રો કાળા પાટીઆ ઉપર પણ દોરાવી શકાય. બાળકને આ રીતે હસ્તઉદ્યોગનો વિષય શીખવી શકાય અને માત્ર દપ્તીકૃત કહેવાથી જે નિરસતા થવાનો સંભવ છે તે દાળી શકાય.

આને લગતી, પ્રાણીઓના સંબંધની, કોઈ પ્રકારની રમત રમાડી શકાય. પ્રાણીનાં નામ ધારવાની કે છોકરાંને અમુક પ્રાણીનાં નામ આપી તેમને પકડવાની-વગેરે અનેક પ્રકારની રમતો યોજી શકાય.

આ વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતું, ધાર્મિક અગર રમતગમનનું, કોઈ ગીત પણ છોકરાંને શીખવી શકાય.

“પ્રોજેક્ટ” (યોજના):—વર્ષનાં છોકરાં પાસે ગામડાના ધરનો નમુનો બનાવવા વિશે.

હેતુ અને પ્રથમ રચના:—છોકરાં સાથે સામાન્ય વાતચીત દ્વારા તેમના વિચારને એવી દિશામાં વાળવા કે તેઓ પોતેજ ગામડાનું ધર બનાવવાની માગણી કરે એ બાબત સૌથી વધારે અગત્યની છે. છોકરાં પોતે જેની માગણી કરે તે યોજના-પ્રોજેક્ટ-બનાવવામાં તેમને, શિક્ષકે રજુ કરેલી યોજના કરતાં, વધારે રસ પડશે. શિક્ષકે યોજનાનું કાર્ય બાળકો પાસે કરાવતું હોય તો તેને અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાની ખાસ જરૂર છે. દાખલા તરીકે વર્ષમાં અગર નિશાળના વાડામાં થોડી છટા લાવીને નાખી હોય, અગર નિશાળમાં નાના સાદા ગામડાના ધરનું ચિત્ર હોય તો તે સંબંધી બાળકો પ્રશ્નો પૂછવાનાંજ. આ પ્રશ્નોત્તરદ્વારા એવું નાનું ધર બાંધવાની તેમની પોતાની પાસે માગણી કરાવવાનું જની શકશે, અને છોકરાં બદ્ધ આતુરતાથી તે કામ ઉપાડી લેશે. બાળકોએ બનાવેલાં કાગળનાં પુતળાં અગર દોરડાં માટીના આકાર વિશે વાતચીત કરતાં, એ બંધાને રાખવાના રચાવનો સવાલ ઉત્પન્ન કરી શકાશે અને એ રીતે ધર બાંધવાની જરૂર બાળકોને પોતાને જણાશે.

ધર બાંધવાની જરૂરિયાત વિશે વાતચીત દ્વારા છોકરાંની ખાતરી થયા પછી તે ધર શાતું બાંધવું એ પ્રશ્ન ઉભો થશે. કાચી અને પાકી ઇંટો, લાકડું, કામડાં, માટી આ બધા વિશે ચર્ચા કરવી. આ દરેક પ્રકારના ધરના કાયદા ગેરકાયદા વિશે નિખાલસપણે છોકરાં શિક્ષક સાથે વાતચીત કરશે. અમુક જાતના ધરના ઘણા પૈસા પડે, અમુકના થોડા પડે એવો પણ જાંબો ખ્યાલ તેમને આપવો. બે ચાર જુદી જુદી જાતનાં ધર પ્રત્યક્ષ બતાવી તેમને તે વિશે વધારે સારો ખ્યાલ આપવો. છોકરાંને ઇંટ પાડવાની જગા બતાવી ઇંટ પાડવાનું કામ અચથી ઇતિ સુધી બરાબર બતાવવું. કઢીઆનું કામ, તેનાં ઓળખ, ઇંટોની ભટ્ટી બતાવી ગરો કરવાનું, તેના ગ્રીબા વડે ઇંટો પાડવાનું કામ વગેરે બતાવવું. કામડાંનાં ધરની રચના, તે ગોઠવવાનું, બાંધવાનું વગેરે કામ પણ પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરાવી બતાવવું. આ બધું જોયા પછી, કેવા પ્રકારનું ધર બાંધવું છે તે વિશે છોકરાં જાતે નિર્ણય કરશે. ઇંટ માટી વગેરે સારાં ટકાઉ જોઈએ, તે ઓળખવાની રીત, દુકાનદારો અને વેપારીઓ સારો માલ સાચાઈ અને પ્રમાણિતતાથી આપે તેની આવશ્યકતાના સૂચનદ્વારા સામાજિક શૃંગોની ખીલવણીની કાંઈક શરૂઆત કરાશે.

ધરનું કદ અને રચના (પ્લેન):—ધરમાં માત્ર એકજ ખંડ ચાલશે કે વધારે જોઈશે તે બાબત ચર્ચા થશે. ઓટલાની જરૂર છે કે નહિ તે વિશે પ્રશ્નોત્તર થશે. છોકરાંને પોતાને કેટલાક ખંડનું અને કેવી જાતનું ધર જોઈએ તે બાબત ચર્ચા કરી નક્કી કરવા દેવું. શિક્ષકે એ ચર્ચાને એવી દિશામાં વાળવી કે જેથી ધરમાં રહેનારની બધી સામાન્ય જરૂરીયાતોનો તેમાં સમાવેશ અને સગવડનો છોકરાંને ગરાબર ખ્યાલ આવે. ધરનાં માણસો અને દોરઘંબરની ઉચ્ચાર્જના ખ્યાલ ઉપરથી ધરની ઉચ્ચાર્જના તેમજ તેમાં જોઈતા દવા અજવાળાનો ખ્યાલ આપી શકાશે. છોકરાં જે ધર બાંધવાનાં છે તે તો નમુનાનું નાતું ધર છે, પણ તેમાં પાંચ છ વર્ષનું છોકરું ખુલાસે ઉભું રહી શકે અને તેમાં બારી અગર બળી પણ મૂકી શકાય એટલે કે ૪x૩x૨ ફૂટ એ માપનું તો તે જાનવું જોઈએ. આ બધી બાબતની વાતચીત દ્વારા મુખનિબંધનો વિષય શીખવાશે.

હસ્તકાર્ય:—છાપો અગર ચોપાનીઆમાંથી વિદ્યાર્થીઓ પાસે ધરના નમુનાનાં ચિત્રો કપાવી તે કાંઈએક ઉપર ચોઢાવવાં. પોતાના ધરનું અગર તેમને જે ધરની આકૃતિ યાદ હોય તેનું ચિત્ર તેમની પોતાની પાસે—જેવું આવડે તેવું—દોરાવવું. રંગ મળી શકે એમ હોય તો આ ધરનાં ચિત્રોમાં રંગ પુરાવવા.

એક ઇટ લઈ તેની લંબાઈ, પહોળાઈ તથા ઈંચાઈ છોકરાં પાસે મુખાવવી. તે કેટલી છે તે સંખ્યા છોકરાં ગણતાં નથી પણ દોરીથી તેનું માપ કરી શકશે. લાકડાનાં બીજાં બનાવી છોકરાં પાસે માટીના ગારાની તે બીજાં વડે કાચી ઇટે પડાવવી. કાગળ ઉપર અગર નિશાળના વાડાની જમીન ઉપર ધૂળમાં ધરના ભોંય તળીઆનો નકશો (પ્લેન) છોકરાં પાસે કરાવવો. ઓરડાની તેમજ ઓટલાની હદ બતાવવા રેતીનો આંકો કરવો અગર કાગળનો કાપથી મૂકવી. જુદા જુદા દેશનાં ધરના નમુનાનાં ચિત્રો-વાળાં પોસ્ટકાર્ડ અગર ચિત્રો એકઠાં કરવાનું કામ શિક્ષકે તેમજ છોકરાં-એ જ્યારે જ્યારે બને ત્યારે કરતા રહેવું. (પ્રાણીઓનો રહેઠાણ અગર પક્ષીના માળાનાં ચિત્રો પણ, સરખામણી ખાતર, એકઠાં કરાવવાં).

આરોગ્ય શાસ્ત્ર:—હસ્તકાર્ય કર્યા પછી છોકરાં હાથ ધોવા વગર પોતાના વર્ગમાં આવે તો શિક્ષકે તેમને પૂછવું કે આવા બગડેલા હાથે ચોપટીઓ કે કાગળને અડતી શકાશે? આ પ્રશ્ન ઉપરથી હાથ ક્યારે ધોવાની જરૂર છે તે બાબત ચર્ચા થશે. કામ કર્યા પછી, ખાધા પહેલાં, પાણી પીતાં પહેલાં, શૌચ પછી, સવારમાં ઉઠીને, કોઈ માંદા માણસની સારવાર કરીને-વગેરે પ્રસંગે હાથ ધોવાની અગત્યનું બહુ સચોટ બાબ છોકરાંને પ્રશ્નોત્તર દ્વારા કરી શકાશે. સ્વચ્છતા સંબંધી વાર્તા કહીને અગર તેવી વાર્તા લખવીને આ બાબતનું બાબ વધારે દૃઢ કરી શકાશે. હાથ કેવી રીતે ધોવા તે પણ છોકરાંને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું. પ્રત્યેક બાગકને આ પ્રમાણે સ્વચ્છ હાથ રાખવાની ટેવ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પડે એ બાબતની શિક્ષકે ખૂબ કાળજી રાખવી. છોકરાંના હાથ પ્રત્યેક સવારે તપાસવા અને વારે વારે, કામને અંતે, તે ધોઈ સ્વચ્છ રાખે તેની તપાસ રાખતા રહેવું.

મૃદ્ધિજ્ઞાન:—નિશાળમાં પાણેલાં મરઘાં અગર બંતક તથા તેનાં બચ્ચાં સંબંધી વિશેષ અભ્યાસ. બચ્ચાંને મરઘી કેવી રીતે ખવડાવે છે, કેવી રીતે તેનું જતન કરે છે, તે કેવી રીતે મુવે છે એ બાબતનું નિરીક્ષણ. તેને ક્યો ખોરાક સારી વધારે અનુકૂળ છે તેનો અભ્યાસ; મરઘીના મોંદાનું તથા તે કેવી રીતે ખાય છે તેનું નિરીક્ષણ.

વાચન:—જે વાર્તા (પ્રાણી અગર પંખી વિગેતી) છોકરાંને કહેવામાં આવી હોય તેનાં વાક્યોનું (વાર્તા દ્વારા વાચન પદ્ધતિ મુજબ) વાચન ચાલુ રાખવું. આખાં વાક્ય તેમજ આખા. શબ્દો સાથે વાંચનાં આવડે તેમજ શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે તે તરફ ધ્યાન રાખવું. છોકરાંને કાગળની કાપ-

લીમાં વાક્યો અગર શબ્દો લખીને પોતાની જગાએ બેસી તે ગોઠવવાનું કામ કરાવવું. જુદાં જુદાં છોકરાંને જુદા જુદા શબ્દો આપી તેનાં આંખાં વાક્ય બેગા મળી બનાવવાનું કાર્ય કરાવવું બને; 'તો નાની નાની વાર્તાઓની ચિત્રોવાળા ચોપડીઓ વર્ગમાં રાખી મુકવી; આમ કરવાનો હેતુ એ છે કે છોકરાંને તે વાંચવાની અગર તેમાંની વાર્તાઓ સાંભળવાની ઇતેજારી થાય. છોકરાં એ વાર્તાઓ સાંભળવાની માગણી કરે તો શિક્ષકે તે પુરી પાડવી.

લેખન:—કાણીયી તેમજ ખમેથી આખા હાથની હલનચલન ક્રિયા થાય એ બાબત પ્રથમથીજ લક્ષ રાખવું—માત્ર આંગળાંની કે કાંડાંની હાલવાની ક્રિયા થાય તે બસ નથી. છોકરાં ઘર બનાવે તેમાંનો એકાદ શબ્દ શિક્ષકે પસંદ કરવો અને તે લખતાં શીખવાની ઇતેજારી બાળકોમાંજ ઉત્પન્ન કરવી, પાટીઆ ઉપર મોટા અક્ષરે લખેલા શબ્દ ઉપર છોકરાં ખરાબર આંગળા ફેરવે; તેના ઉપર કચુકા અગર મણકા ગોઠવે; એ શબ્દની આકૃતિ મુજબ છોકરાં હવામાં આકૃતિ દોરે—પ્રથમ ઉઘાડી આંખે અને પછી આંખો મીચીને; વતરણા વડે ધૂળમાં તે આકૃતિ દોરે (આ કાર્ય રમત રમતાં હોય એવી રીતે ચલાવવું). છેવટે છોકરાંને તે આખો શબ્દ પાટીઆ ઉપર ખરાબર ધ્યાનપૂર્વક તપાસવા કહેવું. પછી તે જૂસી નાખવો, અને પોતાની યાદદાસ્તીયી રેતીમાં અગર આટીઆ ઉપર તેમની પાસે તે લખાવવો. આખો હાથ ખલાથી હલાવીને અને મોટા અક્ષર લખે એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું (આપણી શાળાઓમાં પ્રત્યેક છૂટા અક્ષરો લખતાં શીખવવાનો ક્રમ લગભગ આ મુજબજ હોય છે, આ પદ્ધતિમાં વચન તેમજ લેખનમાં આખો શબ્દ સાથે શીખવવાનો છે.)

સંખ્યા શિક્ષણ:—ગણતરીનો વધુ અભ્યાસ તૈયાર કરેલી ઇટાની સંખ્યા, પાણીના ઘડાની સંખ્યા, કાગળ ઉપર દોરેલાં ઘરોની સંખ્યા, નિશાળના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા, ક-યાઓની સંખ્યા—વગેરે ગણાવવું. છોકરાંને વીસ-સુધી ગણતાં આવડવું જોઈએ; સાથે સાથે જુદી જુદી સંખ્યાની સરખામણી કરાવવી. જેમકે છોકરા અને છોકરીઓની સંખ્યા હવે આ સંખ્યા તોંધાય—લખાય—શી રીતે તે પ્રશ્ન છોકરાં પાસેજ ચર્ચા કરી ઉત્પન્ન કરવો. છોકરાંને પોતાને એનો ખુલાસો કરવા માટે વિચાર કરવા દેવો. કદાચ કોઈ છોકરાં, સંખ્યા જોટલા લીટા કરવાનું કહે તો તે રીત પણ માન્ય કરવી. આગળ જતાં તેમને બતાવી શકાશે કે આડ અગર નવ લીટા કરતાં ઘણો વખત જાય છે તેને બદલે તે સંખ્યાનું સાંકેતિક

ચિહ્ન કરવાનું વધારે સરળ છે. સંખ્યાનાં ચિહ્ન હંમેશાં વસ્તુઓ સાથે જોડવાં અને એ રીતે પ્રત્યેક સંખ્યાનું ચિહ્ન તેટલી વસ્તુઓ બતાવનારું સાંકેતિક ચિહ્ન છે એ ભાન સતત રહેવું જોઈએ. સંખ્યા લખતાં શીખવતે સીધી લીટીથી લખાતી સંખ્યા પ્રથમ શીખવવી. જેમકે પાંચ; ત્યારપછી અર્ધગોળ તથા સીધી લીટીવાળી જેમકે આઠ, નવ, ચાર, એક; અને છેવટે ત્રણ તથા છ જેવી સંખ્યા શીખવવી. સમ્પદ શીખવતે જેમ પદ્ધતિ યોજવાની બતાવી છે તેજ સંખ્યા શીખતે પણ વાપરવી. પ્રત્યેક સંખ્યાની કિંમત અને એકબીજા સાથેનો સંબંધ શીખવતા જવું. “કેટલું” અને “કેટલા” અર્થાત્ માપ તોલ, અને સંખ્યા ઉપર ગણિતની રચના છે; માટે છોકરાને ઘર બનાવતે, અગર ઘેટ વગેરેનું માપ પ્રત્યક્ષ પૂટપટીથી માપ કરાવી તેના ઇંચ વગેરે ગણાવવા. માપ કરતી વખતે તેમજ સંખ્યા ગણતે અનેક પ્રકારના ગણિતના પ્રશ્નો જેવા કે પ્રમાણના વગેરે ઉત્પન્ન થશે. આ સર્વ પ્રશ્નોનો શિક્ષકે લાભ લેતા જવું.

સંગીત:—માતા વિગે, ઘર અને તેના સુખ સગવડ વિગે નાનાં ગીત શીખવવાં.

રમતગમત:—પ્રાણીઓનાં નામ પાડવાની અગર એવા પ્રકારની ગમે તે સાદી રમત રમાડવી.

ગડુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ.

* “વિલેજ ઈયર્સ જર્નલ”માં આ યોજનાપદ્ધતિની લેખમાળા આવેલી છે. અંગ્રેજ બાલનાર શિક્ષકો તે આખી વાંચી નહીં શકે તો ધણો લાભ થશે. સને ૧૯૨૧ ના મે, ઓગસ્ટ, સપ્ટેમ્બર તથા નવેમ્બરના અંકોમાં એ પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. રાજાપત્રના વાચકોને માટે એ યોજનાની રૂપરેખાનો અને થોડો નિર્દેશ માત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પંબજમાં મેગાની રાજા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા એ માસિકમાંથી ભાષાન્તર કરવાની પરવાનગી આપવા માટે તેના તંત્રીનો હું આભારી છું. પ્રોફેસર પદ્ધતિ મુજબ કેટલીક ખ્રિસ્તિ શાળાઓમાં લાભ ચાલે છે. એ યોજના આપણાં દેશમાં બહુતરી અને પ્રચલિત કરવાનું માન મિ. ડબ્લ્યુ. જે. મેંકા એમ. એ. સી. ઇ. ને ધટે છે.

ગ. ગો. ધ્રુ.

ગોધરા મિશન ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલમાં બાળપોથી શીખવવાની દાખલ કરેલી નવી રીત.

ઇલાકાની પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળપોથી શીખવવાનું કામ એવી રીતે ચાલે છે કે બાળકોને તેમાં 'કંઈ' રસ પડતો નથી, શિક્ષકોને પદ્ધતિ-એ હાલ કામ કરે છે તેનાં પગથીયાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ હું પગથીડું:—નગારોનો ન, તડધુચનો ત, મગરનો મ, વગેરે બોલીને અક્ષરો ઓળખાવવા પ્રયત્ન ચાલે છે. કંકાનું સાદુ પતુ કે સચિત્ર મૂળાક્ષર કે પછીથી બાળપોથીમાં આપેલા ચિત્રોની મદદથી આ કામ કરવામાં આવે છે.

૨ જું પગથીડું:—વંચાવેલા મૂળાક્ષરોને સ્લેટ ઉપર ઘુંટાવી તે તેમને લખતાં શીખવે છે.

૩ જું પગથીડું:—પછીથી, ક ને કાનો કા, કને હસ્તર્થ કિ, વગેરે બોલી બારાખડી બોલાવવામાં અને લખાવવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે બધા બ્યંજનની બારાખડી શીખવવામાં આવે છે.

૪ થું પગથીડું:—બાળપોથી વાંચવાનું શરૂ કરવામાં આવે છે. આમ કરવાથી પહેલાં છ સાત માત્ર સુધી બાળકને જે કામમાં તેને કંઈ રસ નથી પડતો તે કામ ન છુટકે કરવું પડે છે. તે ૧૨ સ્વર, ૩૬ બ્યંજન અને ૪૮૨ બારાખડીના અક્ષરો ગોખી ઘુંટીને કંટાળી જાય છે, અને તેથી નિશાળ તેને અગ્રિય ચર્ધ પડે છે. આ રીતથી ઘણાં છોકરાં તો છેકજ પાછળ રહી જાય છે. ને બે વરસે પણ બાળપોથી પૂરી કરી શકતા નથી.

જે શિક્ષક કાંઈ કેળવણી હોય, તો તે બાળપોથીમાં આપેલા કામ પ્રમાણે કામ લે છે. પણ તેમાં એ પ્રથમ અક્ષરો, પછીથી તે અક્ષરોના સાદા શબ્દો, ને વાક્યો, પછીથી એક પછી એક બારાખડીના ભાગો તે તેની મદદથી ચતા શબ્દો ને વાક્યો શીખવે છે. તેઓ પણ છેવટે બધી બારાખડી ઘુંટાવે છે.

આ બંને રીતો એકાંક અક્ષર હોવાથી બાળકોને ફક્ત અક્ષરગણ થાય છે, ને જ્યારે તેઓ વાંચે છે ત્યારે ધીરે ધીરે મનમાં કે મોટેથી આ એકાંકોનું એકીકરણ કરતા કરતા વાંચે છે. ઘણી વખતે તે ક ને કાનો કા ૨ ને માથે રે. ને લ ને કાનોમીડું લાં, કા આ આ રે એ એ લાં એમ વાંચે છે. આખા શબ્દની છાપ તેમના મગજ પર એકદમ ચોકખી પડતી નથી અને તેથી કરીને તેમનું વાચન સરલ હોવાને બદલે, અચકાતું અચકાતું હોય છે.

આમ ન થાય તેને સાઈંઘણા પ્રયત્નો થાય છે, ને બાળકોના કાંમમાં રસ લેનારા માણસો નવા નવા અખતરાઓ કરે છે. તે પૈકી એક અખતરો મિશનની નિશાળોના મેનેજરોએ કરેલો છે. તેની નિશાળો પૈકીની મુખ્ય નિશાળોમાં હાલમાં એક નવીન પદ્ધતિ દાખલ કરવામાં આવી છે.

ગુજરાતમાં ગોધરા મિશન ફિમેલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રે. સ્કૂલમાં તે રીત પ્રમાણે કામ લેવાય છે અને ત્યાં જઈ જઈ આવેલા શિક્ષકો પૈકી એક શિક્ષિકા અમદાવાદમાં ભંદ્રની નિશાળમાં તે પ્રમાણે કામ લે છે:

ગોધરામાં નીચે પ્રમાણે કામ થાય છે

(૧) નવા આવેલા બાળકો અને શિક્ષક વચ્ચે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય અને બાળકોના મનમાંથી ભય જેવી ચીજ નીકળી જાય તેને સાઈં શિક્ષક તેમની સાથે વાતો કરે છે અને તેમને આનંદ પડે તેવી એક નાની વાર્તા કહે છે. આ વાર્તા તેમને કલા બાદ તે સંબંધી તેમની સાથે વાત કરવામાં આવે છે. શિક્ષક પ્રશ્ન પૂછે છે અને બાળકો જવાબ આપે છે. આમ કરવાથી બાળકને કામમાં ગુઆઈ જવાની ટેવ પડે છે અને વળી ચાલેલી વાર્તા બાળકના મનમાં રમી રહે છે. વાર્તા કહેતી વખતે શિક્ષિકા દાવભાવ અને સ્વરત્વ ઉંચા નીચા થવું વગેરે એવાં હોય છે કે સામા માણસને એમજ લાગે કે તે પોતે તે વાતમાં ઘણાજ રસ લે છે. આવી રીતે વાર્તા કહેવાથી બાળકોનું મન તે વાત તરફ ખાસ આકર્ષાય છે ને તેમને પણ તેમાં રસ પેદા થાય છે.

(૨) બાળકોને વાર્તા સાંભળવાનું મન થાય અને વાર્તામાં તેઓ રસ લેતાં થાય એટલે એ વાર્તા વાંચી શકાય તો કેવું સાઈં એવી ઇચ્છા તેમના મનમાં પેદા કરવામાં આવે છે; આથી વાંચવાને આતુર થએલાં બાળકો એધ્યાન રહેતાં નથી.

(૩) જે વાર્તા તેમને ચાહી ગઈ છે તે વાર્તા પર સવાલ પૂછી પહેલું વાક્ય કદાવવામાં આવે છે. આ વાક્ય ચોટીક વાર શિક્ષક બોલે છે ને છોકરાં તેમની સાથે સાથે તે વાક્ય બોલે છે. પછીથી તે વાક્ય પાટીઆ ઉપર ચોક્ખા અક્ષરે લખવામાં આવે છે. બાળકના મગજ પર દરેક શબ્દની છાપ જુદી જુદી અને ચોક્ખી પાડવી છે, તેથી શબ્દો છૂટા છૂટા લખવામાં આવે છે, અને અક્ષર જરાક ભાર દઈને લખવામાં આવે છે. કે તે બરાબર તરી આવે. પછીથી તે વાક્ય શિક્ષક વાંચે છે અને તેમની સાથે બાળકો પણ વાંચે છે.

(૪) પછીથી શિક્ષક જે બાળકનું નામ દે તે બાળક તે વાક્ય વાંચી જાય છે, અને બીજા બાળકો તે પર ધ્યાન આપે છે.

બાળકોમાં રસ ઉત્પન્ન કરવા સારું સદેહ કે રંગીન ચાક વતી તે વાક્યમાં આવેલો ભાવ દેખાડનારું સારું ચિત્ર પાટીઆ ઉપર દોરવામાં આવે છે. નવાં બાળકોને એથી વાંચવામાં વધારે રસ પડે છે.

(૫) પછીથી શબ્દે શબ્દ છૂટો પાડી દરેક શબ્દ આગળ સહેજ અટકીને તે વાક્ય શિક્ષક વાંચે છે, અને બાળકો પણ સાથે સાથે તેમ વાંચે છે.

(૬) ઉપર મુજબ ચાર પાંચ વાર વાક્ય વંચાવ્યા બાદ શિક્ષક શબ્દે ઉપર પોઇન્ટર મૂકે છે, અને પછી બાળકો તે શબ્દ વાંચે છે.

(૭) પછીથી એક પછી એક બાળક પાસે તે વાક્ય તેજ પ્રમાણે વંચાવવામાં આવે છે.

(૮) પછીથી વાક્યના એક શબ્દ નીચે લીટી દોરીને કયો શબ્દ છે તે બાળકો ઝોળખી કાઢે છે કે કેમ તે જાણવામાં આવે છે.

(૯) ત્યારબાદ વાક્યમાં આવેલાં શબ્દોની નીચે તેજ શબ્દો એક પછી એક લખી બાળકોને તે શું છે તે ઝોળખવા કહે છે, જેથી તેમના મગજ પર કેટલી છાપ પડી છે તેની પરીક્ષા થાય છે. આ રીતથી આખા શબ્દની છાપ બાળકોના મગજ પર બરાબર પાડવામાં આવે છે.

(૧૦) પછીથી તે છાપ બરાબર પડી છે કે કેમ તેની તપાસ કરવા સારું તેજ વાક્યની નીચે ઉપર જે શબ્દ હોય તેથી જુદો શબ્દ મૂકી તે બાળકો પાસે વંચાવવામાં આવે છે. જેમ જેમ શબ્દો મુકાય તેમ તેમ બાળકો વાંચે છે. પછીથી એક પછી એક બાળકોને એકેક શબ્દ આમ વંચાવવામાં આવે છે, પણ જો કોઈ જૂલ કરે તો ઉપલા વાક્ય તરફ તેમનું ધ્યાન દોરી એવું કંઈ તેમાંથી બોળી કાઢવાનું છે એમ કહેવામાં આવે છે અને જો તે બાળક બોળી કાઢે એટલે તે વાક્ય વાંચી તે શબ્દનો ત્યાં શો ઉચ્ચાર કયો છે તે પર તેનું લક્ષ દોરવામાં આવે છે.

કોઈ વખત બીજા બાળકને પૂછી તે શબ્દનો ઉચ્ચાર શો છે તે કરાવી જૂલ કરેલા બાળકની પાસે તે શબ્દ ફરીથી બોલાવવામાં પણ આવે છે. પણ જો પહેલી રીત અદ્યક્ષ કરવામાં આવે તો તે વધારે સારી છે.

(૮) (૯) ને (૧૦) કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેનો દાખલો નીચે આપું છું. જે વાક્યો કોલેજમાં ચાલ્યાં હતાં તે પછી પહેલું વાક્ય લઈ છું:—

(૮) એક ડાસીને સાત છોકરાં હતાં.

(૯) એક ડાસીને સાત છોકરાં હતાં.

(૧૦) ડાસીને હતાં છોકરાં. એક સાત

(૧૧) આ રીતે પાટીઆ ઉપર એના એ શબ્દો ત્રણ ચાર વાર લખાય એટલે એક પછી એક બાળકને અમુક શબ્દો જોળી કાઢવા કહેવામાં આવે છે, અને તે પાટીઆ પાસે આવી જેમ નકશામાં આવેલા ગામો વગેરેનાં નામ જતાવે છે તેમ પૂછેલા શબ્દો જતાવે છે.

(૧૨) ઉપર શીખી ગએલા વાક્યના શબ્દોને ઉભી લીટીમાં એક નીચે એક એમ લખવામાં આવે છે અને બધાં બાળકો તે શબ્દો જેમ જેમ લખાતા જાય તેમ તેમ વાંચે છે. પ્રથમ તો વાક્યમાં જે અનુક્રમે શબ્દો હોય તેજ અનુક્રમે ઉભી દારમાં શબ્દો લખાય છે. પણ ખીજી દારમાં તે અનુક્રમ બદલાય છે. ત્રીજી દારમાં વળી ખીજે જ અનુક્રમ આવે છે. આમ શિક્ષક જે ત્રણ કે ચાર ઉભી દારો કરે છે. તેવી દારોનો એક નમુનો નીચે આપ્યો છે:.....

એક	ડાસીને	સાત	છોકરાં
ડાસીને	સાત	છોકરાં	હતાં
સાત	છોકરાં	હતાં	એક
છોકરાં	હતાં	એક	ડાસીને
હતાં	એક	ડાસીને	સાત

(૧૩) આ બધી શબ્દ ફિલ કરાવી તે શબ્દની છાપ બાળકોના મગજ પર પૂરી પાડવામાં આવે છે, અને ત્યારબાદ મોટાં કાઠો ઉપર તે વાક્યોના શબ્દો લખેલા હોય છે તે કાઠો એક પછી એક બાળકો આગળ ધરી તે શું છે તે ઓળખવા તેમને કહેવામાં આવે છે. તે કાઠ પાટીઆની ઉપર લખેલા શબ્દની નીચે ગોઠવવામાં આવે છે. જે એક જોબણુ વાળી લાકડાની ચીપ હોય તો આ શબ્દો તેમાં ઉભા ગોઠવવા ઠીક પડશે, તેના અભાવે પાટીઆની નીચે તે શબ્દો ગોઠવી શકાય.

(૧૪) પછી શિક્ષક પોતાને કહે તે શબ્દ બોલી એક પછી એક બાળકને બોલાવી તે શબ્દ વાળું પત્તું ગોઠવેલા પત્તામાંથી લઈ પોતાને આપવા કહે છે. તે પત્તું તે પાછું તેની અસહ જગાએ મૂકી દે છે.

(૧૫) પછીથી તે વાક્ય પર સવાલો પૂછી જે શબ્દ જવાબમાં આવે તે શબ્દ વાળું પત્તું ઓળખી કાઢવા અમુક બાળકને કહેવામાં આવે છે. ટેદલીક વખત એકાદ શબ્દ પાટીઆ ઉપર લખી બાળકોને

મનમાં વાંચી જવાનું કહે છે, ને જેના તરફ શિક્ષક આંખો કરે તે બાળક તેનો ઉચ્ચાર કરે છે.

(૧૬) પછીથી ગમે તે શબ્દવાળું પતું શિક્ષક લઈ બાળકો તરફ થોડીકજ વાર ધરી તેને લઈ લઈકયો શબ્દ હતો તે બોલવા વર્ગને કહે છે. તેમ કંઈ પછીથી તે ગમે તે બાળકને તે આળખવા કહે છે. ઘણી થોડી-વારજ પતું જોઈને આળખવાથી જે શબ્દ ઉપર બાળકોની નજર થોડીકજ વાર પડે તે શબ્દ આળખવાની તેમને ટેવ પડે છે, એટલે તેમનું મગજ તીવ્ર બને છે અને જે જુએ તેની છાપ તેમનું મગજ તરત ગ્રહણ કરી શકે છે.

(૧૭) તે વાક્યના શબ્દો નાંના એટલે ઇચ જેટલા કાઠના કકડા ઉપર લખીને કાપલીઓ તૈયાર કરી હોય છે. તેવી કાપલીઓ દરેક બાળકને આપવામાં આવે છે. વર્ગમાં જેટલાં બાળક હોય તે બધાને તે વાક્યના શબ્દની કાપલીઓ મળે છે. આ કાપલીઓ સ્ટેટ પર ગોઠવી દરેક બાળક પોતાની મેળે શીખવેલું વાક્ય બનાવે છે અને શિક્ષકને તે બતાવી જાય છે. જો તેમાં કંઈ ભૂલ હોય તો શરૂઆતમાં ક્યાં ભૂલ છે તે બતાવવી પોતાની મેળે તે ભૂલ સુધારી લાવવાનું કહેવામાં આવે છે, પણ પાછળથી તો “જુઓ સહેજ ભૂલ છે તે બોળી કાઢશો” એમ કહી બાળકને પોતાની જાતે ભૂલ બોળી કાઢી તે સુધારવા કહેવામાં આવે છે. દરેક બાળકને આપેલી કાપલીઓની છૂટી છૂટી પડીપડીઓ કરેલી હોય છે તેથી તે વહેંચવી ઠીક પડે છે. જ્યારે કામ પતે ત્યારે બાળકો પોતાની કાપલીઓ પાછી પડીપડીમાં એકઠી કરી આપી જાય છે. આથી વળી વ્યવસ્થિત રીતે કામ કરવાની તેમને ટેવ પડે છે.

(૧૮) આટલું કામ થયા બાદ શીખવેલાં વાક્યના કોઈક શબ્દો મૂકી દઈ કે તે શબ્દોને આડા અવળા ગોઠવી નવાં વાક્ય બનાવી તે વંચાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે.....એક ડોસીને સાત છોકરાં હતાં. તે વાક્યમાંથી નીચેનાં વાક્યો બનાવી વંચાવવામાં આવે છે:.....

એક	ડોસીને	છોકરાં	હતાં.
ડોસીને	સાત	છોકરાં	હતાં.
સાત	છોકરાં	ડોસીને	હતાં.

જો બાળકો ઘણા વાક્યો-શીખ્યા હોયતો પાછલા વાક્યના લાગુ પડતા શબ્દો નવા વાક્યના શબ્દો સાથે ગોઠવી નવાં નવાં વાક્યો બનાવી તે વંચાવવામાં આવે છે. જેમકે, “તરસ્યા કાગડાની વાતમાં”-“તે

વાડામાં ગયો” એ વાક્ય શીખવ્યા પછી “કાગડો વાડામાં ગયો” એ વાક્ય બનાવી વંચાવવામાં આવે છે.

(૧૯) ધીમે ધીમે જે ભાવ વાક્યમાં આવતો હોય તે ભાવ દેખાડનારાં ચિત્રો બાળકો પાસે દોરાવવામાં આવે છે. દરેક બાળક તે કામ કરે છે. કેટલાંક પાટીઆ ઉપર ચાક વતી, તો કેટલાંક સ્લેટ ઉપર પેન વતી, તો કેટલાંક જમીન ઉપર રેતી પાથરી આંગળી વતી તેવાં ચિત્રો દોરે છે. આ ચિત્રોમાં કંઈ બધો આકાર બરાબર આવતો નથી પણ જેનું ચિત્ર હોય તેના મુખ્ય અવયવો આવે એવું ચિત્ર હોય છે. રાટલીનું ચિત્ર એક ગોળા-દાર જેવું, થોડાનું ચિત્ર દોરવું હોયતો, લંબગોળ તે તેનું પેટ, તેની પાછળ એક પૂંછડી, પેટ નીચે આગળ બે ને પાછળ બે લીટા તે તેના પગ, વગેરે દોરી ચલાવી લેવામાં આવે છે. બાળચિત્ર તરીકે આવાં ચિત્રો ધણાં સારાં ગણાય; અને તે દોરવામાં તેમને ધણો આનંદ પડે છે. આમ કરવાથી બાળકો વાર્તામાં શું છે તે પૂરે પૂરું સમજી જાય છે.

પહેલાં નાના અને સાદાં શબ્દોનાં વાક્યો આવે છે, પણ થોડાક જ દિવસમાં ત્રણ અને કહી ચાર અક્ષરના શબ્દો તથા જોડાક્ષર વાળા પણ શબ્દો આવે એવાં વાક્યો ચલાવવામાં આવે છે. બાળકોને તેથી કંઈ અઘડું પડતું નથી. પહેલી વાર્તા પૂરી કરતાં એકાદ માસ થાય છે, પણ પછીથી બાળકો રોજ એક વાક્ય શીખી શકે છે ને કામ જલદીથી ચાલે છે. આ ઉપરાંત બધાં બાળકો કામમાં ગુચાપક્ષી રહે છે. આ રીતથી છોકરાં પહેલેથીજ વાક્ય અને વાક્યના ભાગ શબ્દો, જેનો અર્થ તેઓ સમજતા હોય છે, તે વાંચતાં શીખે છે તેથી તેમના આનંદનો પાર રહેતો નથી. વળી તેમને જે વાર્તા મોટે ચટ્ટેલી છે, તેજ વાર્તા વાંચતાં પણ શીખે છે, તેથી તેમને તેમના કામમાં ધણો રસ પડે છે. જેમ અને તેમ બધાં બાળકોને કામમાં ગુચેલા રાખવામાં આવે છે, તેથી કોઈને નવરાં ખેસી રહેવાની ટેવ પડતી નથી ને કોઈ સ્વસ્ત બનતું નથી. તેમને પહેલેથીજ આખા શબ્દ અને શબ્દના બનેલાં નાનાં વાક્યની છાપ એકી વખતે મગજ પર પાડવાની ટેવ પડી જએલી હોવાથી તેમનું વાચન સરળ થાય છે. પણ જે બાળકોને અક્ષરો ને તેમની બારાખડી અને છેવટે બારાખડીના થોડાક અક્ષરો ગોઠવી બનાવેલા શબ્દો વાંચવાની ટેવ પડી હોય છે તેમના મગજ પર એકી વખતે આખા શબ્દની છાપ પડતી નથી તેથી તેઓ ધણો લાંબો વખત સુધી મનમાં કે મોટેથી જોડણી કરી અચકાતા અચકાતા વાંચે છે. આ રીતે શીખવવાથી દરેક દરેક બાળક એક વરસમાં બાળપોથી પૂરી કરી ઉપર ચડી જાય છે.

મૂળાક્ષરો તથા બારાખડી શીખવવાની રીત

વાંચતા શીખ્યા પછી મૂળાક્ષરો અને બારાખડી આવે છે. ન્યારે થોડાક શબ્દો આવડે ત્યારે તેમાંથી એક અક્ષરથી ચરૂ થતા કે તે અક્ષર છેડે આવે એવાં થોડાક શબ્દો ચુટી કાઢી તેને એક નીચે એક ગોઠવી સામાન્ય અક્ષરતા ઉપર બાળકોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. તે મૂળાક્ષરોના આકાર અને ઉચ્ચાર તેને શીખવવામાં આવે છે. જેમકે—

ધ । ર	મ । મન	વા । લ	ગ । મહું
હા । ર	મ । ગર	ગા । લ	ગ । ળું
ખો । ર	મ । ન	લા । લ	ગ । જવું
ચો । ર	મ । ર્યાં	મા । લ	ગ । જ

એમ મૂળી ર, મ, લા, ગ વગેરે શીખવાય છે. કેમેકેમે એમ મૂળાક્ષરો શીખવાય છે. કોઈક કોઈક વખત કોઈક જાનવરનો અવાજ કરી તે અવાજ નો અક્ષર પણ લખવામાં આવે છે. જેમકે બિલાડી આવી ત્યારે મરઘીએ ‘ક ક ક ક ક’ કર્યું કહી ક લખવો ને ઉચ્ચાર કરાવવો. આ પ્રમાણે બાળકો રમતાં રમતાં મૂળાક્ષરો શીખતાં જાય છે.

પછીથી એ મૂળાક્ષરોની છાપ મનમાં બરાબર રહે અને શબ્દજ્ઞાન ચાલુ રહે તેટલા સાફ ગમત સાથે જ્ઞાન આપવાની રીતિ તેમાં દાખલ કરી છે. એક લાંબા જાડા પત્તા પર ચરૂઆતમાં જો મૂળાક્ષર હોય તો તે છોડી દઈને કે અંત્યાક્ષર મૂળાક્ષર હોય તો તે છોડી દઈને ધણા એકજ અક્ષરથી ચરૂ થતા કે પુરા થતા શબ્દો એકનીચે એક લખવામાં આવે છે. અને તેની આજુ બાજુ આવી રહે, અને સરળતાથી સરી ચકે એવી એક ચપટી કઠીમાં તે પત્તાને પરાવવામાં આવે છે. આ કઠીમાં વચ્ચે એક કાણું રાખ્યું હોય છે જેને છેડે કે પહેલે એવો સામાન્ય મૂળાક્ષર લખવામાં આવે છે. કઠીમાંનું કાણું એટલું મોટું હોય છે કે તેમાંથી ઉભી દાર પેટી શબ્દોના બાકીના અક્ષરો વાંચી સકાય. પછી તે કઠી સેરવીને ન્યાં રાખવામાં આવે ત્યાં આગળના અક્ષરો અને પેલો સામાન્ય મૂળાક્ષર મળી જે શબ્દ થાય તે બાળકો વાંચે છે. આનાં ધણાં પત્તાં તૈયાર કરવામાં આવે છે ને તેથી કામ ધણું સરળ અને સાફ થાય છે. કેટલીક વખતે આંગળી વતી દવામાં અક્ષર લખી તે પારખવાને કહેવામાં આવે છે.

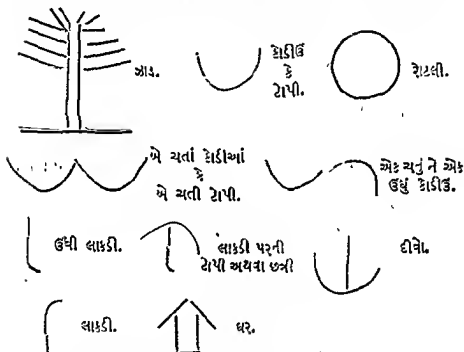
થોડાક મૂળાક્ષરો શીખવાય એટલે સાથે સાથે બારાખડીનું કામ પણ ચાલે છે. ત્યાં કને કાનો ધા, ક ને ડસ્તર્ધ કિ, એમ શીખવવામાં નથી આવતું પણ વાતમાં ને વાતમાં બારાખડી શીખવાય છે. દાખલા તરીકે

મૂળાક્ષરને આ જોડવાની વાત શીખવવી હોય તો નીચે પ્રમાણે કામ થાય છે. પહેલાં એક સાધારણ બાળવાર્તા જોડીને શિક્ષક કામ શરૂ કરે. એ...એક દહાડો “આ” લાઈને “ક” લાઈ બે બહાર ફરવા ગયા. “આ” લાઈ નાના હતા અને વળા તેમની પાસે ભાર હતો. “આ” લાઈ થાકી ગયા એટલે “ક” લાઈ એ કહ્યું કે તમે ભારને મૂકી દઈ મારી પાસે આવી ઉભા રહો તો થાક ઉતરશે. (અ) । લાઈ પોતાનો ભાર (ભારને કુંડાળું કરી ખતાવ્યો તે) મૂકી દઈ “ક” લાઈ પાસે આવ્યા તો કા લાઈ થયા. આ પછી પ્રશ્નો પૂછાય છે કે જો “મ” લાઈ પાસે આવ્યો હોત તો શું થાત? “પ” લાઈ પાસે આવ્યો હોત તો શું થાત? આમ ન કરે અને ફક્ત એમજ કહે કે “ક” ની આગળ લીટી દોરી તો “કા” થાય, મની આગળ લીટી દોરી તો મા થાય, વગેરે કહીને કામ ચલાવે તો તેં ચાલે. પણ ઉપલી વાર્તામાં જે રસ છે તે આથી આવતો નથી. આ કામ પાકે પાયે કરવાના ધરાદાથી સ્વચ્છક યોજેલું છે. દશ ઇંચ વ્યાસ વાળું એક ગોળ કાડ-ખોડ કાપી કાઢી તેની અંદર વ્યાસો દોરી આઠ દશ, કે બાર ખાનાં પાડવામાં આવે છે. તે દરેક ખાને એકેકા અક્ષર મૂકવામાં આવે છે. પછીથી તેની નીચે તે ચકના મધ્ય બિંદુમાંથી નીકળતી ચકની વિન્યા કરતાં લાખી એક પટી જોડવામાં આવે છે. આ પટીનો ચોડાક ભાગ ચકની બહાર આવી રહે એમ કરવામાં આવે છે. આ બહારના ભાગમાં કાનો વગેરે ચીતરેલો હોય છે. જો ૧, ૨, ૩ વગેરે ચીતરવા હોય તો બહારનો ભાગ જેવડો રાખી ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૧૦ એ બરાબર સ્થળ પર આવી રહે એવી ગોઠવણ રાખી હોય છે, ને નીચે મારે એવી પટી નાની રાખી તેને સ્વચ્છકના ઉપલા ભાગમાં ચોડવામાં આવે છે. અને તેથી કરીને ચકના અક્ષરની પાછળ આવી જાય છે. આવી યોજનાથી બાળકો રમતમાં અને રમતમાં બારાખડી જોઈ જોઈને વાંચે છે ને પાકી કરે છે.

આ રમતવાળા કામ કરવાથી બાળકને ઠંટાળો આવતો નથી.

લખવાનું કામ:—ન્યારે વાંચવાનું કામ થોડું થયું એટલે લખવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવે છે. જુની રિદિ પ્રમાણે ક, ખ, ગ, એમ છુટા-વવામાં આવતું નથી. પોતે હમેશાં રમતા હોય એમ બાળકને લાગે છે. તેમને ઝાડ, કટોરા, મગરે ચીતરતાં શીખવે છે. જે પાસે પાસે ઉભી લીટીઓ તે યાડ, તેને જોડેલી ત્રાંસી લીટીઓ તે ડાળાં, ગોળ કુંડાળું તે પેડું, દડો, કે રોટલી, અર્ધ ગોળાકાર તે ટોપી કે વાડપી એમ તેઓ ચીતરે છે. પછી એકજ જગતની બે આકૃતિઓ કે જુદી જુદી જાતની બે

આકૃતિઓ પાસે પાસે મૂકવી ચિત્રકામ કરે છે. આથી તેમને જેમ વાંકી, ગોળ, સીધી, અને ત્રાંસી કડીઓ ગોઠવી અક્ષર અને આંકડા બનાવતા શીખવવામાં આવે છે તેમ એવા આકારો દોરી તેમને ચિત્રકામ શીખવવામાં આવે છે. આવું ચિત્રકામ કરતાં કરતાં તેઓ ઘણા મૂળાક્ષર અને આંકડાના આકારો દોરતાં શીખી જાય છે, આવા બાળચિત્રના નમુના નીચે આપ્યા છે.

આવાં ચિત્રો દોરતાં આવડે એટલે તેમને મૂળાક્ષરોનાં પતાં આપી તેવું ચિત્ર દોરવાનું કહેવામાં આવે છે. આ ચિત્રકામ વાચન કામની સાથે સાથે ચતુર હોવાથી તેઓ મૂળાક્ષરો શીખવા માટે તે પહેલાં પણ કેટલાક મૂળાક્ષરોનાં ચિત્રો દોરી ગયા હોય છે. પણ તે વખતે આ અમુક મૂળાક્ષર છે એમ તેને બાળખાવવામાં આવતું નથી. પંજીથી જ્યારે મૂળાક્ષરો શીખવવામાં આવે ત્યારે તે લખવાનું કામ તેમને સહેલું થઈ પડે છે અને જો તેઓ ચિત્ર ધારતા હતા તેજ મૂળાક્ષર છે એમ માલમ પડવાથી તેમના આનંદનો પાર રહેતો નથી.

વળી મૂળાક્ષરોના આકાર પાકા કરાવવા સાફ ઉપસાવેલા અક્ષરો વાળા કાડ, સ્લેટ અને પાટીઆ ઉપર આંગળી ફેરવાવી ઉપર લખવું અને છાકરાઓ પાસે લખાવવું. આવી અને બીજી યુક્તિઓને દૈનિક કાર્યક્રમમાં અને સારી પ્રાથમિક શાળાઓમાં કામે લગાડે છે. તેના ઉપયોગ કરી ને ઉપર બાળકોની પાસે આંગળી ફેરવવામાં આવે છે.

જે પદો ઉપર આપી ગયો છું તેનો સાર હવે આપી હું અંધ કરીશ.

૧. વાર્તા કહેવી, બની શકે ત્યાં સુધી ચિત્ર દોરવાં.....
૨. વાર્તા વિષે સવાલ જવાબ.....
૩. વાર્તાનું પહેલું વાક્ય કદાવવું.....
૪. તેવા વાક્ય બોલતા જવું ને પાટીઆ ઉપર સારે અક્ષરે લખતા જવું.
૫. આખું વાક્ય બોલાવવું.....
૬. શબ્દ શબ્દ અટકીને બોલાવવું.....
૭. શબ્દ નીચે લીટી દોરીને બોલાવવું.....
૮. શબ્દ નીચે તેજ શબ્દ લખીને શબ્દજ્ઞાન પાકું કરાવવું.....
૯. શબ્દ નીચે બીજો શબ્દ લખીને વંચાવવું.....
૧૦. સીટી માફક લખવું.....
૧૧. શબ્દનાં મોટાં પત્તાંની રમત.....
૧૨. શબ્દનાં નાનાં પત્તાં દરેક બાજકો પાસે ગોઠવાવી વાક્ય બનાવવું.
૧૩. શબ્દનાં પત્તાં ઓળખાવવાં ને રમત.....

મૂળાક્ષર:—બાળચિત્ર ને પેન પકડવાનો મહાવરો.....

૧. મૂળાક્ષરો કદાવવા.....
૨. ઉચ્ચારનું ચિત્ર.....
૩. અવાજના કાડ: ખાડાવાળા, ઉપસાવેલા, કઠીઓ વગેરે વાપરવી.....
૪. પાટીઆ ઉપર લખવું.....
૫. હવામાં લખવું અને પારખવા કહેવું.....
૬. બાળચિત્રો દોરવાં ને દોરાવવાં.....
૭. કાંકરા વગેરેથી આકાર બનાવવો.....
૮. પાટીઆ ઉપર છોકરાઓ પાસે લખાવવું.....
૯. સ્ટેટ ઉપર છોકરાઓ પાસે લખાવવું.....

ખારાખડી:—વાર્તાથી.

આ રીત જે શિક્ષકને એકલો બાળવર્ગ કે બાળવર્ગ સાથે બીજો એક વર્ગ હોય તેમણે અનુભવવા જેવી છે. આથી કામ સરળ થાય છે અને બાળકો બધા સહેલાઈથી વાંચતા થઈ જાય છે. જે શિક્ષક આ રીતે કામ લે તેમણે યાદ રાખવું કે એક પાઠ વીસથી ત્રીસ મિનિટનું ચાલે. તે વખત પૂરો થયા બાદ તેમની પાસે બીજું કામ કરાવવું. પાઠ વાંચ્યા બાદ ચિતરવાનું કે ગાવાનું એમ યોજના કરવી કે એના એ કામથી બાળકને કંટાળો ન આવે.

એચ. એ. દેસાઈ.

ઉત્તર અને મુંબઈ ભાગમાં કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યૂલર શાકનલ પરીક્ષા ૩૦૯

ઉત્તર અને મુંબઈ ભાગમાં કન્યાઓ માટેની

વર્નાક્યૂલર શાકનલ પરીક્ષા—

તેમાં બેઠેલાં ઉમેદવારોએ લખેલા ઉત્તરો સંબંધી થોડુંક વિવેચન.

૧. ભાષા:—ઉત્તર અને મુંબઈ ભાગમાં કન્યાઓ માટેની વર્નાક્યૂલર શાકનલ પરીક્ષા છેલ્લાં બે વર્ષો દરમિયાન લેવામાં આવેલી તેમાં ઉમેદવારોએ જવાબો લખતી વખતે કેટલાક દોષ કરેલા હતા તેમાં નીચેના દોષ સામાન્ય પ્રકારના હોવાથી પરીક્ષકોએ તે તરફ અમારું ધ્યાન રિપોર્ટ દ્વારા વિવેચન રૂપે બેંચેલું હતું તેના શિક્ષકવર્ગની તેમજ વિદ્યાર્થીવર્ગની માહિતી માટે અમે અત્રે સંક્ષેપમાં ઉલ્લેખ કરીશું:—

૧. બધાં સ્થળ કરતાં બોરસદ, ગોધરા અને આણંદ સ્થળોએ અભ્યાસ ધણો વધારે સારો હતો.

૨. અમદાવાદ તળેનો અભ્યાસ બહુ નિર્માસ્ય હતો.

૩. ભરૂચ અને અમદાવાદ સરળતાં હતાં.

૪. સુરત તળેનો અને પારડી સ્થળોએ મધ્યમ હતો.

૫. કરાંચીમાં કંઈ શીખવાયું હોય એમ લાગ્યું ન હતું.

૬. સામાન્ય રીતે ઇન્ડિઅન ક્રિશ્ચિઅન બાળાઓના અક્ષર બહુજ સારા, લેખનશૈલી સારી, જ્ઞાન રીતસર, જ્ઞાનનો પાયો દૃઢ, વગેરે ગુણ તેમનામાં જણાયા હતા.

૭. ‘પરાજય’, ‘ખાંડીબંધ’, ‘આકર્ષણ’, ‘આસ્તિકપણું’ એવા સાધારણ શબ્દોના અર્થ પણ ધણાને આવડ્યા નથી.

૮. વ્યાકરણ તો ધણુંજ કાચું હતું. ઉ. ‘દી!’ શબ્દનું વ્યાકરણ ધણીજ છોકરીઓએ નામ અને ક્રિયાવિશેષણ કંઈ હતું. ‘દરિ’ને ભાવવાચક નામ તરીકે લખ્યું હતું. ક્રિયાપદમાં કાળ કે પ્રયોગનું જ્ઞાન ન હતું.

માંદાની માવજત અને બાળ ઉછેર સંબંધી પાઠોનું જ્ઞાન બાળાઓને આવરયક હતું, છતાં તે પર વધારે ચોક્કસાઈથી લક્ષ આપવામાં આવેલ ન હતું. પરીક્ષાના જવાબ કેમ લખવા તેની પદ્ધતિનું જ્ઞાન ન મળેલું હોવાથી ધણી છોકરીઓએ ગોયાં ખાધેલાં તે ખામી દૂર કરવાનો એક ઇલાજ વરસમાં બે ચાર વાર પરીક્ષા લેવી એ છે.

સુરત જિલ્લામાં એકાદ બે છોકરીઓનું જ્ઞાન ઇન્ડિઅન કિશોરના છોકરીઓના જ્ઞાન સાથે હરીશર્ષ દરે તેવું જણાયું હતું. પણ સામાન્ય રીતે ઘણી છોકરીઓનું તેવું કામ ન હતું.

ભૂગોળ:—આણંદ સ્થળમાં બેઠેલી વિદ્યાર્થીનીઓના નેકશાં ઉત્તમ હતા. ગોરસદ સ્થળમાં ભૂગોળનું જ્ઞાન અન્ય સ્થળની વિદ્યાર્થીનીઓનાં જ્ઞાન કરતાં વિશેષ પરિપક્વ હતું-સંપૂર્ણ-હતું, પરંતુ જવાબ લખવા માટે કાગળો ભરવામાં વધારે કુશળતા તેમણે દેખાડી હતી !

ગોધરા સ્થળમાં કેટલીક કન્યાઓ તો પાસ માર્ક પણ મેળવી શકી નહતી.

એકંદર ઘણું ખરે સ્થળે થોડાક ઉમેદવારોએ ઠાંસીયામાં ઉતરના નંબરોનો અંક પણ લખ્યો ન હતો. આ ઉપરથી અહવાડિક પરીક્ષાઓ લઈ તેમને આ બાબતનો મદાવરો આપવાની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ થાય છે.

મુંબઈ મુઘીનાં રેલ્વે સ્ટેશનોનાં નામ કેટલાંક આપી શક્યાં ન હતાં. કેટલાંકે ક્રમ સાચ્યો ન હતો; ત્યારે બીજાં કેટલાંકે ગુજરાતની દહની બહાર આવેલાં સ્ટેશનોનાં નામ ગણાવ્યાં હતાં. નકશો ઘણાંએ બહુજ ખરાબ-બેડોળ-દેખાય તેમ ચીતર્યો હતો. હિન્દુસ્તાનનો આકાર ઇંડા જેવો દર્શાવવામાં આવ્યો હતો ! નકશો કે એટલાસ વિના ભૂગોળનું શિક્ષણ અપાતું હોવાથી આવી ગેરસમજુતી થાય છે. નકશો કે એટલાસ ન હોય તો નીચે જણાવેલી સૂચનાનુસાર કામ કર્યોથી ભૂગોળનું શિક્ષણ સફળ નીવડી શકશે:—

કાર્ડબોર્ડ કે બાઉનપેપર નકશાના આકારનો કાતરી આપેલો હોય તે કારા કાગળપર મુદ્રિત તે કાગળપર તેની હદ કાપેલા નકશાની ચારે તરફ પેન્સીલ ફેરવી પાડવી. પછી તેમાં નહેરો-પર્વતો-નદીઓ-વગેરે દર્શાવવાં. ચારે તરફ લીટી દોરી હદ દર્શાવ્યાથી નકશાનો આકાર બાળકના મનપર સારી પેઠે દસશે.

બ્રિટિશ રાજ્યના તાબા નીચેનાં રાજ્યોના પ્રશ્નો ઉત્તર થોડાંકેજ આપ્યો હતો.

૪૦૨ ઉમેદવારોમાંથી ૧૯૩ ઉમેદવારો પાસ થયા હતા. એટલે ૪૮૮૩૫ પરિણામ ભૂગોળના વિષયમાં સર્વે સાક્ષમાં આવ્યું હતું.

ધનામ પત્રક

ગામ	નાણુકો	નામ	કિંમત	હેતુ
ઉમેગ—	જંબુસર.	ભરૂચ જિલ્લો.		
		મિ. દીપતસંગ રૂપસંગ સીધા	૫૧-૦-૦	અંતે સ્કૂલ જમાડી
		પટેલ ત્રીકમભાઈ દેસાઈભાઈ	૫૧-૦-૦	" "
		તક્ષાટી દાખાઈ જીભાઈ	૫૧-૦-૦	" "
		મિ. ફલ્લવ રૂપનાથ	૨૦-૦-૦	સ્કૂલ જમાડી
		મિ. ગોપાળ રૂપનાથ	૨૦-૦-૦	" "
		મિ. અંબાદાસ બીખાભાઈ	૨૦-૦-૦	" "
		મિ. પ્રતાપસંગ રત્નસંગ	૨૦-૦-૦	" "
		મિ. દુધિરભાઈ વરધભાઈ	૨૦-૦-૦	" "
		મિ. દીપસંગ અમરસંગ રબપુત	૨૦-૦-૦	" "
		મિ. હમીરસંગ વજેસંગ રબપુત	૧૫-૦-૦	" "
		પા. મુશ્વરદાસ કુબેરદાસ	૧૫-૦-૦	" "
		શાહ સાંકરચંદ નયુભાઈ	૩૫-૦-૦	" મિહાઈ વહેંચી
		શાહ નાથભાઈ બેચરભાઈ	૪-૦-૦	"
		મહેતાજી છોટાલાલ ધીરજીરામ	૩-૦-૦	"
		બાઈ બેકાર શેઠ ત્રિભોવન અમરચંદની વિધવા	૧૧-૦-૦	સ્કૂલ જમાડી
			૧૧-૦-૦	" "
ઓરા—	વાગરા.			
વાવલી—	જંબુસર.			
પાલેજ—	ભરૂચ.			
દાદાપુર—	આમોદ.			

સીમરયા—	”	પા. અવેરભાઈ કાળીદાસે પોતાની માતૃશ્રીની સામાર્પણ્યમ તથા દુર્ગાદેવી કરી તે દિવસે પોલીસ પટેલ દેસાઈભાઈ હજીભાઈએ પોતાના ભત્રીજાને નિશાજે બેસાડીને	૧૭-૦-૦	”	સ્ફેલ જમ્બાડી તથા સાકર વહેંચી
”	”	પા. હીરાભાઈ હરિભાઈ	૧૭-૮-૦	”	સ્ફેલ જમ્બાડી તથા દરેકને ચોક
કરેલાં—	ભરચ.	પા. હરિભાઈ મુળજીભાઈ	૩૦-૦-૦	”	ચોક પેસો દક્ષિણા આપી.
સેગપુર—	અકલેશ્વર.	પા. પરાગભાઈ કાશીભાઈ	૩૦-૦-૦	”	મિદાઈ તથા ચોપડીઓ વહેંચી
દાદાપુર—	આગોદ.	સ્ફેલ કમિટિના ગેબર મિ. રાયજી લખા	૫-૦-૦	”	સ્ફેલ જમ્બાડી
તોંધણી—	જી. બરચ.	પટેલ કાળીદાસ માધવભાઈ	૧૧-૦-૦	”	સીવવાને સંચો લાવવા સાથે
		અમીન અવેરભાઈ મધુરભાઈ	૪૦-૦-૦	”	આપ્યા અને
		ગામલોકેશ તરફથી	૬૦-૦-૦	”	આડીના મળ્યા
		પા. નાથાભાઈ ગરબડ	૬૦-૦-૦	”	સ્ફેલ તથા કન્યાશાળા જમ્બાડી
ગોરા—	વાગગ.	પા. હોદાલાલ ગોરખનભાઈ અમીન	૫૦-૦-૦	”	સ્ફેલ તથા કન્યાશાળા જમ્બાડી
		રાણા પરબતસંગ માધવસંગ તથા રાજ-મેધ-રાજ માવસંગ	૧૫-૦-૦	”	સ્ફેલ જમ્બાડી
ધંતુરીઆ—	ભરચ.	માછી દાજીભાઈ ભાણીભાઈ	૨૬-૫-૦	”	”
કરેલાં—	ભરચ.	પા. ત્રિકમભાઈ દાજીભાઈ	૩૦-૦-૦	”	”
		પા. હીરાભાઈ હરિભાઈ	૩૦-૦-૦	”	”
		પા. પરાગભાઈ પરચુભાઈ	૩૦-૦-૦	”	”
પાલેજ—	ભરચ.	બારોટ પરચુભાઈ ચાકરભાઈ	૬-૪-૦	”	સ્ફેલના છોકરાને તથા કન્યા-શાળાની છોકરીઓને દ્રવ પાત્ર
		શાહ નાથાભાઈ બહેચરભાઈ	૩-૦-૦	”	ચણા વહેંચ્યા

ગુજરાત શાળાપત્ર

પુસ્તક ક્રમ]નવેમ્બર-ડિસેમ્બર, સને ૧૯૨૬.[અંક ૧૧-૧૨

ભૂગોળનું શિક્ષણ

(૨)

સ્થાનિક ભૂગોળ.

બાળકને પ્રથમ ચિત્ર અને વર્ણન દ્વારા પૃથ્વીના ભુદા ભુદા પ્રદેશોના ખ્યાલ આપ્યા પછી તેને તેના ગામની ભૂગોળ સારી રીતે સીખવવી જોઈએ. ભૂગોળના વિષયમાં શિક્ષકને ડાઘે ડાઘે કદપનાશક્તિના ઉપયોગ કરવો પડે છે. બાળકનું જે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન હોય છે તેના આધારે તે દૂરના સ્થળ અને અજ્ઞાણી બામતનુ મનમાં ચિત્ર ઉપજાવી શકે છે જે તેનું વસ્તુજ્ઞાન થોડું અને અવધાર્ય હોય છે તો તે દૂરના પ્રદેશની દૃષ્ટિકત અને અપરિચિત બાબતો બરાબર સમજી શકતું નથી જેટલા પ્રમાણમાં આપણું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન સાદું અને વિશાળ હોય છે, તેટલા પ્રમાણમાં આપણી બુદ્ધિ અને કદપના દ્વારા આપણે અજ્ઞાણી અને નહિ અનુભવેલી બાબતોના ખ્યાલ મનમાં ઉપજાવી શકીએ છીએ. આ કારણે લીધે બાળકનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન વધારે અને ચોકસ હોવું જોઈએ આપણી સર્વ માનસિક ક્રિયાનો આધાર કોઈપણ રીતે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ઉપર હોય છે

આ હેતુ લક્ષમાં રાખી શિક્ષકે આગંભમાં કોઈ દિવસ ચોપડીમાંથી ભૂગોળ સીખવવી જોઈએ નહિ. વિદ્યાર્થીઓ જે શરૂઆતમાં ચોપડીમાંથી

હકીકત યાદ રાખે તો, તેને તેમાં જરાજર સમજાવું પડતી નથી; અને તેથી તેને તે ગોખવાની જરૂર પડે છે. ભૂગોળના વિષય ઉપર બાળકને કંટાળો આવે છે અને તેમને તે લુપ્તો લાગે છે, તેનું મુખ્ય કારણ તે શીખવવાની ખોટી પદ્ધતિ છે. આ કારણને લીધે શિક્ષકે પ્રથમ તેની સાળાની આસપાસની સ્થિતિનું બાળક પાસે અવલોકન કરાવવું જોઈએ. તેને ગતે જોવાનું થઈ ગમે છે, તેથી શિક્ષકે તેની આસપાસના દેખાવ ઉપર તેનું લક્ષ્ય જોવું જોઈએ. કુદરતમાં જનતા ફેરફારનું જરાજર જ્ઞાન આપવા માટે શિક્ષકે તેની ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ કરવો અને તેની અવલોકનશક્તિ કેળવવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે ભૂગોળના જ્ઞાનનું પ્રથમ પગથીડું બાળકની સાળાની પરિસ્થિતિનું અવલોકન છે. નિશાળની આસપાસ જે જે કુદરતી દેખાવ હોય તેનું જરાજર પ્રત્યક્ષજ્ઞાન શિક્ષકે આપવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ જે બાળતનું અવલોકન કરે તેનું શિક્ષકે વર્ગમાં વાતચીત દ્વારા વર્ણન કરાવવું અને તેમના વિચારોમાં જે ખામી મોઢમ પડે તે તેણે સુધારવી જોઈએ. આવી રીતે બાળકનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ અને સુરેખ કરવાની જરૂર છે. જ્યાં-સુધી તેને તેની આસપાસની સ્થિતિનું ચોક્કસ અને યથાર્થ જ્ઞાન હોય નહિ ત્યાં સુધી તે ભૂગોળના આજળના પાઠ સમજી શકશે નહિ. જે અવલોકન દ્વારા બાળકને તેની પરિસ્થિતિ જાણવાની ઇચ્છા થાય તો તેની મદદથી તે ભૂગોળનું વર્ણન જરાજર સમજી શકશે.

સાળાની આસપાસની સ્થિતિનું અવલોકન કરાવ્યા પછી તેને બહાર ખેતર કે મેદાનમાં લઈ જવાં જોઈએ, અને ત્યાં તેમને જમીનનું તળ કેવા પ્રકારનું છે, જમીન ઉચી, નીચી કે સપાટ છે, ત્યાં કુંગર, પર્વત, ખીણ, ખડક, નદી, તળાવ વગેરે જે દેખાવ હોય તે જાણતનું નિરીક્ષણ કરાવવું જોઈએ. ત્યાર પછી હવામાં ચતા ફેરફાર-ગરમી, ઠંડી, વાદળ, વરસાદ; વગેરેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન આપવું જોઈએ. આદ્ય તરફ તેમનું લક્ષ્ય જોવું જોઈએ. અને ચંદ્ર અને સૂર્યની ગતિ કેવી રીતે થાય છે તે સમજાવવું જોઈએ વળી તે જગામાં ઉગતા છાંય, ઝાડ વગેરે વનસ્પતિ અને ત્યાં જોવામાં આવતાં જંતુ, પશુ, પક્ષી; તથા ત્યાં વસતા લોક અને તેમના ધંધાનું જ્ઞાન શિક્ષકે આપવું જોઈએ.

આવી રીતે સૃષ્ટિજ્ઞાન અને પદાર્થ પાઠની મદદથી બાળકના સ્થળાની પ્રાકૃતિક ભૂગોળનું જ્ઞાન અવલોકન દ્વારા આપવાની ખાસ જરૂર છે. આ હેતુ લક્ષમાં રાખી શિક્ષકે તેના જુદા જુદા પાઠોનાં કાર્યક્રમ ધરી ઠાવો

અને બાળકને બહાર દરવા લઈ જઈ તેનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને તેમાં તેણે વાતચિત દ્વારા ઉમેરો કરવો જોઈએ. જ્યાંસુધી વિદ્યાર્થી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ તેમજ તે વિષયના મૂલ વિચારો સમજાવવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી તેને આગળ ઉપરના પાઠનો ખ્યાલ બરાબર આવી શકશે નહિ. અને તેથીજ બાળકની આસપાસની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન પાકું કરાવવું જોઈએ; કારણ કે જ્યારે દરના દેશની અગણી બાબત તેને શીખવાની હોય છે, ત્યારે તે તેના સ્થળના અનુભવની મદદથી તે સમજવા પ્રયત્ન કરશે, એટલે ટુંકમાં શિક્ષકે ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેના રહેઠાણની ભૂગોળ પાછી કરાવવી જોઈએ.

બાળકને તેની શાળાની આસપાસની સ્થિતિનું અવલોકન કરાવ્યા પછી તેના માટીના નમુના તૈયાર કરાવવા જોઈએ. બાળકને કામ કરવાનું થતું ગમે છે, તેથી જે જે બાબતનું તે નરીક્ષણ કરે તેનો નમુનો તેણે તૈયાર કરવો જોઈએ. આવી રીતે હસ્તકાર્યને લીધે તેના મગજમાં સચોટ છાપ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ અવલોકન કરેલી બાબતના આકારો નાના માપ પ્રમાણે કેવી રીતે કાઢી શકાય તેનું જ્ઞાન તેને થાય છે. આ પ્રમાણે કુદરતી રચના અને તેના જુદા જુદા દેખાવનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આપ્યા પછી તેના ગામની રચના, ત્યાં જાણુવા લાયક જે મકાન, સ્થળ, કે ઉદ્યોગ હોય તેનું પણ જ્ઞાન બાળકને આપવું જોઈએ. આવી રીતે બાળકની શાળાની આસપાસની સ્થિતિ અને ગામની હકીકત શીખવ્યા પછી તેનાથી દૂરની બાબત શીખવતી વખતે આપણે નકશાનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. તેથી નકશો શું છે અને તેને કેવી રીતે જોવો જોઈએ, એ બાળકને શીખવવું જોઈએ.

બાળકની વિચારસરિષ્ટિ ધણી સંકુચિત હોય છે. જ્યારે આપણે તેને ભૂગોળનું જ્ઞાન આપીએ છીએ ત્યારે તેને તેની કલ્પના શક્તિથી તે બાબતનો ખ્યાલ લાવવો પડે છે, તેટલાજ માટે ભૂગોળના આરંભમાં પ્રાકૃતિક દેખાવના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની ખાસ જરૂર બતાવી છે. આવી રીતે તેના સ્થળની ભૂગોળ અવલોકન દ્વારા શીખવ્યા પછી, જ્યારે તાલુકાની ભૂગોળ શરૂ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનામાં આગળ નકશો મૂકવામાં આવે છે; પણ બાળક તે શું છે તે કંઈ જાણતું હોતું નથી, અને તેથી તે શું ચલાવે છે. નકશામાં જુદી જુદી વસ્તુઓ બતાવવાને માટે જુદા જુદા ચિહ્નો મૂક્યો હોય છે પણ તે જ્ઞાને માટે છે તે વિદ્યાર્થી સમજતો નથી. એટલે તેના નામ તેને જોખવાં પડે છે.

બાળક જે વસ્તુ જુએ છે તે નક્કર હોય છે. એટલે તે લાંબી પહેાળી અને ઉંચી હોય છે અને તેમાં વળા રંગ, આકાર, કદ વગેરે શુદ્ધ હોય છે પણ નકશામાં તો બહુ સપાટ માલુમ પડે છે અને ફક્ત તેમાં રેખાકૃતિ હોય છે, તેથી નકશો એ શું છે. અને તે કવી રીતે જોવાં જોઈએ એ બાબતનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને ધણું જરૂરનું છે. ભૂગોળના વિષયમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડગલે ડગલે કલ્પના કરવી પડે છે. પછી કલ્પનાશક્તિના આધાર માટે થોડું ધણું તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આવશ્યક છે; આ કારણથી બાળકની સમુજ્ઞ નકશો રાખવામાં આવે છે કે તે તેની મદદથી ભૂગોળની દૃષ્ટિકત સમજી શકે.

શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી સૂચના

પાઠની નોંધ સ્વચ્છ, સંભાળપૂર્વક લખેલી; અને સંપૂર્ણ જોઈએ. પણ તે અમુક શૈલીમાંજ લખાએલી-૨૬ શૈલીવાળી ન હોવી જોઈએ. પાઠ આપતી વખતે શિક્ષકમાં દૃઢતા, ઉત્સાહ અને તીવ્ર કલ્પના હોવી જોઈએ. પાઠ આપતી વખતે આરંભમાં વર્ગમાં બહુ બરોબર છે. કે નહિ તે જોઈ લેવાની શિક્ષકે કાળજી રાખવી જોઈએ; કારણ છોકરાં વાતો કરતાં હોય કે પેન્સીલની રમત કરતાં હોય તે વખતે વ્યવસ્થા કરવી પિના. પાઠની શરૂઆત કરવી તે નિર્ણયક ગણાશે.

પાઠ આપતી વખતે વિષય બદલાતો હોય ત્યારે નવું કામ આરંભતાં પહેલાં બાળકને સ્હેજ આરામ આપવો. અતિશય ડાળ અને મંદતા એ બે વચ્ચેનો વચ્ચેનો માર્ગ સ્વીકારવો. અર્ધો વર્ગને લણાવવો ને તે હોશીઆર ને, અને બાકીના બાળક ઉપર ધ્યાન આપવું નહિ એ બૂધ ભરેલું ગણાય.

મંદ કે જાણસુ બાળક પાસે જુદી જુદી સુક્તિ વાપરી શિક્ષકે જવાબ કદાવવા જોઈએ અને તેમની વિચારશક્તિ ખીણે એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

પાઠ આપતી વખતે એક પદ્ધતિ નિષ્ફળ નીવડી તો તુરતજ ખીજ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી-બાળકને પ્રત્નો પૂછી તેમની કનેથી ઉત્તરો કદાવવાની કળા કરેક સારા શિક્ષકમાં હોવી જોઈએ, અર્થાત્ શિક્ષકનામાં સમયસૂચકતા હોવી જોઈએ. નોંધમાં જણાવ્યા મુજબજ ઉત્તરો ન મળ્યા હોય તો તે સ્વીકારતાં આનાકાની ન કરવી જોઈએ. પણ વિદ્યાર્થીના ઉત્તરો તો થોડાધણા ખરા હોય તો તે સ્વીકારી લેવા. અને લીધે શક્તિ અને વખતનો નકામો વ્યય થતો નથી. નોંધ પ્રમાણે બાળકો પાસેથી

જવાબની આશા રાખવી એ શિક્ષકની સાધારણ સુદ્ધિની ખામી બતાવે છે. ગભરાટથી ઘણીવાર પાઠ બગડે છે. કાળાં પાટીઆને ક્યાં રાખવું, ચિત્રોના ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો, વગેરે ઝીણી ઝીણી બાબતો પર લક્ષ આપવું.

શિક્ષણમાં અને ત્યાં સુધી આંખનો ઉપયોગ કરવો. ઘણા શિક્ષક ફક્ત મોઢેથી હકાકત કહી જાય છે એટલે વિદ્યાર્થીના કાનનોજ ઉપયોગ થાય છે.

કાળા પાટીઆનો ઉપયોગ કરવાથી મગજમાં છાપ આગેહુબ અને સ્પષ્ટ પડે છે.

“દક્ષિણામૂર્તિભવન ખાલમંદિર,” ભાવનગર.

આ સ્થાન ભાવનગર શહેરની બહાર દક્ષિણ દિશાએ એકાંત સ્થળમાં આવેલું છે. એક ઉંચી ટેકરી ઉપર આ ખાલમંદિરનું મકાન બાંધવામાં આવેલું છે. આ મકાનની બહારની બાલુથી અવશેષકન કરતાં દક્ષિણ દિશા તરફ દરિયાના પટનો કંઈક દેખાવ; બાલુમાં ઘોઘાની કંઈક ઝીણી રપરેખા, ખીચ બાલુએ ખેતરો, રસ્તાઓ વગેરે નજરે પડે છે.

ખાલમંદિરનું મકાન ટેકરી ઉપર ઘાટદાર છે તેમજ સગવડવાળું બાંધેલું છે. તે મકાનની ચારે બાલુ ફરતી દિવાલ બાંધેલી છે. તેની વચ્ચે બાગ છે અને બાગકામની શરૂઆત થએલી જણાતી હતી. મકાનની બે બાલુએ નીચે બે નાના લંબચોરસ ઝોરડા છે.

અમે પ્રથમ વાર્તાનું શિક્ષણ ચાલતું હતું તે ઝોરડામાં ગયા. ત્યાં એક શિક્ષિકા વાર્તા કહેતાં હતાં. બાળકોઓની ઉંમર લગભગ ૩ થી ૬ વર્ષની હતી. બે ત્રણ બાળકોઓ શિક્ષિકા ઉપર લગભગ અડધું અંગ નાખીને બેઠેલી હતી. સાત આઠ બાળકોઓ શિક્ષિકાની સામે બેઠેલી હતી. એક બાળકી પીઠ કરીને બેઠેલી હતી, અને બે બાળકોઓ બારણાં આગળ બેઠેલી હતી. ઉપર પ્રમાણે વિના અંકુશે સ્વતંત્ર રીતે બાળકોઓ બેઠેલી હતી, અને વાર્તા શ્રવણ કરતી હતી. વિષય કેવળ રસમય હતો.

શિક્ષિકા આદર્શમય હતાં, અને વાર્તા કહેતાં શોક વખતે શોકની, આનંદ વખતે આનંદની, ઊંધ વખતે ઊંધની આગેહુબ એટલા કરતાં હતાં. શું તેમનો માયાળું સ્વભાવ? શું તેમની આનંદી આકૃતિ? શું તેમની એટલા? શું તેમની વક્તવ્યશક્તિ? શું તેમનો મધુર અવાજ? શું તેમની વાર્તા કહેવાની શૈલી? આ બધું જોતાં મને એમ લાગતું કે ભારતમાતાનો ઉદ્ધાર કેવળ આવી શિક્ષિકા અને શિક્ષકો ઉપરજે તોજ થાય. ભારતમાતાનાં બાળકાંને શિક્ષણ આપવા આવાજ શિક્ષકો જોઈએ.

આ સંસ્થામાં નાનામાં નાનાં ત્રણ વરસની ઉંમરનાં બાળકોને દાખલ કરવામાં આવે છે. ઔરડામાં એક બાલુએ પાણી, સાણ, રમાલ, કાંસડી, દર્પણ વગેરે શરીર શુદ્ધિનાં સાધનો મૂકવામાં આવેલાં હોય છે. શરૂઆતમાં બાળકો પોતાનું હાથ, મોં વગેરે ગંદુ હોય તે દર્પણદ્વારા તપાસી પાણીથી ધોઈ નાખે છે. તેમજ કાંસડી, દર્પણ વગેરેનો ઉપયોગ કરી વાળ વગેરે વ્યવસ્થિત કરે છે. તેમજ પહેરેલાં કપડાંમાં ખામી હોય તો તે, ખામી પોતાની મેળે દૂર કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ શરીરશુદ્ધિની જોડવણ રાખવામાં આવી છે.

ત્યાર બાદ બાળકો વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનું વર્તન જાળવી નિયમસર ચાલે તેટલા માટે ઔરડામાં એક એક તે પ્રમાણની પહોળાઈની લંબગોળ, ગોળ, વાંકી, સીધી એવી બેવડી રંગીન લીટીઓ દોરેલી છે. આ લીટીઓ ઉપર બાળકો પોતાનું વર્તન જાળવી યોગ્ય પ્રમાણમાં પગલાં ભરી વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલતાં શીખે છે. અને બાળકોની શારીરિક કેળવણી દલી શકાય. બાળકોનાં આ કાર્ય વખતે સંગીત પણ ચાલે છે, જેથી જે બાળકો આ કૌશલ્યમાં ભાગ લેવા ન આવતાં હોય, તે પણ આવે છે. કારણ કે સંગીત કોને પ્રિય ન હોય? બાળકોની ઉંમર નાની હોવાથી તેમને શરૂઆતમાં સ્પેશ્યલિસ્ટ દ્વારા શિક્ષણ અપાય છે. એમાં આંખે પાટા બાંધી દરેક વસ્તુ તેમના હાથમાં આપવામાં આવે છે જેમ કે માંડીની ફેરી બનાવેલી હોય તો તે આપી આ શું છે? એમ પૂછે છે. બાળકો હાથ ફેરવી એ વસ્તુનું નામ આપે છે. એ પ્રમાણે બીજી વસ્તુઓ આપી પ્રથમ સ્પેશ્યલિસ્ટને કેળવે છે.

ત્યાર બાદ નાના મોટા, લાંબા ટુંકા, જડા પાતળા એવા ડાટા ક્રમસર એક ખાનામાં ગોઠવેલા હતા. બાળકો આ ડાટા પોતાની સ્વેચ્છાનુસાર ઉડારી રમત કરે છે, અને તે પોતાની તુલના શક્તિથી ઉચું, નીચું, લાંબું ટુંકું, જડું, પાતળું વગેરે પોતાની મેળે શોધી શકે છે, અને પારખી શકે છે. વળી તેજ ડાટાઓ યોગ્ય સ્થળે ખાનામાં ગોઠવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને કેટલાક બાળકો તો તે કામ ઝડપથી કરે છે. બાળકો અહીં સ્વપ્રયાસ બદ્ધ કરે છે. આ કામ આગળ જતાં બાળકોને પાટા બાંધી કરાવવામાં આવે છે, જેથી તેમની સ્પેશ્યલિસ્ટ સત્તેજ ચાલે છે અને તે સારી રીતે કેળવાય છે; કારણ કે બીજી ઇદિયોની ક્રિયા બંધ કરવાથી એક જ ઇદિય વધારે તીવ્ર રીતે કામ કરે છે.

લીસુંકરકરં ઓળખાવનારં એક પાટીકું હતું. તે ઉપર બાળકો હાથ ફેરવી લીસુંકરકરં તપાસી શકે છે. આ કામ પણ આગળ જતાં ઉપર જણાવેલા નિયમ પ્રમાણે આંખે પાટા બાંધી કરાવવામાં આવે છે.

લુદા લુદા અવાજની રંગીન ડંખીઓ હતી. દરેક જાતના અવાજની બે રાખેલી હતી જેથી બાળક તેના જેવાજ અવાજની ડંખી ખોળી શકે છે. આ માટે લુદા લુદા અવાજની ઘંટડીઓ પણ રાખેલી હોય છે. આથી બાળકની કલ્પેન્દ્રિય કેળવી શકાય છે.

રંગ વડે નેત્ર કેળવવામાં આવે છે. સાં લુદા લુદા રંગનાં પત્તાં છે. તે વડે લિન્ન લિન્ન રંગ પરખાવવામાં આવે છે. રંગ સંબંધી વિશેષ જ્ઞાન મેળવ્યા પછી એકજ જાતનાં આછા, ઘેરા, વધારે ઘેરા એવાં પત્તાં નાખવામાં આવે છે, અને તે પત્તાંને બાળકો રંગના અદ્ભુત ક્રમ પ્રમાણે ગોઠવે છે. આવી રીતે લુદા લુદા રંગ ખોળી કાઢવાની શક્તિ ખીલ્યા પછી તે રંગનાં નામ પણ બાળકને કહેવામાં આવે છે.

ભૂમિતિની આકૃતિઓ પતરાની કાપેલી હતી. તેના જેવાજ આકારનાં તેના જેવાજ ખાનાંવાળુ એક ખોખું હતું. બાળકો આ આકૃતિઓ લઈ તેની બાજુઓ તપાસે છે, અને તે ખોખામાં ગોઠવે છે ત્યાર બાદ બાજુઓ પ્રમાણે નામ આપવામાં આવે છે, જેમકે ચોરસ, લંબચોરસ, ગોળ, ત્રિકોણ વગેરે. આ કામ આગળ જતાં બાળકોને પાટા બાંધી કરાવવામાં આવે છે.

મૂળાક્ષર માટે લુદા લુદા પત્તાં રાખવામાં આવ્યાં છે. દરેક અક્ષરનાં રેતીવાળાં પત્તાં છે. એ અક્ષરો બાળકો આંખો બંધ કરી હાથ ફેરવી ઓળખે છે. એવી રીતે અક્ષર ‘કાંનો’ ‘માના’ વગેરેનું જ્ઞાન થયા પછી સખ્દ અને વાક્યનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. બાળકો ટુંકાં, સહેલાં, અને સાદાં વાક્યોમાં નાની નાની વાર્તાઓ લખે છે. આ વાર્તાના સંગ્રહનું એક પુસ્તક બનાવેલું હતું. તેમાં ૨૦ થી ૨૫ પુસ્તકો હતાં.

અંકશિક્ષણ બાળકોને મણકાં, સળીઆ તેમજ તેને લગતાં ખીજ સાધનો વડે આપવામાં આવે છે. તેમજ સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર વગેરે આવાંજ સાધનો વડે શીખવી શકાય છે.

ત્યારબાદ બાળકો નાના મોટા ચોરસો વડે મિનારો, ખુરશી, ટેબલ, પૂલ વગેરે બનાવે છે. ઢાંખી ચોરસ ચીપો વડે સીડી વગેરે બનાવી શકે છે. જેથી તેને અમુક અમુક પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે.

ચિત્રકામ માટે સારી યોજના અને સાધનો રાખવામાં આવેલાં હતાં.

પ્રથમ બાળકો ઉભી, આડી, ગોળ એવી લીટીઓ નિયમસર દોરી અમુક આકારો બનાવે છે. આગળ જતાં બાળકો ચિત્રકામ સાફ કરે છે. તેના નમુના અમને બતાવવામાં આવ્યા હતા. વળી ચિત્રસંગ્રહનો એક જુદો ઓરડો રાખેલો હતો. તેમાં જુદી જુદી જાતનાં ચિત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાં ખાત ઉપર જાણીતા પુસ્તોની તસવીર હતી. નીચે શેતરંજ પાથરેલી હતી. તે ઉપરાંત વર્ગવાર ચિત્રો ગોઠવ્યાં હતાં. વળી નીચે બાળકોનું ચિત્રકામ પણ હતું. બાળકોએ વેલ, ફૂલ, ઝાડ, આકૃતિ વગેરે કાઢેલી હતી. ચિત્રમાં રંગ એવા સુંદર રીતે પૂરેલા હતા કે જેથી આબેહુજ પદાર્થોજ હોય એમ તે દેખાતા હતા.

આ વિભાગ પૂરો કરી અમે ઉદ્યોગ વિભાગમાં ગયા. ત્યાં જાત જાતનું કામ નજરે પડ્યું, સળીનું કામ, કાગળ કામ, દોરા કામ, સાદી ચુંથવાનું કામ વગેરે. એમાં લિન્ન લિન્ન તરફ હતી. નમુનાચિત્ર અને સાચીઆ કામ બધુંજ આકર્ષક હતું. તે ઉપરાંત શંખ, કોડી, છીપ વગેરેથી બનાવેલા આકારો અને ચિત્રો જોઈ અમે આશ્ચર્ય પામી બહાર નીકળ્યા ત્યારે ત્યાંના એક શિક્ષકે કહેલું વાક્ય અત્રે ટાંકુ છું "સંસ્થાની ઉન્નતિ કરવાની જેમનામાં ધંધરા હોય તેમની સંસ્થા આબાદજ થઈ જાય છે."

આ વાક્ય શિક્ષકોને મનન કરવા યોગ્ય છે. અહીંના શિક્ષકોનો સ્વભાવ સહાનુભૂતિવાળો તેમજ માયાળુ હતો.*

બાળકની વિચારસૃષ્ટિ

બાળકની વિચારસૃષ્ટિના એક ખુલામાં હું પ્રવેશ કરું એમ હું ઇચ્છું છું. તેની સાથે વાત કરવાને માટે મદ અને તારાઓ છે અને આકાશમાંનાં મેઘધનુષ્ય અને વાદળો તેને આનંદ આપવાને તેના મોં સુધી નીચે નમી આવે છે. એ હું જાણું છું. જે વસ્તુ આપણને નિશ્ચેષ્ટ અને નિર્જીવ લાગે છે, તે એક શાળામાં સુંદર રમકડાં અને વાર્તા સહિત તેની ખારી આગળ ધીમે ધીમે આવે છે.

બાળક તું ધૂળમાં કેવા આનંદથી બેઠું છું અને કેવી મગધી ભાગતી ડાળી જોડે આળી સવાર રમ્યાં કરે છે! નાની ડાળી સાથે તને આવી

* પ્રે. રા. ડૉ. કૉલેજના જે વિદ્યાર્થીઓ આનંદપર્યંત મારે કાઢિઆવાટમાં ગયા હતા તેમણે લખેલા નિબંધનો સાર રૂપ આ લેખ છે.

રીતે રમતાં જોઈ મને હસવું આવે છે. હું તો કલાકોના કલાક મારા ચોપડામાં હિસાબ લખ્યાં કરું છું. કદાચ તું મારી સ્થાનું નજર કરી વિચાર કરતું હોઈ શકે, સવારના ખુશનુમા વખતે આવું કામ કરવું કેવું મુખર્ષી ભરેલું છે ! હે બાળક ધૂળ, કાંકરા, અને લાકડાના કકડાઓની રમતમાં ગર્ક રહી આનંદ ભોગવવાનું હું જુલી ગયો છું. હું તો કિમતી રમકડાં શોધ્યાં કરું છું અને સોનાં અને ચાંદીની પાટા સંઘડું છું. જે કોઈ વસ્તુ તને મળી આવે છે તેનાથી તું રમત રમી આનંદ ભોગવે છે પણ હું તો જે વસ્તુ મને મળી શકેતી નથી તેને માટે મારા વખતનો તેમજ શક્તિનો વ્યય કરું છું. (રવિન્દ્રનાથ ટાગોર દ્વન બીજનો ચંદ્રમા).

આંખથી પૃથ્વી સૂર્યની આંસપાસ ફરે છે એ વિચારથી જેમ બગોળ શાસ્ત્રમાં મહાન ફેરફાર થયો છે, તેમ હાલના સમયમાં બાળક એ કેળવણીનો મુખ્ય વિષય છે, એ વિચારથી શિક્ષણશાસ્ત્રમાં મોટું પરિવર્તન થયું છે. પહેલાંના વખતમાં શિક્ષક અને શીખવવાના વિષય એ કેળવણીમાં મુખ્ય બાબત ગણાતી હતી, પણ હાલમાં બાળક એ શિક્ષણનું ધ્યેય ગણાય છે અને તે વિચારને અનુસરી સર્વ વ્યવસ્થા થાય છે. આવી રીતે કેળવણી શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનની શોધો મુજબ, બાળમન અને તેના વિદાસનાં નિયમને અનુસરી શિક્ષણ પદ્ધતિ યોજવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી આ દૃષ્ટિબિંદુ ધ્યાનમાં રાખી બાળકને શીખવવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી તેની શક્તિનો યોગ્ય વિકાસ થઈ શકે નહિ, એ નિઃસંશય છે. જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષક તેની વિચારસૃષ્ટિ અનુભવી શકે છે, તેટલા પ્રમાણમાં તેનું કામ સફળ થાય છે. આપણે ઘણી વખત સાંભળીએ છીએ કે બાળકને તેના કામમાં કંટાળો આવે છે, તેને શીખવામાં રસ પડતો નથી અને તેની શક્તિ નિરાશમાં કુદિત થઈ જાય છે. આ બધાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે શિક્ષક બાળકનો મનનું દૃષ્ટિબિંદુ જાણતો નથી. જ્યાં સુધી શિક્ષક અને શિષ્યનાં મન એક ભૂમિકા ઉપર હોય નહિ ત્યાં સુધી શિક્ષક બાળમનને અનુકૂળ શી રીતે શિક્ષણ આપી શકે અને તેને તેમાં શી રીતે રસ પડે ? ખરી વાત તો એ છે કે વિદ્યાર્થીના અધિકાર કેટલા છે તે પ્રથમે શિક્ષકે નક્કી કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે તેણે શિક્ષણની સંકલના કરવી જોઈએ. આપણી શાળામાં બાળકની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો જે દુર્વ્યય થાય છે, તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. જ્યાં સુધી બાળકની વિચારસૃષ્ટિની સમજણ શિક્ષકને હોઈ નહિ ત્યાં સુધી એ કેવી રીતે બાળકને તેના કામમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકે ? શિક્ષણનો મહાન દોષ કંટાળો છે. જ્યારે વર્ગમાં

વિદ્યાર્થીને કંટાળા આવે ત્યારે શિક્ષકે સમજવું જોઈએ કે તેની શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કંઈક ખામી છે. જે વિષયમાં રસ પડે નહિ તેમાં ધ્યાન શી રીતે રહી શકે? જે ધ્યાન આપવામાં આવે નહિ, તો તે બાબત યાદ પણ શી રીતે રહે? ધ્યાનને લીધેજ સંસ્કારની છાપ સચોટ અને ઉઠી પડે છે; નહિ તો તે આછી અને અસ્પષ્ટ હોવાથી મગજમાં ગ્રહણ થઈ શકતી નથી.

આ કારણને લીધે શિક્ષકે હમેશાં બાળકની માનસિક ભૂમિકાને અનુલવ કરી, તેને અનુરૂપ શિક્ષણ આપવું જોઈએ એ નિર્વિવાદ છે. તેને માટે શિક્ષકનામાં કલ્પના અને સહાનુભૂતિ આવશ્યક હોવાં જોઈએ. આપણી વિચાર-સૃષ્ટિની બહાર શું થાય છે તે જાણવા માટે આ ગુણ ખાસ દરેક શિક્ષકનામાં હોવાં જોઈએ. જ્યારે ચિત્રકાર કોઈ કુદરતી દ્રશ્ય ચિત્રે છે ત્યારે તેની માનસસ્થિતિ કેટલી બધી તદ્દુષ્પ હોય છે? જ્યાં, સુધી તેની વૃત્તિ તદાકાર થતી નથી ત્યાં સુધી તે યથાર્થ ચિત્ર કાઢી શકતો, નથી; તેવીજ રીતે શિક્ષકે પોતાની અવસ્થાનો અનુલવ થોડો વખત બૂટી જઈ બાળકની વિચારસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. મનમાં કેવા કેવા વેગ, લાગણી, અને વિચાર ઉદભવે છે તેની સંજ્ઞાઓ તેણે કરવી જોઈએ. તેણે પોતાનો બાળઅનુલવ તાજે કાઢવો અને યથાર્થ અવલોકનદ્વારા તેનું દૃષ્ટિબિંદુ પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. પણ વખત બાળકની પ્રેરણા તથા લાગણી કેવા પ્રકારની છે તે નહિ જાણવાથી આપણે તેને ઘણો અન્યાય કરીએ છીએ. શિક્ષકો તેમજ માતાપો જાણતા હશે કે બાળક કોઈ વખત કંઈ તોફાન કરે છે અથવા અણબટનું બોલે છે ત્યારે તેની મનોવૃત્તિ બેરોગ નહિ જાણવાથી આપણે તેને શિક્ષા કરીએ છીએ. ખરી રીતે તો બાળકનો ધરાવો તોફાન કરવાનો કે ગોઠું બોલવાનો હોતો નથી, પણ આપણે આપણી દૃષ્ટિથી તેને તેવો ગણીએ છીએ. તેનામાં જે કુદરતી પ્રેરણા, વેગ અને લાગણી છે તેનો ખરો હેતુ આપણા જાણવામાં નહિ હોવાથી, આપણે તેને દગાવી દઈએ છીએ. અને તેથી તેના મનોના વિકાસને ઘણી હાની પહોંચે છે. બાળકને રમવાનું ધણું મહે છે અને તેને આમતેમ ક્રિયા કરવાનો શોખ હોય છે એ ખુલ્લું છે. પણ જ્યારે તે શાળામાં દાખલ થાય છે ત્યારે તેને એક ઠેકાણે ગોંધાઈ રહેવું પડે છે, અને તેની કુદરતી પ્રેરણાને જોઈતો અવકાશ મળતો નથી. આપણું શિક્ષણ બાળકની સ્વાભાવિક શક્તિને અનુસરતું હોતું નથી, તેથીજ તેને શિક્ષક તથા શાળા ઉપર કંટાળો આવે છે. જે આપણે આ સંજોગી બેરોગ વિચાર કરીએ તો

આપણને સહજ માલમ પડશે કે જેમ બાવાપીવામાં અને રમવામાં બાળકને આનંદ થાય છે તેમ જ્ઞાન મેળવવામાં શા માટે આનંદ થવો જોઈએ નહિ? ખરું કારણ તો એ છે કે આપણી શિક્ષણપદ્ધતિ કુદરતના નિયમને અનુસરતી હોતી નથી, એટલે તે બાળકના વિકાસને અનુકૂળ હોતી નથી.

આ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે જેવી રીતે ચિત્રકાર પોતાના વિષયમાં તટ્પર થાય છે તેમ શિક્ષકે પ્રથમ બાળરૂપ થવું જોઈએ અને કલ્પનાશક્તિ અને સંદાનશક્તિની લાગણીવડે તેણે બાળકની વિચારસૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. બાળક એ બાળક છે એમ તેણે સમજવું જોઈએ. બાળકને તેની વિચાર ભૂમિકા ઉપર જમરજસ્ટીથી ખેંચી લાવવાને બદલે તેણે તેની ભૂમિકા ઉપર આવડું જોઈએ. અને તેને જે બાબતમાં રસ પડતો હોય તે બાબત લક્ષમાં રાખી તેને શીખવવું જોઈએ. તેનાં શરીર અને મનનો વિકાસ કેવા ક્રમે થાય છે એ તેણે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. જે આ બાબત ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે નહિ તો બાળકને અનુકૂળ શિક્ષણ કેઈ દિવસ આપી શકાય નહિ અને તેથી શિક્ષણ પણ રસિક થાય નહિ અને તે યાદ પણ રહી શકે નહિ. નાના બાળકના મનની વિચારસૃષ્ટિ કેવા પ્રકારની હોય છે અને મોટી ઉંમરના માણસનું દૃષ્ટિબિંદુ કેવી જાતનું હોય છે તેનો સુંદર ખ્યાલ આપણા દેશના સુવિખ્યાત કવિ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરે આ લેખના મથાળે ટાંકેલી લીટીમાં આપ્યો છે; બાળકના મનમાં કુદરતના દેખાવ જોવાથી કેવા અહંભુત તરંગ ઉપજે છે તથા તેના નિર્દોષ સ્વભાવને લીધે તેનામાં કેવી અભેદની લાગણી હોય છે તે આપણે જાણવું જોઈએ. બાળક ધૂળમાં-કાંકરામાં-રમે છે તે જોઈને આપણને તે ગંદું હોય એમ જણાય છે, પણ તેને તો ખરી રીતે તેમાં અનહદ આનંદ લાગે છે. તેવીજ રીતે બાળકની પ્રવૃત્તિ; તેની ક્રિયા, લાગણી અને આવેગનો વિચાર આપણે તેની દૃષ્ટિથી કરવો જોઈએ; અને તે ઉપરથી તેને યોગ્ય શિક્ષણ આપવું જોઈએ. ઘણી વખત વિદ્યાર્થીઓને તેમના પાઠમાં સમજણ પડતી નથી તેનું મુખ્ય કારણ આ છે. જે ઉપર બતાવેલી વિચારદૃષ્ટિથી શિક્ષક બાળકની સાથે વર્તે, તો બાળકને તેમજ તેને લાલ થાય એમાં સંશય નથી.

અભ્યાસ કરવાની રીત

(૧)

હાલના જમાનામાં દરેક જોડામાં બધાં પુસ્તકો હાથે છે કે “શું વાંચવું” અને “કેવી રીતે વાંચવું” એ ઘણા માણસોને મોટો મવાલ થઈ પડ્યો છે. આપણો યુગ વિદ્યુતનો છે અને તેથી જિન્ન જિન્ન વિષય ઉપર વાંચવાનું એટલું બધું સાહિત્ય સહેલાઈથી ઉત્પન્ન થાય છે કે કોઈ વખત સદજ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે, શું આપણે સવારથી સાંજ સુધી ચોપડીઓ, માસિક અને છાપાંઓ વાંચીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું છે કે તે સિવાય બીજા કોઈ માર્ગ જ્ઞાન માટે છે. ખરું જોતાં તો આપણે કણ્ઠ કરવું જોઈએ કે અવલોકન-કુદરતનું તથા મનુષ્ય સ્વભાવનું અને તે ઉપરથી ઉદ્ભવતો સ્વાભાવ એ યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાનો મુખ્ય માર્ગ છે. પણ હાલના વખતમાં અવલોકન અને ચિંતનને બદલે આપણે અન્ય મનુષ્યોએ તેમના જે વિચાર ચોપડીઓ દ્વારા પ્રસિદ્ધ કર્યા હોય છે, તે ઉપર આપણે ઘણો આધાર રાખીએ છીએ. આ કારણે લીધે આપણી નૈસર્ગિક શુદ્ધિ કુદૃષ્ટિ થઈ જાય છે. આપણે જાતે કોઈ પણ વિષય ઉપર મનન કરવાને તરદી લેતા નથી; તેનું તારતમ્ય શું છે તે શોધવાને માટે આપણામાં ધીરજ હોતી નથી, તેમજ જે કંઈ વિચાર આપણે અંદર કરીએ છીએ, તે આપણા જીવનમાં ઓતપ્રાત કરી શકતા નથી. જ્યાં આપણા જ્ઞાનની આવી સ્થિતિ હોય, ત્યાં ચારિત્રમાં બળ કે જોમ શી રીતે આવે? જે વિચાર આપણી માનસિકસૃષ્ટિમાં અંગમૂત થતો નથી તેનો અમલ આ ચારમાં શી રીતે થઈ શકે? આવા નિર્જીવ અને નિર્માત્ર વિચારને લીધે જ આપણામાં આત્મવિશ્વાસ અને વિવેકશુદ્ધિની મોટી ખામી નજરે પડે છે. પણ ખરું તો આપણું જ્ઞાન ઉપલબ્ધિયું હોય છે અને તે બીજાના વિચારોના સંગ્રહરૂપ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિને લીધે આપણે નવી શોધ-ખોજ કરી શકતા નથી, તેમજ ઉપયોગી સાહિત્ય ઉપજાવી શકતા નથી.

જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન આંતર સ્ફુરણ છે, પણ તેના અભાવે આપણને બીજાના વિચાર જાણવાની જરૂર પડે છે, પણ પ્રશ્ન એ છે કે અંતઃકર્તાના વિચારો આપણે ઘોઠી મહેનતે આપણા પોતાના કેવી રીતે કરી શકીએ? તેને માટે દરેક મનુષ્યે અભ્યાસ કરવાની શી રીત છે તે જાણવી જોઈએ. હાલના વખતમાં આપણને પુસ્તકો ઉપર એટલો બધો આધાર

રાખવો. પડે છે કે' આપણે વાચનની અવગણના કરી શકીએ એમ નથી, તેથી પુસ્તકના વાચનથી સારામાં સારો લાભ આપણને શી રીતે મળે તેને માટે આપણે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

અભ્યાસ એટલે શું અને તેની પ્રકૃતિ કેવી છે તે સંબંધી આપણામાં ઘણી ગેરસમજ તથા અજ્ઞાન છે. "અભ્યાસ" એટલે ફરી ફરીને અમુક કામ કરવું, એ તેનો વાંચ્યાર્થ છે કારણ કે આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ કે 'મને આ કામનો અભ્યાસ નથી.' 'અભ્યાસથી બધું થઈ શકે'. આવી રીતનું બોલવું સાધારણ છે, પણ તેમાંથી અભ્યાસનું ખરું તત્ત્વ મળી આવતું નથી. કોઈપણ પુસ્તકના અભ્યાસમાં વારંવાર પુનરાવર્તનની જરૂર છે એ નિઃસંશય છે, પણ તે તેનું મુખ્ય અંગ નથી. યાદદાસ્તી એ જ્ઞાનના કમનું છેલ્લું પગથીયું છે. વસ્તુનું અવલોકન, તેનું ચિંતન; અને છેવટે તેની યાદદાસ્તી એ જ્ઞાનનો ક્રમ સ્વાભાવિક છે. આ દૃષ્ટિથી અભ્યાસનો રહસ્ય અર્થ આપણા કામને માટે ઉપયોગી નીવડતો નથી, તેથી અભ્યાસનું ખરું રહસ્ય શું છે તે આપણે જોઈએ.

મનુષ્યજાતિની પ્રકૃતિનું આપણે પૃથક્કરણ કરીએ તો તેમાં આપણને ત્રણ તત્ત્વો હોય લાગે છે, (૧) હેતુ (૨) તેને અનુકૂળ ફેરફાર કરવાની શક્તિ (૩) અને વિવેચકબુદ્ધિ. આ ધારણને લીધે જ્યારે આપણી સર્વ ક્રિયા હેતુપૂર્વક હોય છે તો આપણે અભ્યાસમાં પણ શા માટે તે તત્ત્વનો અંગીકાર કરીએ નહિ ? ઘણુંખરું તો આપણા વાચનમાં સ્પષ્ટહેતુ હોતો નથી. જો તે હોય છે તો તે સ્પષ્ટ અને આગળપડતો હોતો નથી. એવો નિર્વિવાદ છે કે જો આપણો હેતુ હોય છે તે પ્રમાણે આપણે જ્ઞાન ગ્રહણ કરીએ છીએ. આપણી ધ્યાનશક્તિ મર્યાદિત છે એ નક્કી છે, અને તેની મર્યાદામાં એકજ વખત અમુક જાગતો આવી શકે છે, અને બીજી બંધી વસ્તુઓ આપણા મન ઉપર અસર કરી શકતી નથી. જે હેતુ પૂર્વક આપણે કોઈ ક્રિયા કરીએ, તેટલી જાગૃતિ આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; બાકીની હકીકત, જ્ઞાનની મર્યાદા બહાર રહે છે. દા. અમદાવાદ શહેરમાં પાંચ વિદેશી માણસો આવે છે. એકને તેની નગરચર્યા, બીજાને તેના લોકનો પહેરવેશ; ત્રીજાને તેમનો સ્વભાવ, ચોથાને તેમની રમતગમત; પાંચમાને તેમની ધાર્મિકચિંતા જોવાની છે. દરેક વ્યક્તિના અવલોકનનો હેતુ જુદો છે. જો કે તે પાંચે મનુષ્યો સાથે સાથે રહે છે, હરે છે, ફરે છે, અને જુલે છે, તો પણ તેમના મન ઉપર જ્ઞાનની જુદી જુદી છાપ પડે છે; કારણ કે તેમની, ગ્રાહકશક્તિ અમુક હેતુથી નિયમિત થઈ છે. સંસાર

બીકન પદ્ધતિ પ્રમાણે વાચનનું શિક્ષણ

એક શિક્ષકનો અનુભવ.

આ પદ્ધતિ શિક્ષણ શાસ્ત્રના એક જાણીતા સિદ્ધાંત મુજબ યોજવામાં આવી છે. એ સિદ્ધાંત એ છે કે બાળકોને પરિચિત વસ્તુઓ ઉપરથી અપરિચિત વસ્તુઓ ઉપર લઈ જવાં. અર્થ વગરના અક્ષરો કરતાં વાતોમાં આવતા શબ્દોથી બાળકો વધારે પરિચિત હોય છે. તેથી આવી જાતના શબ્દોદ્ધારા બાળકોને વાચનનું શિક્ષણ આપવાની આ પદ્ધતિમાં યોજના કરવામાં આવી છે.

શીખવવાની રીત.

આ પદ્ધતિથી વાચનનું શિક્ષણ હું બાળકોને નીચે પ્રમાણે આપું છું. પ્રથમ હું બાળકોને સહેલી અને રસિક વાર્તા કહું છું. વાર્તા કહેવામાં ૧૦ મિનિટથી વધારે વખત હું લેતી નથી. વાર્તાની વસ્તુ સમજાવનારા ચિત્રા હું પ્રથમથી દોરી રાખું છું. વાર્તા કહેતાં કહેતાં દોરેલાં ચિત્રા બતાવું છું. આથી શીખવા તરફ બાળકોને રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમને આનંદ તથા રસ પડે છે. આખી વાર્તા કહી ગયા પછી અને તેનાં ચિત્રા બતાવી રહ્યા પછી બાળકોને જે વાક્ય શીખવવાનું છે તેજ વાક્ય પ્રશ્નો પૂછી કદાવું છું. પછી તે વાક્ય કાળા પાટીઆ પર લખું છું અને તે વાક્યનો દરેક શબ્દ બાળકોને વારંવાર બતાવી તે શબ્દની સંપૂર્ણ છાપ બાળકોના મન ઉપર પડે ત્યાં સુધી બાળકોને મદદ કરી તે શબ્દ તેમની પાસે વારંવાર વંચાવું છું. આ રીતે આખા વાક્યનું જુદાં જુદાં બાળકો પાસે આદર્શ વખત વાચન કરાવ્યા પછી જુદાં જુદાં શબ્દો ઉપર આંગળી મૂકી તે શબ્દોનું વાચન જુદાં જુદાં બાળકો પાસે પાંચ સાત વખત કરાવું છું. ત્યાર પછી પહેલી લીટીમાં મૂકેલા શબ્દો નીચે તેજ શબ્દ એક પછી એક મૂકી બાળકો પાસે નવા લખાએલા શબ્દો વંચાવું છું. પછી શબ્દો ઉલટ મુલટ પાટીઆ ઉપર લખી બાળકો પાસે વંચાવું છું. બાળકોના મન ઉપર દરેક શબ્દની સચોટ છાપ પડી છે તેની ખાતરી થયા પછી એ વાક્યમાં વપરાએલા શબ્દોનાં પતાં જે જે પ્રથમથી તૈયાર કરી રાખેલાં હોય છે તેના બગેલા બાળકો સમક્ષ મૂકી બાળકોને વારાફરતી એક એક શબ્દનું પતું લઈ જવા કહું છું. બાળકો આવી રીતે બધા શબ્દોનાં પતાં લઈ જાય, ત્યાર પછી ઉલટ

સુલટ શબ્દોનાં પત્તાં બાળકો પાસે પાછાં માણું છું. ત્યાર બાદ પત્તાંઓનો ફરી દર્શાવો કરી બાળકોને એ પત્તાંઓ અનુક્રમે ગોઠવી વાક્ય બનાવવાનું કહું છું. આવી રીતે રોજ હું બાળકોને કમીમાં કમી એક વાક્યનું વાચન ઘણી સારી રીતે શીખવી શકું છું. એક માસમાં એક વાર્તાનું વાચન બાળકો બહુજ સહેલાઈથી શીખી શકે છે, એટલે એક માસમાં બાળકો ૩૦ થી ૪૦ શબ્દો કડકડાટ વાંચી શકે છે, તેમજ એ શબ્દોથી બનેલાં ગમે તે વાક્યો પણ કડકડાટ વાંચી શકે છે. આ પદ્ધતિમાં વારંવાર પુનરાવર્તન કરવાની ઘણી જરૂર પડે છે અને તેને માટે મોટા તથા નાનાં પત્તાંનો ઉપયોગ વારંવાર કરવો પડે છે.

આ પદ્ધતિથી વાચન શીખવવાને માટે વાર્તા પસંદ કરવામાં ખાસ કાળજી રાખવાની જરૂર છે. વાર્તામાં અને ત્યાં સુધી થોડા શબ્દો આવે તેમ કરવું. અને એકનો એક શબ્દ વારંવાર આવે તો ઘણુંજ સાફ દાખલા તરીકે—

એક શિઆળ હતું.

એ શિઆળ બૂખ્યું હતું.

એ બૂખ્યું શિઆળ બોરડી નીચે ગયું.

વાર્તાઓ દ્વારા વાચન એક બે માસ શીખવા પછી જુદા જુદા મૂળાક્ષરોનું જ્ઞાન આપવા માટે તેમજ એ મૂળાક્ષરોનો શુદ્ધ ઉચ્ચાર શીખવવાને માટે આવીજ રીતે મળતા શબ્દોનું વાચન બાળકોને શીખવું છું. જેમકે:—‘લ’ અક્ષરનું જ્ઞાન આપવાને બાળકોને લાલ, વાલ, ચાલ, ગાલ વગેરે મળતા શબ્દોમાંથી ‘લ’ ઉચ્ચાર અને ‘લ’ નું લેખન શીખવું છું. તેવી રીતે દાર, બાર, ચાર, માર વગેરે શબ્દોમાંથી ‘ર’ ઉચ્ચાર તથા ‘ર’ નું લેખન શીખવું છું. આ રીતે શબ્દની સાથે અમુક છુટા અક્ષરોની છાપ પણ બાળકોના મગજ ઉપર પારી શકાય છે.

શરૂઆતમાં લેખન કરતાં વાચન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. અક્ષરના તેમ શબ્દના જુદા જુદા આકારોની છાપ બાળકોનાં મગજમાં સચોટ પ્રકારે ત્યાર પછી બાળકો એ અક્ષરો અને એ શબ્દો બહુ સહેલાઈથી લખી શકે છે. જ્યારે બાળકોને ચિત્રકામ શીખવું છું ત્યારે મૂળાક્ષરોને લગતા જુદા જુદા આકારો દોરતાં શીખવું છું. આ આકારો દોરતી વખતે તેનો સંબંધ કોઈ પદાર્થચિત્ર સાથે છે એવો ખ્યાલ બાળકોને આપવામાં આવતો નથી. હું મ, બ, કે ત એવો અક્ષર ચિત્ર છું. કે લખું છું એ બાળકો જાણતા નથી. પણ આડકતરી રીતે ચિત્રકામ

શીખતી વખતે બાળક મૂળાક્ષર લખતાં શીખે છે; તેમ તેના સ્નાયુઓ પણ ક્રેળવાય છે. આવી રીતે થોડા મહાવરો ચંચાલી ગમે તે અક્ષર સહેલાઈથી લખવાની બાળકને ટેવ પડે છે. કાઈ કાઈ વાર તો આખો શબ્દ પણ શીખવવામાં આવે છે.

આખી વાર્તા બાળકને શીખનાં પછી હું તે વાર્તાની મોટાં અક્ષર લખેલી એક ચોપડી બનાવું છું. વર્ગમાં જોડલાં બાળકાં હોય તેટલી ચોપડીઓ બેનાંની દરેક બાળકને એક એક ચોપડી આપું છું, તે તેની પાસે વંચાવું છું. કેટલીકવાર તો વાર્તાનાં ચિત્રો બાળકને આપી તેમને સહેજે સદાજ મદદ કરી આખી વાર્તા બોલાવ્યા પછી ચોપડીમાંથી તેમની પાસે વંચાવું છું. આવી રીતે વાચન શીખવ્યાથી બાળકા કડકડાટ વાંચે છે અને તેમને આનંદ તથા રસ પડે છે એમ હું મારા પોતાનાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપરથી કહી શકું છું.

કેટલાક શિક્ષકોને એમ લાગશે કે આ બધાં સાધનો તૈયાર કરવામાં બહુ મહેનત પડે તેમ છે. હા, મહેનત પડે છે એ વાત ખરી છે; પણ પહેલા વર્ષમાં મહેનત પડશે, પણ પછી નહિ પડે. એક વખત આવી જાતની વાર્તાઓ તથા ચિત્રોના સટ તૈયાર કર્યા પછી દર વર્ષે તે કામ લાગશે; કારણકે આ સાધનો બાળકોને થોડાજ વખત આપવાનાં છે. પછી શિક્ષકે પોતાની પાસેજ રાખી મૂકવાનાં છે એટલે તે બગડશે નહિ. બનતાં સુધી દરેક વાર્તા શિક્ષકે એક મોટાં ડ્રોઇંગ પેપર ઉપર લખેલી અને પુનરાવર્તન કરાવતી વખતે બાળકા પાસે તે વાર્તા વંચાવવી.

શિક્ષણના મુખ્ય મુદ્દાઓ.

૧. બાળકોને વાર્તા કહેવી.
૨. વાર્તાનાં ચિત્રો બાળકોને બતાવવાં.
૩. બાળકોને પ્રત્નો પૂછી વાર્તાનું એક વાક્ય કઢાવવું.
૪. વાક્ય પાટીઆ ઉપર લખતા જવું અને જે શબ્દ લખો તે શબ્દ બોલતા જવું. કાળા પાટીઆ ઉપરનું લખાણ સાફ, સાફ અને મરોડદાર હોવું જોઈએ.
૫. વાક્ય સળંગ અટક્યા વગર બાળકોને મદદ કરી તેમની પાસે વંચાવવું.
૬. વાક્ય અટકીને વંચવું અને દરેક બાળક પાસે વંચાવવું.
૭. શબ્દ નીચે તેજ શબ્દ લખી બાળકા પાસે વંચાવવો.

૮. શબ્દ નીચે જુદો શબ્દ લખી બાજકો પાસે વંચાવવો.
૯. સીટીની માફક લખવું અને બાજકો પાસે વંચાવવું.
૧૦. શબ્દો માટે તૈયાર કરી રાખેલા પત્રોના ઢગલામાંથી બાજકોને એક એક પત્ર લઈ જવા હુકમ કરવો.
૧૧. બાજકો પાસે શબ્દવાર પત્રો પાછા માંગી લેવાં.
૧૨. પત્રોના ઢગલામાંથી બાજકો પાસેથી જુદા જુદા શબ્દોના પત્રો કઢાવી તેમની પાસે આખું વાક્ય કઢાવી વંચાવવું.
૧૩. આ પ્રમાણે જુદા જુદા બાજકો પાસે પત્રોની મદદથી વાક્ય બનાવડાવવું અને મોટે સાદે વંચાવવું.
૧૪. વાર્તાનાં બાકીનાં વાક્ય ઉપર પ્રમાણે શીખવવાં.

અમદાવાદ,
તા. ૬-૮-૨૬

મેરી એમ્યુઅલ સોલંકી
આ-શિક્ષક જમાલપુર શાળા નં. ૬,
અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી

મૂળાક્ષરશિક્ષણ

શબ્દ પદ્ધતિ

ટીપ:—ખોરસદ મેરી આઉન મેમોરિઅલ ટ્રેનિંગ કોલેજની પ્રેક્ટિસિંગ સ્કૂલમાં આ પદ્ધતિ પ્રયોગમાં મૂકવામાં આવી છે અને તે સરલ જણાઈ છે; તેથી આ હકીકત શાળાપત્ર વાંચનાર માટે લખવામાં આવી છે.

ક. શબ્દપરિચય.

બાળવર્ગના શિક્ષક ધર, રચ, યડ, ફળુમ, દગ, જદર, હગ, વડ, નટ, ખલ, ધમણ, ચમર, બગદ, લમર, ઉતરડ, પણુજ, છપગ, ઝરણુ. અજગર, કળશ ને ઝપડ, એવાં ૨૧ ચિત્રો તૈયાર કરે છે અને તેની નીચે ચિત્રનું નામ મોટે ને સારે અક્ષરે લખે છે. હવે જે છોકરું શાળામાં આવે તેને આ ચિત્રો દેખાડે છે અને તેનાં નામ શીખવે છે. નામ આવડી નાંખે છે એટલે બાળકનું ધ્યાન ચિત્રની નીચે લખેલા નામ તરફ ખેંચવામાં આવે છે. એટલે ચિત્રના નામના આખા શબ્દની છાપ બાજકનો મગજ પર પડે છે. એકાદ બે ચિત્રના નામ તરફ શિક્ષક બાળકનું ધ્યાન ખેંચે છે એટલે બાળક પોતાની મેળે દરેક ચિત્રનું નામ વાંચવા મંડે છે. એકાદ બે દિવસ એમ વાંચે છે એટલે પછી ચિત્ર તરફ ધ્યાન ખેંચ્યા સિવાય બાળક ચિત્રોનાં નામના શબ્દો વાંચી શકે છે.

આટલું થાય છે એટલે શિક્ષક બાળકના હાથમાં એક પેટી આપે છે. આ પેટીમાં જે ચિત્રાના શબ્દો તેઓ ચિત્રો નીચે વાંચી ગયાં તે શબ્દોનાં ચિત્રો વગરનાં ૨૧ પત્તાં હોય છે. બાળકને એ પેટી ઉઘાડવાનું અને તેમાંના શબ્દો વાંચવાનું કહે છે. બાળક ઝપાટાબંધ તે શબ્દો વાંચી જાય છે, પણ કદાચ ભૂલ કરે છે તો શિક્ષક ચિત્ર નીચેના શબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચી સુધરાવે છે. એક બે દિવસમાં બાળક આ પેટીમાંના શબ્દો ભૂલ વગર વાંચી શકે છે.

હવે શિક્ષક કાળા પાટી પર તે ૨૧ પેટીના જુદા જુદા શબ્દો વારાફરતી લખે છે ને બાળકને વાંચવા કહે છે. બાળક ભૂલ વગર વાંચી શકે છે તો માને છે કે શબ્દપરિચય સારો થઈ ગયો છે. ત્યાર પછી અક્ષર પરિચય આપવા તૈયાર થાય છે.

૪. અક્ષરપરિચય

ઉપરની ક્રિયામાં બાળકને શબ્દપરિચય બરાબર થઈ જાય છે, પણ ક્યારેક રહી હોય છે તો તે આ ક્રિયામાં દૂર થઈ જાય છે.

પોતે તૈયાર કરેલું પાટી પરનું ચિત્ર શિક્ષક વર્ગ સમક્ષ મૂકે છે (દાખલા તરીકે ધરનું). બાળકોનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચે છે. શેનું ચિત્ર છે તે પૂછે છે અને કદાચ છે કે ધરનું. પછી 'ધર'નો ઉચ્ચાર બરાબર કરાવે છે અને નીચે લખેલા ધર શબ્દ તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. પછી બે ત્રણ વાર બાળકોને બોલાવે છે કે ધર, ધર, ધર. બાળકો શબ્દનો ઉચ્ચાર બરાબર કરે છે એવી ખાતરી થાય છે એટલે એકેક અક્ષર પર પોષ્ટર મૂકી બોલાવે છે કે ધ...ર. આ રીતે બેચાર વાર બોલાવે છે એટલે બાળકો સમજી જાય છે કે પહેલાં તે 'ધ' ને બીજાં તે 'ર'. પછી જુદા જુદા અક્ષરો પર વારાફરતી પોષ્ટર મૂકી બાળકોને વાંચવા કહે છે.

હવે શિક્ષક કાળા પાટીના પર કોઈવાર 'ધ' ને કોઈવાર 'ર' લખે છે ને બાળકોને વાંચવા કહે છે. બાળકો ભૂલ ન કરે એટલે આગળ વધે છે.

પછી શિક્ષક 'ધ' ને 'ર' નાં પત્તાં સાથે બીજા અક્ષરોનાં ચોડાં પત્તાં મેળવી દરેક બાળકને આપે છે અને કહે છે કે તમારાં પત્તાંમાંથી 'ધ' શોધીને તમારી આગળ મૂકો. 'ર' શોધીને મૂકો. આમ બેત્રણ વાર 'ધ' ને 'ર'નાં પત્તાં કદાચ છે એટલે બાળકોનાં મગજ પર બને અક્ષરોના ઘાટની છાપ સ્પષ્ટ પડી જાય છે.

હવે શિક્ષક બાળકોને પોતાની ચોપડી લેવા કહે છે. તેમાંથી ધરનું

ચિત્ર કઢાવે છે. તેમાંથી ઘર શબ્દ બતાવવા કહે છે. તેમજ ધ ને ર પર, ઉલટામુલટા બોલી, આંગળી મૂકાવે છે. પછી ચોપડીમાંથી મૂળાક્ષરવાળું પૃથ્થ કઢાવે છે અને તેમાંથી ધ ને ર શોધાવે છે.

દિવાલ પર મોટે અક્ષરે લખેલાં કોઈ નામ હોય તેમાંથી પણ ધ ને ર બતાવવાનું કહેવામાં આવે છે.

હવે પછી શિક્ષક બાળકોને મૂળાક્ષરની રમત રમાડે છે. તે એવી રીતે કે બાળકોની મંજૂરી જેટલાં 'ધ' ને 'ર' નાં પત્તાં લઈ તેમાં બીજા અક્ષરોનાં પત્તાં મેળવે છે. પછી તે બધાં પત્તાં વર્ગની આગળ જમીન પર પાથરે છે અને બાળકોને ઉભાં કરી કહે છે કે હું કહું તે પત્તું તમારે આમાંથી શોધી લઈ પોતાની જગાએ દોડી જવાનું છે. પછી શિક્ષક બોલે છે કે 'ધ' એટલે બાળકો તરત દોડે છે અને 'ધ'નું પત્તું લઈ વહેલાં વહેલાં પોતાની જગાએ દોડી જાય છે. તે નંબાવી દઈ 'ર' શોધવાનું કહે છે. આમ બે ત્રણ વાર કરાવે છે. બાળકોને આ રમતમાં બહુ મજા પડે છે.

ઉપર પ્રમાણે અક્ષરપરિચય થાય છે. એક ચિત્રના અક્ષરોનો પરિચય બરાબર થઈ ગયા પછી બીજું ચિત્ર બતાવે છે અને તે ઉપરથી ઉપર પ્રમાણે અક્ષરપરિચય કરાવે છે. બે ત્રણ અક્ષરોમાં આ રીતે બાળકોને બધા મૂળાક્ષરોનો પરિચય થઈ જાય છે.

મ. શબ્દ બનાવવા

થોડા અક્ષરોનો પરિચય થઈ ગયા પછી શિક્ષક બાળકોને અક્ષરોનાં પત્તાં આપે છે, અને શબ્દ બનાવવાની રમત રમાડે છે તેમ કરતાં તે નીચેના ત્રણ રીતો વાપરે છે.

૧. જુદા જુદા અક્ષરોનાં પત્તાં એક પછી એક લેવાની બાળકો પાસે શબ્દ ગોઠવાવે છે, ગોઠવેલો શબ્દ વંચાવે છે, જરૂર હોય તો સમજાવે છે ને કાળા પાટીઆ પર લખે છે.

૨. શિક્ષક એક વસ્તુ કે ચિત્ર બતાવે છે, તેનું નામ પૂછે છે, ઉચ્ચાર કરાવે છે, અને તે નામ પ્રમાણે પત્તાં ગોઠવવા કહે છે. બાળકો ગોઠવે છે પણ જો કોઈ ભૂલ કરે છે તો કાળા પાટીઆ પર વસ્તુનું નામ લખી તે તરફ ધ્યાન ખેંચી સુધારાવે છે.

૩. શિક્ષક બાળકોને કહે છે કે તમારી મરજી પ્રમાણે પત્તાં ગોઠવીને કોઈ એક શબ્દ બનાવો, એટલે બાળકો પોતાની મેજે પોતાને ગમતા શબ્દો બનાવે છે. શિક્ષક દરેકને પોતાનો શબ્દ વાંચવા કહે છે. આ

ક્રિયામાં જુદાં જુદાં બાળકોના શબ્દો જુદા જુદા થાય છે; પરંતુ બાળકો જાતે શબ્દ બનાવે છે એટલે તેઓ બહુ ખુશ દેખાય છે અને તે સાથે તેમનામાં સ્વાસ્થ્યનાં ખી રોપાય છે.

આ રમતો વખતે બાળકો જાણે છે કે અમે રમીએ છીએ, પણ શિક્ષકનો હેતુ શબ્દરચના શીખવવાનો છે તે પાંચ પડે છે.

ગ. અક્ષરપાટીની રમત

બાળવર્ગના શિક્ષક કાર્ડબોર્ડ પર ખાનાં પાટીનીચે પ્રમાણે કટલી-એક અક્ષરપાટી તૈયાર કરે છે, અને દરેક પાટી સાથે અક્ષરોનાં નાનાં પત્તાંની એક દાખડી પણ રાખે છે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ચ
જ	ઝ	ટ	ઠ	ડ	ઢ
ણ	ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ	ય
ર	લ	વ	શ	ષ	સ
હ	ળ	અ	ઇ	ઉ	ઋ

આવી એકેક પાટી અને એકેક દાખડી દરેક બાળકને આપે છે અને કહે છે કે દાખડીના અક્ષરોનાં પત્તાં પાટી પરનાં અક્ષરો પર ગોઠવી લાવો. બાળકો અપાટાબંધ ગોઠવવા માંડે છે અને શિક્ષકને બતાવવાને દોટી આવે છે. બૂલ વગર ને, જલદી મૂકી, લાવનારને સાજાશી મળે છે એટલે અક્ષર-પરિચય ઉપરનાં ચપલતાનો ગુણ ખીસે છે.

ઙ. મૂળાક્ષર લેખન

હવે શિક્ષક લેખન કરાવવા તૈયાર થાય છે તે કાર્ડપિણ એક અક્ષર લખતાં શીખવવાનું પસંદ કરે છે અને તે અક્ષર રેતીમાં બનાવેલા હોય તેવું પણ દરેક બાળકને આપે છે ને તેનું નામ પૂછે છે. બાળકને તે અગાઉ પરિચય થઈ ગયો છે એટલે તરત નામ કહે છે. પછી તે પત્તાની બાળકોની

સામે મૂકાવે છે. એને કાળે કાળે દાખવા કહે છે, અને જમણા દાખની આંગળી તે પર ફેરવાવે છે. પોતે નમુનો આપે છે તેમ બાળકો આંગળી ફેરવે છે. બાળકો ભૂલ વગર બરાબર આંગળી ફેરવી શકે ત્યાંમુઘી આ ક્રિયા કરાવે છે એટલે આંગળાની ત્વચા ને સ્નાયુ કેવળાય છે.

હવે શિક્ષક દરેક બાળકને પાટલી પર થોડી થોડી રેતી આપે છે. બાળકો તેને પાટલી પર પાથરે છે. પછી શિક્ષક તેમની પાસે રેતીમાં આંગળાથી અક્ષરો દર્શાવે છે. બાળકોની આંગળી ઉપરની ક્રિયામાં ટેવાઈ ગઈ હોય છે એટલે તરત તેઓ રેતીમાં અક્ષરો કાઢે છે. શિક્ષક જે ચાર વાર એમ દર્શાવે છે એટલે બાળકોની આંગળી સારી પેઠે કેળવાય છે.

હવે શિક્ષક દરેક બાળકને સ્લેટ પેન લેવા કહે છે. પેન બરાબર પકડાવે છે અને દરેકને સ્લેટમાં અક્ષર કાઢવા કહે છે. બાળકો તરતેજ કાઢી લાવે છે, તેમ છતાં જો પ્રમાણમાં કંઈ ફેર કરતાં ગાલમ પડે છે તો શિક્ષક કાળા પાટીઆપર સારા માપનો નમુનો આપે છે, એટલે બાળકો મુંઝર અક્ષરો કાઢે છે. એમ એક અક્ષર આવડે છે કે બીજો શરૂ કરે છે. એકાદ અઢવાડિયામાં તો બાળકો બધા અક્ષરો લખતાં શીખી જાય છે.

લખતાં શીખવવામાં શિક્ષક ગમે તે ક્રમ પસંદ કરી શકે છે, પણ છેવટ શાસ્ત્રીય ક્રમે લખાવે છે. સ્નાયુગતિને અનુસરી અમે નીચેનો ક્રમ પસંદ કર્યો છે.

ક. કાળી તરફથી શરૂ થતી સ્નાયુગતિવાળા અક્ષરો.

ન, મ, પ, ધ, બ, ગ, જ, ઝ, ઊ, ર, સ, શ, ચ, અ, ટ, ઢ, ઘ, ય.

ખ. જમણી તરફથી શરૂ થતી સ્નાયુગતિવાળા અક્ષરો.

લ, વ,ળ, બ, દ, ઈ, છ, ઘ, ધ, ડ, ઠ, ઢ, જી, ક, ફ.

ગ. નીચેથી શરૂ થતી સ્નાયુગતિવાળા અક્ષરો.

ત, ભ,

મેરી પ્રાઉન, મેમોરિઅલ
ટ્રેનિંગ કોલેજ,
બોરસદ

રતનશી પુરુષોત્તમ અનંડા

સુરત જિલ્લામાં કામ કરતી કેટલીક પ્રાથમિક શિક્ષણની
સંસ્થાઓ અને તેમાં થતું અગત્યનું કામ

ઉનાળાની રજાઓમાં સુરત જિલ્લાના પારડી તાલુકામાં પારડી, ઉદનાડા
ને વાઘડીપાતી શાળાઓ ભેડી મને ઘણો આનંદ થયો. કાંઈ ને કાંઈ
નવું કરવું ને વિદ્યાર્થીઓમાં નવું શીખવા માટે વધુ ઉત્સાહ પ્રેરણ એ
પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ સમજી એજ વિચારમાં શિક્ષકો અહીં કામ કર્યો
જાય છે. તાલુકામાં નિશાળના નિયમિત અભ્યાસ ઉપરાંત ચિત્તાકર્ષક
સંસ્થાઓ જે માલમ પડી તે આ છે-ફરતી લાયબ્રેરી, રાત્રિશાળા,
એતીવાડીવર્ગ, રક્ષાદિગ અને કોઓપરેટિવ (સહકારી) મંડળ.

૧. ફરતી લાયબ્રેરી

મે. એલ્યુ. ઈ. મિ. વર્ગીયની મુચના ને સલાહથી સર પુરોગતમ-
દામ હકોગદામ નાંખે રૂ. ૧૦૦૦ ની રકમ આપી અને પારડી તાલુકા
ફરતી પુસ્તકશાળા માટે અખરારી તરીકે ધર્મક કરવામાં આવ્યો; પારડી
તાલુકાના આ. ડેપુટી મિ. કસનજીએ તાલુકાના દરેક નિશાળવાળા
ગામમાં બહુતાં બધાં છોકરાં પુસ્તકોનો લાલ લે એવી રીતે સને
૧૯૨૫ ના નવેમ્બરમાં એ યોજનાને અમલમાં મૂકી લાયબ્રેરીના ત્રણ
લાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ૧. ફર્સ્ટ ગ્રેડ નિશાળો માટે, ૨. સેકન્ડ ગ્રેડ
નિશાળો માટે, અને ૩. કન્યાશાળાઓ માટે. ફર્સ્ટ ગ્રેડની નિશાળોનાં
૩ ગ્રુપ ને દરેક ગ્રુપમાં ચાર ચાર નિશાળો, સેકન્ડ ગ્રેડની નિશાળોનાં
૭ ગ્રુપ ને દરેક ગ્રુપમાં ૭ ૭ નિશાળો, ને કન્યાશાળાઓનાં ૨ ગ્રુપ ને
દરેક ગ્રુપમાં ચાર-ચાર નિશાળોનો સમાવેશ કર્યો છે. દરેક ગ્રુપમાં જેટલી
નિશાળોનો સમાવેશ કર્યો હોય તેટલી પેટી ફરતી રહે છે. દાખલા તરીકે
ફર્સ્ટગ્રેડની નિશાળોમાં દરેક ગ્રુપમાં ચાર ચાર પેટી ફરતી રહે છે. દરેક
પેટીમાં જુદી જુદી જાતના પુસ્તકો મૂકવામાં આવ્યાં છે. ધાર્મિક, ઐતિ-
હાસિક, નૈનિક ને ગમન માથે જ્ઞાન ને બોધ આપનારાં, સાદી ને સરળ
ભાષામાં લખાએલા, બાળકોના હાથમાં વિના મંકાવે મૂકાય એવાં પુસ્તકોની
પર્ચેસ કરવામાં આવી છે. દરેક પેટી ફર્સ્ટગ્રેડ નિશાળોમાં એક એક
માસ, સેકન્ડગ્રેડ નિશાળોમાં બે બે માસ અને કન્યાશાળાઓમાં દોઢ દોઢ
માસ રહે છે. તે દરમિયાન ધણાંખરાં પુસ્તકો વંચાઈ રહે છે. મુદત પૂરી

સુરત જિલ્લામાં કેટલીક પ્રાથમિક શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં થતું કામ. ૩૩૭

થયે દરેક પેટ્રી બીજી નિશાળમાં મોકલી આપવામાં આવે છે. પેટ્રી મોકલી આપવાનું કામ હેડમાસ્ટર કે હેડમિસ્ટ્રેસને શીર રહે છે. ફર્સ્ટગ્રેડ નિશાળોમાં દર માસે પેટ્રી કેવી રીતે ફેરવાય છે તે આદ્રમાં ખતાવ્યું છે; તે ઉપરથી પેટ્રીઓનો લાભ દરેક નિશાળને શી રીતે મળે છે તેના ખ્યાલ આવશે.

વખતપત્રકમાં રાખેલા વધુ વાચનના વખતમાં આ પુસ્તકોનો ઉપયોગ થાય છે. બાળકો ધણા ઉત્સાહ ને આનંદથી તે પુસ્તકો વાંચે છે. ગામડાંની નિશાળોના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને તેમનાં ચાલતાં પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાય અન્ય પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં અસ્તિત્વમાં હશે કે કેમ તેનું પણ ભાન નથી હોતું. તેનાં વિદ્યાર્થીઓમાં આવા જુદા જુદા પ્રકારનાં પુસ્તકો આપી વધુ વાચન માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો એ ખરેખર આનંદજનક છે. કેટલાક પ્રશ્નો મેં બાળકોને પૂછ્યા અને તેમનાં ઉત્તરથી મને ઘણો સંતોષ થયો. મને ખાતરી થાય છે કે આ અખનરે-ફોર્ટેડ પોર્પો છે અને લાયબ્રેરીનો સારામાં સારો ઉપયોગ સરળતાથી થાય છે. આવતે વર્ષે હું ધારું છું કે બીજા તાલુકાને તેવો લાભ મળશે. આવી યોજનાને બીજા જિલ્લાઓમાં ધરાય તો પ્રાથમિક કેળવણી કેટલી બધી આગળ વધવા પ્રાપ્ત !

૨. રાત્રિશાળા - ...

પારડી તાલુકામાં બધી મળી ૧૬ રાત્રિશાળાઓ છે અને લગભગ ૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓ લાલ લે છે. પારડી રોશનથી દશ માર્ગલ ઉપર આવેલી વાઘજીપાની રાત્રિશાળાની મુલાકાત મેં રાત્રે ૯ વાગે લીધી. વસ્તી બધી કાળાપરજની. એટલે દિવસે એતરમાં કે હરનિર્વાહાર્યે કોઈ પણ જાતની મજુરીએ જાય, અને રાત્રે ૧૦-૧૦૧૧ સુધી ભણે. આ શાળામાં બહુવા આપનારની ઉંમર ૧૫ થી માંડી ૪૫ સુધી જાય છે. કેટલાક વાચનમાળાની ચોપડી વાંચતા હતા, કેટલાક દિસાજ ગણતા હતા, ને કેટલાક શબ્દો લખતા હતા. મેં તેમનો અજ્ઞાસ તપાસ્યો તો ગણિત, વાચન ને લેખનનું કામ સાફ માત્રમ પડ્યું. વધારે આશ્ચર્યકારક મને તો એ લાગ્યું કે તમામ વિદ્યાર્થીઓની મુખમુદ્રા આનંદ ને ઉત્સાહથી છવાયેલી હતી. નિશાળ માટે એક જણે પોતાનું મકાન આપ્યું; વળી તેણે ફાનસ આપ્યાં. કામ બે વખતી ચાલે છે. મુખ્યત્વે કરીને આવી જાતના હોકોનો વિદ્યા પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો તેમજ તેમને સાધારણ કંઈક કેળવણીની જરૂર છે એવું તેમના મનમાં હસાવવું એ કામ ઘણું કડણ છે; પણ કાર્યવાહકો પોતાનું આ રૂઠું કર્તવ્ય છે એમ સમજી આ દિશામાં સતત પ્રયત્ન કર્યા જાય છે. આવી સંસ્થાઓ ને વધારે સહાનુભૂતિ મળતાં આગળ ઉપર હાલ કરે છે તેના કરતાં એ

વધારે સાફ કામ કરશે એવાં ચિહ્નો સંસ્થાના ચાલકોની ભાવના જોતાં જણાઈ આવ્યા વિના રહેતા નથી.

આવી રાત્રિશાળાઓ દેર દેર દેશમાં સ્થપાય અને કંઈ નહિ તો ફક્ત સાધારણ મુખ્યગણિત, વાચન, ને લેખન શીખવાય તોપણ દેશને જરૂર ફાવે છે. કેળવાયલા માણસોના સહવાસમાં નહિ આવી શકવાથી તેમજ આજીવિકા માટે આજો દિવસ મહેનત મળુરી કરવાની હોવાથી આ પ્રજા મોટે ભાગે પાછળ પડતીજ રહે છે અને અગાધને લીધે વેપારી ને સાદુકારોના પંજામાં આવી કચડાઈ જાય છે, તે સાધારણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી યત્ન અશક્ય છે. હું ધારું છું કે આ કામ ઉપરુદ્ધિઓ જે ધારે તો ઘણી સહેલાઈથી કરી શકે તેમ છે.

૩. નિશાળોમાં હસ્તકળા

નકામી એટલે ધરના કે લોકોના ઉપયોગમાં નહિ આવતી ચીજો બેગી કરી તેમથી નાનું ઝુંપડું, હાપરાં, ટોપલીઓ, ખાલા, સ્નેટનું ફ્રેમ, લખોટાપત્ર વગેરે વગેરે ચીજો વિદ્યાર્થીઓ બનાવે છે. તે સિવાય ઘાસ ને સરકટમાંથી બનાવેલી બળદમાઠી, હળ, બંજરીઓના કક્કા કાર્ડબોર્ડ પર સરસથી ચોંટાડી નદી, દરીઓ, કિનારા પર ઝૂકી રહેલાં ઝાડ, નાળાએરી વગેરેનો દેખાવ, કેનવાસમાં દોરાથી ચુંચી ગુજરાત, હિંદુસ્તાન વગેરેના નકશા-આ બધું હસ્તકામ જોનારનું મન રંજન કરે છે.

અનેક કન્યાશાળામાં સીવવાનો સચો છે અને કાળીપરગની છોકરીઓને શીવતાં જોઈ દરકોઈને આનંદ થાય. કન્યાશાળાઓમાં તેમજ છોકરાઓની શાળાઓમાં પણ એક સદકારી ગંડળ (ક્રાઓપરેટિવ સોસાયટી) છે, જે પુસ્તકો, નોટ, કાગળ, પેન્સિલ વગેરે બાળકોને પૂરાં પાડે છે.

સુરત જિલ્લામાં કેટલીક પ્રાથમિક શિક્ષણની સરચાઓમાં થતું કામ ગ્રહ

પેટીઓની ફેરફારી દર્શાવતો આકૃ

મહિના.	પારડી તા. રજીલ	વાઘણીયા	હિમરસાડી મુખ્ય	પલસાણા મુખ્ય	રેડલાવ	પરીઆ	કુડવાડા	ગોળાચ	ધાપરાલી	દેગામ	વાપી મુખ્ય	વટાર મુખ્ય
નવેમ્બર	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨
ડિસેમ્બર	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧
જાન્યુઆરિ	૩.૧	૨.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩
ફેબ્રુઆરિ	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪
માર્ચ	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪
એપ્રિલ	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩
મે	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨
જૂન	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧
જુલાઈ	૨.૧	૧.૨	૧.૩	૨.૪	૧.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩	૧.૪
ઓગસ્ટ	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨	૧.૩
સપ્ટેમ્બર	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧	૧.૨
ઓક્ટોબર	૧.૨	૧.૩	૧.૪	૨.૧	૨.૨	૨.૩	૨.૪	૩.૪	૩.૩	૩.૧	૩.૨	૧.૧

ટીપ્પણી:—પૂર્ણાક આંકડો ગ્રૂપનો નંબર સમજવો અને દર્શાવેલ અપૂર્ણાકનો આંકડો પેટીનો નંબર સમજવો.

મણિલાલ બાપુજી ગાંધી,
આ. માસ્તર, પ્રે. રા. ટ્રે. કો.,
અમદાવાદ.

શાળાઓમાં શારીરિક કેળવણીની વ્યાવહારિક પદ્ધતિ

થોડાક સમયથી શારીરિક કેળવણીના સંબંધમાં આપણા દેશમાં ફીક જાગૃતિ આવી છે. લોકો તેની અગત્ય પીછાનતા થયા છે તેમજ સરકારે પણ તે-બાળક હવે ધણીજ જરૂરી ધારી ગંભીર-પંજો હાથ લીધી છે. ગયા વર્ષના શાળાપત્રના જુલાઈ-ઓગસ્ટના અંકમાં એ સંબંધે લેખો લખવામાં આવ્યા હતા. બે વર્ષ થયાં સરકારે આ કામ માટે એક ખાસ અનુભવી મિ. વેન્ડર નામના અમેરીકન ગૃહસ્થને શારીરિક કેળવણીના હાઈકોર્ડેટર તરીકે, આપણા ઇલાકાની શાળાઓમાં શારીરિક કેળવણી નિયમસર દોખલ કરવા માટે રોકેલા છે. તે સંબંધીનો ઇસારો આગળનાં લેખોમાં કરવામાં આવ્યો છે. મિ. વેન્ડર યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના માસાચુસેટ્સની વિદ્યાપીઠના શારીરિક કેળવણીના ટ્રેનિંગ એટ છે અને ત્યાં આગળ તેમણે-લાંબો વખત આ પ્રકારનું શિક્ષણ અને પ્રચારનું કામ કરેલું છે. તેમણે મુખ્યમાં શાળાના શિક્ષકો તેમજ બીજાઓ માટે ઘણા વર્ગો ચલાવ્યા છે, અને હાલમાં તે ઇલાકામાં દરેક દર પ્રચાર કરવા માટે નીકળ્યા છે. આપણા શુન્કરાંતને તેમનો લાલ પહેલવહેલો મળ્યો છે. ઓક્ટોબરની શરૂઆતથી તેમણે સુરત, અમદાવાદ, ભરૂચ તથા નડિયાદ એમ દરેક સ્થળે થોડાક દિવસ રહી-અંગ્રેજી શાળાઓના શિક્ષકોને રોજ સવાર સાંજ બેગા કરી શારીરિક કેળવણીના સિદ્ધાંતો ઉપર ધણુંજ મનન કરવા યોગ્ય વ્યાખ્યાનો આપ્યાં છે; એટલુંજ નહિ પણ તે સિદ્ધાંત મુજબ દિલ્લ-રમત વગેરે હારા કેળવણી કેમ આપી શકાય તેની વ્યાવહારિક તાલીમ પણ લગભગ ૨૫૦ ઉપરાંત શિક્ષકોને આપી છે. મિ. વેન્ડરનાં ભાષણોના મુખ્ય મુદ્દા પ્રાયમિક શિક્ષકોને પણ ધણુંજ ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારીને તેનો સાર અત્રે આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

અત્યાર મુખીનો એક ખોટા ખ્યાલ પહેલ વહેલો દૂર કરવાની જરૂર તેમણે જોઈ હતી. શારીરિક કેળવણી એટલે શરીર કસાય, સ્નાયુઓ મોટા અને મજબુત થાય, શરીર સુંદર દેખાય અને મનુષ્ય ધણો બળવાન થાય એમ સાધારણ માન્યતા છે; પણ તેમના મત મુજબ આપણો આદર્શ તો, માણસમાં સ્ફૂર્તિ રહે, તેને કામ કરવાની ઇચ્છા થાય, શરીરમાં દેહસાં, હોજરી વગેરે પોતાનું કામ નિયમસર સારી રીતે કરે, લોહીનું વ્રમણ અને શુદ્ધ બરોબર થાય અને એ રીતે માણસ સંપૂર્ણ તંદુરસ્તી બોગવે એ હોવા જોઈએ. બળવાન માણસ દરેકમાં તંદુરસ્ત હોય છે એ ખ્યાલ ખોટો છે.

દુનિયાનો સૌથી જીવન મનાતો માણસ-સે-ડો-પટ વર્ષ ૧૧ ઉંમરે મગ-જમાં લોહીની નસ તૂટવાથી મુજરી ગયો. તે ખરી રીતે તંદુરસ્ત ગણાય નહિ. દુનિયાનો મોટો વજન ઉપડનાર હિસ્તાદ ૩૮ વર્ષની ઉંમરે શુદ્ધતા દરદથી મૃત્યુ પામ્યો અને મદ્યો પશુ-પેટના કે ખીજ દરદો માટે દવા લેતા હોય એવા દાખલા આપણે જાણીએ છીએ. મદ્ય અને કુસ્તીખાનનું આયુષ્ય સાધારણ માણસના કરતાં પશુ ઓછું છે એમ તેમના મરણના આંકડા ઉપરથી જણાઈ આવે છે. હવે આ ઉપરથી સમગ્ર શકાશે કે જળ અને તંદુરસ્તી હમેશાં સાથે હોયજ એમ નથી. એક ઘણીજ સુંદર મોટરકાર હોય, અને તે ઘણીજ મજબુત હોય, પણ થોડુંક ચાલતાં જો તેનું સાંચા-કામ બગડી જાય તો, તે મોટર આપણા ઉપયોગ માટે નકામી થાય છે; એટલે આપણો આદર્શ મદ્યો ઉત્પન્ન કરવાનો નહિ પણ તંદુરસ્તી માણસો ઉત્પન્ન કરવાનો હોવો જોઈએ. વળી હિંદુસ્તાનના દરેક દરેક બાળકને આપણે જળવાન બનાવી શકીએ નહિ. પણ તેમને બધાંને જો આપણે ધારીએ અને પ્રયત્ન કરીએ તો તંદુરસ્ત તો જરૂર બનાવી શકીએ. આપણા દેશમાં હાલ તંદુરસ્તી સુધારવાની ઘણી જરૂર છે.

તંદુરસ્તીને માટે મુખ્ય જરૂર શ્વાસોચ્છાસની ખરોખર ક્રિયાની, લોહીની શુદ્ધિ, અને તેનું બ્રમણ ખરોખર થાય તેની અને પાચનની યોગ્ય ક્રિયાની છે. તેટલા માટે કસરતની જરૂર હાય પગના સ્નાયુઓ કરતાં છાતી, પેટ અને આંતરડાંના સ્નાયુઓને ઘણીજ વધારે છે અને પેટના સ્નાયુઓને આપણે ઘણીજ ઓછી કસરત આપીએ છીએ. શરીરના ખીજ સ્નાયુઓને તો આપણી સાધારણ હીલચાલથી અને કામકાજથી જરૂરી કસરત મળી રહે છે, પણ પેટના સ્નાયુઓને તે મળતી નથી. તેમજ દીર્ઘ શ્વાસ-દેશ્વાસને સંપૂર્ણ રીતે વિસ્તારીને-લેવાની પણ તેટલીજ જરૂર છે.

તંદુરસ્તી માટે સૌથી પહેલાં તો ઉભા રહેવાની યોગ્ય ઢબની ખાસ અગત્ય છે. કેળવણીકારો કહે છે કે ખરોખર ઉભા રહેવાની બેસવાની અને ચાલવાની ટેવ પડે તો શારીરિક કેળવણીનું અરધું કામ તો થઈ ગયું કહેવાય. ડાક દટાર ઉચી, કાન ખરોખર ખલા ઉપર, નજર સામે, ખલા પાછળ-હાથ સીધા લટકતા, છાતી એની મેળે ખલા પાછળ જવાથી ઉચી તરી આવતી, પેટ અંદર પડતું, પગ સીધા દટાર અને પગની પાનીઓ બંને અડોઅડ ભેંગી હોય (૪૫° અંશને ખૂણે નહિ) એ મુજબ વિદ્યાર્થીઓએ ઉભા રહેવું જોઈએ. ટુંકામાં ઉંચા ઉભા રહો. જાણે હવે ને હવે આકાશ

તરફ વધતું છે એમ શરીર ઉપર ઉપડતુંજ રહેવું જોઈએ, એ પગની પાનીઓ બેગી રાખવાનું કુદરતી છે અને મિ. વેગર તેના ઉપર ધજોજી ભાર મૂકે છે. તેનાં શાસ્ત્રીય દારણોમાં ઉતરવાનું આ સ્થાનો યોગ્ય નથી. પણ પાનીઓ બેગી રાખવાથી શરીરનું સમતોલપણ જળવાઈ તંદુરસ્તીને કાપડો કરે છે એ ચોક્કસ છે. આ પ્રમાણે ઉભા રહેવાથી વારંવાર તેનો મહાવરો દરવાથી તેવી ટેવ પડી જતી જોઈએ. એવી ટેવ પડ્યાથી છાતીનો ભાગ ખખખે લીધે ઉચ્ચક્રાંતો રહેવાથી, ફેફસાં હલ્લ, પાંસળાઓ વગેરેનો ભાર પેટ ઉપર મુકાય પડે. નથી, હોઝરી પર દબાણ થતું નથી અને તેથી પાચન ક્રિયાને ખસેડાય પડે એવું નથી. જરાજરા ઉભા રહેવાની આપણને ટેવ નહિ હોવાથીજ આપણામાના ધણાને પેટનાં દરોડા જેવા કે અપચો, બંધકોશ વગેરે થાય છે એમ તેમનું માનવું છે. આવા દરોડા સદ-જમાં સુધારી શકાય એમ છે. ચાલવામાં પણ આપણે માથું આગળ નાખીને ચાલીએ છીએ તે જોઈએ. સીધા દટાર સામી નજરે આપણે ચાલતું જોઈએ. પગ વારાફરતી ચાલ્યા કરે અને શરીર તો હવામાં જાય એક મરખા વેગથી આગળ જરા પણ વચ્ચા વચર આપણને આપણ જમીન ને સમાનતર ચાલતું હોય એમ આપણને લાગે તોજ તે ચાલવાની રીત કદી શકાય. ઉભા રહેવાની ખરી સ્થિતિનું ચિત્ર શાળાપત્રમાં આગળ આપવામાં આવ્યું છે. દરેક શાળામાં યોગ્ય દબથી ઉભા રહેવાનાં ચિત્રો દોવાં જોઈએ અને ધણીકાં વિદ્યાર્થી લખે છે ત્યારે પેટ અને ફેફસાંને દબાવી બેસે છે. વર્ગમાં લખતી વખતે વિદ્યાર્થીને બેસવાની સ્થિતિ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આપણી શાળામાં કસરતના મુખ્ય સિક્કાંતો નીચે મુજબ હોવા જોઈએ.

શરીરશાસ્ત્રને લગતા:—

૧. શાસ્ત્રોન્ધવાસને, હોહીનું ભ્રમણ તથા પાચનની કુદરતી ક્રિયાઓને તથા મજાજતતંતુઓની રચનાને જરાપણ અડચણ રૂપ થાય તેવી કોઈપણ કસરત હોવી જોઈએ નહિ.

૨. કસરતોનો મૂળમૂલ હેતુ શરીર ઉપર સામાન્ય અસર કરવાનો હોવો જોઈએ પણ તેના કોઈ અમુકજ ભાગ કસવાનો છે એમ નહિ.

૩. કસરતો, આરોગ્યવર્ધક, સુધારક, આહલાદજનક અને મગ-જનો વિકાસ કરે તેવી હોવી જોઈએ.

૪. બંધી રીતે વિચાર-કરતાં લાકડી ડબ્બેલ, મજાખમ જેવા સાહિત્યો વગરની છૂટા હાથની કસરતો ઉત્તમ છે.

૫. જો કદાચ સ્થૂળ સાધનો વાપરવા આવરકજ લાગે તો તેમના ઉપરથી અક્કર કુદી જવાનું અથવા તેની આસપાસ કામ કરવાનું હોય તોજ સાફ. તેના ઉપર રહીને કામ કરવાનું જોઈએ. ઝપાટાનું કામ, સ્નાયુઓ અને મગજનો સંબંધ અસ્પર્શ થાય અને જેમાં ચતુરાઈ અને સૌંદર્ય જણાય એવી કસરતો પસંદ કરવી.

(આ દૃષ્ટિએ સિંગલઆર-સારો; મલખમ ઘણાજ સારો; લેઝીયમ તથા લાડી પણ પસંદ કરવા યોગ્ય છે, પણ ડબલઆર તથા ભારે વજન ઉગ્રકવાની કસરતો નાપસંદ કરવા જેવી છે.)

૬ હાથના બધા દાવ બહુજ ચપળતાથી, અને પગની હીલચાલ પણ તેનીજ રીતેની હોવી જોઈએ, પણ પેટની બધી કસરતો બહુજ ધીમી અને તે નિયમમુર થાય તે પર ખૂબ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૭ હાથનો ટેકો રાખવો પડે તેવી, કે જાતીનો ભાગ વળેજો રાખવો પડે તેવી, કે સખત બળ વાપરવું પડે તેવી કોઈપણ હીલચાલ કે દાવ કરવા જોઈએ નહિ.

૮ બધા દાવ રસ પડે તેવા અને દરેક વિદ્યાર્થીથી સહેલાઈથી ચર્ચ શકે તેવા જોઈએ.

૯ બધા દાવા કુદરતી ઉત્ક્રાન્તિ વાદના પાયા ઉપર રચાએલા જોઈએ (દાખલા તરીકે-દોડવું, કુદવું, ફેંકવું, પગની ઠેસ મારવી, ચઢી જવું, ઉપર ચઢવું વગેરે.)

કસરતોમાં નીચેની બાબતો પર ખાસ ભાર મૂકવો જોઈએ.

૧ કોઈપણ હીલચાલ હમેશાં પૂર્ણ કરવી પણ તે અધૂરી મૂકવી નહિ.

૨ યોગ્ય (આરોગ્યવર્ધક) ઉભા રહેવાની દળ. (દીંચણ સીધા, કમર પહોળા, પીઠ સીધી, જાતી ઉંચી અને માથું ઉંચું એમ ઉંચા ઉભા રહેવું.)

૩ તંદુરસ્તી વર્ધક અસર કરવા માટે તાણાનું કામ.

૪ સંપૂર્ણતા.

૫ આદલાદળનક તરવો અને બને તેટલું હસવાનું આવે એવી કસરત.

૬ કસરત જુસ્સાનું પણ આંચકો આપ્યા વગર કે શરીરના ભાગો તણાય નહિ તેવી રીતે કરવામાં આવે તોજ શ્રાલ થાય. ૨૦ મિનિટની મન-પગરની કસરત કરતાં પાંચ મિનિટની ખરા મનથી અને જુસ્સાથી કરેલી કસરત વધુ ગુણુ આપે છે. દુકામાં કસરતો કુદરતી, જુસ્સાનું, કાપકા-રક અને નિદ્રા જોઈએ. તેમાં પણ કેળવણીશાસ્ત્રના નિયમ-કેન્દ્રાનુસારી

પદ્ધતિ, પ્રમાણે - સહેલીપરથી અધરીપર, હલકીપરથી લુન્સાવાળી તથા સાદીપરથી સંયુક્ત પરની પદ્ધતિ જાળવવાની ખાસ જરૂર છે.

મિ. વેબરે ઉપરનાં બધા નિયમો અને સિદ્ધાંતોને અનુસરીને અજમાયશી કસરતો-ફૂલનો ક્રમિક સટ તૈયાર કરીને સૂચના રૂપે રજુ કર્યા છે અને તે બધા દાવ શિક્ષકોને કરી જતાવ્યા છે તેમજ તેમને કરાવ્યા છે. એ બધા ક્રમિકફૂલોના સટ પછું ૧૯૨૫ ના ઓગસ્ટના શાળા પત્રોમાં શિક્ષક બંધુઓની જાણ અને ઉપયોગ માટે આપવામાં આવ્યા છે. આ ફિઝની સાથે રમતો ખાસ આવશ્યક છે અને આપણાં બાળકોને અનુકૂળ રમતો તો આપણે બધા જાણીએ છીએ. પ્રાથમિકશાળાનાં બાળકોને તો આ ફિઝ અને રમતો આરોગ્ય અર્થે તદ્દન પુરતાં છે. ફિઝ બંધી સામગ્રી કરાવવાની જરૂર નથી પણ દર ૧૫-૨૦ મિનિટ, એકાદ મિનિટ, ફિઝનાં ત્રણ ચાર દાવ કરાવાય તો અપજ બાળકોની વધુપડતી ઉત્સાહ શક્તિને યોગ્ય માર્ગ મળે છે અને ઢીલાં અને આળસુ બાળકોમાં સંકુર્તિ આવે છે. વળી માનસિક શ્રમથી થાકેલા બાળકને આ ફેરફારથી આરામ અને આનંદ પણ મળે છે અને ફરીથી બાળકો વધારે માનસિક કામ કરવાને તૈયાર થાય છે.

આવી રીતે આખા દિવસમાં ૨૦ થી ૧૫ મિનિટની ફૂલ રાજ નિયમિત થાય તો તેમને માટે તદ્દન પૂરતી છે. તપાસણી કરનાર અમલદારો પણ શાળાઓની તપાસ વખતે પહેલાં વહેલાં ફૂલ અને રમતો કેટલે દરજ્જે બાળકો નિયમિત કરે છે તે તપાસવાપર ખાસ લક્ષ આપે તો સદંતરમાં આ શારીરિક વિકાસનો કાર્યક્રમ સહેલાઈથી આપણી શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકે. અને આપણાં બાળકોની તંદુરસ્તી જરૂર સુધરે. આ ફૂલ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં દાખલ કરવામાં આવી છે અને આશા છે કે ત્યાંથી પાસ થઈને જનાર દરેક શિક્ષક પોતાની શાળામાં આ બાબત પર ખાસ લક્ષ આપશે અને સરકારના અને મિ. વેબરના આ હિંદાના પ્રયાતને સંકુળ કરશે. આ લેખની સાથે પૂર્વે ૧૯૨૫ ના ઓગસ્ટ માસનો મરિા લેખ વાંચવા ખાસ વિનંતિ છે.

મદાલકમી ટ્રે. કોલેજ,
અમદાવાદ તા. ૨૫-૧૦-૨૬

} ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા.

દક્ષિણ દ્રુવના પ્રદેશની શોધ

સ્કૉટ; શૅક્લટન, અમંડ્સેન.

ઉત્તર દ્રુવના સમુદ્રોના પ્રદેશની વિજયયાત્રાનો વાષટ્કિંઝ નામે નોર્વેના પ્રાચીન સમયના પ્રસિદ્ધ સાહસિક નાવિકોથી માંડીને અવાપિપર્યન્તનો વૃત્તાંત અદ્ભુત અને દીવ્ય ઉરકેરે એવો છે. દક્ષિણ દ્રુવના પ્રદેશની અને દક્ષિણ દ્રુવ માટેની શોધનો પ્રયાસ ઉત્તર દ્રુવના પ્રદેશની શોધ જે આશયથી થઈ હતી તેવાજ હેતુથી કરવામાં આવ્યો ન હતો. અખૂટ દોલત અને અદ્ભુત વસ્તુઓવાળા દૂરના દેશોમાં જઈ નવા માર્ગો શોધવાનાં સ્વપ્નો કાઢીને આવ્યાં ન હતાં. આ કારણથી એ સમુદ્રોની શોધ હમણાંજ થવા લાગી છે; અને તે શોધનો વૃત્તાંત ઉત્તર દ્રુવના સમુદ્રોની શોધની હકીકતના જેટલીજ પ્રશંસાપાત્ર હોવા છતાં હુંકી છે. દક્ષિણમાં દક્ષિણાવર્તનો ભૂમિ-સમુદાય છે એવી કથાઓ ખરેખર પૂર્વે પ્રચલિત હતી; અને તેની શોધ-ખોળ માટે થોડીક સફરો થએલી પણ ખરી. પરંતુ એ શોધકોએ પ્રદેશની શોધ કરવા ખાતરજ આનન્દ માન્યો ન હતો, પણ પોતાને તવંગર કરવા માટે વિશેષ ઉમેદ ધરાવી હતી. આ કારણથી તે દેશની શોધનું રહસ્ય મેળવવાનું અને તે શોધમાં જે મુશ્કેલીઓ નડેલી તેનું નિવારણ કરવાનું કાર્ય ૧૯ મી અને ૨૦ મી સદીના બહાદુર શોધકોને માથે પડ્યું. દક્ષિણાવર્તની શોધ સંગ્રાંધી હકીકત એટલી બધી હમણાની છે કે ઇ. સ. ૧૯૧૦ ની સાલમાં પણ દ્રુવના પ્રદેશની શોધનો વૃત્તાંત જેણે લખ્યો છે તે નવો છતાં પણ કાવ્યનિક અને જુનો હોયો છે! તે વૃત્તાંતકારે લખ્યું હતું કે “આપણે જ્યારે દક્ષિણ દ્રુવની શોધનો અહેવાલ વિચારીશું ત્યારે જે હકીકતોથી ઉત્તર દ્રુવમાં કરવામાં આવેલી સફરોના વૃત્તાંતો સમય અને જીવન્ત ખંન્યા છે તેવીજ હકીકતો દક્ષિણાવર્તની શોધની તવારીખોમાં જડી આવતી નથી. ક્રાંતકલીનની મંડળીને જેવું સંકટ સહેવું પડ્યું હતું અને ખરફનાં વિશાળ મેદાનો ઉપર તેના ગૂચ-ગહાદૂર નાવિકોને કડકડતી ઠંડીમાં હાડકોને ગાળી નાખવાનો સમય આવ્યો હતો તેવા ખીખ પ્રદેશના શોધકોને લાગ્યેજ આવ્યો હશે.” સૌ એવી તો ઇચ્છા કરશેજ કે એવી તરેહનું ખરણ પામવાનો કાઈ પણ શોધકને વખત ન આવે; પણ પછીના સમયમાં જુદોજ વૃત્તાંત બન્યો!

આરંભનાં નકશાઓ અને સફરો

હિન્દી મહાસાગરને વીંટળાઈ રહેલો એક વિશાળ દક્ષિણાવર્તનો ખંડ

છે એવી પ્રાચીન દંતકથા વારંવાર સાંભળવામાં આવી હતી અને બૂગોળ-વેત્તાઓએ એવી જાનની કંથાઓ અદ્વાપૂર્વક સંચી પણ માનેલી; પણ અંતે દૂકે હમેશને માટે એ કથાઓને અસત્ય ઠરાવી; એ કથાઓ આટલી-પણે રચેલા પૃથ્વીના નકશો જે ઇ. સ. ૧૫૭૦ માં ઍન્ટવર્પમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો તેમાં દક્ષિણાવર્તની એ અજાન ભૂમિસમુદાયની સીમા ઉત્તરમાં છેક મકરરૂપ પર્યન્ત દર્શાવી હતી. દક્ષિણે તેના સમયના પ્રમાણમાં જરા વધારે ડહાપણ દેખાડ્યું હતું; તેણે ઇ. સ. ૧૫૬૯ માં રચેલા પૃથ્વીના સુપ્રસિદ્ધ નકશામાં તેનું (દક્ષિણાવર્તનું) નામ સરખું પણ લખી જણાવ્યું નહિ હતું. પણ તેમ જનાં તે પછીના નકશાઓમાં તે વિશે ફરીથી ઉલ્લેખ રચનાદર્શન થવા માંડ્યું હતું.

“દૂરના દક્ષિણ દેશો”ની પહેલી શોધ હેન્રીકૂર્વક કે સ્વેડેન્ચી કરવામાં આવેલી ન હતી પણ આફ્રિકા હતી. શોધ કરાવી દેનારા તરંગો નાવિકોને તેમની ઇચ્છા કરતાં વધારે દક્ષિણમાં તેમને ધસડી લઈ ગયા હતા, અને પરિણામે અકસ્માત દક્ષિણ દેશની શોધ થઈ. આ રીતે ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં ડ્રેક ૫૬ મી અક્ષાંશે જઈ પહોંચ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૮૮ માં એક વહાણ કપ્તાન (૧૦૦૦ મણ વજન ખમતા) નાવડામાં સમુદ્રની લહરી-થી ખેંચાઈ દક્ષિણમાં ૬૪ અક્ષાંશ સુધી જઈ પહોંચ્યો હતો; અને “નાવેમાં છે તેવા બરફથી ઢંકાયેલા દિમગિરિના ઉચ્ચ પ્રદેશો” ત્યાં તેની નજરે પડેલા. વાસ્તવિક રીતે ચએલી પહેલી સફર એના ફર્નાડિઝ ડી ક્વાધરોસની હતી, ને તેને સ્પેનના રાજા ત્રીજા ફિલિપે દક્ષિણ ધ્રુવના ખંડ શોધીને, તેને સર કરી ત્યાંના વર્તનીઓને “સત્યના ધર્મપથે” આણવા માટે મોકલ્યો હતો. આ વાતો રમુજ વિનાની નહતી, કારણ ક્વાધરોસે ન્યૂ હોલિન્ડિઝના મોટાં દ્વીપ શોધીને એમ ધાર્યું હતું કે તે વિશાળ દક્ષિણાવર્તના ભૂમિપ્રદેશનો એક ભાગ હતો. તેમ ધારીને તેને તેણે સરે ક્યો એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે દક્ષિણ ધ્રુવનાં મુલકને પણ સર કપાડું તેણે સ્પેનના રાજાને લખી જણાવ્યું!

ફર્ના મેધારા

એમ કહેવાય છે કે દૂકે દક્ષિણાવર્તની સીમાનું વર્ણન કર્યું હતું અને રૉસે તે દેશ શોધી કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં દૂકે દક્ષિણ ધ્રુવરૂપને પહેલ વહેલો એળંગી ગએલો; અને બરફના ડુંગરાઓ અને બંધાએલા બરફનાં મેદાનોની પાર જઈને તે એક સ્થિર દિમપ્રદેશના કિનારે જઈ પહોંચ્યો હતો. તેના

પહાણનું ગજુ એટલે બારવાહક જગ તે સાહસ ઉઠારી લે તેટલું હોત તે તેથી પણ વધારે દૂર ગયો હોત; પણ તેણે આવો ભયંકર પ્રયોગ અજમાવવાનું માંડી વાળ્યા માટેનાં હિંમત અને ડંઢાપણ વાપર્યાં; તેણે દક્ષિણ દ્રુવના પ્રદેશના મુલકોને “ સદાને માટે કુદરતની નિબુરતાવાળા, કદાપિ સૂર્યનગરની જેને અપ્રાપ્ય છે તેવા વેરાન જંગલી અને ઉજ્જડ પ્રદેશો ” કહી દતા; અને કેપ્ટન સ્કૉટ તે સંગથી નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:—

“ એ સફરની અગત્યનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી; એક સમયે તે પરંતીવાળા અને ફળદ્રુપ, એવાં દક્ષિણગંડનો વિચારજ હંમેશને માટે કલ્પિત કથારૂપ-માનવામાં આવ્યો હતો; પણ હવે એટલું તો સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે દક્ષિણ દ્રુવમાં જે ભૂમિ હશે તે ઉજ્જડ અને વેરાન પ્રદેશો હશે, અને દક્ષિણ તરફ દિશા અને ખરફની નીચે તળે ભરાઈ રહેલો કોઈ ભૂમિપ્રદેશ હશે. ”

ત્યાર પછી ખીન્ન આળાસેક વળોં મુઠી શોધની ખાતરજ શોધ કરવામાં આવેલી ન હતી; તે અરસામાં રશિયન રાજ્ય તરફથી બિલિંગ હાસેનન સરદારી નીચે એક સ્વારી ત્યાં મોકલવામાં આવી હતી. વેડલ, બીસ્કો અને બેલેની, એ ત્રણે મુખ્યત્વે ફરીને સીલ નામે જળચર પ્રાણીના શિકારી આવેલા; અને તેમણે ઇ. સ. ૧૮૨૩ અને ૧૮૩૮ ની વચ્ચેના સમયમાં પૃથ્વીની સપાટી ઉપરનાં ઘણાં સ્થળની શોધ કરી હતી.

પછીના શોધકો

પહેલ પહેલી ખ્રિષ્ટિ સ્વારી સર જોન રૉસના લગીજ સર જેમ્સ ક્લાક રૉસે કરી હતી. તેણે ઉત્તરના લોહચુંબક દ્રુવ શોધી કાઢ્યો હતો. તેની સફરનો હેતુ ભૂગોળની શોધખોળનો ન હતો; પણ લોહચુંબકની શોધ પરત્વે હતો. તે દક્ષિણમાં ૭૮ અસાંસદ્ગત મુઠી જઈ પહોંચ્યો હતો, અને “ ગ્રેટ ખેરિયર ” (મહાન અંતરાય) જે દક્ષિણ પાસિફિક મહાસાગરમાં ઓસ્ટ્રેલિઆના ટાપુની પૂર્વે ૪૦૦ માઇલ પહોળો અને તેથી વધારે લંબાઈ વાળો પરવાળાનો બનેલો એક ભૂમિપ્રદેશ હતો; અને જોકે તેણે કરેલી સફર મશહૂર હતી, અને પાંખાં આવતાં તેને દેશમાં ભારે સત્કાર મળ્યો હતો, તોપણ ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં સ્થપાએલી ખ્રિષ્ટિ સમા (એસોસિએશન)ની દક્ષિણ દ્રુવની કમિટિએ તે શોધનું કાંઈ આણું રાખવા માટે જરૂરી નાણાંના ફંડને મહા-મુશીબતીથી ભ્રષ્ટું કર્યું હતું. દક્ષિણ દ્રુવના પ્રદેશોમાં વેપારની આવક નથી એમ બહાનું કાઢીને (વેપારી મંડળે) નાણાંની આન્દ

આપવાની ના પાડી ! તેમ છતાં ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં કેપ્ટન રૉબર્ટ ફાલ્કન રૅફોર્ટે કે જેણે નૌકાશાસ્ત્રમાં ખાસ તાલીમ લીધી હતી, તેની રૉયલ નૅવિઝિકલ-સૌસાયટીના પ્રમુખે-માનવતા સર. કલેમેન્ટસ, મરખમે-પસંદગી કરી હતી.

‘ડિસ્કવરી’ નામના વહાણે ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના ઑગસ્ટમાં સાહસિક સફર શરૂ કરી. તે પર જે નામ એવાં માણસોનાં હતાં કે, જેઓનું લવિખ્યમાં જશથી ઝળકિત થવા માટે નિર્માણ થયેલું હતું; સર, અર્નેસ્ટ શૅક્લટન, અને પેટિ ઑલ્ડિસર ઇવેન્સ. ખીજે વરસે-એટલે ૧૯૦૨ માં-દક્ષિણ ધ્રુવનું ઘટ તેમણે ઓળખ્યું હતું; અને ત્યાર પછી તરતજ સાઉથ વિક્ટોરિયાની લૅન્ડ-પેક મુડૉક સાઉન્ડ નામની સામુદ્રધુનીમાં જઈ પહોંચ્યાં. ત્યાં પહોંચીને તેમને એમ માલમ પડ્યું હતું કે તેઓ ખરફમાં મળજીતાઇ થી લગર કરી સહીસલામતીથી રહી શકે એમ છે. કમનસિખે આ હકીકત માર્ગના છેક છેવટના લાગમાં બની હતી. તે પછીની ખરફની મુસાફરીઓ ચિન્તાજનક હતી. જે કુતરાઓ રૅફોર્ટને પોતાની ઇચ્છા-વિરુદ્ધ, ઘણીજ દીલગીરી સાથે પોતાની સાથે રાખવા પડ્યાં હતાં તેમની હતેથી જે કામની આશા રાખવામાં આવી હતી તે કાર્ય કરવાને તફત તેઓ અશક્ત નીવડ્યા હતા; અને માણસોને નાકમાં શરદી એટલી બધી પેસી ગઇ હતી કે તેમાંથી પાણી ટપકવા લાગ્યું હતું, તેટલુંજ નહિ પણ તેમને ચાંદીઓ પડી હતી, હોઃ ફારી ગયા હતા, અને ખરફથી ઓગે અંધારો આવી ગયો હતો; અને ડિસેમ્બર થતાં તો શૅક્લટનને હાંતમાં પર થવાનો રોગ લાગ્ય પડ્યો હતો. આટલી બધી મુશ્કેલીઓ અને વિદ્વો વેડવાં પડેલાં છતાં તેઓએ ઓગળને ઓગળ ધર્યાં કહ્યું અને દરરોજ નહિ જેઓલા એવા દૂરના તે દૂરના પ્રદેશો તરફ તેઓ જઈ પહોંચવા લાગ્યા; અને આખરે, ન્યારે તે ટોળીના દૌકતર અને ચિત્રકાર વિલ્સને ખરફના અંધાપાથી અટકી પડ્યા ત્યારેજ તેઓએ પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો. હિપ્યોગી હકીકતોનો લગર મેળવીને તેમજ ઘણી કિંમતી શોધો કર્યા બાદ સને ૧૯૦૪ ના સપ્ટેમ્બરમાં ઇંગ્લંડ તેઓ પાછા જઈ પહોંચ્યાં.

દક્ષિણ ધ્રુવના પ્રદેશનો લોહચુંબક ધ્રુવ

શૅક્લટને પૂર્વે વેડેલી મુશ્કેલીઓથી હિંમત હારી ન જતાં ઇ. સ. ૧૯૦૭ ના ઑગસ્ટ માસમાં દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ જવા ફરીથી તે નીકળી પડ્યો. ધ્રુવના પ્રદેશમાં પૂર્વે રૅફોર્ટે શોધ કરવા માટે જે સફરો કરી હતી તેના અનુભવના અહેવાલોના તેને લાલ મળે તેમ

હતો, અને જો કે, દક્ષિણ દ્રુવ પર્યન્ત જઈ પહોંચવાનો તેનો પ્રયાસ નિષ્ફળ નીવડ્યો. હતો, તોપણ તે તેની નાદિમંત કે સાધનોની ખામીને લીધે નિષ્ફળ નીવડ્યો હતો એમ નહતું. જ્યાં 'ડિસ્કવરી' નામનું વહાણ જઈ પહોંચ્યું હતું તે સ્થળથી માત્ર ૨૦ મૈલ જેટલેજ અંતરે 'નિમરોડ' વહાણ જઈ રહ્યું હતું; પણ ત્યાં સુધી પહોંચીને તે વહાણ ન્યૂ ઝીલંડની ઉત્તર દિશામાં હંકારી ગયું હતું. નવેમ્બરની ૨૬ મી તારીખે તેઓ ૮૨ અંશ ૧૮ મિ. દક્ષિણ અક્ષાંશ સુધી જઈ પહોંચ્યા હતા, અને એ રીતે વધારેમાં વધારે દક્ષિણ દિશામાં જ્યાં સુધી સ્કૉટ જઈ પહોંચ્યો હતો તેથી પણ તે વધુ આગળ દક્ષિણમાં ગયો હતો. ડિસેમ્બરમાં તેની અને દક્ષિણ દ્રુવની વચ્ચે ૩૪૦ મૈલ જેટલું અંતર બાકી રહ્યું હતું; અને બેસતા વર્ષે તે અંતર પણ ઘટીને ૧૭૨૬ મૈલનું થઈ રહ્યું હતું, પણ તેના માણસોને શ્રમ, ઠંડા અને ભૂખનું દુઃખ બહુ વેઠવું પડ્યું હતું અને તેથી તેઓ છેક જ થાકી ગયા હતા. તેમના પ્રયાણ માર્ગમાં તેના માણસોએ પૂર્વે નહિ, અનુભવેલી એવી મુશ્કેલીઓ સહન કરી હતી; અને અંતે તેમની સફર પણ તે કારણથી દુઃખ ઉપજાવે તેવી હતી. તેથી છેવટનો ધસારો તેમણે કર્યો અને તેમના લક્ષ્યબિન્દુથી માત્ર ૬૭ મૈલ જેટલા અંતરે તેઓ જઈ પહોંચ્યાં, અને ત્યાંથી પોતાની યજ્ઞા ઉપરાંત તેઓ પાછા ફર્યા. તેમણે બહુ ફત્તેહ મેળવી હતી. અને તે બધી ફત્તેહોમાં સૌથી વધારે અગત્યની ફત્તેહ દક્ષિણના લોહચુંબકના દ્રુવની શોધ તેમણે કરી તે હતી.

દ્રુવ પ્રદેશ માટે સ્વારીઓની શરત

ધ. સ. ૧૯૦૮ માં 'પોરકોઈ પાસ' નામના વહાણમાં ડૉ. શારકોની સરદારી નીચે ગએલી ફ્રેંચ સ્વારી નિષ્ફળ નીવડી, તે પછી બીજી પ્રજાઓએ સ્વારીઓની સ્પર્ધા શરૂ કરી. અને ધ. સ. ૧૯૧૦ માં કૅપ્ટન સ્કૉટ અને એમન-ડુસેન-એ બન્ને સફર કરવા નીકળી પડ્યા; અને તેમની કોશીશો અંતે સફળ નીવડી. કૅપ્ટન એમન-ડુસેનનો વિચાર 'ક્લામ' નામના વહાણને ઉત્તર દ્રુવ પ્રદેશ લાણી હંકારી લેઈ જવાનો હતો, પણ એટલામાં તેને ખબર મળી કે પીઅરી ઉત્તર દ્રુવ પર્યન્ત જઈ પહોંચ્યો છે. તેથી તેણે પોતાનો આદર્શ દક્ષિણ દ્રુવ રાખ્યો; અર્થાત્ તેણે તે વિચાર માંડી વાળીને દક્ષિણ દ્રુવ પ્રત્યે જવાનો વિચાર કર્યો. આ વિચાર તેણે બહુ જલુને જાણવા લીધો નહિ હતો; તેનું વહાણ મહિનાના ટાપુ આગળ યઈને પસાર થઈ ગયું ત્યાં સુધી તેના નાવિકોને પણ તેણે પોતાના ફેરવેલા ફાવની જાણ પડવા

સુરતમાં ગુજરાત કલાપ્રદર્શન

વડોદરાના દિવાન સાહેબ સર મનુભાઈ નંદશંકર મહેતાએ સુરતમાં ગુજરાત કલાપ્રદર્શન ખુલ્લું મુક્યું હતું તે વખતે તેઓએ પ્રમુખ સ્થાનેથી આપેલા ભાષણનો સાર નીચે પ્રમાણે છે.

સૌન્દર્યની તૃષ્ણા.

કલાનો વિષય અગાધ છે. જે અનન્ત સૌન્દર્યનું પ્રતિબિંબ કલા સાન્ત પ્રદેશમાં ઉતારવા મથે છે તે સૌન્દર્યથી કોણ ધરાયું છે? કવિ રત્ન કીટસની વાણી છે કે સૌન્દર્યની સૃષ્ટિ સદા સાનંદ છે. સૌન્દર્ય-સરિતામાં નદાતાં, સૌન્દર્ય-સ્ત્રોતમાં તણાતા, 'કોને પરિશ્રમ લાગ્યો છે? સૌન્દર્યની તૃષ્ણા જીવી છે કે, તેની તૃપ્તિ થતીજ નથી. ખીજ વિવિધ પ્રકારની ભોગવાસના અભિરુચિ અને વિલાસની લાલસામાં તો તુષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે. કદાચ અમરચના પણ કાળે કરીને આવી ગય છે. પરંતુ સૌન્દર્ય માટેની તૃપ્તિ તો હીપતીજ નથી. સૌન્દર્યના આ મહિમાનું 'કારણ' ગહન અને ગૂઢ છે. જે સુખ અને આનંદ ઇન્દ્રિયજન્ય છે તેની તૃષ્ણાનો 'છેડા' છે. પરંતુ જે પરમાનંદ અલૌકિક, અતીન્દ્રિય છે તેની વોસનાનો આરો નથી. સૌન્દર્યની પિપાસા જેવીને તેવીજ સદાના માટે અતૃપ્ત રહે છે, કારણ સૌન્દર્ય દિવ્ય છે અને સૌન્દર્યની ઓળખાણ સાક્ષાત્ કરી શકાતી નથી. તે તો અંતરાત્મા સાથેજ વિનોદ કરી રહ્યું હોય છે.

ખ્રિસ્તી ધર્મની અને આપણા વેદની કલ્પનાથી પ્રથમ ભાસ થાય છે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ શુદ્ધિસાર આતુર્યથી ઈશ્વરે સરળવી હશે. પરંતુ ખીજ તરફથી ગહન વિચાર કરતા તોમા સ્વયંભવ અને વિકાસવાદની પણ જાણી થાય છે. જીનીસીસના વૃતાન્ત પ્રમાણે ઈશ્વરે, મૃદિ સરજી તે પહેલા અધકાર એટલે અધાધુની અને પ્રલયના પાણી તો હતાંજ. એટલે અપ-પાણી-સ્વયંભૂ હતું. અને તેના અધકારમાંથી સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી. હિરણ્યગર્ભરૂપી વિગટના કદ્રૂપમાં વ્યવસ્થા ન હતા, પરંતુ અંધેર હતું. અને હિરણ્યગર્ભ સ્વયંભૂ હતા. તેમાંથી વિકાસ થઈ, બ્રહ્મણો તેમના મુખમાંથી, ક્ષત્રીયો બાહુમાંથી, વૈશ્યો ઉરમાંથી અને રુદ્ર પગમાંથી આપોઆપ નીકળ્યા.

૧૧. સૌન્દર્યનો આત્મા રસ

છેવટે, આ બધી કલ્પનામાં બીજું કંઈ સર્વવ્યાપક અંગ છે તે આપણે શોધી કાઢીએ. ખ્રિસ્તી કલ્પનામાં પણ પ્રથમ પ્રલયનાં પાણી યોગર-દમ ફરી વળ્યાં જણાતાં હતાં. નાલિકમળમાંથી ઉગતા અક્ષાણને શરીર ઉપર ધારી વિષ્ણુ ભગવાન સમુદ્ર ઉપર સૂતા હતા. લક્ષ્મીજી સમુદ્રમાંથી કમળના ઉદરમાંથી પ્રકટયાં અને એકદશાષ્ટી સમુદ્રના સફેદ શીલમાંથી નીકળ્યા તેટલી ઉર્જાવલ દેદિપ્યમાન કાન્તિવાળા સૌન્દર્યની રાણી. યર્ષ. આ બધી કલ્પનાઓમાં અપ-પાણી-જલ-એક સામાન્ય અંગ છે. ગ્રાક શીલસુક થેલ્સના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિની શરૂઆત પાણીમાંથી થઈ છે. કોઈપણ ઉત્પત્તિના બીજમાં પ્રવાહ-ભેજ-હોવા વગર તે ફળદ્રુપ થઈ શકેજ નહિ. આ પાણી એટલે “રસ” અને “રસ” તે સૌન્દર્યનો આત્મા છે.

“કોઈપણ” વસ્તુમાંથી રસ લઈ લો તો તેનું સૌન્દર્ય પણ આપોઆપ અલોપ થઈ જાય છે. જેવી રીતે ‘વાક્યં. રસાત્મકં કાવ્યમ્.’ રસવાળા વાણી હોય તોજ તેમાંથી કાવ્ય જાને, તેજ પ્રમાણે રસાત્મક રચના હોય તોજ તેમાંથી સૌન્દર્ય ઝરે. જેવી રીતે શૂંગાર, વીર, બીભત્સ, રૌદ્ર, હાસ્ય, ભયાનક અને કરુણ એ સાત રસો વિના કોઈ કાવ્ય ખાલી નથી, તેમજ સૌન્દર્યમાં અને કલામાં તેવા રસની ખામી હોય તો તે અધાધુની, અવ્યવસ્થા, કદુપ, વિકાર, જેતુંજ દેખાય. હવે “રસ” એ શું તે તપાસતાં તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં કહ્યું છે:—

‘રસો ચૈ સઃ । રસદ્દ્યોવાયં લઙ્ઘ્યાન્નદો ભવતિ ॥’

સઃ એટલે ભગવાન આનંદ સ્વરૂપ છે. પ્રાણી માત્ર તેનો રસ પ્રાપ્ત કરી આનંદ પામે છે. રસનું ઝરણું કંઈ ? તેના ઉત્તરમાં અપિઓએ કહ્યું છે કે ભગવાન રસ સ્વરૂપજ છે. બધા રસનો આધાર છે. સુંદર વસ્તુની રસસંપત્તિએ રસરાજ પરમાત્માની જ રસની લ્હાણી છે. પરમાત્માનું સૌન્દર્ય આ નિર્મિલ વિશ્વજીવનને વીરી રહ્યું છે, પ્રકાશિત કરી રહ્યું છે; છતાં તે માત્ર તેના દશાંગુલ જેટલીજ વ્યાપિતું છે. ભગવાન સર્વોગે સુંદર છે; માટે અક્ષાંડ પણ સુંદર છે. મનને મુગ્ધ કરે છે અને લલિતકલાને પોષે છે. કહોપનિષદનું વચન છે કે—

‘તમેષ માન્તેમનુભાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥’

તે સર્વપ્રકાશ, પરમાત્માના પ્રકાશથીજ વિશ્વ અક્ષાંડ પ્રકાશ પામી રહ્યું

લક્ષિતો આવો પ્રભાવ છે. એક લક્ષિતે કહ્યું છે કે ‘સર્વનો સાર લક્ષિત છે; સુક્ષિતો એની દાસી છે; જ્ઞાન પુરુષ છે, લક્ષિત સ્ત્રી છે; જ્ઞાન દરવાજા સુંધી જઈ શકે; પણ લક્ષિતો જવનિકા પાછળ જનનાનખાનામાં પણ પ્રવેશ કરી રહસ્ય સમજી શકે. કોઈ કદ્યે છે કે લક્ષિત, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ત્રણે બેનો વૃદ્ધ થઈ ત્યારે ભક્તિ વૃદ્ધાવનમાં જઈ યુવતી બની ગઈ; જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તો વૃદ્ધાન્ન રહ્યાં.

સાંદર્ભશાસ્ત્ર ઉપર એરિસ્ટોટલથી માંડીને ઘણા પાશ્ચાત્ય શીલસુદ્ધેએ તેનાં અગ્રે સંબંધી ચર્ચા કરી છે. સામગ્રી અને આકૃતિ (Matter and Form) ના જુદી જુદી રીતના અને પ્રમાણના સંયોગથી જુદી લલિતકલાઓ ઉદ્ભવે છે. જર્મન ફીલોસોફરે લલિતકલાની ત્રણી નંચિ પ્રમાણે આપી છે. (૧) પહેલું પગથીયું સ્થાપત્ય (architecture); જેમાં સામગ્રીનું પ્રાધાન્ય નજરે આવે છે. (૨) બીજું શિલ્પ-(Sculpture); જેમાં સામગ્રી કરતાં આકૃતિ તરફ વધારે લક્ષ્ય અપાય છે. (૩) ત્રીજું ચિત્ર વિદ્યા-(Painting); આ કલામાં આકૃતિ તરફ વધારે લક્ષ્ય અપાઈ-તેની મુદ્દમ રેખાઓ અજવાળામાં આવે છે અને સામગ્રી ગોળુ થતી જાય છે, ચોથું (૪) સંગીત-જેમાં આકૃતિની મુદ્દમ રેખા ઉપરાંત જ્ઞાનનો પણ આવિર્ભાવ થાય છે, છેવટનું (૫) કાવ્ય. આ સર્વવ્યાપી જ્ઞાન-રસ-પ્રાધાન્ય કૃતિ છે.

જડ અને ચૈતન્યના ભેદની નજરે પહેલું (૧) પગથીયું-શિલ્પ-જડ સ્પર્શન આકૃતિ સાથે જોડાયેલું છે. (૨) ચિત્ર-તેમાં રૂપ, પહેલું ચૈતન્યનું કિરણ પ્રવેશ કરે છે. (૩) સ્થાપત્ય-જેમાં જડ મૂર્તિમાંથી અમૂર્ત, ચૈતન્ય સ્ફુરી નીકળે છે (૪) સંગીત; ચૈતન્યપ્રધાન છે, અને (૫) કાવ્ય-તો ચૈતન્યના આત્મારૂપ છે.

કલાના ઉપર પ્રમાણે વિભાગ પડેલા છે. તેમાં સંગીત, વાદ્ય, નર્તન અને કાવ્યનો સમાવેશ કરવો જોઈએ. આજના પ્રદર્શનમાં આ લલિત કલાઓને સ્થાન મળ્યું નથી. પરંતુ લલિત્યમાં લલિતકલાના પ્રદર્શનમાં સ્થાન મળવાનો તેમનો પણ દાવો સ્વીકારવા નમ્ર સૂચના છે. જે જે કલામાં રસનો પ્રવાહ છે તે તે કલામાં સૌન્દર્ય છુપાયેલું છે. ઉપનિષદમાં શ્વેતકેતુને દીક્ષા આપતાં જે નદી અને સમુદ્રનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે તે ઘણું બંધબેસતું અને બોધદાયક છે. સમુદ્રમાં પશ્ચિમ તરફથી ગંગા, પશ્ચિમ, ચંદ્ર-લાગા નદી આવીને સમુદ્રના જળમાં લીન થઈ ગઈ છે. પૂર્વ તરફથી

ધક્ષપુત્ર નદે આપીને સમુદ્રના જળ સાથે પોતાનું જળ, 'એકાકાર' કયું સમુદ્રમાં આવ્યા 'પછી નદીઓનું વિશિષ્ટ રહ્યું' નથી. સર્વ જળ ખાઈ અને સમુદ્રજળ તરીકે ગણાવા લાગ્યું. તેજ પ્રમાણે શિલ્પકલો કે સ્થાપત્ય કલો, ચિત્ર કલો કે અલિનય કલો, સંગીત કલો કે કાવ્ય કલો એ સર્વ કલાઓ-રસમાં 'વિરામ' પામે છે ત્યારે તેનું માત્ર રસજીવન-રસાત્મા અવ-શ્ય રહે છે, એટલે સૌન્દર્યનાં સર્વ દર્શનો કલાના ધ્યાન માટે અધિકારી ગણવાં જોઈએ.

'હોલમાં આપણા દેશમાં ચિત્રકલાએ સારી પ્રગતિ કરવાનું આદ્યું' છે. આપણા પુરાણમાં પહેલી ચિત્રકાર 'ચિત્રલેખા' હતી. ચિત્રલેખાનું અનુકરણ કરી આપણી લલનાઓ આ લલિતકળામાં વધારે રસ ગ્રેરી તેને કામળ અને દિવ્ય બનાવશે. આપણા પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં ચિત્રકલાએ ઘણી સારી પ્રગતિ કરી હતી. 'વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રમાં ચિત્રકલાના પાંગો નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યાં છે. (૧) રૂપભેદ-એટલે આકૃતિનો અભ્યાસ, કુદરતના સુંદર દેખાવો, રુચિકર આકૃતિઓનો અભ્યાસ તેમાં સમાવેલો છે. (૨) પ્રમાણ; પ્રકૃતિના બંધારણ, કદ, પ્રમાણ; શરીર યાજનનું સાઈ અવલોકન તેના વડે એ ખુબી આણી શકાય છે; (૩) ભાવ-અલિનય, મનોભાવથી શરીર ઉપર થતી વિકૃતિ; ભાવનાના ખેત્ર. (૪) લાવણ્ય યોજના-રચનામાં ખૂબ સુરતીનો પાસ બેસાડવો. (૫) સાદર્ય એટલે સાલ સાથે સરખામણી-અભેદુળ ચિતાર; તથા (૬) વર્ણિકાલંગ-રંગ, વર્ણની પસંદગી, ઉપરકરણની સંપૂર્ણતા, પરીક્ષાના આ ૭ માર્ગો છે.

જુદી જુદી કલમે

હિંદુસ્તાનમાં ચિત્રકલાની જુદી જુદી દબો, કલમે ખ્યાતિમાં આવી છે. રજપૂત, મોગલ, બંગાળી, કર્ણાટકી વગેરે પ્રાચીન કાળમાં ખૌદ ધર્મના આશ્રય તળે ચિત્રકલા તેમજ શિલ્પકલા સારી ખીલી હતી. અને જે કે હાલ, ખૌદ ધર્મની છાપ આપણા દેશનાં શિલ્પરત્નો, અજંટાનાં ચિત્રો, વેરુળની શુદ્ધ, સાંચીના સૂર્ય વગેરે ઉપર મથકે છે, તેની સાથે આજે પણ રજપૂત કદમના ચિત્રો કે જે જ્યપૂરી અને પહાડી એવી બે સ્વથી લજુ પ્રચલિત છે, તેના ઉપર કાંઈક અંશે શુદ્ધ ધર્મની છાયા દેખાઈ આવે છે. રજપૂત કદમ પૃથ્વીરાજ ચન્દાણના વખત પહેલાંથી ખ્યાતિ પામી હતી. આજે પણ જયપૂર, જોધપૂર, ઉદયપૂર, બિકાનેર વગેરે રાજસ્થાનોમાં રાજમહેલોમાં રજપૂત કદમના સુંદર ચિત્રો કાચમ રહ્યાં છે.

પહાડી કદમ કાંચા પાસે આવેલાં રજપૂત પહાડી રાજ્યો જમ્મૂ, ચંબા વગેરે સ્થળે દેખાવ આપે છે. પ્રસિદ્ધ રાગમાળા જેમાં રાગ, રાગિણીઓનાં સુંદર ચિત્રો સમાવેલાં છે તે કાંચા કદમથી ચિતરાવેલાં છે. મોગલ કદમ બાબર બાદશાહના વખતથી રજપૂત ચિત્રકલા ઉપર ધરાની ચિત્રોની છાયા મિશ્રિત થયાથી મોગલ બાદશાહોના આશ્રય તળે ખ્યાતિએ પહોંચી. અકબર બાદશાહના દરબારમાં હિંદુ ચિતારાઓ, બસંત, દુષ્યંત, કેશવદાસ ભગવતી અને હુનાર એ પ્રખ્યાત હતા. બાદશાહનાજ આશ્રય તળે તેઓ પોતાની કલા પિલવતા હતા. બાદશાહ જહાંગીર અને શાહજહાનના પ્રતાપ નીચે આ કલા પરિસીમાએ પહોંચી. ધર્મઝલુની ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમયમાં તે અધોગતિએ આવી. મનુષ્યોનાં કે દેવોનાં, ચિત્ર કાઢવાં ઇસ્લામી ધર્મમાં પ્રતિબંધ હોવાથી આ મૂર્તિભંજક બાદશાહે ચિત્રકલા ઉપરની મહેરબાની ઓછી કરી નાખી. અને રાજ્યાશ્રય બંધ પડવાથી ચિત્રકલા પણ કરમાવા લાગી.

બંગાળામાં નવો યુગ

હાલ બંગાળામાં જ્ઞાન અને કલાનો નવીન યુગ આરંભ્યો છે. તેનાં લુપ્તસાથી અવનીન્દનાથ દાકર, ગંગૂલી, હળધર વગેરે પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોએ આ કલાને ઘણી સારી રીતે પોષી છે. તેમાં પણ જુની રજપૂત કદમ પ્રભાણે બૌદ્ધ ધર્મદ્વારા ચીન અને જપાની સંસ્કારી છાયા જણાઈ આવે છે.

કલ્યાણિકામાં મહેસુર અને ત્રાયેણકોર રાજ્યના આશ્રય તળે આ કલાએ કૃતલીક પ્રગતિ કરી છે. જય, વિજય, પરાજય એ દક્ષિણના ચિત્રકારો પોતાનું નામ મૂકી ગયા છે.

ધર્મિરે જ્યારે આપણને જીંદગી બક્ષી છે ત્યારે આપણે ઉદ્દેશ, આપણું કર્તવ્ય માત્ર જીવવું એટલું ન રાખતાં સારી-સુખી રીતે-જીવવું જીવતર સુધારવું, જીંદગીનું સાદ્વ્ય પ્રાપ્ત કરવું એ ધ્યેય રાખવો જોઈએ.

સરકારી જાહેરખબરો

(૧)

ઉત્તર ભાગમાં સને ૧૯૨૬ માં લેવાયેલી વર્નાક્યુલર કાઈ-
નલ પરીક્ષામાં પાસ થયેલા ઉમેદવારોના નામની યાદી.

નંબર	નામ	માર્ક નંબર	નામ	માર્ક
૧	અમદાવાદ જિલ્લો.		૩૨ ભીખાભાઈ લવજીભાઈ પટેલ	૩૧૮
૧	મળદેવપ્રસાદ ગોકળદાસ	૪૦૨	૩૨ કાન્તીલાલ અમરતલાલ શાહ	૩૧૮
	ભણસાલી		૩૪ મગનલાલ કેશવનાથ જોષી	૩૧૭
૨	બાળકૃષ્ણ જગજીવન ત્રવાદી	૪૦૧	૩૫ પ્રાણુલાલ ગુલાબચંદ પટેલ	૩૧૪
૩	અમરતલાલ જગનલાલ શાહ	૩૭૭	૩૫ રણુદાસ દામોદરદાસ પટેલ	૩૧૪
૪	જટાશંકર શીવરામ રાવલ	૩૭૨	૩૭ ત્રિવેદીલાલ ભાઈશંકર ત્રિપાઠી	૩૧૨
૫	ચમનલાલ શંભુભાઈ પટેલ	૩૬૭	૩૮ ચંદાભાઈ રહેમનભાઈ બેઠારા	૩૧૧
૬	અંબાલાલ શીવરામ પટેલ	૩૬૪	૩૯ ગીદાન યોદાનભાઈ ખિસ્તી	૩૧૦
૭	મળદેવ કાનજી શાહ	૩૬૩	૩૯ રતિલાલ મોહનલાલ ત્રવાદી	૩૧૦
૮	ગીરજાશંકર હીરાલાલ દ્વીવેદી	૩૫૬	૪૧ નરોત્તમ મગનલાલ સાધુ	૩૦૯
૯	રામશંકર કુબેરદાસ ગોર	૩૪૭	૪૨ મોતીલાલ સાકળચંદ મની	૩૦૮
૧૦	માળકૃષ્ણ જોશંકર શુક્લ	૩૪૪	૪૨ રતનલાલ તાપીશંકર પંડિત	૩૦૮
૧૦	મુળજીભાઈ મંગળભાઈ પટેલ	૩૪૪	૪૪ જગનલાલ હરિલાલ ભટ્ટ	૩૦૭
૧૨	પુરશોત્તમ મયુરભાઈ પટેલ	૩૪૨	૪૪ રતિશાન દયારામ જોષી	૩૦૭
૧૩	જીવાભાઈ શામળભાઈ પટેલ	૩૩૯	૪૬ દેવચંદ ગોરધનદાસ શાહ	૩૦૬
૧૪	ભાઈજીભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ	૩૩૬	૪૬ તીર્થદાસ પરશોત્તમદાસ સગર	૩૦૬
૧૪	મણીલાલ નથુરામ પડયા	૩૩૬	૪૮ ભોગીલાલ મયારામ ભટ્ટ	૩૦૩
૧૬	ભગાભાઈ મયુરભાઈ પટેલ	૩૩૩	૪૮ ધીમંતરાય ચીમનલાલ પડયા	૩૦૩
૧૭	એલીશા હરગોવિંદ ખિસ્તી	૩૩૨	૫૦ કાસમ નાના મીનાપરા	૩૦૨
૧૭	નટવરલાલ કેશનલાલ ભટ્ટ	૩૩૨	૫૧ મગજીભાઈ જગાભાઈ કેળી	૩૦૧
૧૯	મણીરામ કર ડાહ્યાશંકર ગોર	૩૨૯	૫૨ બાલાભાઈ હરજીવનદાસ પટેલ	૩૦૦
૨૦	જેઠાલાલ ડાહ્યાલાલ શાહ	૩૨૬	૫૩ બાપુલાલ શામળભાઈ બ્રહ્મભટ્ટ	૨૯૯
૨૦	નવલશંકર ભાઈશંકર ઝોઝા	૩૨૬	૫૩ દશરથલાલ મહેતલાલ દવે	૨૯૯
૨૦	પ્રભુલાલ અમરતલાલ ઠાકર	૩૨૬	૫૫ અંબાલાલ વનમાળીદાસ બાસ	૨૯૮
૨૩	ચંદ્રસિંહ તપ્તસિંગ વાધેલા	૩૨૨	૫૫ હીરાલાલ મહાદેવલાલ રાવળ	૨૯૮
૨૩	તેજેશ્વર મોતીરામ દવે	૩૨૨	૫૭ અંબાલાલ દુધીરભાઈ પટેલ	૨૯૭
૨૩	પુરશોત્તમ જેઠાભાઈ ખિસ્તી	૩૨૨	૫૭ યોદાન દાઉદ ખિસ્તી	૨૯૭
૨૩	ઉમીઆશંકર જેઠાલાલ જોષી	૩૨૨	૫૯ મળદેવ ગણુપતરામ મહેતા	૨૯૬
૨૭	કુબેર વિશ્વનાથ ત્રવાદી	૩૨૧	૫૯ ભાઈલાલ દેવીસંગ બારોટ	૨૯૬
૨૭	પોપટસિંહ ઉમેદસિંહ બીચોલા	૩૨૧	૫૯ જમાભાઈ નરસીભાઈ પટેલ	૨૯૬
૨૯	કુલજી સુરજમલ અજબાણી	૩૨૦	૫૯ મૂળજીભાઈ નાથાલાલ ભટ્ટ	૨૯૬
૨૯	શાતીલાલ પ્રહલાદભાઈ પડયા	૩૨૦	૫૯ પ્રેમજી મગજીભાઈ જાલીઆ	૨૯૬
૩૧	જખી બાલા ખિસ્તી	૩૧૯	૫૯ પ્રતાપસિંગ ગોપાળસિંગ રાણા	૨૯૬

૬૫ બળલાલ શંકરભાઈ જિતી	૨૮૫	૧૦૫ નાથુસીંગ ગોપાળસીંગ રાઠોડ	૨૭૬
૬૫ ભાઈલાલ ગોકળભાઈ પટેલ	૨૮૫	૧૦૬ શાંતીલાલ નાથલાલ શાહ	૨૭૬
૬૫ ચંદુલાલ પુરશોત્તમ પંચાલ	૨૮૫	૧૦૭ રામજીભાઈ ગીરધરલાલ	૨૭૬
૬૮ ભોગીલાલ હેરિશંકર ભટ્ટ	૨૮૦	ભાવસાર	
૬૮ ચંમનલાલ લલ્લુભાઈ મહેતા	૨૮૦	૧૦૬ ચંદુલાલ મંણીલાલ દવે	૨૭૫
૬૮ લાલશંકર ભક્તીરામ પંડ્યા	૨૮૦	૧૦૬ કાળુસંગ સરતાણુસંગ રેહવર	૨૭૫
૭૧ અંબાલાલ રેવાદાસ પટેલ	૨૮૬	૧૦૬ શ્રીવલાલ જગશી શાહ	૨૭૫
૭૧ લાલશંકર રણછોડલાલ ભટ્ટ	૨૮૬	૧૦૬ અમરતલાલ રેવાશંકર દેગમરી	૨૭૪
૭૧ મગતલાલ જટાશંકર વાસ	૨૮૬	૧૦૬ નેમજી ખેચર મોની	૨૭૪
૭૪ મૂળશંકર નારણ અધ્યાર	૨૮૮	૧૧૧ જમીલ મુનિલાલ કોઠારી	૨૭૩
૭૫ મણીલાલ વીરચંદાસ શાહ	૨૮૬	૧૧૧ જયચંદ રાયચંદ શાહ	૨૭૩
૭૬ હરિલાલ છવરામ મોચી	૨૮૫	૧૧૧ મુળભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ	૨૭૩
૭૬ શાંતીલાલ રીવલાલ વાસ	૨૮૫	૧૧૪ જેઠાલાલ વરતારામ ગોર	૨૭૨
૭૬ કિપેન્દ્ર મહીપતરાય ભટ્ટ	૨૮૫	૧૧૪ નારણ માવજી દમર	૨૭૨
૭૬ દેવશંકર નાગરલાલ પુરોહિત	૨૮૩	૧૧૬ મહેાખતમીંગ નાથાભાઈ	૨૭૧
૭૬ ખોડાભાઈ અંબારામદાસ પટેલ	૨૮૩	સીસોદીઆ	
૭૬ મંગળદાસ મણીલાલ શાહ	૨૮૩	૧૧૬ આતમભાઈ ભાઈજીભાઈ પટેલ	૨૭૧
૮૨ દામોદર ખાપડાલ મોદી	૨૮૨	૧૧૮ મુનીલાલ છવાભાઈ પટેલ	૨૭૦
૮૨ કાળદાસ નાનાલાલ ખલાસ	૨૮૨	૧૧૮ રતિલાલ મંણીશંકર મહેતા	૨૭૦
૮૨ સોમલાલ પ્રેમજીભાઈ પટેલ	૨૮૨	૧૧૮ વિશ્વનાથ ભાઈશંકર દવે	૨૭૦
૮૫ ભગવાનદાસ ડાહ્યાભાઈ શાહ	૨૮૧	૧૨૧ ગ્રેષીએસ નાથુભાઈ ખિસ્તી	૨૬૬
૮૫ ભાઈલાલ લલ્લુભાઈ પટેલ	૨૮૧	૧૨૨ મંગળભાઈ જેસંગભાઈ પટેલ	૨૬૮
૮૫ જેસંગભાઈ વજેસંગભાઈ	૨૮૧	૧૨૨ મનસુખલાલ ગીરમજીશંકર જોષી	૨૬૮
વાઘેલા		૧૨૪ ગુણપતરાય મંદવરાય ડિપાધ્યાય	૨૬૭
૮૮ કાળુરામ દરનાય એઆ	૨૮૦	૧૨૪ મણીએસ જયમલ ખિસ્તી	૨૬૭
૮૮ મણીલાલ મુળચંદ શાહ	૨૮૦	૧૨૪ રતનસંગ ચકુભાઈ વાઘેલા	૨૬૭
૮૮ મણીલાલ સામળદાસ શાહ	૨૮૦	૧૨૭ અભેસંગ માધવસંગ મોહાણ	૨૬૬
૮૮ પુરશોત્તમ સોમનાથ ત્રવાડી	૨૮૦	૧૨૭ મહમંદમીયા ફોતુમીયા શેખ	૨૬૬
૮૮ શાંતીલાલ ભાઈલાલ શાહ	૨૮૦	૧૨૮ જમીલાલ નાથજી શાહ	૨૬૫
૯૩ મોહનલાલ ખેતાજી છુંજા	૨૭૬	૧૨૮ ચંકરલાલ બીખાભાઈ પટેલ	૨૬૫
૯૩ લક્ષ્મીપ્રસાદ અંબારામ ત્રવાડી	૨૭૭	૧૨૮ જનાભાઈ સોમાભાઈ વાળંદ	૨૬૫
૯૩ વૃજંગરામ લીલાધર જોષી	૨૭૬	૧૩૨ લાલશંકર ગીરધરલાલ આચાર્ય	૨૬૪
૯૬ સોમભાઈ દલસુખરામ ત્રિવેદી	૨૭૮	૧૩૨ જેઠાજી લવજી પટેલ	૨૬૪
૯૭ પના મેઘા કાળાસુઆ	૨૭૭	૧૩૪ અમીરામ નારણદાસ મોની	૨૬૩
૯૭ ધરમચંદ નારણદાસ શાહ	૨૭૭	૧૩૪ આત્મારામ અંબારામ ત્રિવેદી	૨૬૩
૯૭ મણીલાલ નરજીરામ ગોર	૨૭૭	૧૩૪ હુચર અવેર ખિસ્તી	૨૬૩
૯૭ નાથાલાલ કાળીદાસ સુધાર	૨૭૭	૧૩૭ અંબાભાઈ સાંકળચંદ	૨૬૨
૧૦૧ છોટાલાલ પ્રેમચંદ શાહ	૨૭૬	નીકાલવાળો	
૧૦૧ જનારાયણ હરગોવિંદ ત્રિવેદી	૨૭૬	૨૩૭ ચોદાન દોલા ખિસ્તી	૨૬૨

૧૩૯ નરોત્તમ ગોવિંદજી સંધવી	૨૬૧/૧૭૫/કાના અમયા ચોદાણુ	૨૪૮
૧૪૦ અંબાલાલ માધવદાસ પટેલ	૨૫૮/૧૭૫/પાર્વતીશંકર તાપીશંકર દવે	૨૪૮
૧૪૦ કરસનદાસ જોડીચનદાસ ખાન	૨૬૮/૧૭૬/અંબારામ લક્ષ્મીભાઈ પટેલ	૨૪૭
૧૪૦ શાંતીલાલ ખેયરદાસ શાહ	૨૫૮/૧૭૬/કાળીદાસ નાનાલાલ ખલાસ	૨૪૭
૧૪૩ દામોદર કેશવરામ ઉપાધ્યાય	૨૫૬/૧૭૬/મોતીલાલ આપુજી ઉપાધ્યાય	૨૪૭
૧૪૩ દોદરલાલ વસ્તારામ ત્રવાડી	૨૫૬/૧૮૨/શકરાભાઈ નાયાભાઈ પટેલ	૨૪૬
૧૪૩ માવજી મુંદર ખિસ્તી	૨૫૬/૧૮૩/અંબાલાલ જોદારામ પંડયા	૨૪૫
૧૪૩ નર્મદાશંકર નાયાલાલ ભટ્ટ	૨૫૬/૧૮૩/સોમનાથ ભાઈશંકર રાવળ	૨૪૫
૧૪૭ આત્મરામ અંબારામ પટેલ	૨૫૫/૧૮૫/જોડીદાસ નાયાભાઈ છુહાર	૨૪૪
૧૪૭ ડાહ્યાલાલ કાળીદાસ દાકર	૨૫૫/૧૮૫/મુળસંગ શીવસંગ રાઠોડ	૨૪૪
૧૪૭ ગોદાર હીરા સારોળા	૨૫૫/૧૮૫/સોમભાઈ માધાભાઈ પટેલ	૨૪૪
૧૪૭ મોતીલાલ ખેયર રાવળ	૨૫૫/૧૮૮/શીવસંગ કાનજીભાઈ મહીડા	૨૪૩
૧૪૭ મોતીલાલ નાંજીભાઈ પટેલ	૨૫૫/૧૮૯/કરમાઈજીભાઈ ધ્રુવજીભાઈ	૨૪૧
૧૪૭ પ્રજ્ઞાદલાઈ કેશવલાલ પટેલ	૨૫૫	મેમલુ
૧૪૭ રણજીદાસ સાંભળેદાસ મહેતા	૨૫૫/૧૮૯/નાનજી ભીમજી રાજગોર	૨૪૧
૧૪૭ ચંકરલાલ જોષ્ઠતારામ દીક્ષિત	૨૫૫	રાવધયા
૧૫૫ કેશવલાલ દામોદરદાસ ભાવસાર	૨૫૪/૧૮૯/સુરજલાલ હરિલાલ કલાલ	૨૪૧
૧૫૫ કેશુભા નારણમજી સુડાસમા	૨૫૪/૧૮૨/ચીમનલાલ મોહનલાલ પટેલ	૨૪૦
૧૫૭ હરગોવિંદ અમયાલાલ બારોડ	૨૫૩/૧૮૨/ગૌરીશંકર રેવાશંકર ગોર	૨૪૦
૧૫૭ મણીલાલ કાળીદાસ દીવેદી	૨૫૩/૧૮૨/મગનલાલ જટોરાંકર શુક્લ	૨૪૦
૧૫૭ રામચંકર જોડારભાઈ પંડયા	૨૫૩/૧૮૫/કાળુ કરસન કુંભાર	૨૩૯
૧૬૦ દાદાભીયાં આજમખાન મંત્રેક	૨૫૨/૧૮૬/યુનીલાલ ખેતસીભાઈ પટેલ	૨૩૮
૧૬૦ જગન્નાથ મગનલાલ વ્યાસ	૨૫૨/૧૮૬/હોમતલાલ મહારાંકર જાની	૨૩૮
૧૬૨ અણુ નંસીંગ મહોબતખીમ રહેવર	૨૫૧/૧૮૬/નંદલાલ દુલ્લભજી પંડયા	૨૩૮
૧૬૨ ડાહ્યાલાલ મોતીલાલ જાની	૨૫૧/૧૮૬/નર્મદાશંકર જગનલાલ જાની	૨૩૮
૧૬૨ ગંભીરસંગ મુળજીભાઈ સુડાસમા	૨૫૧/૨૦૦/મહમદખીયા આપુખીયા શેખ	૨૩૭
૧૬૨ ધંધરલાલ જગનલાલ રાણા	૨૫૧/૨૦૧/જયશંકર લક્ષ્મીરામ ઉપાધ્યાય	૨૩૬
૧૬૨ લાલચંકર મુળશંકર જોષી	૨૫૧/૨૦૧/કેસરીસીંગ રતનસીંગ ભારીઆ	૨૩૬
૧૬૨ માધવલાલ મગનલાલ શાહ	૨૫૧/૨૦૧/કેશવલાલ યુનિલાલ પુરવીઆ	૨૩૬
૧૬૨ પ્રાણુલાલ કરમશી પટેલ	૨૫૧	કલાલ
૧૬૯ પોપટલાલ જુજાખીદાસ ચોકશી	૨૫૬/૨૦૧/કેશવલાલ ઘેલારામ મહેતા	૨૩૬
૧૬૯ વાસુદેવ મણીશંકર રાવળ	૨૫૦/૨૦૫/જેશંકર દુલ્લભજી પંડયા	૨૩૫
૧૭૧ ખંસીલાલ શ્રીકૃષ્ણ ભટ્ટ	૨૫૦/૨૦૫/હિમીયાશંકર ડાહ્યાલાલ આમીન	૨૩૫
૧૭૧ હરિશંકર લક્ષ્મીભાઈ યુડગર	૨૪૯/૨૦૭/ડાહ્યાલાલ મોહનલાલ ભાવસાર	૨૩૪
૧૭૧ પ્રભારાંકર નારાયણ શુક્લ	૨૪૯/૨૦૭/પ્રજ્ઞાદલાઈ રધુરામ જોષી	૨૩૪
૧૭૧ રહીમભાઈ બાદજીભાઈ ખેલીમ	૨૪૯/૨૦૭/વાડીલાલ મણીલાલ શાહ	૨૩૪
૧૭૫ મુજામહુસેન ઉમરભાઈ ખેલીમ	૨૪૯/૨૧૦/માધવલાલ જોષ્ઠતારામ રાવળ	૨૩૨
૧૭૫ ધંધરલાલ બોધારામ રાવળ	૨૪૮/૨૧૧/નંદલાલ મુળશંકર મહેતા	૨૩૧
	૨૪૮/૨૧૧/સેમ્યુલ કેશવભાઈ ખિસ્તી	૨૩૧

(૨)

તા. ૩૦-૯-૧૯૨૬ ના દિવસે પૂરા થતા ત્રિમાસ દરમિયાન પાઠ્ય પુસ્તક યા હતામ તરીકે અથવા લાયજેરી માટે મંજૂર થએલાં પુસ્તકોની યાદી.

પુસ્તકનું નામ	કર્તાનું નામ	પ્રકર કર્તાનું નામ અને ઠેકાણું	નકલ દીઠ કિંમત ૩. આ. પા. હ=હનામનું પુસ્તક લાઝનામજેરીનું પુસ્તક	શાને માટે મંજૂરી આપવામાં આવી ? પાઠ્ય=પાઠ્ય પુસ્તક ૩. આ. પા. હ=હનામનું પુસ્તક લાઝનામજેરીનું પુસ્તક	શેરો
૧ કુમારગણિત ભાગ ૧ લો (૧ લી આવૃત્તિ)	મેથર્સ ડી. ડી. લોન્ગફોર્ડ અને આર પી અનમ	મેથર્સ આર પી અનમ અને ડી ડી. લોન્ગફોર્ડ મોન્ડીપોળ મદનગોપાળ ની હવેલી અમદાવાદ	૦-૬-૦	પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૨ હર્મડનો હતિલાસ (૩ જી આવૃત્તિ)	મેથર્સ એમ એમ પોટા અને વી. આર હાવા, મિ હર્શરલાલ વિમાવાળા	મિ. એમ. સી. કોહારી કાપડીપોળ, વડોદરા ગાડીવ સાહિત્ય મંદિર, કેળાપીઠ, સુરત	૧-૮-૦	"	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૩ બાળ વિહાર (૧ લી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૧૨-૦	હતામ તરીકે	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૪ બીરબલનો બંધુ (૧ લી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૮-૦	"	"
૫ મકુવ (૧ લી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૬-૦	"	"
૬ રોલ્સ્ટોલની નવ્ય વાર્તા ઓ (૨ જી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૪-૦	"	"

૭ ગુજરાતના ઇતિહાસની સચિત્ર સહેલી વાર્તાઓ (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. બી. પી. શાહ	મિ. ભાદ્રચંદ પી. શાહ	૦-૧-૦૦ (ઘટાડેલી કિંમત)	પાંચ પુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક શાળાઓ માટે
૮ સદ્ગોધ વાર્તાવલિ ભાગ ૧ થી (૨ જી આવૃત્તિ)	મિ. નારાયણ હેમચંદ્ર	મિ. શુભચુદાસ અ. મહેતા પીરમસા રોડ, અમદાવાદ	૦-૫-૦૦	ક્રમાંક તરીકે	"
૯ એબન ભાગ ૨ નો (૨ જી આવૃત્તિ)	"	"	૦-૫-૦૦	"	"
૧૦ અમારી બીજી વાર્તાઓ (૧૯૨૫ની આવૃત્તિ)	સુમતિ એન. એ. પટેલ અને મિ. એન. આશ. પટેલ	મિ. આર. એન. પટેલ ઓડિટર "બાલજીવન" બાળવાડા, વડોદરા	૦-૮-૦૦	"	"
૧૧ આનંદ ધારા ભાગ ૨નો (૧૯૨૫ની આવૃત્તિ)	મિ. આર. એન. પટેલ	"	૦-૮-૦૦	"	"
૧૨ ચાર વર્ષનું બાળક (૧ લી આવૃત્તિ)	પુતળાભાઈ કાળરાજી અને મિ. કે. સી. દેસાઈ	મિ. શુભચુદાસ અ. મહેતા, પીરમસા રોડ, અમદાવાદ	૨-૦-૦૦	લાયબ્રેરી માટે	"
૧૩ પાંચમા વર્ષનું બાળક (૧ લી આવૃત્તિ)	"	"	૧-૮-૦૦	"	"
૧૪ મૈત્રેયી (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. આર. જાની	મિ. હસનારાયણ આર. જાની, નવા દરવાજા, અમદાવાદ	૦-૧૨-૦૦	"	કન્યાઓ માટેની મર્યાદા- મિક શાળાઓ અને શાળાઓ માટેની ટ્રે. કોલેજો માટે
૧૫ બાળવીર (૧ લી આવૃત્તિ)	મિ. એચ. એ. દેસાઈ	મિ. એચ. એ. દેસાઈ રકાઉટ માર્સલર, અમદાવાદ	૦-૮-૦૦	ક્રમાંક અને ચાલ- બેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે

૧૬	બ્રુષ્ઠ વિચાર (૨ છ આદિત્તિ)	મિ. કે. એન. નેપા	મિ. એમ. સી. કોઠારી, કાપડીયોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૦-૧૨-૦	લાવજેરી માટે	ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૧૭	ધરતીકંપ	મિ. છ. એન. પટેલ	મિ. છ. એન. પટેલ, મામાની ગલી, વડોદરા.	૦-૧-૦	"	માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૧૮	વિજળી અને ગર્જના	મિ. એમ. પી. આચાર્ય	મિ. પાપટલાલ મગન- લાલ ગજરાવળા, રીચી- રોડ, અમદાવાદ	૦-૧-૦	"	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૧૯	શાળાપયોગી ઇગ્ધંડો	મિ. એમ. પી. આચાર્ય	મિ. પાપટલાલ મગન- લાલ ગજરાવળા, રીચી- રોડ, અમદાવાદ	૧-૪-૦	પાંચ પુસ્તક તરીકે	
૨૦	ઇગ્ધંડો પ્રાથમિક પ્રતિહાસ ભાગ ૨ નો	મિ. સી. સી. મહેતા	મંગળદાસ હરકીશન- દાસ ભુકસેલસે, સુરત.	૦-૮-૦	"	
૨૧	સંક્ષિપ્ત મહાભારત (૧ લી આદિત્તિ)	મિ. આર. યુ. પંડ્યા	મિ. જીવલુલાલ અ. મહેતા, પીરમથા રોડ, અમદાવાદ	૪-૮-૦	ધનામ અને લાખ- જેરી માટે	પ્રાથમિક અને માધ્ય- મિક શાળાઓ માટે
૨૨	સંસ્કૃત સાહિત્યની કથાઓ ભાગ ૧ લો (૧ લી આદિત્તિ)	મિ. એન. એન. શાહ	" "	૧-૧૨-૦	"	"
૨૩	દેશદર્શન (૧લી આદિત્તિ)	કુમારી સુમિત્રા દયાળજી મહેતા	" "	૩-૦-૦	લાવજેરી માટે	"
૨૪	કરપૂર મંજરી (૧ લી આદિત્તિ)	મિ. ડી. બી. રાવળ	" "	૦-૮-૦	ધનામ અને લાખ- જેરી માટે	માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૨૫	ભૂગોળાવધા ભાગ ૨ નો (કન્યાશાળાઓ માટે)	મિ. એ. એમ દિવાનજી	મિ. એ. એમ. દિવાનજી પરંતલ-આસિ. હુ.ધી. એ.ધ.એન.ડી.અમદાવાદ	૦-૬-૦	પાંચ પુસ્તક તરીકે	પ્રાથમિક કન્યાશાળાઓ માટે

૨૬	જેભીવાલીની પાઠમાળા	મિ. ડી. સી. અંબરીઆ	મિ. ડી. સી. અંબરીઆ	૦-૮-૦	આયુર્વેદિક વાચન માળા	જેભીવાલીના ઔચ્છિક વર્ગો માટે
૨૭	ભાગ ૧લી (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. આર. સી. દિવાન	ફોતેઅલી હાલિસ, લીમરી, બાહુભાષ કસનદાસ	૦-૧૦-૦	પ્રનામ અને લાય	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૨૮	સદુપદેશ (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. આર. સી. દિવાન	એન્ડ સન્સ, સુરત,	૧-૬-૦	જેરી માટે	માધ્યમિક શાળાઓ અને
૨૯	પાળ સ્વભાવ અને બાળઉછેર (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. જી. અંબરીઆ	મિ. એમ. સી. કોઠારી	કાગળનું પૂઠું	લાયજેરી માટે	ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૩૦	વીર શિવાજી (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. એન. મહેતા	કાપડીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૧-૮-૦	પ્રનામ અને લાય	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૩૧	ભાવલુ (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. આર. સી. મોદી	"	કપડાનું પૂઠું	જેરી માટે	
૩૨	દયારામ (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. જી. ડી. મોદી	"	૦-૧૫-૦	"	ટ્રેનિંગ કોલેજો અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૩૩	શ્રિદેવ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. ભટ્ટ	"	કાગળનું પૂઠું	"	"
૩૪	શ્રિદેવ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. ભટ્ટ	"	૦-૧૨-૦	"	"
૩૫	શ્રિદેવ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. ભટ્ટ	"	કાગળનું પૂઠું	નાપજેરી માટે	"
૩૬	શ્રિદેવ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. ભટ્ટ	"	૦-૧૩-૦	"	"
૩૭	શ્રિદેવ રાષ્ટ્રીય સંસ્થા (૧લી વ્યાવૃત્તિ)	મિ. એમ. એમ. ભટ્ટ	"	કપડાનું પૂઠું	"	"

૩૩ હિન્દુસ્તાની મંદિરતિમિ. એમ. એમ. પોટા (૧ થી આદ્યતિ)	"	"	૧-૧૪-૦	"	પ્રાથમિક અને માધ્ય- મિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૩૪ હિન્દુસ્તાનમાં કાયદોગ. મિ. એમ. મી. પરીખ (૧ થી આદ્યતિ)	"	મિ. એમ. મી. કાશરી કાપડીપોળ, રાવપુરા, વડોદરા.	૧-૦-૦	લાયજરી માટે	
૩૫ સુદિની બાળવસ્થા મિ. કે. એન. જોષી (૧ થી આદ્યતિ)	"	"	૧-૨-૦	"	"
૩૬ ગ્રેમાંનંદ (૧ થી આદ્યતિ) મિ. ડી. એન. મહેતા	"	"	૦-૧૨-૦ કાગળનું પૂરું	ઇનામ અને લાય- જરી માટે	"
૩૭ નેચોલિયન બોનાપાર્ટ મિ. જી. એમ. શાહ ભાગ ૧ થી	"	"	૧-૦-૦ કપડાનું પૂરું	લાયજરી માટે	"
૩૮ " " ભાગ ૨ થી (૧૯૨૪ની આદ્યતિ)	"	"	૨-૧૦-૦	"	"
૩૯ " " ભાગ ૩ થી (૧૯૨૪ની આદ્યતિ)	"	"	૧-૦-૦	"	"
૪૦ પ્રાચીન હિન્દુસ્તાની ફૂલ મિ. બી. બી. મહેતા	"	"	૦-૧૩-૦	"	"
૪૧ વણી (૧ થી આદ્યતિ) મિ. ડી. જી. ઝોઝા અફગીના વિમો	"	"	૦-૧૪-૦	"	માધ્યમિક શાળાઓ માટે
૪૨ ગીરધર (૧ થી આદ્યતિ) મિ. જી. ડી. મોદી	"	"	૦-૧૩-૦ કાગળનું પૂરું	ઇનામ અને લાયજરી માટે	માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે

૪૩	શાળા અને શિક્ષણ પત્રિકા સી. એમ. દેસાઈ દત્તિ (૧લી આવૃત્તિ)	"	"	કપડાં પૂર્ણ લાયકેરી માટે ૦-૧૫-૦	પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ અને ટ્રેનિંગ કોલેજો માટે
૪૪	આદ્યતો અદ્યતન પ્રવાસ (૨ છ આવૃત્તિ) મિ. ને. પી. ભોળીપુરા	"	"	૧-૪-૦	પ્રનામ અને લાયકેરી માટે
૪૫	દેવા અને પાળી (૧લી આવૃત્તિ) મિ. એમ. પી. બક્ષી	"	"	૦-૬-૦	"
૪૬	સત્યાર્થ અને રાષ્ટ્રીય જ્ઞાન (૧લી આવૃત્તિ) મિ. એ. કે. પટેલ	"	"	૦-૧૩-૦	લાયકેરી માટે
૪૭	બાળ પુસ્તક (૧લી આવૃત્તિ) મિ. એમ. એમ. પરીખ	"	"	૦-૬-૦	પ્રનામ અને લાયકેરી માટે
૪૮	રમાયન પ્રવેશ (૧લી આવૃત્તિ) મિ. એલ. એસ. દવે	"	"	૦-૬-૦	લાયકેરી માટે
૪૯	પાલ્લવિનું (૧લી આવૃત્તિ) મિ. એમ. બી. શુભ	"	"	૧-૨-૦	"
૫૦	મીરાંબાઈ (૧લી આવૃત્તિ) મિ. બી. એન. મહેતા	"	"	૦-૧૦-૦	પ્રનામ અને લાયકેરી માટે
૫૧	પાણીના પગલમ (૧લી આવૃત્તિ) મિ. કે. એન. જોષી	"	"	૦-૬-૦	"
૫૨	ભાગ્યદેવી (૧લી આવૃત્તિ) મિ. કે. એન. જોષી	"	"	૦-૬-૦	"
૫૩	ઉત્તમ તમ (૧લી આવૃત્તિ) મિ. સી. એમ. દવે	"	"	૦-૬-૦	લાયકેરી માટે